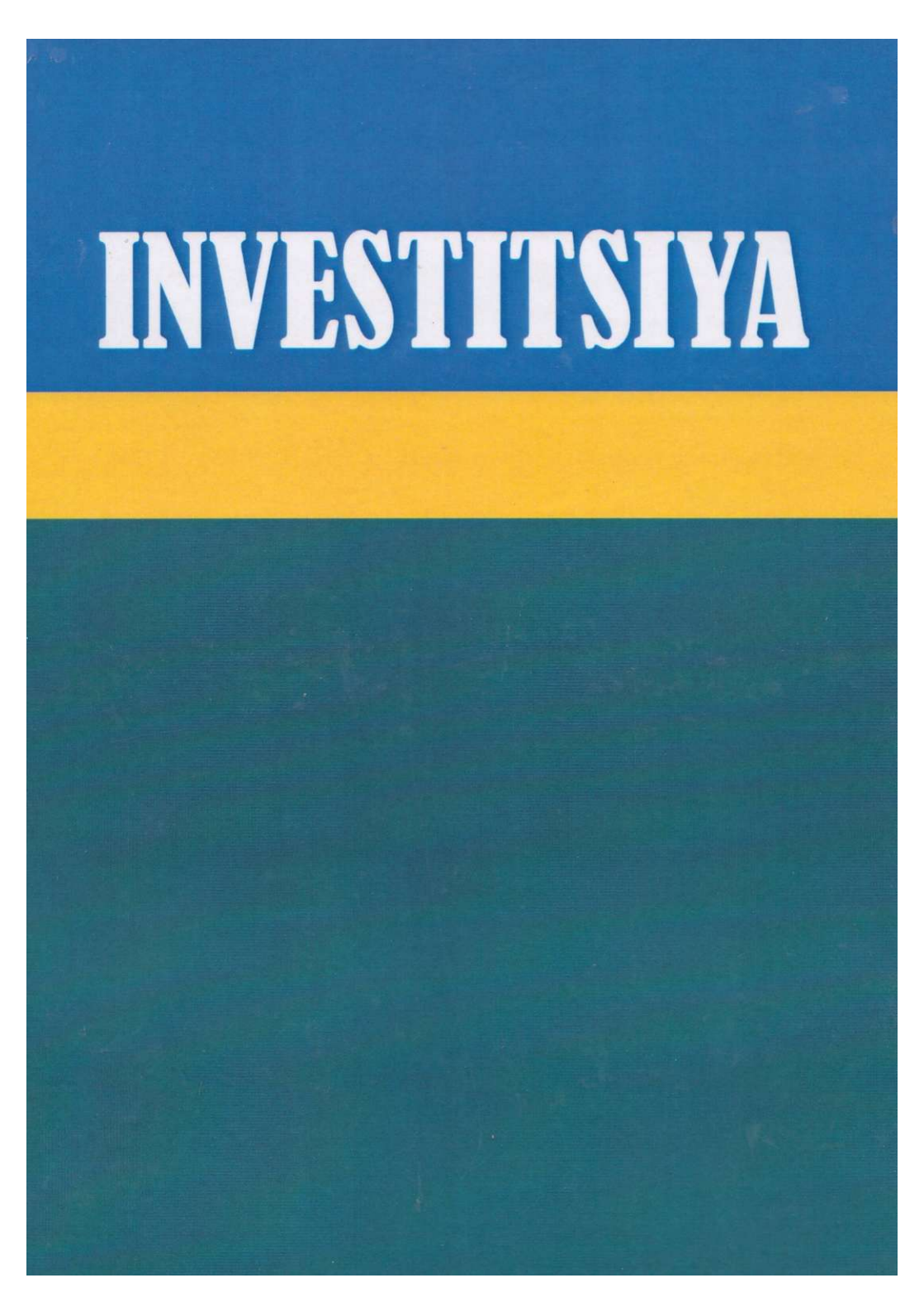


INVESTITSIYA



The image shows the front cover of a book. The cover is divided into three horizontal bands of color. The top band is a solid blue color and contains the word 'INVESTITSIYA' in a large, white, serif, all-caps font. The middle band is a solid yellow color. The bottom band is a solid dark teal or forest green color. The text is centered horizontally within the blue band.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI**

INVESTITSIYA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2020**

UO'K: 330.322(075.8)

KBK: 65.268ya73

Z73 Investitsiya: Darslik / J.R.Zaynalov, S.S.Aliyeva, N.X.Ruzibayeva va boshq;
– T.: «Iqtisod-Moliya», 2020. – 480 b.

Professor J.R.Zaynalovning umumiy tahriri ostida

*Taqrizchilar: i.f.d., prof. M.M.Muxammedov;
i.f.d., prof. O.Murtazayev*

Ushbu darslikda investitsiyalarni iqtisodiy mohiyati, turlari, iqtisodiyotda tutgan o'rni, investitsiyalarni tasniflanishi, investitsiyalarni jalb etish shakllari, investitsiya fondlari va ularning faoliyati, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda erkin iqtisodiy hududlarning o'rni, xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar, investitsiya faoliyatida risklarning turlari va ularni oldini olish tartibi va boshqarishning mohiyati yoritilgan. Shuningdek, investitsiya muhitini yaxshilashda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora – tadbirlarning asosiy yo'nalishlari amaliy ma'lumotlar va nazariy jihatdan yoritilgan bo'lib, u 5230600 – Moliya, 5230700 – Bank ishi va boshqa bakalavriat ta'lim yo'nalishlari talabalariga "Investitsiya" fanidan darslik sifatida tavsiya etiladi.

UO'K: 330.322(075.8)

KBK: 65.268ya73

ISBN 978-9943-13-922-0

© Mualliflar jamoasi, 2020

© "IQTISOD-MOLIYA", 2020

KIRISH

Biz mamlakatimizda investitsiyalarni faqatgina iqtisodiyot tarmoqlariga emas, balki ilmiy ishlanmalar "nou-xau"lar sohasiga ham keng jalb qilishimiz kerak.

Sh.M. MIRZIYOYEV

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalarni foydasiz turib qolishi yoki investitsiyadan samarali foydalanishda yuzaga keladigan risk hamda risklilik darajalarini aniqlamaslik oqibatida ishlab chiqarish jarayonini to'liq quvvat bilan ishlashini chegaralanib qolishi kabi muammolarni oldindan ko'ra bilish va ilmiy asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqish, korxona faoliyatini barqaror o'sishini, global raqobatbardoshlikka erishishini ta'minlash – investitsiya samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni chuqur va har tomonlama tahlil qilishni, ular orasidagi miqdoriy bog'lanishlarni aniqlashni taqozo etmoqda. Bugungi kunda investitsiyalashning ustuvor yo'nalishlarini aniq belgilash, investitsiya faoliyatini oqilona tartibga solish asosida ichki va tashqi moliyaviy manbalarni, barcha shart-sharoitlarni hisobga olgan holda jalb qilish milliy iqtisodiyotni kelajagini belgilaydi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan investitsiyalarni ko'paytirish va shu asosda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish, har bir hududning tabiiy, mineral xom-ashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash, tuman va shaharlarni, avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda

rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farqlarni kamaytirish"¹ muhim vazifalar sifatida belgilab berildi.

Biz faqatgina investitsiyalarni faol jalb qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish hisobidan iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirishga erishamiz. Bugungi kun talabi mamlakatimizni iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan uzoq muddatli strategik maqsadni O'zbekistonning jahon bozoridagi raqobatdoshligini oshirish va mavqeini mustahkamlashga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar va yuksak texnologiyalarga asoslangan zamonaviy tarmoqlar va ishlab chiqarish sohaslarini jadal rivojlantirish siyosatini davom ettirishni taqozo etmoqda.

Investitsiya fanining asosiy maqsadi kelajakda moliya sohasidagi mutaxassislarga investitsiyalarning iqtisodiy mohiyati, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, investitsiyalarni jalb etish, davlat investitsiya dasturini shakllantirish, investitsiya loyihalarini baholash bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirish bilan birga investitsiyani baholashni samarali usullarini tanlash, muqobil variantlarini to'g'ri taqqoslash va to'g'ri moliyaviy qarorlar qabul qilishda mustahkam nazariy va amaliy bilim berish, tajribalarni o'rgatish, korxona iqtisodiyotini boshqarish va oqilona investitsion siyosat olib borishni o'rgatish bo'lib hisoblanadi.

Darslikni tayyorlashda mamlakatimiz iqtisodchi-olimlaridan A.V.Vaxobov, D.G.G'ozibekov, Sh.X.Xojibakiev, T.Qoraliyev, N.H.Xaydarov, Sh.E.Mustafakulov, N.G'.Karimov va boshqalarni darsliklari, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalaridan keng foydalanilganligi bois ularga alohida minnatdorchilik bildiramiz.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. PF-4947-son, 2017-yil 7-fevral. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017 y. 6-son, 70-modda.

Mualliflar mazkur darslikda iqtisodiyot rivojlanishida investitsiya jarayonlarining mazmuni va asosiy bosqichlari, investitsiya faoliyati va investitsiya siyosati, iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarning roli, investitsiya faoliyatini rivojlantirishda investitsiya muhitining o'рни, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, davlat investitsiya dasturi, investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholash va shu kabi mavzular uzviylik va uzluksizlik nuqtayi nazaridan mantiqiy ketma-ketlikda o'z aksini topgan. Investitsiyalarning rolini hamda investitsion qarorlarni qabul qilish usullarini to'g'ri tanlash, loyihalar tahlilini ham ko'rsatib o'tishgan. Bundan tashqari investitsion loyihalarni moliyalashtirish masalalari ko'rib chiqilgan, investitsiyalarni samaradorligini aniqlash yoritilgan va boshqalar.

Darslik Zaynalov J.R. (1.1, 1.2, 1.5, 2.1, 3.1, 4.1, 5.1, 5.4, 7.1, 7.2, 8.1, 9.1, 10.1, 11.1, 14.1, 15.1, 19.1), Aliyeva S.S. (1.3, 1.4, 2.2, 3.5, 3.6, 4.4, 7.3, 7.4, 8.2, 11.2, 12.1, 16.1, 17.1, 17.2, 17.3, 19.3), Ruzibayeva N.X. (2.2, 2.3, 4.2, 4.3, 4.4, 6.1, 6.2, 6.3, 11.3, 19.2), Xodjayev E.N. (3.3, 5.4, 6.4, 9.4, 13.2, 13.3), Musayev R.M. (5.3, 9.2, 9.4, 11.3), Xusanov B.Sh. (3.2, 5.5, 14.4, 16.2, 16.3, 17.2, 19.3), Rasulov Z.J. (3.4, 6.5, 9.5, 13.3), Latipova Sh.M. (14.2, 15.2, 15.3, 15.5), Axmedova A.T. (7.5, 8.3), Axrorov Z.O. (18.1, 18.2), Xamroyev M.S. (5.2, 18.3), Ernazarov N.E. (9.4, 14.3, 15.3), Turayev A. (1.4, 14.2), Usmonov P. (15.4, 16.4, 19.2), Imomqulov T.B. (6.3, 6.5), Karlibayeva R. (3.6, 17.1) Qurbonov X. (16.1, 17.3), Teshayev Sh.J. (16.2, 16.4), Xanova N. (7.2), Imomov X. (1.5, 11.2.), Saydaxmedova Z.(2.3), Ataniyazov J. (7.4.) Ilhomov Sh. (9.2, 18.2.) va Xusanova D.Sh. (3.1, 17.3.) tomonidan yaratildi.

I BOB. INVESTITSİYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI

1.1. “Investitsiya” fanining predmeti, maqsadi, vazifalari, tarkibiy tuzilishi va boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqligi

Islahotlarning hozirgi sifat bosqichida O‘zbekiston Respublikasini 2017–2021–yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi negizida iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish sharoitida davlatning investitsion faoliyati va investitsiya dasturlarini amalga oshirish o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham hozirgi zamon bosqichida investitsiya fanining predmeti bo‘lib, investitsiyalarni moliyalashtirish tizimida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar hisoblanadi. Shuningdek, investitsiya fanini o‘rganishda asosiy e‘tibor investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga qulay muhit yaratish, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini asoslash, investitsiyani boshqa moliyaviy kategoriyalar ichida tutgan o‘rni, ularni harakatga keltirish roliga, investitsiyalarni moliyalashtirishning mukammal shakllari bo‘lgan lizing kreditlari va investitsiyalarni loyihalashni moliyalashtirish shakllariga, mamlakatda investitsiya muhitini yaratishga va hokazolarga katta e‘tibor berilishini talab etadi.

Investitsiya muhitini va unga ta’sir etuvchi omillar, davlat investitsiya dasturini shakllantirish, kapital qurilishni amalga oshirish va moliyalashtirish tartibi, investitsiya loyihalarini samaradorligini baholash, investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari, ular tarkibida byudjet, bank va boshqa moliyaviy institutlar resurslarini jalb etilishini dinamik holatini tahlil etish va ular bo‘yicha talabalarga amaliy-nazariy savollar yuzasidan bilim egallashlariga imkoniyat yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu fanni o‘rganishning asosiy maqsadi va vazifasi talabalarga hozirgi zamon talablaridan kelib chiqib investitsiyalarni jalb etilishini, iqtisodiy o‘sishni ta’minlashdagi ahamiyati doirasida ko‘nikmalarni hosil qilish bo‘lib hisoblanadi.

Umumiy tarzda aytganda “Investitsiya” fanining asosiy maqsadi – talabalarda investitsiyalarning iqtisodiy mohiyati, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, investitsiyalarni jalb etish, davlat investitsiya dasturini shakllantirish, investitsiya loyihalarini baholash va monitoringini tashkil etish bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirish bo'lib hisoblanadi.

Fanning vazifasi – investitsiya fanida o'rganiladigan savollarni to'liq ilg'ab oluvchilarga:

- investitsiyalarning iqtisodiy tabiati, mazmuni va ahamiyati;
- investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish;
- investitsiya jarayonlarini amalga oshirish bosqichlari;
- O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyatini tashkil qilishning huquqiy va tashkiliy asoslari;
- iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni o'rni;
- iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning o'rni va ularning xalqaro harakatini tartibga solish;
- iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning o'rni;
- iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishda xususiy investitsiyalarning o'rni va ahamiyati;
- investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar;
- davlat investitsiya dasturini shakllantirish tartibi;
- kapital qurilishni amalga oshirish va moliyalashtirish tartibi;
- investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholash;
- investitsiyalarni moliyaviy ta'minlovchi manbalar;
- investitsiya faoliyatida moliyaviy vositalar;
- investitsiya faoliyatini kreditlash;
- investitsiyalarni moliyalashtirish uchun pul mablag'larini to'plash usullari va shakllari;
- investitsiya faoliyatida lizing;
- investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish;

- nomoddiy aktivlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar;
- innovatsiya faoliyatini moliyalashtirish va joylashtirish usullari;
- investitsiya risklari va ularni pasaytirish yo‘llari bo‘yicha nazariy-amaliy bilimlarni uzviylik va uzluksizlikda o‘rgatishdan iborat.

“Investitsiya” umumkasbiy fan hisoblanadi. Mazkur dasturni amalga oshirish uchun talabalar o‘quv rejasida rejalashtirilgan “Moliya”, “Davlat byudjeti”, “Xalqaro moliya munosabatlari”, “Moliya bozori”, “Iqtisodiy tahlil”, “Soliqlar va soliqa tortish”, “Sug‘urta ishi” fanlaridan bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi talab etiladi. “Investitsiya” fanining ishlab chiqarishdagi o‘rni aynan investitsiyalarni amalga oshirish uchun maqbul loyihalarni tanlab olish, ularni moliyalashtirishning optimal variantlarini ishlab chiqish, loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq risklarni boshqarishda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birgalikda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida har qanday mulk shaklida xo‘jalik yurituvchi subyektning investitsiya resurslariga bo‘lgan ehtiyojining ortib borishi mazkur fanning ishlab chiqarishda katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

1.2. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

O‘zbekiston Respublikasini 2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida investitsiya siyosatini rivojlantirish, investitsiya muhitini yaxshilash, makroiqtisodiy o‘sish sur‘atlarini barqarorligini ta‘minlashning zaruriy shartlaridan biri etib e‘tirof etilgan. O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning o‘ziga xos yo‘nalishini belgilab olishda investitsiyalarning o‘rmini beqiyosligi investitsiyaning barqaror rivojlantirishdagi rolini oshirish masalasini ilmiy asosda tadqiq qilgan holda o‘rganish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Investitsiyani mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishdagi rolini oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolari aniqlandi va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqish, shu orqali investitsiyani iqtisodiy-ijtimoiy mazmunini va mohiyatini har tomonlama o‘rganishda olimlar fikrini tadqiq etish ushbu fanni o‘rganishni muhim

yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki investitsiyalarning iqtisodiy mazmun-mohiyati to'g'risida iqtisodchi olimlar o'rtasida xilma-xil fikrlarni mavjudligi hamda ularni yagona tizimga keltirish iqtisodchi – olimlar o'rtasida katta ilmiy qiziqish uyg'otmoqda.

Bozor iqtisodiyotining asosiy iqtisodiy tushunchalaridan biri investitsiyalar tushunchasi bugungi hayotimizga keng va tez kirib kelishining o'zi uning mohiyati va ahamiyatini zarurligini ko'rsatadi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yangi korxonalarning sonini tobora ortib borishi va barpo etilayotganligi hukumatimizning bu sohaga bo'lgan katta e'tibori va ularga yaratib berayotgan qulayliklari natijasidir. Shu boisdan ham mamlakatimizga xorijiy sarmoyalarni jalb etayotgan korxonalarni iqtisodiy rag'batlantirish va zaruriy sharoitlarni yaratib berish o'ta muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Investitsiya, investitsiya muhiti va shu kabilarni iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishdagi rolini oshirish masalasini nazariy va amaliy jihatlar iqtisodchi – olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan va tegishli ilmiy xulosalar shakllantirilgan. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 9-dekabrda "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qayta tahrirdagi qonunida investitsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: **"investitsiyalar** – qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar"² sifatida ta'riflanadi. Ushbu ta'rifga tayangan holda aytilish joizki, "investitsiya" – bu kelgusida daromad (foyda) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmog'lari va sohalariga investorlar tomonidan qonun doirasida qo'yiladigan yoki taqdim etiladigan barcha turdagi mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar tushuniladi. Bunday ta'rifni e'tirof etishdan ko'zlangan maqsad ishlab chiqarishni kengaytirish va modernizatsiyalash, barcha ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalar

² O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 2014 y 9 dekabr. 3 – modda.

majmuini yanada takomillashtirish, aholi bandligini to'laroq ta'minlash, eksport hajmini oshirish bilan birga investitsiya miqdorini ko'paytirish hisoblanadi.

Investitsiyalar – moddiy, moliyaviy va nomoddiy boyliklarni daromad olish maqsadida muomalaga kiritish va eng ko'p natija keltiruvchi sohalar (tarmoqlar)ga joylashtirishdir. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida investitsiya oqimlari mamlakatning uzoq muddatga mo'ljallangan strategik rejalarini amalga oshirishda barqaror moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi. Keyingi paytda iqtisodiy adabiyotlarda va amaliyotchilar tomonidan investitsiya, investitsiya oqimi, investitsiya muhiti kabi iqtisodiy atamalariga katta e'tibor bergan holda ularga bir nuqtada kesishayotgan ta'riflar berila boshlandi. Ammo yuqorida qayd etilgan fikrlarga katta diqqat qaratish bu katta tadqiqot ishini talab etilishini e'tiborga olgan holda biz asosiy diqqatni investitsiya atamasiga qaratilishini muhimroq deb topdik.

Hozirgi jarayonda investitsiya oqimlariga bo'lgan tanqislik iqtisodiyotni barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlashda turli darajadagi ziddiyatli holatlarni keltirib chiqarishini oldini olish maqsadida eng avvalo unga to'g'ri ta'rifni shakllantirishni talab etadi.

Investitsiyalarga aniq bir ta'rif berilmagan bo'lsada, prof. D.G'. G'ozibekov o'zining ilmiy asarlarida investitsiyaning mohiyatini moliyaviy kategoriya sifatida talqin etishga erishgan. U kishi "Investitsiyalarning mazmuni aniq va ishonchli manbalardan mablag'lar olish, ularni asosli holda safarbar etish, risklar darajasini hisobga olgan holda kapital qiymatini saqlash va ko'zlangan samarani olishdan iborat bo'ladi"³ deb ta'rif bergan.

Investitsiyalar mazmun-mohiyatiga prof. N.H. Haydarov quyidagi ta'rifni beradi: "Investitsiya – bu mulk shaklidan qat'iy nazar, tadbirkorlik asosida faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy va yuridik shaxslar yoki davlatning iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida o'z

³ G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. T.: "Moliya" nashriyoti. 2003. 26 bet.

boyliklarini qonun doirasida bo'lgan har qanday tadbirkorlik obyektiga sarflashidir".⁴

Investitsiyalarning mohiyatiga nisbatan berilgan ushbu ta'riflar investitsiyalarni bozor talablaridan kelib chiqqan holda doimiy modernizatsiyalash, ularning raqobatbardoshligini oshirish, mamlakat tashqi savdo balansini ijobiy qoldig'ini ta'minlash va boshqa shu kabi iqtisodiy masalalar o'zining ijobiy yechimini topadi. Biroq, iqtisodiyotda investorlarning yetarli darajada mavjud emasligi, shu bilan birga ularning samarali joylashtirilmasligi qator muammolarni keltirib chiqaradi. Bu avvalo tanglik holatlarini vujudga kelishi, iqtisodiy o'sish va boshqa jabhalarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, tumanlar kesimida xo'jalik subyektlarini investorlarga bo'lgan talabi to'liq qondirilmaydi, banklarning investitsiya faoliyati yanada pasayishiga, uzoq muddatli investitsion dasturlarni moliyalashtirishda muammolar paydo bo'ladi, chunki har qanday iqtisodiy voqelikka berilgan ta'rif biron-bir muammoni yuzaga kelishiga sabab bo'lmasligi lozim. Iqtisodiyotni hozirgi sharoitida investitsiyalarni faqat shaharlar miqyosida ko'proq joylashtirish yuqoridagi fikrimizning dalilidir.

Ushbu masalaga Rossiya Federatsiyasining iqtisodchi – olimlari ijobiy natijaga erishilishini ta'minlashga xizmat qiluvchi ta'rifni berib o'tishgan, ya'ni "investitsiyalar – pulni saqlash, ko'paytirish yoki ijobiy miqdordagi daromadni ta'minlashni hisobga olgan holda uni joylashtirish mumkin bo'lgan har qanday vosita sifatida ifodalanadi"⁵ deb L.Igoshina ta'rif bergan bo'lsa, prof. A.Neshitoy esa investitsiyalarning mazmunini "foyda olish yoki boshqa samaralarga erishish maqsadida o'z yoki o'zga mamlakatning turli tarmoqlariga, tadbirkorlik loyihalari, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar hamda innovatsiya loyihalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan pul mablag'larini

⁴ Haydarov N.H. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari. I.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 2003. 29 b.

⁵ Игошина Л.Л. Инвестиции. Уч. пос. – М.: «Экономист», 2005. – С. 23.

(kapitalni) uzoq muddatga joylashtirishdir”⁶ deb tavsiflagan. Davlatning milliy xususiyatlaridan kelib chiqib investitsiya atamasining iqtisodiy mohiyati yana bir qator rus olimlari tomonidan o‘ziga xos talqin etilgan. Shu bois investitsiya atamasini turli xil talqinlarini ko‘rib chiqqan holda, uning ta’rifini berish muhim bo‘lib hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda investitsiya atamasining yuqorida keltirilganlardan tashqari bir qancha talqinlari ham mavjud, ular quyidagicha tavsiflanadi:

– “investitsiyalardan iqtisodiy foyda va ijtimoiy samara olish maqsadida investitsiya sohasi obyektlarga kiritiladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni aks ettiradi”;⁷

– “investitsiyalar deganda foyda (daromad) olish va investorlarning individual maqsadlari singari ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalariga, tadbirkorlik va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga muayyan muddatga kapitalning maqsadli yo‘naltirilgan qo‘yilmasi shaklida amalga oshiriladigan xarajatlar yig‘indisi tushuniladi”;⁸

– “investitsiyalar o‘zini foyda (daromad) olish maqsadida milliy va xorijiy iqtisodiyotning turli tarmog‘iga xususiy yoki davlat kapitalining uzoq muddatli qo‘yilmasi sifatida namoyon etadi”;⁹

– “investitsiya tushunchasi foyda olish maqsadida qandaydir korxona, tashkilot, uzoq muddatli loyihalar va shu kabilarga kapital, pul mablag‘larini uzoq muddatga kiritishni anglatadi”;¹⁰

Investitsiyalar keng ma’noda o‘zini mablag‘lar va resurslarning kelgusida ko‘payishida va iqtisodiy samara yoki boshqa rejalashtirilgan natijalar olish (ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar) maqsadida ularning safarbar etilishini namoyon etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xorijlik iqtisodchi-olimlardan U.Sharp,

⁶ Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. – 4-е изд. – М.: «Дашков и К^о», 2006. – С. 13.

⁷ Старовойтова Г.С., Медведов А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций: учебное пособие. – М.: «КНОРУС», 2006. – С. 11.

⁸ Подшиваленко и др. Инвестиции: учеб. пос. – 3-е изд. – М.: «КНОРУС», 2006. – С.7.

⁹ Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ: учеб. пособие. – М.: «ИНФРА-М», 2009. – С. 7.

¹⁰ Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции: учеб. пособие. – М.: «КНИГОДЕЛ», 2006. – С. 7.

K.Eklund, Kempbell R.Makkonell, Stanli L.Bryu kabilar investitsiyalarning mazmun-mohiyati yuzasidan turlicha ta'riflarni bayon etishgan. Jumladan, Nobel mukofotining iqtisodiyot bo'yicha laureati (1990) U.Sharpning ta'kidlashicha: "investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatlik olish uchun hozirgi vaqtdagi muayyan qiymatlikdan voz kechishdir".¹¹ Ular "Investitsiyalash" atamasining ma'nosini nimanidir amalga oshirishda deb bilishadi. "Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir" deb qarashadi, o'z fikrlarini davom ettirgan holda ular mablag'larni yoki real yohud moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin deb hisoblaydilar. Fikrimizcha, ular investitsiyalash atamasi mazmunini kelajakda foyda olish maqsadida bugun pul bilan "xayrlashish"da ko'radilar.

Boshqa bir muallif, ya'ni shved iqtisodchi-olimi K.Eklund: "investitsiya – bu kelajakda ko'proq iste'mol qilish sharoitiga ega bo'lish uchun ertangi kunga qoldirilgan narsa. Uning bir qismi hozirda ishlatilmasdan zaxiraga qoldiriladigan iste'mol buyumlari bo'lib, boshqa qismi esa bu ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltirilgan resurslardir"¹² deb fikr bildirib o'tadi.

"Investitsiyalar atamasini kapitalning kelgusida ko'payishi maqsadida uning turli xil shaklda joylashtirilishi sifatida belgilash mumkin".¹³ "Investitsiyalar – qo'yilmaning kelgusida o'sish maqsadida bugungi iste'moldan voz kechish".¹⁴ "Investitsiya – ishlab chiqarish davri davomida paydo bo'lgan kapital qo'yilma qiymatining joriy o'sishi. Bu esa o'sha davrdagi foydaning iste'mol uchun ishlatilmagan qismi hisoblanadi".¹⁵ "Investitsiyalarga – pul mablag'lari, maqsadli bank jamg'armalari, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar, mashina, asosiy vositalar va boshqa mulk ko'rinishidagi kapital qo'yilmalar, shuningdek, pul qiymatiga ega bo'lgan mulkiy va nomulkiy huquqlarni

¹¹ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: «Инфра-М», 1997. – С. 16, 979.

¹² Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: «Экономика», 1991. – С. 96.

¹³ Ткаченко И.Ю. Инвестиции: учеб. пособие. – М.: «Академия», 2009. – С. 6.

¹⁴ Самуэльсон П.А. Экономика: пер. с англ. – М.: «БИНОМ», 1997. – С. 783.

¹⁵ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. – М.: «Гетос АРВ», 1999. – С. 352.

investorlarning strategik maqsadlarini ko'zlab ishlab chiqarish va boshqa faoliyat obyektlariga kiritish".¹⁶

Iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishni nazariy jihatlar qator olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular investitsiya tushunchasiga bir qator ta'riflar berib o'tishgan. Misol uchun, iqtisodchi-olimlardan Kempbell R. Makkonell, Stanli L. Bryularning fikrlariga ko'ra "investitsiya (investment) – bu moddiy zaxiralarning ko'payishi, ishlab chiqarish vositalarining jamg'arilishi va ishlab chiqarishga xarajatlar"¹⁷dir. Fikrimizcha, ushbu ta'rif o'z mazmuniga ko'ra ko'proq "kapital qo'yilmalar" tushunchasiga mos kelishini ta'kidlab o'tishga qaratilgan.

Shunisi xarakterliki, investitsiya tushunchasiga yagona va to'liq belgi berib bolmaydi, chunki u anchagina keng tushuncha bo'lib hisoblanadi. Shu sababli, iqtisodiy fanning turli qismlarida va amaliy faoliyatning turli sohalarida investitsiya mazmuni o'zining xususiyatlariga ega bo'lgan holda ajralib turadi, shu jihatdan olganda, makroiqtisodiyotda investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar-joylarga investitsiyalar va moddiy zaxiralarning o'sishiga qilinadigan xarajatlardan tashkil topgan yalpi xarajatlarning bir qismi hisoblanadi. Investitsiyalar – bu joriy davrda iste'mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o'sishini ta'minlovchi YaIM ning bir qismi sifatida tashkil topadi.

Fikrimizcha, makroiqtisodiyotda investitsiyalar yangi kapitalni (ishlab chiqarish vositalarini va inson kapitalini qo'shib hisoblanganda) yaratish jarayonidir. Moliya nazariyasida esa investitsiya deganda real yoki moliyaviy aktivlarni olish tushuniladi, ya'ni bugungi sarflarni maqsadi kelajakda daromad olish bo'lib hisoblanadi.

Boshqacha so'z bilan aytganda, investitsiyalar – amaldagi muayyan qiymatni bo'lishi noaniqroq bo'lgan kelajak qiymatiga almashishdir.¹⁸

Lorens Dj. Gitman va Maykl D. Djonkning "Investitsiyalash asoslari" (M.: "Delo" nashriyoti, 1997) kitobida investitsiyalarga

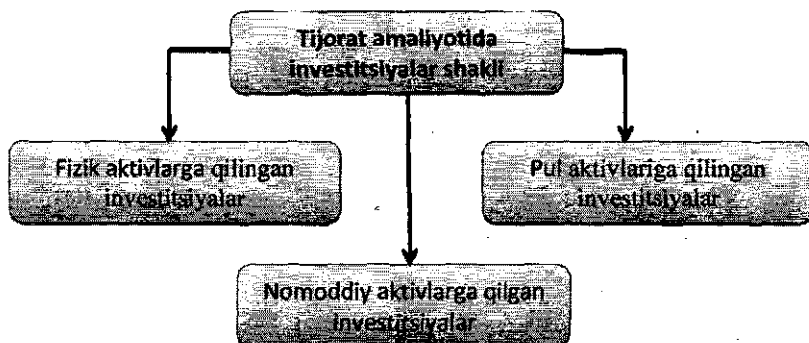
¹⁶ Марголин А.М. Инвестиции. – М.: «РАГС», 2006. – С. 464.

¹⁷ Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономика, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: «Республика», 1992. – С. 388.

¹⁸ Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997. 71 стр.

quyidagicha ta'rif beriladi: Investitsiya moliyaviy natijalar olishni ko'zlab aksiya va obligatsiyalarni sotib olishni anglatadi: bular real aktivlarni belgilaydi, masalan, u yoki bu molni ishlab chiqarish va sotish uchun mashinalarni olishni nazarda tutadi. Umuman keng ma'noda investitsiyalar mamlakat iqtisodiyotini o'stirish va rivojlantirishni moliyalashtirish uchun zarur bo'ladigan shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, investitsiyalar asosiy va aylanma kapitalni yaratish, kengaytirish yoki rekonstruktsiya qilish va qayta qurollantirish uchun qilinadigan xarajatlardir. Investitsiyaning muhim jihatlari yana biri bu innovatsion loyihalarni moliyalashtirish hisoblanadi. Tadbirkorlikning ayrim sohalarini rivojlantirishda investitsiyalarni o'rni beqiyosligi bugungi kundagi muhim masaladir. Shu bois ham milliy iqtisodiyot sohalariga tashqi va ichki investitsiyalar oqimini faollashtirish iqtisodiy yuksalishning yangi bosqichini boshlab beradigan asosiy omil hisoblanadi. Investitsiyalar har qanday iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi va uning taraqqiyotini ta'minlovchi kuchdir. Shu bois barcha imkoniyatlarni ishga solib iqtisodiyotga yo'naltiriladigan investitsiyalar hajmini oshirishga xizmat qilish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan investitsiya ta'rifini va uning shakllarini asoslash muhimdir.



1.1-rasm. Tijorat amaliyotida yo'naltiriladigan investitsiyalarning shakllari

Tijorat amaliyotida investitsiyalarning uch shakli bo'lib, ular bir-biridan o'zaro farqlanadi (1.1-rasm).

Fizik aktivlar deganda, asosiy ishlab chiqarish vositalari, ya'ni ishlab chiqarish binolari va inshootlari hamda xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan har qanday mashina va uskunalar tushuniladi.

Pul aktivlari deganda, boshqa jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini olish huquqi, masalan, bankdagi depozitlar, aksiyalar, obligatsiyalarni anglatadi.

Nomoddiy aktivlar xodimlarni qayta tayyorlash yoki malakasini oshirish dasturlarini amalga oshirish, litsenziyalar sotib olish, savdo belgilarini ishlab chiqarish natijasida firma ega bo'ladigan boyliklardir.

Investitsiyaning uch shakli orasida eng muhimi va hozirgi sharoitda rivojlanish bosqichida turganlaridan biri pul aktivlariga qilingan investitsiyalar bo'lib hisoblanadi. Qimmatbaho qog'ozlarga qilinadigan investitsiyalar portfel investitsiyalari, fizik aktivlariga qilinadigan investitsiyalar esa real investitsiyalar deb e'tirof etiladi. Umuman olganda mablag'larni real aktivlarga yoki moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin. Barcha turdagi investitsiyalar milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning aksi bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa yirik korxonalar barpo etish, innovatsion loyihalarni investitsiyalar orqali moliyalashtirish va tadbirkorlikning ayrim sohalarini rivojlantirishda investitsiyalarning o'rni beqiyosdir. Ushbu investitsiya shakllari har qanday korxona iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi hisoblanib uning raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

1.3. Investitsiyalash maqsadlari va diversifikatsiyalanishi.

Investitsiyalarning tasniflanishi

Investitsiyalarni shakllantirish va ulardan foydalanish, mamlakat va xo'jalik yurituvchi subyektlarni investitsion siyosat asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat birinchidan, kapital qo'yilmalarning ustuvor yo'nalishlarini, ikkinchidan, ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri joylashtirish va rivojlantirish, uchinchidan, fan-texnika taraqqiyoti va butun iqtisodiyotning rivojlanishini belgilab beradi. Investitsiyalar turli

shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirishni talab etadi. Chunki mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish esa investitsiyalarni shakllarga ajratgan holda tasniflanishini taqozo etadi. Buning uchun:

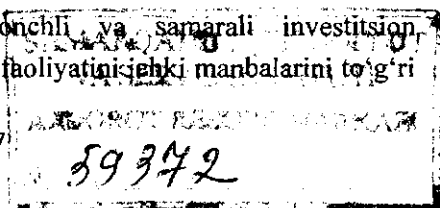
Birinchidan, qo'yilish obyektiga qarab investitsiyalarni real va moliyaviy shakllarga ajratish orqali ularni iqtisodiyotga jalb etishni ta'minlash muhimdir.

Real investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) – pul mablag'larini korxonaning moddiy va nomoddiy aktivlariga sarflanishini anglatadi.

Asosiy kapitalning elementlarini sotib olish bilan bog'liq investitsiyalar moddiy investitsiyalar bo'lib, ko'pchilik hollarda investitsion loyihalar doirasida amalga oshiriladi. Bunda bir tomondan o'z mablag'lari va ikkinchi tomondan qarzga olingan mablag'lar ishtirok etishi mumkin. Qarzga mablag' taqdim etilishida investor rolini bank bajaradi, chunki bank aniq loyihalarga kredit mablag'larini jalb etishi mumkin.

Shu bilan birga nomoddiy (potensial) investitsiyalar nomoddiy boyliklar yaratilayotganda amalga oshirilib, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini (ITTKI yoki ruscha NIOKR deb yuritiladi) amalga oshirishga, yangi mahsulotlarning namunalarini yaratishga sarflarni mujassamlashtiradi. Ko'pgina iqtisodchi – olimlar turli darajadagi mutaxassislarni tayyorlashda, tajriba olishda, ilmiy tekshirishda, litsenziya va nou – xou berishda, avtorlik huquqini va umuman olganda nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan investitsiyalarni intellektual investitsiyalar deb atamoqdalar.

Bugungi kunda investitsiya faoliyatini tubdan qayta ko'rib chiqish strategik ahamiyatga molik investitsiya dasturlarini ishlab chiqish hamda xorijiy investitsiyalar uchun ishonchli va samarali investitsion loyihalarni taqdim etish, investitsiya faoliyatini jehki manbalarini to'g'ri



yo'naltirish va bu borada investorlar rolini yanada oshirish maqsadida iqtisodiy adabiyotlarda portfel investitsiyalarni investor tomonidan sotib olingan aksiyalarning firma ustidan nazorati va ta'siri doirasidagi belgilariga ko'ra tasniflanishiga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda.

Bizning fikrimizcha, bu juda muhim tarmoq bo'lib hisoblanadi. Investitsiyalarning tasnifi rus olimi N.Blank ishlarida ham keltirilgan. Bunda investitsiyalar quyidagi belgilariga ko'ra tasniflangan: qo'yilma obyektlariga ko'ra; investitsiyalashda qatnashish xarakteriga qarab; investitsiyalash muddatiga ko'ra; mulkchilik shakllari bo'yicha; hududiy belgisi bo'yicha (1.2-rasm).



1.2-rasm. Investitsiyalarning alohida belgilari bo'yicha tasniflanishi¹⁹

Ushbu investitsiyalarning salkam 70 foizi ishlab chiqarish sohaslarini barpo etishga, jumladan, 38 foizga yaqini asbob-uskuna va ilg'or texnologiyalar sotib olishga yo'naltirilmoqda. Shu borada umumiy qo'yilmalar hajmida xorijiy investitsiyalar va kreditlar ulushi 28-30 foizni tashkil etadi. Shu o'rinda aytish joizki, rus iqtisodiy

¹⁹ Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. – М.: Финансы и статистика. 2001. – С. 16.

adabiyotlarida²⁰ portfel (aksiya, obligatsiya va boshqa turdagi qimmatli qog'ozlarga, shuningdek, boshqa korxonalarning aktivlariga yo'naltirilgan investitsiyalar) va real (faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni ta'mirlash va texnik qayta qurollantirish, kengaytirish, yangi korxonalar barpo etishga yo'naltirilgan investitsiyalar) investitsiyalarga farqlanadi. Bunday sharoitda investor-korxona mablag' kiritib, o'zining ishlab chiqarish kapitalini, ya'ni asosiy ishlab chiqarish fondlari va uning faoliyati uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larni ko'paytiradi (oshiradi). Portfel investitsiyalar amalga oshirilganda investor o'zining moliyaviy kapitalini, ya'ni qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromad-dividendini ko'paytiradi.

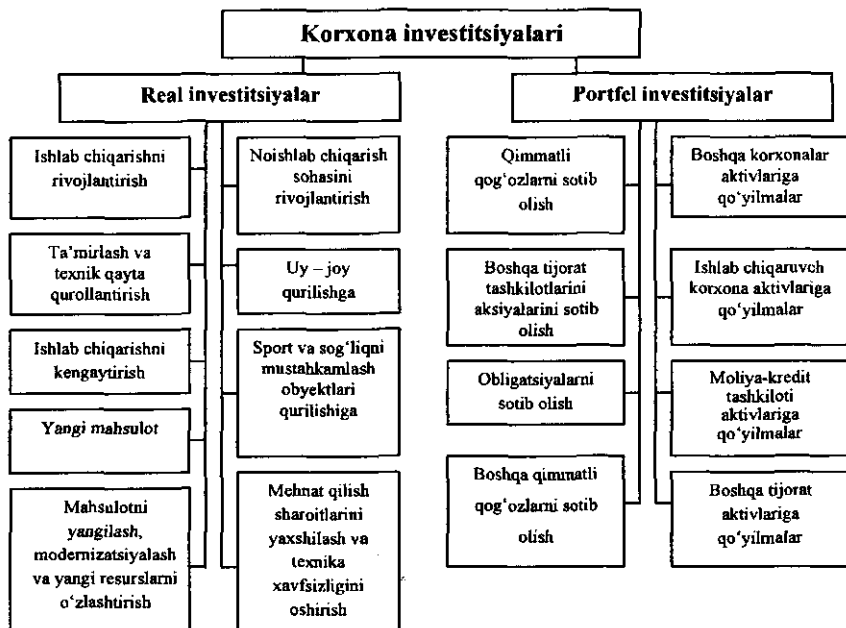
O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida investitsiya mo'ljallangan obyektiga ko'ra, "kapital, innovatsiya va ijtimoiy" investitsiyalarga bo'linadi (4-modda).

Ikkinchidan, investitsiyada qatnashish xarakteriga ko'ra bevosita va portfel investitsiyalar farqlanadi. Bevosita investitsiyalar investorni o'z moliyaviy mablag'larini joylashtirish obyektini tanlash imkoniyatini beradi. Portfel investitsiyalar tijorat banklari, investitsion kompaniyalar, fondlar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi. Bunda moliyaviy vositachilar to'plangan mablag'larni samarali, daromad keltiradigan qilib joylashtiradilar. Portfel investitsiyalar boshqa emitentlarning underryayting yordamida qimmatli qog'ozlarga joylashtirish shaklida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, investitsiyalash davriga qarab investitsiyalar qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi) va uzoq muddatli (bir yildan oshiq muddatga beriladi) bo'ladi. Odatda uzoq muddatli investitsiyalar kapital qo'yilmalar shaklida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda izohlab o'tish joizki, oddiy aksiyalar muddat bilan cheklanmasada, depozit sertifikati olti oy muddatga beriladi – bu qisqa muddatli qo'yilmalar vositasi hisoblanadi. Obligatsiyalar 20 yilgacha

²⁰ Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. – С. 6-7. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. – С. 6.

qaytarish muddati bilan berilib u uzoq muddatli qo'yilmalar vositasi hisoblanadi. Lekin, uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarni sotib olish va qisqa muddatdan, masalan olti oy o'tgandan so'ng, investor uzoq muddatli jihozlarni qisqa muddatli maqsadlar uchun foydalanishi mumkin. Ko'pincha investorlar ana shunday qurollarni tanlaydilar va o'z pullarini qisqa muddatlarga qo'yishga intiladilar. Masalan, yaqin olti oy mobaynida investorga kerak bo'lmaydigan summaga, u olti oylik muddatga ega bo'lgan depozit sertifikatini sotib olishi mumkin: qirq yoshga to'lgan investor pensiyaga chiqquncha pul yig'ish uchun biron-bir kompaniyani obligatsiyasini 20 yilga sotib olishi mumkin.



1.3-rasm. Korxona investitsiyalarining tasniflanishi

To'rtinchidan, mulk shakllaridan kelib chiqib investitsiyalar xususiy, davlat, qo'shma va xorijiy shakllarga ajratiladi. Xususiy investitsiyalar nodavlat yuridik shaxslarning va fuqarolarning

mablag'larini tadbirkorlik faoliyati obyektlariga qo'yilishini anglatadi. Davlat investitsiyalari davlat byudjeti va davlat korxonalarining mablag'larini joylashtirish orqali namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, investitsiyalar hududiy joylashtirilishi bo'yicha ichki va tashqi investitsiyalarga bo'linadi.

Oldinchidan, investitsiyalar risk darajasi bo'yicha yuqori riskli va past riskli investitsiyalarga ajratiladi. Moliya sohasida risk deganda investitsiyalarga mutloq yoxud nisbiy miqdordagi foyda kutilganidan ancha kam bo'ldi, boshqacha aytganda "risk" atamasi kutilmagan natija olish imkoniyatini anglatadi. Investitsiyalarni korxona miqyosida 1.3 – rasmidagidek tasniflash mumkin. Bunday tasniflashning afzalligi va uning boshqa tasniflashlardan farqi shundaki, unda korxona o'z investitsiyalarini qanday maqsadlar uchun safarbar etishi to'g'risida real holat aks ettirilgan.

Real investitsiyalar – bevosita investitsiyalar bo'lib, investorning investitsiya jarayonida bevosita ishtirok etishini anglatadi, ya'ni investor investitsiyalash obyektni, shuningdek, uni moliyalashtirishni tashkil etishni va moliyalashtirish manbalarini bevosita o'zi aniqlaydi.

Portfel investitsiyalar – bilvosita investitsiyalarni anglatib, bu investitsiya moliyaviy vositachilar orqali investitsiyalashni anglatadi.

Umuman real va portfel investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda benihoyat katta ahamiyatga ega bo'lib, birinchidan, xorijiy investitsiyalar ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etishda, eksportga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishda, import o'rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotni ustuvor sohalariga yo'naltirish va pirovardida aholining me'yordagi turmush darajasini ta'minlash imkonini yaratish hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni jadallashtirish orqali o'sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

1.4. Moliyaviy va real investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi. Jamg'armalar – investitsiyalar manbasi sifatida

Ma'lumki, amaldagi qonunlarga ko'ra milliy iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishning turli manbalari mavjud bo'lsada, investitsiyalash jarayonida davlatning moliyaviy mablag'lari bilan ishtirokinining keskin kamayishi iqtisodiyot subyektlarining ishlab chiqarish faoliyatini faollashtirishning yangi moliyaviy manbalarini izlashga undamoqda.

Turli mulk shaklidagi korxonalarni investitsiyalashga mo'ljallangan mablag'larning asosiy qismi pul shaklida o'z ifodasini topadi. Turlicha ko'rinishda pulning investitsiyaga aylanish jarayoni amalga oshirilsa ham xo'jalik subyektlari o'zlarini faoliyatini yuritishlari uchun pul mablag'lariga ega bo'lgan holda ishlab chiqarishi, (xizmat) ko'rsatish bo'yicha obyektlarni tashkil etishi va kengaytirishi mumkin bo'ladi. Bu esa investitsiyalash jarayonining oddiy shakli bo'lib hisoblanadi. Boshqa hollarda pul jamg'armalarining investitsiyaga aylanishi murakkab kechadi, buning sababi aholining katta qatlamini ishlab chiqarishni boshqarish ko'nikmasiga va uni tashkil etish uchun minimal mablag'larga ega emasligidir. Bu esa korxonalarda bevosita investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini cheklaydi. Kapital qo'yilmalar obyektiga ko'ra investitsiyalar yuqorida ko'rsatib o'tilganidek real va moliyaviy turlarga ajratiladi va ular o'z navbatida iqtisodiyotning real va moliyaviy sektori o'rtasidagi nisbatlarga ta'sir ko'rsatadi. Bu esa nomutanosiblik yoki iqtisodiy barqarorlikni ta'minlanishida o'z aksini topadi.

Nomutanosiblik bozor xo'jaligi ichki tarkibining asosini tashkil qilishi yoki kapitalistik iqtisodiyotning boshqa dastaklari singari pul va moliya bozorining ham asosiy vazifasi iqtisodiy barqarorlikka erishish ekanligi haqida Dj.M. Keynes batafsil o'z asarlarida fikr bildirib o'tgan. Amalda esa ular teskari samara ko'rsatib beqarorlikka olib kelishi mumkin. Buning sababi Keynes "qo'shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to'ldirish"da deb biladi.

Aytish joizki, Keynes ta'limoti izdoshlari ham o'z qarashlarida moliyaviy sektorning iqtisodiyotni beqarorligiga va siklligiga ta'sirini tahlil etishda yagona qarash mavjud emasligini e'tirof etishadi. Fond bozori faoliyati natijasida tizimning beqarorligi hozirgi zamon fond bozorlari real investitsiyalarni moliyalashtirish uchun faoliyat yuritishlarini nazarda tutmaydi, balki aksincha ularni fond bozori faoliyatining natijasi sifatida o'rganiladi deb ta'kidlaydi. Dj.M. Keynes real va moliyaviy investorlar qarorlari va faoliyatiga yuqori baho berib, aksiyalar kursining pasayishi kapital samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini kapital samaradorligining yuqori nuqtasini real investitsiyalarning foydaliligini kutilishi, deb hisoblaydi. Real investitsiyalarni aksiyalar kotirovkasi tebranishi bilan, kotirovka esa, ularning kelajakdagi dinamikasi haqidagi fikrlar orqali belgilanishi deb talqin qiladi.

Aksariyat investorlar fikrlar dinamikasini baholashni emas, ishlab chiqarish vositalarini xarid qilishni ustun qo'yishi bilan birga kelajakda o'z investitsiyalarining samaradorligini baholash uchun qo'lga kiritilgan natijalarga asoslangan holda ma'lumot yig'ishni muhim deb biladilar. Ushbu jarayonni tashkil etish usullari investitsiyaning sifat belgilarini ifodalaydi.

Fond bozori tomonidan ta'minlanadigan individual qo'yilmalar likvidligining yuqoriligi ularning real sektorga oqib o'tishini kuchaytiradi. Yangi sharoitlarda investitsiyaning muhim xususiyatlaridan biri u ham bo'lsa investitsiya faoliyatini faollashtirishga qaratilgan alohida e'tibor biznesning uzoq muddatli faoliyatiga emas, balki birja kotirovkalariga qaratgan moliyaviy investorlar tomonidan real investitsiyalarni amalga oshirilishi beqarorlik muammosining chuqurlashuviga olib keladi. Xalqaro tajribaning ko'rsatishicha, agar moliyaviy sektor real sektordan ustun bo'lsa, undagi chayqovchilik xarakteri investitsion qarorlarni bashorat qilishi yanada qiyinlashadi. Bugungi kunda sikl fazasini belgilab beruvchi investitsiyalarning haqiqiy hajmi ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talab va taklif

narxlarini solishtirish, shuningdek, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining hammabopligi bilan belgilanmoqda. Birinchi omil investitsiyani kiritish to'g'risidagi qarorni, ikkinchisi esa kutilayotgan daromad baholangandan so'ng investitsiyalar hajmini belgilab beradi.

Investitsiyani kiritish bo'yicha xo'jalik subyektlari faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilayotgan qaror qabul qilishning yangicha ishlari va usullari aynan investitsion muhit shakllanayotganligini ifodalaydi. Bunday muhitni shakllantirishni muhim moliyaviy omillaridan biri investitsiyalarni tashkil etish manbalari bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy resurslar taqsimlanmagan foyda va bank kreditlaridan tashkil topganligi bois bank kreditlarining hajmi kelajakdagi konyunktura o'zgarishlari tufayli kreditorlar risklarini subyektiv baholashga bog'liq bo'lishi tabiiydir. Bu risklar kapital qo'yilmalarning talab va taklifini narxini tartibga soluvchi omillar hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda narxlarga ta'sir qiluvchi asosiy omil – investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iqtisodiyotda to'plangan qarzning hajmi va o'sishidir. Qarzning ko'payib borishi bilan bank kreditlarini jalb qilayotgan real sektorning qaramligi oshib boradi, siklning o'suvchi fazalarida esa real sektorning kreditdan qaramligini o'sishi bilan birga uning hammabopligi kamayib borishi mumkin. Iqtisodiyotda moliyaviy bozorlarning me'yorida faoliyat yuritishi natijasida iqtisodiyotni "bum" holatiga olib keladi, bu esa o'z navbatida moliyaviy inqirozni keltirib chiqaradi. Demak moliyaviy beqarorlik gipotezasiga ko'ra, real investitsiyalarni moliyalashtirish uchun qarzning ko'payib borishi siklli dinamikani harakatlantiruvchi kuch sifatida maydonga chiqadi.

Real va moliyaviy investorlar maqsadlarining turlicha bo'lishi va fond bozorining real sektorga ta'sirining yo'qligi bilan belgilanishida investitsiya siyosatini nazorat qilish orqali ma'lum vaqtdagi investitsiyalar hajmini belgilab berishga erishish mumkin.

Real investitsiya asosiy fondlar va aylanma mablag'larga investorlar tomonidan qo'yiladigan barcha turdagi boyliklar. Moliyaviy

investitsiyalar – qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiya) sotib olishga va bank depozitlariga uzoq muddatga jalb qilingan qo‘yilmalardir. Real investitsiyalarni kapital qo‘yilmalar, deb ham atash mumkin. Kapital qo‘yilmalar yalpi va sof kapital qo‘yilmalariga bo‘linadi. Real investitsiyalarning umumiy summasi yalpi kapital qo‘yilmalarini tashkil etadi. Real investitsiyalarni sarflash natijasida ishga tushirilgan qismi sof kapital qo‘yilmalardir. Sof kapital qo‘yilma yalpi kapital qo‘yilma summasiga teng yoki kam bo‘lishi mumkin. Qishloq xo‘jaligi, jumladan, korxonalar miqyosida yalpi kapital qo‘yilmani sof kapital qo‘yilmaga aylantirishga alohida e‘tibor berilishi lozim. Sarflanayotgan real investitsiyalar moddiylashtirilishini, ya’ni ishga tushirilishini ta’minlash zarur. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositalariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Milliy hisoblar tizimida asosiy kapitalga hamda moddiy ishlab chiqarish vositalariga sarflangan mablag‘lar real investitsiyalar deb hisobga olinadi. Lekin, respublika qishloq xo‘jaligida erkin bozor munosabatlari sust sur‘atlar bilan rivojlantirilayotganligi moliyaviy investitsiyalar ko‘lami kengayishini talab darajasida ta’minlamayapti. Jumladan, jamoa, shirkat, fermer xo‘jaliklarida qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiya, sertifikat, veksellar...) chiqarilib, sotilayotgani yo‘q. Kelajakda bu muhim masalani hal etishga alohida e‘tibor berish maqsadga muvofiqdir. Davlatning iqtisodiy siyosatida qishloq xo‘jalik korxonalarida ham qimmatli qog‘ozlar bozorini tashkil etish tadbirlari ishlab chiqilishi va ular amaliyotga tatbiq etilishi lozim.

Real investitsiyalar hajmini investorlarning kelajakdagi daromadlilikini baholovchi boshqaruvchilar tomonidan belgilanishiga e‘tibor qaratiladi. Ular tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar real tovarlarga talabni yuzaga keltiradi, yalpi ishlab chiqarishning ko‘payishiga va asosiy kapital kengayishiga imkoniyat yaratib beradi.

Ta’kidlash kerakki, moliyaviy sektor murakkab tizim bo‘lib hisoblangan holda uning ishtirokchilari real tovarlar muomalasidan ajralgan holda moliyaviy aktivlarning muomalasini amalga oshirishlari

mumkin. Moliyaviy sektor tarkibiga moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalarni amalga oshiradigan turli xil moliyaviy bozorlar kiradi. Moliyaviy sektor ko'p tarmoqli infratuzilmani va turli tuman moliyaviy instrumentlarni o'z ichiga oladi. Moliyaviy sektorning asosiy vazifasi – bo'sh pul resurslarining iqtisodiyotning real sektori subektlari o'rtasida samarali qayta taqsimlashdir. Moliyaviy sektorning ishlamasligi real sektor subyektlarini o'z jamg'armalari darajasidan kelib chiqib investitsiyalarni amalga oshirishga majbur etadi. Shu bilan birga, globalizatsiya sharoitida moliyaviy sektorning o'rnini oshib boradi, moliyaviy bozorlarning ko'lamini kengayib ular real sektordan ajralgan holda erkin faoliyat yuritadi. Moliyaviy kapital uchun ishlab chiqarish sohasidan ajralgan holda mustaqil ko'payishiga yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi. Bunga misol sifatida offshor hududlar, ijtimoiy fondlar mablag'larini moliyaviy chayqovchiliklarga jalb qilishni, moliyaviy instrumentlar va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin. Kunlik tovar va xizmatlar savdosi o'tgan asrning 70-yillariga nisbatan 50 foiz o'sgani holda, jahon valyuta bozoridagi bitimlari hajmi 1 mlrd. dollardan hozirgi kunda 3-4 trln. dollarga yetdi.

Umuman olganda tijorat krediti keskinlik bilan o'z o'rnini moliyaviy instrumentlarga bo'shatib bermoqda. Hozirgi kunda iqtisodchi olim Ernando de Soto hisobiga ko'ra, dunyoda taxminan 13 trln. dollar naqd pul, 170 trln. dollar an'anaviy qimmatli qog'ozlar va 600 trln. dollar (bu ko'rsatkich 1 kvadrillion dollar atrofida ham bo'lishi mumkin) moliyaviy instrumentlar ko'rinishida muomaladadir.²¹

Keyingi yillarda muddatli kreditlash shaklining ustunligi sezilarli darajada oshdi. Natijada moliyaviy bozorlardagi aylanmalar hajmi real sektordan yuqoriligi qayd etildi.

Iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalarni amalga oshirish orqali quyidagi iqtisodiy-ijtimoiy samaralarga erishiladi:

- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning miqdori hamda sifati o'sadi;

²¹ Investitsiya fanidan ma'ruza kursi. – Samarqand: SamISI, 2017 y.

– ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish miqdorining o'sishi evaziga davlat byudjetiga soliq tushumlarining ko'payishi uchun shart-sharoit yaratadi;

– ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligining oshishi ish haqining ortishiga va aholi farovonligining yuksalishiga xizmat qiladi;

– innovatsion ishlab chiqarish (xizmat)ni tashkil etish orqali mamlakat eksport salohiyati o'sadi.

– raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish uchun zamin yaratiladi.

Jamg'arish – bu joriy davrdagi qayta ishlashning moddiy asosini kengaytirish orqali aholi iste'molini oshirishga yo'naltirilgan jarayon. Jamg'arishning asosiy funksiyasi – takror ishlab chiqarish jarayonining pirovard maqsadi aholining o'sib va o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini bosqichma – bosqich ta'minlash bo'lib hisoblanadi.

Jamg'arma, odatda, investitsiya sifatida iqtisodiyotga kiritiladi, ya'ni jamg'armaning iqtisodiyotga ijobiy ta'siri investitsiyaga aylangandagina yuz beradi. Jamg'arma deyilganda aholi, korxona va davlat joriy daromadlarining doimiy ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi tushuniladi. Jamg'armaning hajmi barcha faoliyat yurituvchi xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash orqali aniqlanadi. Iste'mol sarflari ulushi daromad tarkibida qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi, ammo bunday holat investitsiya faoliyatiga, uning taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Jamg'armaning o'sishi bir tomondan, iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildirs, ikkinchi tomondan, muddat jihatdan kechiktirilgan iste'mol jamg'armasini anglatsada, jamiyat oldida doimo bugungi va ertangi iste'molning qancha bo'lishini yechish muammosi turadi. Jamiyat bugun qancha ko'p investitsiya qilsa, ertaga shu investitsiyalar tufayli asosiy makroiqtisodiy siljishlar yuz beradi, aholining yashashi shuncha yaxshilanadi.

Shu bilan birga, jamg'arish bilan investitsiya o'rtasidagi muvozanat makroiqtisodiy muvozanatga erishishning eng muhim shartidir. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo ham oson kechmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi va jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligidir.

Yuqori jamg'arish me'yoriga ega bo'lgan mamlakatlar, boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holda, odatda, yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlariga ega bo'lishadi. Shu bois ham mamlakatimizga kiritilayotgan investitsiyalar hajmini ko'paytirish va uning iqtisodiy o'sishini ta'minlashdagi rolini oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri – bu jamg'arish me'yoringa nisbatan yuqori va barqaror darajasini ta'minlash hisoblanadi. Shu bois me'yori barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi jamg'arish bo'lib xizmat qiladi. Jamg'arish me'yoringa o'sishi bilan YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati ham yuz beradi. Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, jamg'arish me'yori 25 %dan ortiq bo'lgan mamlakatlarda YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati o'rtacha 4,8 %ga teng bo'lgani holda, jamg'arish me'yori 30 %dan ortiq mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich o'rtacha 8,7 %ni tashkil etgan.

Xitoy, Janubiy Koreya kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda oxirgi 15 yil davomida kuzatilgan o'rtacha 10 %li iqtisodiy o'sish davrida jamg'arma ulushining o'rtacha qiymati 30 %ni tashkil etgan. Rivojlangan mamlakatlar amaliyotini ko'rsatishicha, bir yilda 6 foizdan ortiq iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun milliy jamg'armalar YaIMning kamida 25 foizini, investitsiyalar esa 30 foizini tashkil etishi kerak. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida investitsiya me'yoringa barqarorligini ta'minlash muammosining mavjudligi makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligini ta'minlashga to'sqinlik qiladi.

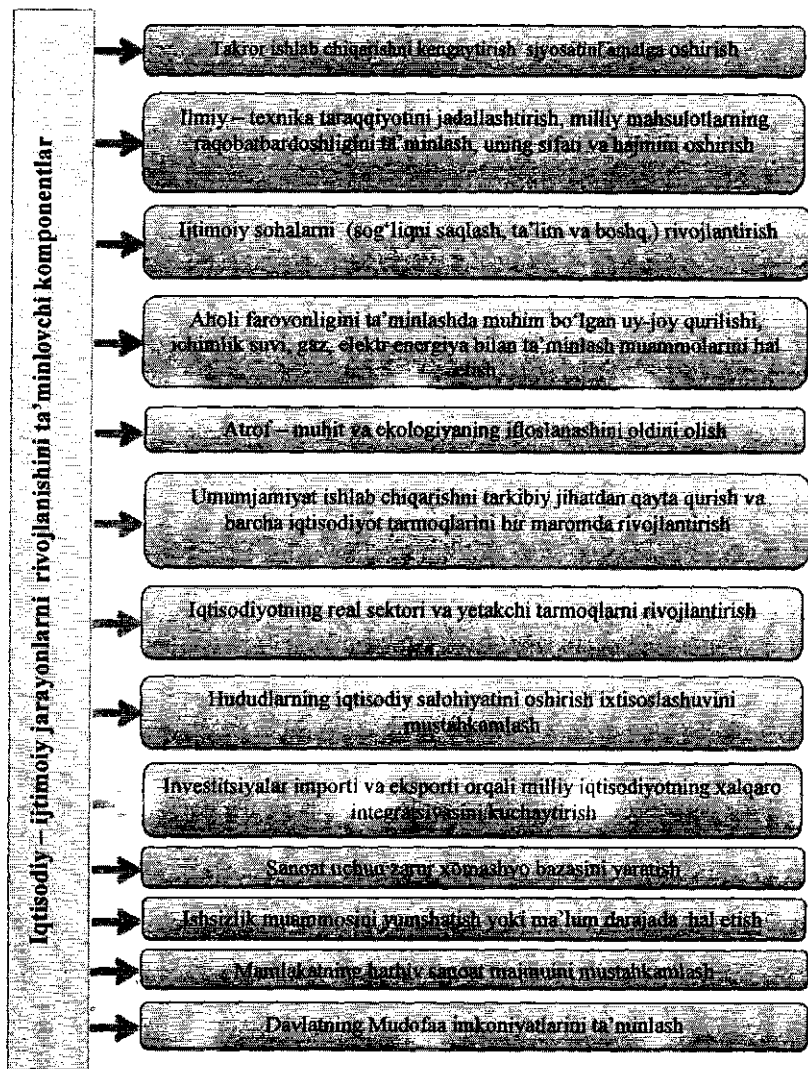
Darhaqiqat, iqtisodiyotda mavjud bo'lgan jamg'arma ulushi bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar darajasidan yuqori bo'lsada, uning iqtisodiy o'sishga ta'siri nisbatan past holatni namoyon etmoqda. Shu munosabat bilan jamg'armadan samarali foydalanish asosida barqaror iqtisodiy o'sish davomiyligini ta'minlash uchun, eng avvalo, qimmatli

qog'ozlar bozorini rivojlantirish asosida mavjud aholi jamg'armalarini iqtisodiyotga investitsiya sifatida kirib kelishini faollashtirish hamda tarmoqlararo kapital oqimini ta'minlashga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bazasini mukammallashtirish asosida korxona jamg'armalarining investitsiyaga aylanish samaradorligini oshirish lozim.

1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Investitsiya orqali iqtisodiyotni modernizatsiyalash, taraqqiy ettirish, barqaror rivojlanishiga erishish, korxonalarning kapital jamg'arishiga, natijada mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirishga va iqtisodiy o'sishiga zamin yaratiladi. Investitsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida qator funktsiya va vazifalarni bajaradi, amalda ularsiz har qanday mamlakat iqtisodiyoti bir maromda rivojlana olmaydi. Investitsiyalar makrodarajada bir necha jarayonlarni ma'romli rivojlanishini ta'minlaydi (1.4-chizma).

Investitsiyalar iqtisodiyotni yanada barqarorlashtirish uchun zarurdir. Real investitsiyalarni (bino va inshootlar qurish, modernizatsiya qilish, zamonaviy mashina va asbob-uskunalar sotib olish) jalb qilish iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini va jozibadorligini oshiradi. Investitsiyalar mikrodarajada ham muhim rol o'ynadi. Bunda investitsiyalar, eng avvalo, quyidagi maqsadlarga erishish uchun zarurdir: korxona ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish; asosiy fondlarning haddan tashqari jismoniy va ma'naviy eskirishiga yo'l qo'ymaslik; qimmatli qog'ozlar sotib olish va boshqa korxona aktivlariga o'z mablag'ini sarflash zarurligi bilan bog'liqdir. Investitsiyalar mikrodarajada, korxonalarning kelgusida me'yorda faoliyat ko'rsatishi, barqaror moliyaviy holatini va maksimum (yuqori) foyda olishini ta'minlash bilan bog'liqdir. Shu bois ham investitsiyalar makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishda katta rol o'ynashini mamlakatda investitsiya faoliyati holatini ko'rsatkichlar dinamikasi xarakterlaydi (1.5-rasm).



1.4-rasm. Investitsiyalarni mikrodarajada iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni bir ma'romda rivojlanishini ta'minlash masalalari



1.5-rasm. Investitsiya faoliyati holatini belgilovchi ko'rsatkichlar dinamikasi

Shu bilan birga obyektiv holatda, investitsiya faoliyatining holatini quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni o'sish sur'atlari ham xarakterlaydi, ya'ni: milliy daromad; yalpi milliy mahsulot (YaMM) va YaIM; sanoat ishlab chiqarish hajmi; sanoat mahsulotlarining alohida turini ishlab chiqarish; qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish hajmi va boshq. Investitsiya faoliyatining holatiga baho berishda investitsiya qo'yilmalarisiz ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini tasavvur etib bo'lmaydi. Shuningdek, ushbu ko'rsatkichlar u yoki bu darajada investitsiyalarning samarali ishlatilishini xarakterlaydi. Agar ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari investitsiyalarning o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lsa, investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish zarurligini ko'rsatadi va aksincha.

Harakatlar strategiyasi davlat dasturi doirasida amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar va modernizatsiya qilish jarayoni investitsiya faolligini yanada oshirdi. Investitsiyalar hajmining sezilarli ravishda o'sib borishi orqali o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatishiga imkon bermoqda. Davlat tomonidan xo'jalik subyektlarining investitsiya faoliyatini rivojlantirishga berilgan e'tibor va qo'llab-quvvatlash natijasida YaIMda investitsiyalar dinamik o'sish sur'atlariga ega bo'ldi.

Fikrimizcha, investitsiyalarning iqtisodiyot rivojlanishiga har tomonlama ijobiy ta'sirini hisobga olib, uning eng prioritetli vazifalarini belgilash mumkin:

- iqtisodiyotda ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish vositalarini qulay joylashtirish bilan keng tarmoqli bozor infratuzilmalarini shakllantirishga imkon yaratish;

- iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi barcha yo'nalishlarni va imkoniyatlarni amaliyotga tatbiq etish;

- mamlakatning milliy xususiyatlarini hisobga olgan holdagi qonuniy kafolatlangan investorlarni qoniqtiruvchi ulushini yaratadigan va moliyaviy o'sishini ta'minlovchi infratuzilmalarni faollashtirish;

- iqtisodiyotning barcha sohalarini faollashtirish orqali mamlakatning barqaror o'sishi va jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirish.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalardan samarali foydalanish birinchi tomondan, ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo'ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantirsa; ikkinchi tomondan, import o'rmini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo'naltirish orqali aholining me'yordagi turmush darajasini ta'minlash (farovonligini oshirish) imkonini yaratadi.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o'sib borayotgan mehnatga qobiliyatli aholini qo'shimcha ish joylari bilan ta'minlaydi, korxonalarning eskirgan ishlab chiqarish quvvatlarini, moddiy-texnik bazasini yangilaydi va texnik qayta qurollantiradi, tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalarni barpo etishga ko'maklashadi va h.k.

Tayanch soʻz va iboralar *Investitsiya, real investitsiya, moliyaviy investitsiya, xorijiy investitsiya, fizik aktivlar, nomoddiy aktivlar, jamg'arma, moliyaviy sektor.*

Oʻzini-oʻzi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiyalarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring.
2. Investitsiyalar qanday belgilariga koʻra tasniflanadi?
3. Moliyaviy investitsiya deganda nimani tushunasiz?
4. Real investitsiya deganda nimani tushunasiz?
5. Investitsiyalarni iqtisodiyotni rivojlantirishdagi oʻrni qanday?
6. Investitsiyalarning qanday turlari mavjud?
7. Moliyaviy va real investitsiyalarning oʻzaro bogʻliqligi nimada?

II BOB. INVESTITSIIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI

2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo'nalishlari

Investitsiya jarayoni – bu investitsion faoliyatni amalga oshirish jarayoni bo'lib, bu bevosita investitsion amaliyotlari shakllanadigan barcha iqtisodiy munosabatar majmuasidir. Amaldagi qonunchilikka asosan investitsiya faoliyati – subyektlarning investitsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq harakatlari majmuidir” deb e'tirof etilgan. Mazkur faoliyatni davlat avvalo yagona organ sifatida qonunchiliklar, xalqaro kelishuvlar, turli davrda rivojlangan davlatlarning strategik siyosatlar, turli ko'rinishdagi imtiyozlar, ularning ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish mexanizmlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Investitsion jarayonni iqtisodiy mohiyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, avvalo mazkur munosabatlardagi “iqtisodiy asos” ko'proq rol o'ynaydi. Chunki faoliyatining amalga oshirishdan asosiy maqsad ortida samarali faoliyatni tashkil etish va ta'minlash yotadi. Samarali faoliyat investitsiya faoliyatini keng faollashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Investitsiya faoliyatining asosida shu mamlakatning moliya tizimining evolyutsion rivojlanish davrlari yotadi, uning uchun iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning rivojlangan bozor iqtisodiyotiga nazar tashlasak u yerda faqat mazkur munosabatlarning asosiy evolyutsion jarayoni bilan bog'liq. Chunki har bir mamlakat qonunchiligi doimiy ravishda bir yerda to'xtab qolmay doimiy ravishda jahon iqtisodiyotiga mos takomillashib boriladi va bu ko'zlangan natijani beradi. Bu ma'lum davrlarni va takomillashtirish mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Samara yoki daromad keltiradigan mulkiy va intellektual boyliklar, ya'ni investitsiyalarni o'ziga xos shakllari bo'lishi mumkin, ya'ni:

- pul mablag'lari, banklardagi maqsadli jamg'armalar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar;

- harakatdagi va harakatda bo'lmagan mulklar (binolar, inshootlar, inshoot-uskunalar hamda boshqa moddiy boyliklar);

- mualliflik huquqi, nou-xaulardan tashkil topgan mulkdorlik huquqlari va boshqa intellektual boyliklar;

- yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari hamda mulkchilik huquqlari;

- boshqa boyliklar.

Shunday qilib investitsiya faoliyati deganda, investitsiyalarning turlari va shakllari asosida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa davlat tomonidan taqiqlanmagan faoliyatlarni barcha investorlar tomonidan yo'lga qo'yish va moliyaviy mablag'lar sarflash bilan bog'liq munosabatlar yig'indisi tushuniladi. Investitsiya faoliyatini fuqarolar, huquqiy shaxslar (korxonalar, firmalar, aksioner jamiyatlari va boshqa tipdagi mulk egalari) va davlat yuritadi. Investitsiya faoliyatini yo'lga qo'yishda har bir mulk egasi o'z manfaatini ko'zlab, ya'ni foyda olish va samaraga erishishni ko'zlaydi. Investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni mohiyatini chuqur tushunib yetgan holda ish yuritishi lozim. Investitsiya faoliyati bilan shug'ullanuvchi mulk egasi tez o'zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko'p qirrali moliyaviy munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim, chunki barqarorlashmagan iqtisodiyotda investor pul muomalasi, moliya kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etish risk bilan bog'liq bo'lib, qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda investitsiya faoliyati quyidagi yo'nalishlarda olib borilishiga alohida e'tibor qaratiladi:

- fuqarolar, davlatga qarashli bo'lmagan korxonalar, xo'jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o'rtoqlik xo'jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari tomonidan olib borilishiga;

- davlatni ma'muriy va boshqaruv bo'linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari tomonidan olib borilishiga;

- chet el fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va huquqiy shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va xalqaro moliya – kredit muassasalari tomonidan olib borilishiga;

- qo'shma korxona ko'rinishida mahalliy va chet el fuqarolari, huquqiy shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda olib borilishiga.

Hozirgi sharoitda tadbirkorlik va ishbilarmonlikni yo'lga qo'yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarini taraqqiy etishi, qo'shma korxonalarni iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi rolini o'rnatishi investitsiya faoliyatini to'la tashkil etish imkoniyatlarini yaratmoqda. O'z navbatida tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Bozor sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, huquqiy shaxslarni va davlatni, foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan.

Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib iqtisodiyotni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo'jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilash asosiy maqsad bo'lib hisoblanadi. Shuning bilan birga rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti shundan dalolat beradiki, davlatning investitsion strategiyasining 96 asosiy yo'nalishlari to'g'ri tanlanganligidan dalolat beradi. Investitsion strategiya amaldagi taktikalar natijasida ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Strategik faoliyat uchun turli ko'rinishdagi imtiyozlar yaratiladi, bu esa barcha jarayonlarni bir tekisda muvofiqlashtirish, tartibga solish, nazorat etish, xalqaro kelishuvlarni unifikatsiyalashgan formalaridan foydalanish kabi mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi. Investitsion jarayonni mohiyatiga ko'ra barcha investitsion jarayonlar bilan chambarchas bog'liq faoliyatning asosi bo'lib hisoblangan uzoq muddatni o'z ichiga oladi. Shuning uchun bu jarayon bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda kapitalni harakati ishlab chiqarish sohasidan savdo-sotiq jarayonlariga keng yo'l ochiladi. Chunki buning asosiy sababi:

birinchidan, investitsion mablag' o'z egasidan uzoq vaqt davomida boshqa shaxsga o'tadi;

ikkinchidan, bu o'z navbatida mablag'ning o'z egasidan uzoqlashganligi sababligi qaytmaslik ehtimoli bo'yicha shubha tug'diradi;

uchinchidan, risk darajasi boshqalarga nisbatan kuchli bo'ladi;

to'rtinchidan, savdo sohasida ishlab chiqarishga nisbatan daromadning kelish tezligi kuchayadi hamda risk darajasi ham nisbatan pastligi bilan xarakterlanadi;

beshinchidan, uzoq vaqt ichida mablag' egasiga kelayotgan daromadlilik darajasi pasayib boradi. Mazkur holatlarni boshqarish asosan davlatning muvofiqlashtiruvchi mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Bu boshqaruv, avvalo, davlatning bosh ilohotchisi sifatidagi roli orqali namoyon bo'ladi va ushbu jarayonning jahon miqyosidagi faollashuvi esa sekin astalik bilan bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashib boradi. Umuman olganda investitsion jarayonning keng faollashuvi mamlakat rivoji va xalq manfaati uchun, qolaversa ularning yashash sharoitini yaxshilashga xizmat qiladi.

2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish va o'zlashtirish jarayonlari

Iqtisodiy kategoriya sifatida avvaldan jamg'arilgan mablag'larni kapitalni ko'paytirish maqsadida tadbirkorlik obyektlariga joylashtirish va investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida investitsiya faoliyati ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlarni ifodalaydi. Jamg'arilgan mablag'lar investitsiya sifatida real iqtisodiyotga to'g'ridan to'g'ri yetib bormasdan, bu moliyaviy vositachilar orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday hollarda investitsiyalar dastlab moliyaviy investitsiyalar ko'rinishida maydonga chiqadi, so'ngra real investitsiyalarga aylanadi.

Real investitsiyalar kapital qo'yilmalar shaklida ham amalga oshiriladi hamda o'zidagi yangi qurilishlarga, kengaytirishga, rekonstruksiya va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta

jihozlashga, uskunalar, inventarlar, loyihaviy mahsulotlar sotib olishga sarf-xarajatlarni mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham iqtisodiy fanda va amaliyotda “investitsiya” va “kapital qo‘yilma” terminlarining mutlaq bir xil tushunchalar emasligini nazarda tutadi. Investitsiyalar kapital qo‘yilmaga nisbatan kengroq ma’noda qo‘llaniladi.

Makroiqtisodiyot ko‘lamidan olib qaralganda real investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar-joylarga investitsiyalar va moddiy zaxiralarining o‘shishiga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadigan yalpi xarajatlarning bir qismi hisoblanadi. Real investitsiyalar – bu joriy davrda iste’mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o‘shishini ta’minlovchi YalMning bir qismidir. O‘zbekiston iqtisodiyotida real investitsiyalar hajmi muttasil ravishda ortib bormoqda. 2017–2021-yillar davomida iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida katta ishlar bajarildi.

Ana shu maqsadlarga barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 2019-yilning yanvar-martida 10543,7 mlrd. so‘m (dollar ekvivalentida 1,3 mlrd. AQSh doll.) yoki 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 191,2% asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o‘zlashtirildi.

Xorijiy investitsiya va kreditlarning asosiy kapitalda o‘zlashtirilgan investitsiyalardagi jami ulushi 35,3 %ni tashkil etdi.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda davlat Harakatlar strategiyasi dasturi doirasida ushbu jarayonni rivojlantirishga qaratilgan qator muhim chora-tadbirlarni muntazam amalga oshirib kelinmoqda. Bu esa investitsiya faoliyatini huquqiy asoslari takomillashtirish maqsadlarida qator qonun hujjatlariga va boshqa huquqiy normalarga jiddiy o‘zgartirishlar kiritildi. Buning natijasida milliy investorlar va xorijdan jalb qilinadigan investorlar uchun berilayotgan kafolatlar tizimi yanada mustahkamlandi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash davrida undagi tarkibiy o‘zgarishlar ham jadallashadi va bu investitsiya faoliyatiga yangicha yondashishni talab etadi. Mazkur yondashuv quyidagi qoidalardan kelib chiqadi:

– investitsiya jarayonini faollashtirish;

- investitsiya resurslarini iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor sohalariga yo‘naltirish;
- investitsiya jarayoniga korxonalar, tashkilotlar, aholi jamg‘armalarini keng miqyosda jalb etish;
- chet el kapitalining kirib kelishi uchun investitsiya muhitini kengaytirish.

Dunyo tajribasidan kelib chiqib aytish mumkinki, investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirish ancha murakkabligi tufayli uni amalga oshirishda moliya tizimi muhim o‘rin egallaydi. Hozirda moliya-kredit tizimi tadbirkorlar bilan ishlashning asosiy va barqaror vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu tizimni yanada mustahkamlash ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning tez sur‘atlarda rivojlanishiga imkon yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Bank tizimi orqali moliyaviy aktivlarning tezda pulga aylanishi va sug‘urta tizimi orqali riskning taqsimlanishi moliyaviy shakldagi jamg‘arma hajmini saqlab qolishga va ko‘paytirishga imkon beradi. Moliya bozorining rivojlanishi va moliyaviy dastaklardan foydalanish orqali esa xo‘jalik obyektlari tavakkalchilik qilishga va jamg‘arma to‘plash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shunday qilib, barqaror va sog‘lom moliyaviy tizimning rivojlanishi investitsiyalashning ichki imkoniyatlarini kengaytiradi va iqtisodiy o‘sishni ta‘minlaydi.²²

Real investitsiyalardan samarali foydalanish ularni amalga oshirayotgan korxonalarda iqtisodiy jarayonlar moliyaviy sog‘lom faoliyatni tashkil etilishiga ham bog‘liq bo‘ladi. Investitsiya xarakteridagi qo‘yilmalarning kutilayotgan samaradorligini moliyaviy menejmentning zamonaviy usullarini qo‘llagan holda baholash va investitsion jarayon ustidan muntazam monitoring faoliyatini amalga oshirish resurslardan oqilona foydalanishni ta‘minlaydi.

²² “Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo‘l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2015- yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma‘ruzasi. “Xalq so‘zi”, 2016-yil 16-yanvar.

Aytish joizki, investitsiyalarni moliyalashtirish mamlakatdagi iqtisodiy siyosat, qonunchilik, investitsiyani jalb qilish infratuzilmasini rivoji, darajasi va mamlakatning iqtisodiy ahvoriga bog'liq bo'ladi. O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim xususiyati xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochish va biznes muhitini yanada yaxshilash borasidagi ishlarning izchil davom ettirilishidir. Jumladan, keyingi yillarda qabul qilingan qator qonunlar va qonunchilik hujjatlari huquqni muhofaza qiluvchi, nazorat organlari va ma'muriy tuzilmalarning tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashuvini bartaraf etish uchun qat'iy tartib o'rnatish va ana shu idoralarning rahbarlari hamda mansabdor shaxslarining javobgarligini oshirish bo'yicha katta ahamiyatga ega bo'ldi.

2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari

Bozor munosabatlari sharoitida pul resurslarini uzluksiz shakllantirish va ularni daromad keltiruvchi obyektlarga samarali investitsiyalash moliya bozori yordamida ta'minlanadi. Ushbu bozor o'zida pul bozori, kredit bozori va fond bozorini mujassam etadi. Fond bozorida moliyaviy (portfel) investitsiyalar amal qiladiki, ular qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirilgan bo'ladi.

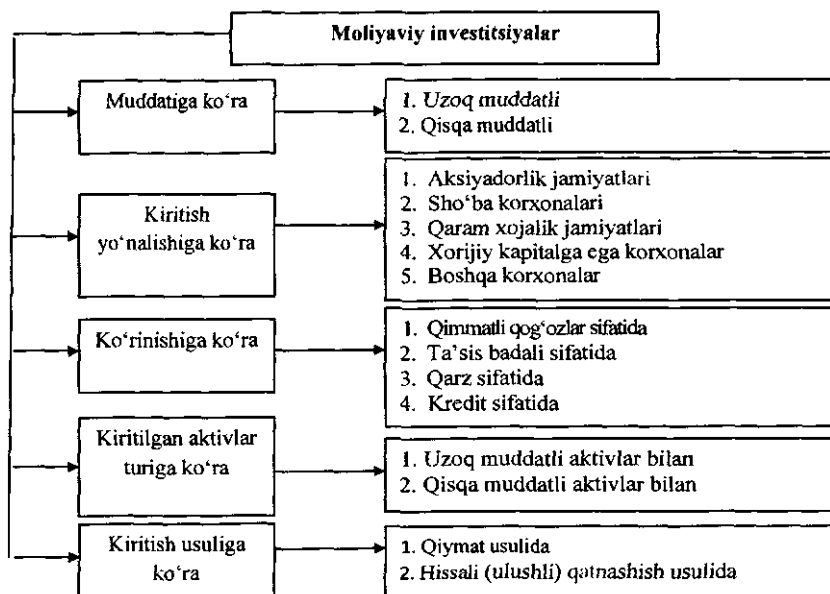
Moliyaviy investitsiyalar – bu daromad olish (foizlar, dividendlar va ijara haqi kabi) va asosiy kapital qiymatini ko'paytirish maqsadida investor tasarrufida bo'lgan korxona aktivlardir. Mohiyat jihatdan “qimmatli qog'ozlarga (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar), ya'ni moliyaviy aktivlarga joylashtirilgan kapital moliyaviy investitsiyalarni anglatadi”.²³

Moliyaviy investitsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin (2.1 – rasm):

Moliyaviy investitsiya yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyorida mavjud bo'lgan bo'sh pul mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

²³ Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. – 4-е изд. – М.: «Дашков и К^о», 2006. – С. 14.

Amaldagi qonunchilikdan kelib chiqib moliyaviy investitsiyalar joriy (qisqa) va uzoq muddatli investitsiyalarga bo'linadi. Joriy (qisqa) investitsiyalar – erkin sotiladigan va bir yildan ko'p bo'lmagan muddatda egalik qilishga qaratilgan qimmatli qog'ozlardir. Odatda ular bozor (likvidli) qimmatli qog'ozlari, deb ham ataladi.



2.1-rasm. Moliyaviy investitsiyalarni tasnifiy belgilari

Jalb etilgan mablag'lar hisobiga investitsiya faoliyatini moliyalashtirish, asosan, qimmatli qog'ozlar, xorijiy investitsiyalar va bank kreditlari hisobiga amalga oshiriladi. Bank kreditlari qarz mablag'lari tarkibiga kiritilsa ham, bu manbani jalb qilingan mablag'lar tarkibiga kiritish maqsadga muvofiqdir, chunki bank krediti investitsiya faoliyatini moliyalashtirish uchun chetdan, kredit tashkilotlaridan jalb qilinadi.

Investitsiya qilishda turlicha vositalar qo'llanilishi mumkin: pul, valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar, mulk (moddiy va nomoddiy), turli tovar-xomashyolar va h.k. Bular ichida qimmatli qog'ozlarga

investitsiya qilish investorning talablarini qondirishning eng samarali va keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiyotning xo'jalik subyektlari uchun qimmatli qog'ozlar bozori moliyaviy ta'minlanish manbai va aholi hamda xo'jalik subyektlarining bo'sh turgan mablag'larini iqtisodiyotga faol jalb etuvchi, pul mablag'larini qayta taqsimlovchi mexanizmdir. Iqtisodiyotning yangidan vujudga kelayotgan va faoliyat yuritayotgan tarmoqlarini rivojlantirish uchun turli hajmdagi investitsiyalar kerak bo'ladi. Bunday talabni qondirishda qimmatli qog'ozlar bozori iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida pul vositalarini samarali qayta taqsimlovchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri bu to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisoblanadi. Bo'sh turgan mablag'larni aksiyadorlik jamiyatlariga yoki davlat byudjetiga yo'naltirish qo'shimcha mablag'ga bo'lgan ehtiyojni qondirishga olib keladi. Mana shunday vaziyatlarda pul mablag'larini qayta taqsimlaydigan samarali iqtisodiy mexanizm kerak bo'ladi. Bu mexanizm moliyaviy investitsiyalar harakatini ta'minlab, iqtisodiy o'sishga sharoit yaratadi.

Moliyaviy investitsiya moliya bozorlarida amalga oshiriladi, bunga quyidagilar kiradi:

- valyuta bozori (ichki bozorlar va unga o'xshash xalqaro bozorlar);

- qimmatli qog'ozlar bozori;

- oltin, qimmatbaho metall va toshlar bozori;

- ssuda kapital bozori;

- hosilaviy moliyaviy instrumentlar bozori.

Pensiya va sug'urta fondiga o'xshash moliya bozorini bunday segmentida investitsiya qimmatli qog'ozlar yoki ssuda kapitali bozori orqali amalga oshiriladi.

Har qanday mamlakatning iqtisodiyotini asosi haqiqiy investitsiyani tashkil etadi, jumladan: u yerda jamg'arma jarayoni va uning ko'payishi ichki yalpi mahsulot (YaIM)ga ko'paytirish orqali

yuzaga keladi va u. hozirgi sharoitda investitsiyani asosiy dolzarb bo'lgan innovatsiyani sotib olishga qaratilgan.

Innovatsiya ijtimoiy – iqtisodiy faoliyatni takomillashtirishga qaratilgan texnologik jarayonni ishlab chiqish, intellektual mehnat natijasidagi umumiy faoliyat (ishlab chiqarish, iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy munosabatlar fanda, san'at va ta'lim sohasi hamda boshqa faoliyatlar)ning u yoki bu sferasidan foydalanishdir.

“Innovatsiya” so'zini mohiyati obyektni izlash, o'lchash va uni tahlilining aniq maqsadiga bog'liq bo'ladi. Hozirgi zamonaviy nazariya innovatsiyani 5 ta asosiy formalarini farqlaydi:

- yangi mahsulot joriy etish (*tovarli innovatsiya*);
- ishlab chiqarishni yangi usulini joriy etish (*texnologik innovatsiya*);
- tovar va xizmatlarni yangi bozorini tashkil etish (*bozorli innovatsiya*);
- yarim tayyor mahsulot va xomashyo jo'natish bo'yicha yangi manbalarini o'zlashtirish (*marketingli innovatsiya*);
- boshqarish strukturasini qayta tashkil etish (*boshqarish innovatsiyasi*).

Moliyaviy investitsiya nimaga tegishli bo'lsa u haqiqiy investitsiyani tezlashtiruvchi vosita sifatida ko'rib chiqilsa, unda bu holat to'g'ri hisoblanadi yoki bu avvalgi investitsion kapitalni egallanishi qoplanishi va jamg'arilishiga olib keladi.

Investitsiyaning maqsadi va bularni risk bilan bog'liqligiga qarab, investitsiya:

- venchurli (riskli);
- to'g'ridan to'g'ri;
- portfelli;
- annuitet shaklida bo'ladi.

Venchurli (riskli) kapital – bu so'zni riskli kapital qo'ylmani nomlash uchun qo'llanilgan bo'lib, u yuqori risk bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarishni yangi sohasida aksiya chiqarish hisobiga investitsiyani jalb etish shaklidir.

Venchurli kapitalda qo'yilgan kapital hisob-kitoblarda tez o'zini qoplash bilan bog'liq loyihalarga kapital investitsiya qilinadi. Kapital qo'yilma, tartib bo'yicha aksiyalardagi oxirgi konversiya qilish huquqi bilan bog'liq korxona mijozini aksiyasini bir qismini sotib olish yoki unga ssuda berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Riskli kapital qo'yilma yangi texnologiyalarga asoslangan kichik innovatsion korxonalarni moliyalashtirish zarurligiga asoslanadi.

Riskli kapital o'ziga kapital turining turli xil formalarini biriktiradi: ssudali, aksionerli, tadbirkorlik. U venchurli deyiladigan bunday shakli yangi ishga kirishayotgan fan taraqqiyot darajasi bilan bog'liq ta'sisshilikda vositachi bo'lib ish yuritadi.

To'g'ridan to'g'ri investitsiya mazkur subyekttni boshqarishda ishtirok etish huquqi orqali xo'jalik subyektning daromadga ega bo'lish va olish maqsadida ustav kapitaliga mablag' qo'yishni bildiradi. Alohida obyektlarga investitsiyani konsentratsiyalash (zich jamlanish) alohida yutuqli natijalarga erishishga yo'naltirilgan qo'yilmani maqsadini ko'zlaydi va tadbirkorlik faoliyati ustidan to'liq ahamiyatli bo'lgan nazoratlarni imkoniyatini beradi, biroq bu yuqori riskli hisoblanadi.

Portfel investitsiyasi portfelni shakllantirish bilan bog'liq va bu qimmatli qog'ozlarni va boshqa aktivlarni sotib olishni ifodalaydi. Portfel – vkladchini aniq investitsion maqsadiga erishishi uchun instrument vositasini bajaruvchi yig'ilgan yagonaga keltirilgan jamlangan barcha turli xildagi investitsion qimmatliklardir. Portfelga bir xil formadagi qimmatli qog'ozlar va turli xildagi investitsion qimmatliklar kirishi mumkin (aksiya, obligatsiya, jamg'arma va depozit sertifikatlar, garov guvohnomasi, sug'urta polisi va boshqalar). Portfel investitsiyasi diversifikatsiyalash mexanizmi orqali riskni agar tadbirkorlik ustidan nazorat o'z vaqtida joriy etilgan bo'lsa va sof foydani aniq o'rtachaga yo'naltirilgandagina kamaytirishga olib boradi.

Annuitet (nem. Annuitat - yillik to'lov) – investitsiya, asosan pensiyaga chiqqanlar uchun bir xil vaqtlar oralig'i ichida ma'lum daromadni vkladchiga olib kelish uchun yo'naltiriladigan investitsiyadir. Asosan bunda mablag'ni sug'urtaga va pensiya fondiga qo'yish hisoblanadi. Sug'urta kompaniyasi va pensiya fondlari

muomalaga qarz majburiyatlarini chiqaradi, ular ya'ni egalari kelgusida ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun foydalanadilar. Hayotni sug'urtalash sug'urtalovchini moddiy bog'liqligi ta'minlangan holda subyektlarni kutilmagandagi o'lim holatlarini moliyaviy xavfsizligini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Pensiya fondi o'z mijozlarini pensiya yoshiga chiqqandan so'ng pul mablag'lari bilan moddiy ta'minlab turadi.

Tayanch so'z va iboralar *Investitsiya jarayoni, investitsiya obyekti, investitsiya faoliyati, annuitet, portfel investitsiya.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya jarayoni deganda nimani tushunasiz?
2. Real investitsiyalarni o'zlashtirish jarayoni qanday amalga oshiriladi?
3. Investitsiya jarayoni ishtirokchilari kimlar?
4. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirishni o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Investitsiyalash obyektlari qanday tanlanadi?

III BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIIYA SIYOSATI

3.1. Investitsion faoliyat tushunchasi. Investitsiya faoliyatining tarkibiy tuzilishi

Investitsiya faoliyati – bu investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlari majmuasi tushuniladi. Investitsiya faoliyatini yo‘lga qo‘yishda har bir mulk egasi birinchi navbatda o‘z manfaatini ko‘zlab yagona bir maqsadga, ya‘ni foyda olishga yoki ijtimoiy samara olishga intiladi.

Investitsiya faoliyatida investitsiya subyekti, investitsiya obyekti, investor, emitent, investitsiya resurslari kabi tushunchalar mavjud.

Investitsiyaning obyekti bo‘lib, mablag‘lar ya‘ni boyliklarni safarbar etayotgan obyektlar tushuniladi. Ular yangi korxonalar yoki amaldagi korxonalar, qimmatli qog‘ozlar, bank depozitlari bo‘lishi mumkin.

Investitsiya subyekti bo‘lib, investitsiyani amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi. Ular: xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruv organlari, turli mulkchilik shaklidagi korxona va tashkilotlar, mulk egasi bo‘lgan fuqarolar bo‘lishi mumkin.

Investorlar – o‘z kapitalini investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyektidir.

Emitent – qimmatli qog‘ozlarni muomalaga bosib chiqaruvchi yuridik va to‘lovga qobiliyatli jismoniy shaxslar.

Reinvestitsiyalar – investorlar tomonidan korxonalar faoliyatidan olingan foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida uni shu korxonaga qayta kiritishdir.

Investitsiya resurslari – bu investitsion faoliyati amalga oshirishda ishtirok etadigan har xil ko‘rinishdagi mablag‘lardir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Respublikada investitsiya faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi bilan birga uni davlat tomonidan muvofiqlashtirish uchun ham hukumatimiz tomonidan bir qancha qonun va qoidalar qabul qilingan. Ushbu qonunlar investitsion faoliyatning tartibga solinishi va muvofiqlashtirilishi bo'yicha huquqiy tizimning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari davlatning investitsion faoliyatiga qanday vositalar va richaglar orqali ta'sir ko'rsatishi ham muhim masaladir. Har qanday jamiyatdagi investitsion faoliyat o'z-o'zidan rivojlana olmaydi, unga albatta, muayyan ta'sir ko'rsatuvchi subyektlarning aralashuvi talab qilinadi. Bunday aralashuvning samarali natijasini faqat davlat tomonidan ta'minlash mumkin. Biroq bunday vaziyatda davlat investitsion faoliyatining rivojlanishini to'xtatib qo'ymasligi lozim, aks holda uning amal qilishida subyektivlik ta'sirining kuchi yuqori bo'ladi va bo'ysundiruvchi xarakterga ega bo'lib qoladi.

Investitsion faoliyatni muvofiqlashtirish uning muhim yo'nalishlarida qulay sharoitlar yaratishga (ya'ni, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tatbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga) qaratilgan bo'lishi lozim. Investitsion faoliyatni quyidagi maqsadlarda muvofiqlashtirib borish davlat tomonidan ta'minlanishi lozim: bozor iqtisodiyoti sharoitiga kirib borish jarayonida davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirilishini ta'minlash; davlatning fan-texnika siyosatini o'tkazish va buning asosida xo'jalik tabaqalarini mustahkamlash hamda jahon bozoriga kirib borish.

3.2. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etish omillari va usullari

Davlat tomonidan investitsion faoliyatini boshqarish bir qator chora-tadbirlarni qo'llash, ularni hayotga tatbiq etish asosida amalga oshirilishi davr talabidir. Bu chora-tadbirlar quyidagilardan iborat bo'lmog'i lozim:

– soliq tizimini qulaylashtirish, ya'ni soliq subyektlarini, obyektlari va stavkalarini tabaqalashtirish va soliq imtiyozlarini berish;

– samara keltirmaydigan va boqimandalik holatini yuzaga keltiruvchi soliq imtiyozlaridan voz kechish;

– amortizatsiya siyosatini amalga oshirish, shu jumladan tezlashtirilgan amortizatsiya siyosatini qo'llab-quvvatlash hamda amortizatsiya imtiyozlarini joriy etish;

– ayrim viloyat (tuman, shahar)larda tarmoqlarni rivojlantirishga maqsadli dotatsiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar orqali yordam ko'rsatish;

– byudjetdan ajratiladigan subvensiyalarni taqdim etishda sohada yuz berishi lozim bo'lgan ijobiy imtiyozni asos qilib olish;

– kredit siyosatini, davlatning norma va standartlarining antimonopol tadbirlarini ishlab chiqarish va oqilona narx-navo siyosatini o'tkazish;

– yer hamda boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish shart-sharoitlarini aniqlash;

– investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazishni davlat dasturlariga kiritish;

– investitsiya loyihalarining monitoringini o'tkazish va mexanizmini ishlab chiqish;

– zarur hollarda yoki qonunga muvofiq investitsiya faoliyatini to'xtatib turish, cheklash yoki tugatish.

Shuni ta'kidlash joizki, investitsiya faoliyatining amalga oshirilishi zaruriy barcha shart-sharoitlarning, qulayliklarning yaratilishiga bog'liqdir. Bu investitsion iqlim iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillarga bog'liq bo'lgan muhit sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir. Bunda investitsion muhitning ahvoli iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy shart-sharoitlarning mavjud holati yotishi lozim. Shuning uchun iqtisodiy siyosatni olib borish, davlat boshqarish organlarining investitsion jarayonlarni tartibga solish, iqtisodiyotda davlatning aralashuvi, xalqaro bitimlarda ishtirok etishi va chet el investitsiyalarini jalb qilishi investitsion muhitga katta ta'sir ko'rsatadi. Ammo bunday ta'sir doimo ijobiy natijalarni qo'lga kiritilishiga xizmat qilishi zarur.

**O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalarini tartibga solish
va jalb etish bilan shug'ullanadigan rasmiy muassasalar**

Vazirlar Mahkamasining tashqi iqtisodiy faoliyatni muvoqlashtirish departamenti	Quyidagi joriy jarayonlarni muvoqlashtiradi: - investitsiya faoliyatini, birinchi navbatda chet el investitsiyalari bilan amalga oshiriladigan loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur hukumat qarorlarini ishlab chiqish; - davlat boshqaruvi idoralari, vazirliklar va idoralar ishini tashkil etish.
Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi va boshqa tegishli vazirliklar	Investitsiya siyosatini va dasturlarini ishlab chiqish
O'zbekiston Respublikasining xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat Qo'mitasi	Davlatga tegishli mulkni xususiylashtirish va tasarruf etish jarayonlarida chet el investitsiyalarini tartibga solish.
Moliya Vazirligi	Qarz siyosati va hukumat kafolatlarini berish.
Adliya Vazirligi	Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni ro'yxatga olish.
Tashqi ishlar vazirligi	Xorijiy investorlarga va O'zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarga vizalar berish.
Ichki ishlar vazirligi	Xorijiy investorlarni va O'zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarni turar joyi bo'yicha ro'yxatga olish.
Davlat soliq qo'mitasi	Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni soliqqa tortish va ularning bojxona bilan bog'liq faoliyatini tartibga solish
Markaziy bank	Konvertatsiya tartib-qoidalarini, shuningdek, uning o'tkazilishini, valyuta mablag'laridan foydalanishni tartibga solish, qarz siyosati.
Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bank	Tashqi iqtisodiy faoliyatga bank xizmati ko'rsatish va loyihani moliyalashni amalga oshirish.
Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi	- mamlakat va xorij investorlarining investitsiya takliflari to'g'risida ma'lumotlar bankini shakllantirish; - investitsiya muhitini o'rganish;

	- xorijiy investorlarga axborot va boshqa xizmatlar ko'rsatish; - investitsiya loyihalarini amalga oshirishda mamlakat va xorij investorlariga yordam ko'rsatish; - chet el kapitali ishtirokida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining bajarilishini kuzatish (monitoring); - xorijiy investorlarga davlat ro'yxatidan o'tilganidan keyin yuridik shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishida yordam berish (tovar ishlab chiqaruvchilar palatasi bilan hamkorlikda).
O'zbekinvest eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi	Chet el investitsiyalarini investitsiya tavakkal-chiligidan sug'urtalash
"O'zbekinvest loyiha" milliy injiniring kompaniyasi	Dastlabki texnik-iqtisodiy asoslamani va investitsiya loyiholari texnik-iqtisodiy asoslamalarini tayyorlash
Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi	Qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tartibga solish sohalarida davlat siyosatini amalga oshirish. Mamlakat va xorijiy emitentlarning qimmatli qog'ozlarini sotib olish orqali majmua investitsiyalarini amalga oshirish.

Ushbu tizim subyektlari alohida holda faoliyat yurita olmasliklarini, ular bir-birining faoliyatini to'ldirgan holda investitsion faoliyatni samarali muvofiqlashtirish imkoniga ega ekanligini jadval ma'lumotlari orqali kuzatish ham mumkin.

Aytish joizki, hozirgi sharoitda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish mexanizmlari, birinchi navbatda, barcha xo'jalik yuritish bosqichlarida jamg'armalar o'sishi sur'atlarini rag'batlantirish va iste'mol darajasini pasaytirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Iqtisodiyotdagi yuridik va jismoniy shaxslardan, chet ellik investorlardan undiriladigan soliqlarni tartibga soluvchilik funksiyasini amal qilishini kuchaytirish orqali erishish mumkin. Investitsiya faoliyatini tartibga solish tizimi doirasida soliqlarning rag'batlantiruvchi

funksiyalarini kuchaytirish investitsiyalarni moliyalashtirishda bozor mexanizmlari rolini kengaytirishga olib keladi. To'g'ridan to'g'ri chet el sarmoyalari oqimini kengaytirish maqsadida, chet ellik investorlarni ishlab chiqarish quvvatlarini o'zlashtirgunlariga qadar barcha ko'rinishdagi bojxona to'lovlari, soliqlar, yig'implardan ozod qilish muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni kiritishda imtiyozli soliqqa tortish tartibini alohida qo'llagan holda ular ishlab chiqarish quvvatlarini to'liq o'zlashtirgandan keyin amalga oshirish ma'qul bo'lar edi.

Investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakatda ko'p tarmoqli iqtisodiyotni barpo etishda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vazifasi – ularning maqbul nisbatlarini muvofiqlashtirish, hammasiga teng huquqiy sharoitlar va hayotda amalga oshirish uchun kafolatlar yaratib berishdan iborat.

O'zbekistonda olib borilayotgan investitsiya siyosati natijasining qanday samara berishi mamlakatdagi investitsion faoliyatning rivojlanish holati bilan belgilanadi. Shu sababli, odatda, har qanday investitsiya siyosatining maqsadi mavjud investitsiya faoliyatining rivojlanish istiqboliga qaratiladi. Bu maqsad o'zida davlatning investitsiya faoliyatini muntazam ravishda tartibga solish vazifasini ham mujassam etadi.

Davlat tomonidan investitsiya faoliyatini tartibga solish ma'lum bir maqsadlarni amalga oshiradi:

- investorlarni rag'batlantirish;
- milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb etish;
- mamlakat kesimida investorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish;
- ichki investorlar manfaatlarini, yuzaga chiqarish va ularni himoyalash.

Mamlakatda investitsiya faoliyatini tartibga solishning zaruriy asosi bo'lib, davlat qonunchiligi, huquqiy asosni shakllantirish

hisoblanadi va uni quyidagi 3.1-rasm orqali ifodalash mumkin.

Davlat investitsiya faoliyatini tartibga solish bilan birga bevosita o'zi ham unda ishtirok etadi. Bunda u:

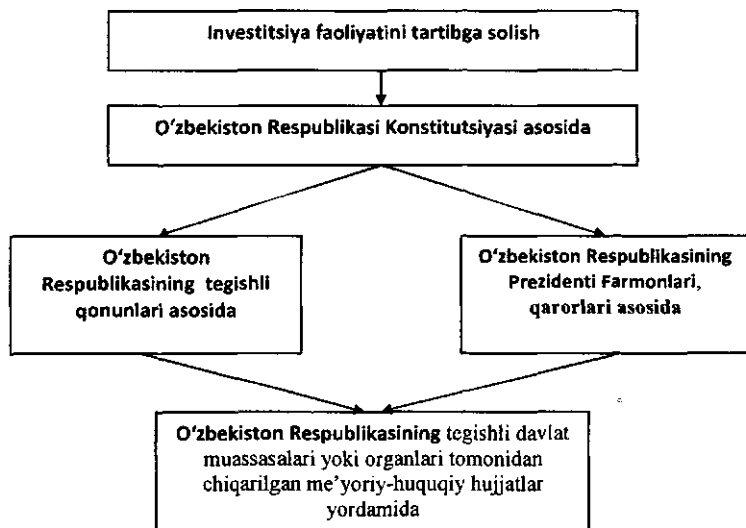
- davlat investitsiya dasturlarini qabul qilish va ularni respublika byudjetidan moliyalashtirish;

- yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun to'lovlik, muddatlilik va qaytarib berish tamoyillari asosida respublika byudjetining markazlashgan investitsiya resurslarini taqdim etish;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun jalb etilgan kreditlar uchun davlat kafolatini taqdim etish;

- investitsiya loyihalarining davlat kompleks ekspertizasini olib borish;

- mahalliy va xorijiy investorlar uchun konsessiyalar taqdim etish kabilar bilan investitsiya faoliyatida qatnashadi.



3.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslari

Shunday qilib investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish uning muhim yo'nalishlarida qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan, avvalambor, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tatbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga qaratiladi.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish, huquqiy nuqtayi nazaridan, turli mulkdorlar o'rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o'ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarni shakllantirish me'yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha subyektlari – chet ellik investitsiyalardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan chet ellik shaxslar (rezidentlar va norezidentlar)gacha bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar. Huquqiy nuqtayi nazardan chet el investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq. Iqtisodiy nuqtayi nazardan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakat shakllari foyda olish maqsadida ko'pdan-ko'p qo'shimcha risklar bilan to'qnashish ehtimoliga ega bo'ladi.

Aytish joizki, investitsiya munosabatlarining mohiyati bu faoliyat ishtirokchilari doirasida va darajasida o'z ifodasini topadi. Investitsiya faoliyati rivojlanishining obyektiv sharoitlarini aks ettiradigan alohida investitsiya munosabatlarining mavjudligi tartibga solishning mustaqil predmeti bo'lishini taqozo qiladi. Huquqiy nuqtayi nazardan investitsiya faoliyatini tartibga solish umumiy huquqiy va xususiy huquqiy tartibga solish me'yorlarini qamrab oladi. Bu me'yorlarning birligi ijtimoiy va alohida investitsiya munosabatlarini xarakteri va mohiyatini ifoda etadi hamda ularni tartibga solish usuliga aylanadi. Tartibga solish usullari huquq me'yorlarini ham alohida, ham ijtimoiy zarur investitsiya munosabatlari xarakteriga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatish yo'llaridan iborat. Investitsiya faoliyati predmetining ko'p tarmoqli iqtisodiyotini harpo etish davridagi ahamiyati bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solish to'g'risidagi qonunlar qabul qilinishini talab qiladi.

Respublikada investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, birinchi navbatda, davlatning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlarini ko'zlaydi.

Investitsiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, u faoliyat subyektlarini sug'urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo'lida tashkil etiladi.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda asosiy vazifalar: ijtimoiy va xususiy manfaatlarni; ayrim mamlakatlar, korporatsiyalar, xalqaro moliya institutlari, yakka investorlar manfaatlarini to'g'ri aniqlash; ularning o'zaro maqbul nisbatlarini kelishib olish; ularni hayotda ro'yobga chiqarishning teng huquqiy sharoitlari va kafolatlarini belgilashdan iborat. Ma'lumki, investitsiya faoliyati kapital, tadbirkorlik, moliya, innovatsiya, ijtimoiy, iste'mol va boshqa investitsiyalarning hamma turlari bilan bog'liq bo'lib, odatda, soliqlarning fiskal (xazinani to'ldirish) va tartibga solish funksiyalaridan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- investorlarning erkin faoliyat yuritishlari uchun huquqiy asoslarni yaratish, mustahkamlash, takomillashtirib borish;
- pul-kredit siyosati orqali;
- valyuta siyosati orqali;
- amortizatsiya siyosati orqali;
- narx siyosati orqali;
- dotatsiyalar, subsidiyalar tizimi orqali;
- byudjet-soliq siyosati, jumladan, fiksali siyosat, turli soliklardan imtiyozlar berish, soliq kreditlari orqali;
- davlat kafolatlari tizimi orqali;
- chet ellik va mahalliy investorlarning huquqlarini himoya qilish;
- ayrim tarmoq, soha, hududlar va ulardagi obyektlarni davlat o'z nazoratida saqlab qolish, investitsiyalash va shu kabilar orqali.

Har bir davlat investitsiya faoliyatini quyidagi maqsadlarda muvofiqlashtirib turadi:

- bozor iqtisodiyoti sharoitiga kirib borish jarayonida davlatning iqtisodiy siyosati amalga oshirilishi;

- davlatning fan-texnika siyosatini o'tkazish va buning asosida xo'jalik tabaqalarini mustahkamlash hamda jahon bozoriga chiqish;

- mamlakat ijtimoiy siyosatini yuritish.

Davlat tomonidan investitsion faoliyatni boshqarish bir qator chora-tadbirlarni qo'llash, ularni hayotga tatbiq etish asosida amalga oshiriladi. Bu chora-tadbirlar quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

- soliq tizimini qulaylashtirish, ya'ni soliq subyektlarini, obyektlari va stavkalarini tabaqalashtirish va soliq imtiyozlarini berish;

- amortizatsiya siyosatini amalga oshirish, shu jumladan tezlashtirilgan amortizatsiya siyosatini qo'llash hamda amortizatsiya imtiyozlarini berish;

- ayrim hududlarni, tarmoqlarni rivojlantirish, maqsadga erishishda dotatsiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar orqali yordam ko'rsatish;

- kredit siyosatini, davlatning norma va standartlarining antimonopol tadbirlarini ishlab chiqarish, davlat mulkini xususiyashtirish va narx-navo siyosatini o'tkazish;

- yer hamda boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish shart-sharoitlarini aniqlash;

- investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazish va davlat dasturlariga kiritish;

- investitsiya loyihalarining monitoringini o'tkazish va mexanizmini ishlab chiqish.

- zarur hollarda yoki qonunga muvofiq investitsiya faoliyatini to'xtatib turish, cheklash yoki tugatish.

Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, u faoliyat subyektlarini sug'urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirishni ko'zlaydi.

3.3. O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-qonuniy bazasi

Hozirgi iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida mamlakatda investitsion munosabatlarni amalga oshirish va uning huquqiy tizimini tashkil etuvchi muayyan huquqiy asoslar yaratilgan bo'lsa-da, uni takomillashtirib borish bo'yicha dadil qadamlar qo'yib borilmoqda. Umuman olganda, oxirgi 20 yil davomida respublikamizda investitsiya faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan bir qator qonun hujjatlari qabul qilinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi,²⁴ "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi²⁵ yangi tahrirda, "Chet ellik investorlar huquqlarning kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi.

Bu qonunlarda investitsion munosabatlarga taalluqli barcha jarayonlarga va tushunchalarga aniqliklar kiritildi. Investitsiya faoliyatining subyektlari va obyektlari, investitsion faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinish masalalari, xorijiy investorlarning huquq va burchlari, mol-mulk kafolatlari va imtiyozlari kabilar aniq belgilab berilgan.

Ammo aytish joizki, yuqorida qayd etilgan va investitsion faoliyatni rag'batlantiruvchi qonuniy-huquqiy bazaning mavjudligi bozor munosabatlarining rivojlanganligini belgilab bermaydi. Hozirgi sharoitda investitsion muhitni tubdan yaxshilash chora-tadbirlarini amalga oshirmoq zarur.²⁶ Davlat mazkur qonunlar doirasida investitsion faoliyatning turli subyektlari o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solib turadi. Boshqacha qilib aytganda, bu tartibning qanday o'rnatilganligiga qarab u yoki bu mamlakat xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qanday huquqiy muhit yaratilganligini aniqlab olish mumkin.

²⁴ O'zbekistonning yangi qonunlari. 21-son. T.: "Adolat". 1998-yil. 265 b

²⁵ O'zbekistonning yangi qonunlari. 19-son. T.: "Adolat". 1998-yil. 532 b

²⁶ Xalq so'zi 2005-yil 20-iyul. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisi to'g'risida AXBOROT

O'zbekistonda investitsion munosabatlarni tartibga solishning yaratilgan qonuniy asoslari mos ravishda tadbirkorlik to'g'risida O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik to'g'risida"gi²⁷ qonun va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bilan to'ldirilib borilmoqda.

"Tadbirkorlik to'g'risida"gi qonun O'zbekistonda tadbirkorlikni faoliyat ko'rsatishning va rivojlantirishning huquqiy asoslari hamda tadbirkorlarning iqtisodiy va huquqiy erkinliklarini kafolatlashni aniqlab berdi. Shuningdek, ularning huquq va majburiyatlarini belgilaydi. Bu qonun tadbirkorlarning boshqa korxonalar, tashkilotlar va davlat boshqaruvi organlari bilan o'zaro munosabatlarini tartibga soladi va mulkchilik shakllarini erkin tanlashni, xo'jalik yuritishni, faoliyatni teng huquqli asosda amalga oshirishni, o'zaro hamkorlik va erkin raqobatni ta'minlashni o'z ichiga oladigan shartlarning shakllanishiga yordam beradi.

"Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi qonun Respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va tartiblarini belgilab beradi hamda tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilarining mulklarini, mulkchilikning qanday shaklida bo'lishidan qat'iy nazar, manfaatlarini va huquqlarini xalqaro huquqning qabul qilingan umumiy me'yorlariga muvofiq ravishda himoya qilishni ta'minlaydi. Bu qonun O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimiga uyg'unlashishi uchun huquqiy asosni yaratadi.

O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi va "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlari investitsiyalar to'g'risidagi qonunchilikning yadrosini tashkil qiladi. Ular O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishning huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy asoslarini yaratish, chet el sarmoyalari soliq tartiblarini belgilab beradi, xorijiy investorlarning samarali faoliyat ko'rsatishini kafolatlaydi va Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishga ko'maklashish, uni jahon xo'jalik aloqalariga kiritish maqsadida chet el

²⁷ O'zbekistonning yangi qonunlari. 16-son. I.: "Adolat", 1997. 427 b.

moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarni jalb etishga va ulardan foydalanishga qaratilgan.

“Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi²⁸ qonunning asosiy vazifalari – O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishga va uning xorijiy investitsiyalar oqimini rag‘batlantirish yo‘li bilan jahon xo‘jalik tizimiga uyg‘unlashuviga ko‘maklashishdan, shuningdek, xorijiy moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa zaxiralarni, zamonaviy texnologiyalarni va boshqaruv tajribalarini jalb qilish hamda ulardan oqilona foydalanishni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Xorijiy investitsiyalar va xorijiy investorlarning ma‘lum kategoriyalarini himoya qilish chora-tadbirlari va ularni kafolatlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qonunning asosi bo‘lib hisoblanadi. Mazkur qonunning 3-moddasida, davlat boshqaruv idoralari va davlat hukumat organlari joylarda chet el investitsiyalarining O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq amalga oshirilgan xo‘jalik faoliyatlariga aralashish huquqiga ega emaslar, deb aytilgan.

Qulay investitsion muhitni yaratishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Investitsiya faoliyatining huquqiy asoslari tarkibida eng muhim sifatida O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni hisoblanadi.

Investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor bo‘lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo‘ladilar. Investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlari buzilgan taqdirda, investitsiya faoliyatining subyekti yetkazilgan zararni, shu jumladan boy berilgan foydani, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishini talab qilish huquqiga egadir. Investitsiyalar bilan bog‘liq nizolar (investitsiyaga oid nizolar) sud tomonidan hal etiladi.

²⁸ O‘zbekistonning yangi qonunlari. 21-son. T.: “Adolat”1998. 532 b.

“Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan bo‘lib, u 30 ta moddadan iborat:

- 1-modda. Ushbu qonunning maqsadi;
- 2-modda. Investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ;
- 3-modda. Asosiy tushunchalar;
- 4-modda. Mo‘ljallangan obyektiga ko‘ra investitsiyalarning turlari;
- 5-modda. Investitsiyalarni amalga oshirish shakllari;
- 6-modda. Investitsiya loyihasi;
- 7-modda. Investitsiya resurslari;
- 8-modda. Investitsiya faoliyati obyektlari;
- 9-modda. Investitsiya faoliyati subyektlari;
- 10-modda. Investorning huquqlari;
- 11-modda. Investorning majburiyatlari;
- 12-modda. Investitsiya faoliyati ishtirokchisining huquqlari;
- 13-modda. Investitsiya faoliyati ishtirokchisining majburiyatlari;
- 14-modda. Investitsiya faoliyatida narx belgilash;
- 15-modda. Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish;
- 16-modda. Investitsiya faoliyatini rag‘batlantirish;
- 17-modda. Markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan investitsiyalar;
- 18-modda. Investitsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha qarorlar qabul qilish;
- 19-modda. Investitsiyalarni joylashtirish;
- 20-modda. O‘zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi;
- 21-modda. Investitsiya loyihalarining ekspertizasi;
- 22-modda. Investitsiya fondlari;
- 23-modda. Investitsiya faoliyati subyektlari huquqlarining kafolatlari;
- 24-modda. Investitsiyalarni himoya qilish;
- 25-modda. Mablag‘lardan foydalanish kafolatlari ;
- 26-modda. Investitsiyalarning qo‘shimcha kafolatlari va ularni himoya qilish choralari;

27-modda. Ochiq axborotdan erkin foydalanish;

28-modda. Investitsiya faoliyatini cheklash, to'xtatib turish yoki tugatish;

29-modda. Nizolarni hal etish;

30-modda. Investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik.

Ushbu qonunni mukammal bilish va unga amal qilish investitsiya munosabatlarini yanada rivojlanishiga zamin yaratib beradi.

3.4. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish

Investitsiya faoliyatini yo'lga qo'yishda har bir mulk egasi, birinchi navbatda o'z manfaatini ko'zlab yagona maqsadga, ya'ni foyda olish va samaraga erishishni rejalashtiradi.

Investitsiya faoliyatini tashkil etishda ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni mohiyatini chuqur anglagan holda ish yuritishi muhim vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Investitsiya faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs, ya'ni mulk egasi tez o'zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko'pqirrali munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim. Investitsiya faoliyatini yuritishda investor pul muomalasi, moliya kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etish tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lib, qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin. Sanoati rivojlangan davlatlarda investitsiya faoliyati quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

fuqarolar, davlatga qarashli bo'lmagan korxonalar, xo'jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o'rtoqlik xo'jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari;

davlatni ma'muriy va boshqaruv bo'linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari;

chet el fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va huquqiy shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va xalqaro moliya – kredit institutlari;

qo'shma korxona ko'rinishida mahalliy va chet el fuqarolari, huquqiy shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda olib boriladi.

Tadbirkorlik va ishbilarmonlikni yo'lga qo'yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarini taraqqiy etishi, qo'shma korxonalarni iqtisodiyotni barqarorlashtirishda rolini o'rnatishi investitsiya faoliyatini to'la tashkil etish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarni yaratadi.

Mulkchilikning turli shakllarini vujudga kelishi, o'z navbatida tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo'nalishlarini ham aniqlab beradi.

Bunday sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, huquqiy shaxslarni va davlatni, foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqish, uni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo'jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilashdir.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni jalb qilish yo'li bilan kreditlar evaziga, muomalaga, qonunchilikda belgilangan tartibda, qimmatli qog'ozlar va zayomlar chiqarish hisobiga olib boriladi. Mamlakat miqyosidagi manbalar hisobiga, turli mulk egalari mablag'lari, yangidan tashkil etilayotgan fondlarni ulushi, chet el investitsiyalari orqali olib boriladi. Investitsiya manbalarini tashkil etishda mamlakat iqtisodiyotini barqarorligi, tashqi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, aholi ehtiyojini ishlab chiqarish hisobiga qondirilishi va boshqalar yetakchi rol o'ynaydi.

Moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda u yoki bu yo'nalishda sarflash va jamg'arish mamlakatdagi taqsimot tizimiga bog'liqdir.

Qabul qilingan qonunlarni va ularni hayotga tatbiq etilishi eng avvalo bozor munosabatlarining rivojlantirishga, tadbirkorlik, ishbilarmonlikni keng ko‘lamda tarqalishiga xizmat qilsa unda investitsiya manbalari tarkibida davlat mablag‘lari kamayishi hisobiga boshqa mulkdorlar mablag‘lari o‘sib boradi. Ishlab chiqarish munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va davlatning samarali moliya siyosatini yuritish alohida ahamiyatga egadir. Xorijiy kapitalni kirib kelish darajasi ustun darajada mamlakatni olib borayotgan moliya siyosatiga (fiskal siyosati)ga bog‘liqdir.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik manfaatlarini ishonchli himoya qilish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash borasida olib borayotgan ishlarimiz o‘zining rivojlanish yo‘lida odimlanishi bilan birga xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning reytinglarida o‘zining ijobiy ifodasini ham topmoqda. Misol uchun 2015-yilning oktyabr oyida Jahon banki “Biznes yuritish” reytingini e‘lon qildi. Ana shu reytingda O‘zbekiston faqat bir yilning o‘zida 16 pog‘onaga ko‘tarilib, 87-o‘rinni egallagani fikrimiz dalilidir.

Shuni alohida qayd etish kerakki, “Yangi biznesni qo‘llab-quvvatlash” deb ataladigan mezon bo‘yicha mamlakatimiz ayni paytda jahonda 42-o‘rinni, tuzilgan shartnomalar ijrosini ta‘minlash bo‘yicha 32-o‘rinni, iqtisodiy nochor korxonalarga nisbatan qo‘llanadigan bankrotlik tizimining samaradorligi bo‘yicha 75-o‘rinni egallab turibdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 15-maydagi “Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni tadbirkorlik subyektlarini tashkil etishning soddalashtirilishiga va faoliyatini amalga oshirishni yengillashtirilishiga olib keldi.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida ulkan yutuqlar qo‘lga kiritilayotganiga qaramay, uning imkoniyatlaridan hali to‘liq foydalanilmagan jihatlar ham mavjud. Jumladan, mamlakatimizda kichik biznes subyektlari sonining jadal sur‘atlar bilan

o'sishiga qaramay, hali ularning yetarli darajaga erishmaganligi, ayniqsa, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida u qadar katta salmoqqa ega emasligi mazkur soha imkoniyatlaridan to'liq foydalanmayotganligini ko'rsatadi. Iqtisodiyotda kichik biznes subyektlari salmog'ini oshirish ma'lum chegaralarga ega. Bu chegaralarni kengaytirish uchun kichik biznes korxonalari tashkil topishining asosiy xususiyatlarini ajratib olish muhim hisoblanib, ularni asosan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- mustaqil holda mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va h.k. ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar);

- yirik korxona faoliyatiga o'zaro bog'liq holda tarkib topgan korxonalar (masalan, ehtiyot qismlar yetkazib beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi kichik korxonalar).

Kichik biznes korxonalarining yanada rivojlanishi yirik korxonalar rivojlanishi va ular o'rtasidagi kooperatsion aloqalarning chuqurlashuviga bog'liq. Bu borada, ayniqsa, yetakchi korxonalarning modernizatsiyalash va yangilash jarayonlari imkoniyatlaridan keng foydalanish lozim. Buning uchun yangi zamonaviy korxonalarni barpo etish bilan bir qatorda, mavjud yirik korxonalarni tarkibiy qayta tuzish orqali kichik zamonaviy korxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish zarur bo'lib hisoblanadi.

3.5. Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari

Investitsiya siyosati – investitsiya faoliyatini jonlantirish, iqtisodiyotni yuksaltirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish maqsadida iqtisodiy subyektlar uchun qulay xo'jalik yuritish sharoitlarini yaratishga qaratilgan maqsadli tadbirlar majmuidir.

Davlatning tashqi investitsiya siyosati – bu tashqi investitsion oqimlarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari tizimidir.

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasidagi aniq maqsadga qaratilgan faoliyatning eng muhim doimiy vositalaridan biri investitsiya siyosati bo'lib hisoblanadi. Bunday siyosat davlatning butun siyosiy sohasining asosiy o'zagini tashkil etadi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari, moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hajmi va sifatining oshishi ko'p jihatdan amalda olib borilayotgan investitsiya siyosatiga bog'liqdir.

Investitsiya siyosati davlatning jamiyatda moddiy ne'matlarni takror ishlab chiqarishni tashkil etishga va investitsiya vositalarini safarbar qilishga ham qaratilgan bo'lishi ham lozim. Davlat siyosatining ushbu sohasi, uning tegishli organlarining bunday siyosatini maqsadlari va vazifalarini belgilash, uni amalga oshirish uchun mablag'larni qidirib topish borasidagi faoliyatidan iboratdir.

Investitsiya siyosati obyektiv qarashli ma'muriyat tomonidan ijro etiladigan ochiq-ravshan, samarali va qat'iy rioya qilinadigan qonunlarga ega bo'lganida – xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun kuchli rag'bat hosil qiladi. Bunday siyosatni ishlab chiqish respublikamizning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishda oqilona investitsiya siyosatini ishlab chiqish yetakchi o'rin tutadi. Investitsiya siyosatini samarali amalga oshirish uchun qulay investitsiya muhitini yaratishga xizmat qiladigan qator institutlarni tashkil etish lozim.

Investitsiya siyosatini tashkil etishda iqtisodiy ahvolni yaxshilashda keng ko'lamli erkinlashtirish va barqarorlashtirish omillari alohida ahamiyatga ega. Erkinlashtirish narx-navoning erkin belgilanishini, savdning davlat tomonidan nazorat qilinishi to'xtatilishini, yangi kompaniyalarni hech bir to'siqsiz tuzish mumkinligini taqozo qiladi. Barqarorlashtirish inflyatsiyaning qisqartirilishini, xalq xo'jaligi, tashqi iqtisodiy sohalardagi nomutanosibliklar bartaraf qilinishini ko'zda tutadi. Islohotlarning biri-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bu ikki omili o'tish jarayonining dastlabki bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin va lozim.

Davlat investitsiya siyosati – bu iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, markazlashgan investitsiyalash jarayonidan nomarkazlashgan investitsiya jarayoniga o‘tish, ustuvor investitsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan uslublar yig‘indisidir. Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirishda ko‘proq ustuvorlik kichik biznes subyektlari, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tuzishga qaratiladi. Davlat investitsiya siyosati mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, muammolarni tezkorlik bilan hal qilish va shu asosda investitsiya ishtirokchilarining erkin harakat qila olishlari uchun qulay iqtisodiy, investitsion muhit yaratilgan bo‘lishi lozim.

Davlat investitsiya siyosatining **ustuvor yo‘nalishlari** deb quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiyalar, ular harakatlanishi, investitsiya faoliyati ishtirokchilari munosabatlari, ularni tartibga solib turish bo‘yicha qulay huquqiy bazani yaratish, amaldagi qonunchilik-huquqiy bazasini takomillashtirish;

- iqtisodiy tub islohotlarni amalga oshirish, maqsadli investitsion siyosatni yurgizish;

- investitsion jarayonni yaxshilash va barcha investitsion jarayon ishtirokchilarining faolligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish;

- davlat boshqaruv organlari, hukumat tashkilotlarining nazorat etish funksiyalarini yanada takomillashtirish.

Davlatning investitsion siyosatining bunday ustuvor yo‘nalishlari va mamlakatdagi korxonalar investitsion faolligiga bog‘liq bo‘ladi. Hozirda investitsion faoliyatni amalga oshirish, uni kuchaytirish borasida qator amaliy chora-tadbirlar o‘tkazildi, investitsion faoliyatni tartibga solib turuvchi qator qonun va qonun osti hujjatlari chiqarildi va ular hayotga tatbiq qilinmoqda.

O‘zbekistonda Davlat investitsiya siyosati rivojlanishi quyidagi 4 bosqichni o‘z ichiga oladi.

Birinchi bosqich: 1991–1994-yillar, ikkinchi bosqich: 1995–2003-yillar; uchinchi bosqich: 2003–2008-yillar va to‘rtinchi bosqich 2008-yildan – hozirgi davrgacha.

Birinchi bosqichdagi chora-tadbirlar sirasiga:

- turli mulkchilik shakllarini yaratish borasidagi investitsion jarayonda nomarkazlashtirish tadbirlari amalga oshirila boshlashini;

- xususiy moliyalashtirish manbalariga ega bo‘lmagan ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi obyektlarni byudjetdan moliyalashtirishni saqlab qolishni;

- xususiy mulkchilikni joriy etish tadbirlari olib borilishini kiritish mumkin.

Ikkinchi bosqichda esa:

- qonunchilik bazasi yaratildi;

- konkurs asosida loyihalarni moliyalashtirishga o‘tildi;

- xorijiy investitsiyalarni jalb etish chora-tadbirlari amalga oshirila boshlandi;

- iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar kiritilishi kuchaytirildi;

- investitsion loyihalarni amalga oshirishda turli moliyalashtirish manbalari qo‘llanilishini kiritish amalga oshirildi.

Uchinchi bosqichda esa:

- valyuta munosabatlari va operatsiyalari liberalizatsiyalashtirildi;

- xorijiy investorlarning huquqlarini himoya qilish va ular manfaatlarini himoyalash bo‘yicha muhim hujjatlar qabul qilindi;

- korxonalarning texnik qurollantirilishi kuchaytirildi;

- eksportga mo‘ljallangan va import o‘rnini qoplovchi mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan loyihalarni moliyalashtirishga ustuvorlik berilganligini kiritish mumkin.

To‘rtinchi bosqichga kelib quyidagi chora-tadbirlar oshirilmoqda va rejalashtirildi:

- inqirozga qarshi choralar dasturi ishlab chiqildi;

- banklarning investitsion faolligi kuchaytirilmoqda;
- erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilmoqda va bu boradagi ishlar kengayib bormoqda;
- valyuta bilan bog‘liq ishlar muvofiqlashtirildi va valyutani erkin almashinuvi ta‘minlandi;
- investitsiya faoliyatlari takomillashtirilib borilmoqda;
- investitsion loyihalarni moliyalashtirish doirasida istiqbolli rejalar ishlab chiqilmoqda.

3.6. Globallashuv va chet el kapital migratsiyasining kuchayishi. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko‘chishini hisobga olish

Qisqa vaqt ichida (ya‘ni 2030-yilga qadar) iqtisodiyotimizni rivojlangan 50 ta davlatlar darajasiga olib chiqish, uning raqobatdoshligini ta‘minlash va barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish masalasi hozirdan boshlab dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Buning uchun esa oqilona investitsiya siyosatini yuritish va kapital qo‘yilmalardan samarali foydalanish orqali iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, tarkibiy jihatdan o‘zgartirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, iqtisodiyotimizga investitsiyalarni jalb etish jarayonlarini kengaytirish, baholash va ularni mamlakatimiz mintaqalariga faol jalb qilish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Investitsiyalarni mamlakat miqyosida oqilona joylashtirish borasida ko‘p tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsada, ularda keltirilishicha mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida, uning kompleks va mutanosib taraqqiyotini ta‘minlashda investitsiyalarni jalb qilish masalasi eng dolzarb ahamiyatga ega bo‘ladi.²⁹ Iqtisodiy

²⁹ Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента: В 2-х томах. Киев: Эльга-Н, Ника-Центр. 2004.

Боди З., Кейп А., Маркус А. Принципы инвестиций. М.: ИД «Вильямс». 2002

rivojlanish ustuvor yo'nalishlarini aniqlash va ularga investitsiyalarni jalb qilish maqsadlarini shakllantirishda mintaqalar iqtisodiyotini umumiy rivojlantirish va tarkibiy nomutanosibliklarni bartaraf etish vazifalaridan kelib chiqishi kerak.³⁰

Iqtisodiyotga investitsiyalarning kiritilishi aholining turmush farovonligini oshirish, ishsizlikni kamaytirish va mehnat faolligini oshirish imkoniyatini yaratadi.³¹ So'nggi 15 yil davomida mamlakatimizda iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini modernizatsiya qilish dasturlari doirasida yoqilg'i-energetika, to'qimachilik majmuasi, kimyo sanoati, mashinasozlik va qurilish materiallari ishlab chiqarishni rivojlantirishga yirik hajmdagi investitsiyalar jalb qilindi.

Aksariyat mintaqalarda investitsiyalarning yuqori o'sish sur'atlari hududlardagi ishlab chiqarishga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatdi va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yordam berdi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etish va undan foydalanish eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Investitsiyalar iqtisodiyotning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sur'atlari va ko'lamiga ta'sir etadi, ilmiy-texnika taraqqiyotini va aholining ko'p qismining bandligini ta'minlaydi. Bunga sabab iqtisodiyotimizdagi institutsional o'zgarishlar, ishlab chiqarish kuchlarining ratsional joylashtirilishi va rivojlanishi ko'pincha investitsion faollikka bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarini yaratish va amalda faoliyat yurituvchilarni qo'llab-quvvatlash ham investitsiya asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan ham O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab, investitsiya siyosatida chet ellik sarmoyadorlarning investitsion mablag'larini jalb

³⁰ Мякипин В.Н. Приоритеты реструктуризации инвестиционных процессов в развитии реального сектора экономики Северо-Арктического региона // Экономика и управление. 2012. №7.С. 133-141.

³¹ Шрамко О.Г. Факторный анализ инвестиционной привлекательности регионов // Региональная экономика. 2014. №4(331). С.41-50.

qilishga katta e'tibor berilmoqda. O'zbekistonda investitsiya siyosati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

- respublikamizda jahon darajasidagi texnologiyani yetkazib berayotgan, xalq xo'jaligini zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko'maklashayotgan xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan eshiklarni ochib qo'yish siyosatini izchillik bilan o'tkazish;

- mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustuvor yo'nalishlarda jamlash;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat yuritish.

Mamlakatimizni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish, tarmoqlar tarkibi va tuzilishini tubdan o'zgartirish jarayonida O'zbekiston Respublikasida quyidagi dolzarb vazifalarni hal qilish belgilab qo'yilgan:

1. Iqtisodiyot tarmoqlarini ilg'or texnika va texnologiyalar qurollantirish. Chunki, milliy iqtisodiyotimizning ko'p tarmoqlarida eskirgan uskunalar va texnologiyalardan foydalanishi oqibatida mehnat unumdorligi jiddiy pasayib ketgan.

2. Korxonalarda boshqaruvning zamonaviy ilg'or usullarini joriy etish, boshqaruv kadrlari, mahalliy ishchi va xodimlar bilimi, mahoratlarini o'stirish;

3. Ichki bozorga tovar (xizmatlar) ishlab chiqaruvchi xo'jalik subyektlari uchun jahon bozoriga kirishga qulay imkoniyatlar yaratish;

4. Xorijlik investorlarning qiziqishlari va manfaatlarini oshirishni ta'minlash maqsadida xususiyashtirish jarayonlarini jadallashtirish. Chet el investorlarining ishtiroki — yangi xususiyashtirilgan korxonalarga o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishlari ehtimolini

ko'paytirish yo'li bilan ushbu jarayon samaradorligini oshirish imkoniyatini yaratishi mumkin.

Ushbu vazifalardan kelib chiqib, mamlakatimizda chet el investitsiyalarini milliy korxonalarga jalb etishning quyidagi ustuvor yo'nalishlari belgilangan:

- tibbiy xomashyo resurslarini, shu jumladan, neft va gazni qazib chiqarish, qayta ishlash bo'yicha ekologik toza ishlab chiqarishni tashkil etish;
- ilm talab va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish, shu jumladan zamonaviy axborot va telekommunikatsion tizimlarni rivojlantirish;
- transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ixcham, arzon texnika va texnologiyalar asosida qayta ishlash sohalarini rivojlantirish;
- resurs va energiyani tejamkor asbob-uskunalar orqali ishlab chiqarish;
- dori-darmonlar, tibbiyot texnikasi va asboblarni ishlab chiqarish;
- turizm industriyasini rivojlantirish.

Xorijiy investorlarni manfaatli jalb etishda ularning sarmoyalarini himoyalangan kafolatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Aks holda ular investitsiyani milliy iqtisodiyotimizga kiritishda iqtisodiy jihatdan hadiksiraydilar. Shu bois, chet ellik investorlarning o'z investitsiyalarini ixtiyoriy ravishda sug'urta qilish huquqlarining kafolatlanligi ularning mulklarini ekspropriatsiya qilishdan va boshqa xatarlardan muhofaza qilinishini ta'minlaydi.

Xorijiy investorlar o'z faoliyatlari natijasida olgan foydalarini hech bir cheklolarsiz chet elga o'tkazishlari ham, ularni respublika hududida qayta investitsiyalashlari, yohud, ulardan o'z istaklariga ko'ra boshqa maqsadlarda foydalanishlari ham kafolatlanadi. Ana shunday qulay muhit tufayli ularning faoliyatlari rivojlanib bormoqda.

O'zbekistonning dunyodagi mavqeining mustahkamlanib borishi hamda chet el investitsiyalarini jalb etish uchun yaxshi sharoitlarning yaratilishi natijasida chet el investitsiyalari ishtirokidagi qo'shma korxonalar soni ko'payib bormoqda. Ammo, O'zbekistonda chet el investitsiyalarini mamlakat iqtisodiyotiga jalb qilishning bir qancha muammolari mavjud. Xususan, xorijiy investitsiyalarni joylashishida hududiy nomutanosilik mavjud. Natijada chet el investorlarini hududlar miqyosida jalb etish muvozanatga solinmaganligi saqlanib turibdi. Masalan, faoliyat ko'rsatayotgan qo'shma korxonalarning 73,5 foizi Toshkentda joylashgan.

Hozirgi davrning muhim vazifalaridan biri tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish va bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni qayta tashkil etishdan iborat. Bu esa iqtisodiyotga chet el investitsiyalarini jalb qilish ishlarini yanada jonlantirishga imkon beradi. Shuningdek, amalga oshirilayotgan investitsion loyihalar, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar faoliyati monitoringini tashkil etish talab etiladi.

Hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni ko'paytirishning yana bir yo'li joylarda ishlab chiqarish va bozor infratuzilmalarini rivojlantirish hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan ishlarni amalga oshirish orqali mamlakatimizda chet ellik investorlar uchun yaratilgan qo'shimcha imtiyoz va rag'batlantirishlar amaliy natijalar beradi. Ayni paytda chet el investorlari va ular bilan hamkorlik qilishdan manfaatdor bo'lgan milliy tadbirkorlarga konsalting xizmatini, advokatlik idoralarini tashkil etish, mahalliy tadbirkorlar uchun xalqaro biznes va tadbirkorlik to'g'risidagi ma'lumotlarni doimiy va keng bazasini yaratish zarur hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar *Investitsiya siyosati, asosiy kapital, globallashuv, chet el investitsiyalari, investitsiya faoliyati, investitsiya loyihasi, investitsiya resurslari, investitsiya faoliyati, investitsiya obyekti, investitsiya subyekti, reinvestitsiyalar.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsion faoliyat tushunchasining mohiyati.
2. Investitsiya faoliyatining tarkibiy tuzilishi.
3. O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasi.
4. Investitsiya siyosati mazmuni.
5. Investitsion faoliyat ishtirokchilari.

IV BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING ROLI

4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari.

Xorijiy investitsiyalarni O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida mutloq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlarini qo'llab-quvvatlashga va rivojlantirishga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklardir.

O'zbekiston xorijiy investitsiyalarni mamlakatga kiritish uchun barcha shart-sharoitlarga ega. O'zbekiston xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun bir qator afzalliklarga ham ega. Umuman olganda qulay investitsiya muhitini yaratish davlatimiz iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri bo'lib hisoblanmoqda.

Aytish joizki, xorijiy sarmoyalarni jalb qilmasdan turib biror-bir davlat taraqqiyotga hamda iqtisodiyot rivojiga erisha olgan emas. Shu bois ham bu ish mamlakatimizning iqtisodiy siyosatida ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasida bu siyosatni:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish;
- respublika iqtisodiyotiga kapital mablag'larni jalb etishni ta'minlovchi huquqiy asos, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni shakllantirish;
- jahon andozalari talablariga javob beradigan texnologiyalarni yetkazib beruvchi hamda iqtisodiyotning zamonaviy tuzilmalarini barpo etishga ko'maklashuvchi xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini muntazam ravishda yuritish;

– mablagʻlarni raqobatbardoshli mahsulot ishlab chiqarishni oʻzlashtirish bilan bogʻliq eng muhim ustuvor yoʻnalishlarga sarflash kabi tamoyillar orqali amalga oshirilib kelinmoqda.

Bu borada mamlakatimizdagi mavjud qonunchilik xorijiy sarmoyadorlarga bir qator kafolat va imtiyozlar berishini taʼminlaydi. Shu oʻrinda xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotimizda naqadar zarurligini eʼtirof etgan holda xorijiy sarmoyadorlar Oʻzbekiston Respublikasida olib borilayotgan investitsion siyosatiga, qonun ustuvorligiga eng asosiysi toʻlov qobiliyatiga qodir boʻlgan kuchli sherik sifatida ishonchlarini qozonish lozim. Buning uchun iqtisodiyotimizga xorijiy investitsiyalarni asosan toʻgʻridan toʻgʻri kapital sarmoyalar koʻrinishida keng jalb qilinishi uchun huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish, qoʻshma korxonalar tashkil etilishiga koʻmaklashish, shuningdek, investorlar manfaatlarini himoya qilinishini takomillashtirish zarur.

Albatta, mamlakatga investitsiya kiritayotgan har bir xorijiy investor uning boy imkoniyatlari bilangina emas, balki:

– avvalambor, respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyatning barqarorligi;

– iqtisodiy taraqqiyot istiqbollarinig aniq ravshanligi;

– respublikada oʻtkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning izchilligi;

– xorijiy sarmoyalar toʻgʻrisidagi qonunlarning imtiyozli shartlari toʻgʻri belgilanganligi bilan ham ularda qiziqish uygʻotmoqda.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etar ekanmiz, ichki jamgʻarma manbalarini safarbar etmasdan va korxonalarning oʻzlari faol investitsiya ishlari bilan shugʻullanmasdan turib, iqtisodiyot tuzilmasini tubdan oʻzgartirish vazifasini hal qilish qiyin boʻladi. Investitsiya siyosatida asosiy eʼtibor korxonalarni ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va texnik qayta qurollantirish uchun mablagʻ qidirib topishni ragʻbatlantirishga qaratilmogʻi lozim.

Mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilinar ekan, bunda bizning asosiy vazifamiz chet mamlakatlardan keladigan

sarmoyalarni ishga solib, xomashyo yetkazib beradigan mintaqadan tayyor mahsulot chiqaradigan mamlakatga aylantirish orqaligina biz o'z oldimizga qo'ygan maqsadga erishgan bo'lamiz.

Bir davlatdan boshqa davlatga daromad olish uchun yo'naltirilgan har qanday shakldagi mulkni to'la qonli xorijiy investitsiya deyishimiz mumkin. Ammo shunday mulk shakllari borki, biz ularni xorijiy investitsiya deya olmaymiz. Masalan, elchixona chet davlat mulki hisoblanadi yoki xorijiy fuqaro shaxsiy uy sotib olsa bu xorijiy shaxs mulki hisoblanadi, lekin xorijiy investitsiya bo'la olmaydi.

Xalqaro investitsiyalar – jahon mamlakatlari o'rtasida harakatda bo'lgan investitsiyalardir. Investitsiyalarni xorijga chiqarish, ularning mamlakatlar o'rtasidagi faol harakati zamonaviy jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ajralib turuvchi xususiyatlariga aylandi.

Investitsiyalarni chetga chiqarish jahon xo'jaligidagi tovarlarni chetga chiqarish monopoliyasini tugatdi. Hozirgi vaqtda xalqaro investitsiyalarning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 30%dan oshadi. Bu ko'rsatkich jahon savdosi o'sishi sur'atlaridan deyarli 5 marotaba ortiqdir. Xalqaro investitsiyalar o'zida moddiy boylik barpo etish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish, pul va tovar shakllarida jamg'arilgan zaxiralarni mujassamlashtiradi. Ushbu investitsiyalar doimiy ravishda mamlakat ichida bir tarmoqdan boshqasiga hamda davlatlararo harakatda bo'ladi.

Kompaniyalar va jismoniy shaxslar investitsiya jarayonining ishtirokchilaridir. Ular investitsiya jarayonida ham talab tomonida ham taklif tomonida ishtirok etishlari mumkin. Xorijiy investitsiyalarning ichki investitsiyalardan farqi shundaki, ularda investor boshqa mamlakat fuqarosi bo'ladi. Iqtisodiy mazmuniga ko'ra xorijiy investitsiyalar ssuda kapitali (ya'ni qarz va kredit), hamda bevosita va portfel investitsiyalarga bo'linadi. Investitsiyalar nimaga yo'naltirilganligi ular qaysi xorijiy investitsiya turiga kirishini belgilaydi.

Xorijiy investitsiyalar qo'shma korxonalarda o'z hisssasi bilan qatnashib, xorijiy investorlarga to'liq tegishli bo'lgan korxonalarni yaratish, xususiylashtirishda qatnashish, xorijiy sheriklar bilan bank tuzish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishi, yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqiga ega bo'lishi, erkin iqtisodiy hududlarda faoliyat olib borishlari mumkin.

Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilgani asosiy omil bo'lib kelmoqda. Investitsiya muhiti – bu mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmui.

Investitsiya muhiti eng avvalo quyidagi iqtisodiy omillar orqali belgilanadi: tabiiy shart-sharoitlar, shu jumladan foydali qazilmalar zaxiralari, ishchi kuchi malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi hamda tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi, xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati, unga nisbatan imtiyozli shart-sharoitlarning belgilanganligi va h.k. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan buyon qulay investitsiya muhitini yaratish davlatimiz iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Xorijiy investitsiyalarga asosan 3 guruh omillar ta'sir ko'rsatadi:

1) iqtisodiy omillar:

- ishlab chiqarishning rivojlanishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarining bir maromda ushlab turilishi;
- jahon va alohida mamlakatlar iqtisodiyotida chuqur tarkibiy siljishlarning amalga oshirilishi (ayniqsa, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari va jahon xizmatlar bozori taraqqiyoti ta'siri ostida olib borilishi);
- ishlab chiqarishni xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi;

- jahon iqtisodiyotini transmilliylashtirilishini o'sib borishi (AQSh Transmilliy korporatsiya (TMK)lari xorijiy filiallarining mahsulot ishlab chiqarish hajmi AQSh tovar eksportidan 4 marotaba ortiqdir);

- ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va integratsiya jarayonlarining chuqurlashib borishi;

- xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM)ning faol rivojlanishi va boshq.

2) siyosiy omillar:

- kapital eksporti (importi)ni erkinlashtirish (Erkin iqtisodiy hududlar (EIH), offshor hududlar va boshq.);

- rivojlanayotgan mamlakatlarda industrilashtirish siyosatini olib borish;

- iqtisodiy islohotlarni olib borish (davlat korxonalarini xususiyashtirish, xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash);

- bandlik darajasini ushlab turish siyosatini olib borish va boshq.

3) huquqiy omillar:

- xorijiy investitsiya qabul qiluvchi mamlakatda xorijiy investitsiyani har tomonlama himoya etishga javob beruvchi qonunlarni amal qilishi;

- xorijiy investitsiyalarni himoya etilishini kafolatlovchi me'yoriy qonunosti hujjatlarini amal qilishi;

- sherikchilik asosida investitsiya oqimini ta'minlashni istiqbolli dasturlarini mavjudligi.

Milliy iqtisodiyotda xorijiy investitsiyalar oqimining obyektiv o'zgarishlarga olib keluvchi omillar esa quyidagilardan iborat:

- ✓ xalqaro mehnat, kapital, tajriba, texnologiya, moddiy resurslar ta'minoti va taqsimotini vujudga keltiradi;

- ✓ moliya operatsiyalarining erkinlashuvini va xalqaro kapital ko'chish oqimini tezlashtirishni ta'minlaydi;

- ✓ millatlararo korporatsiyalarning paydo bo'lishi asosida xalqaro raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Bu omillar o'z navbatida, iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi, globallashtirish jarayonlariga turtki bo'ladi, raqobat sohasidagi milliy

siyosatni xalqaro darajadagi siyosat bilan uyg'unlashishini talab etadi va bilimlar ko'lamini kengaytirishga zamin yaratadi.

O'zbekiston ulkan xorijiy investitsiyalar yo'naltirilayotgan mamlakatlar guruhiga kirish uchun barcha shart-sharoitlarga, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun bir qator afzalliklarga ega. O'zbekiston jahon hamjamiyati oldida o'zining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, dunyo xaritasida geografik joylashishi, tabiiy resurslarining tarkibi va zaxirasi, hukumat olib borayotgan iqtisodiy siyosat va boshqalar bilan muhim rol o'ynaydi.

Huquqiy nuqtayi nazardan chet el investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq. Iqtisodiy nuqtayi nazardan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakati shakllari foyda olish maqsadida ko'pdan-ko'p qo'shimcha risklar bilan to'qnashish ehtimoliga ega bo'ladi. Investitsiya bazasini rivojlantirish va chuqurlashtirish, mamlakatda olib borilayotgan islohotlar strategiyasining juda muhim sharti sifatida belgilangan bo'lib, kuchli investitsiya siyosatini o'tkazish uchun ushbu ustuvor vazifalarni amalga oshirishi lozim:

birinchidan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish borasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat o'tkazish zarur. Bunda tovarlarni eksport va import qilishda xorijiy sarmoyadorlar daromadlaridan erkin foydalanishlarida birmuncha imtiyozli tartibni joriy qilish;

ikkinchidan, xorijiy sarmoyalarni, asosan bevosita kapital mablag'lar tarzidagi sarmoyalarni Respublika iqtisodiyotiga keng jalb etish uchun huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni yanada takomillashtirish;

uchinchidan, O'zbekistonga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib keladigan xalq xo'jaligining zamonaviy strukturasi vujudga keltirishda yordam beradigan xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini o'tkazish;

to'rtinchidan, mablag'larni eng ustuvor sohalarga – respublika mustaqilligini ta'minlaydigan agrar sektorni, yoqilg'i-energetika

kompleksini hamda boshqa bazaviy tarmoqlarni rivojlantirishga, raqobatga qodir tayyor mahsulot ishlab chiqarishni o'zlashtirishga sarflash lozim. Chunki, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurmay turib, eksport imkoniyatlarini kengaytirish mumkin emas.

Hukumatimiz tomonidan xorijiy sarmoyalarni qay darajada jalb etilishi oxir-oqibatda iqtisodiyotimizni kelajagini ko'p jihatdan aniqlab berishi to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, hozirgi kunda iqtisodiyotimizning kelgusi holati ko'p jihatdan biz bugun xorijiy sarmoyalarni qay darajada ko'proq jalb etishimizga bog'liq. Bu borada xorijiy sarmoyalarni birinchi navbatda yangi texnologiyalarni joriy etilishiga va yangi quvvatlarni ishga tushirilishiga qaratilishi ko'zda tutiladi.

Xorijiy sarmoyalarga baho berilganda ularni juda qiyinchilik bilan va uzoq vaqt mobaynida belgilanishi,³² o'zining yo'nalishini tanlov asosida o'zgartirishi hamda tikilgan sarmoyani ko'paytirishi zarurligini tan olgan holda, mumkin bo'lgan yo'qotishlar ham bo'lishini, ammo kapital kapitalni ko'paytirishi, foydali tarzda mablag' yig'ib, undan qo'shimcha foyda olishi mumkin bo'lgan maydonni qidirishini, kapital shunchaki harakatsiz yotmasligini ta'kidlash mumkin.

Hozirda har bir jismoniy shaxs tadbirkorlik bilan shug'ullanishi va shu orqali o'z boyligiga boylik qo'shishga intilmoqda. Bu esa o'z navbatida ularni qo'llab-quvvatlovchi sarmoyalarni jalb qilish sharoitining yaratilishini talab etadi. Buning uchun eng avvalo sarmoyadarning mamlakatda mavjud siyosiy barqarorlikka, davlatda qabul qilingan qonunlar, huquqiy me'yorlar har bir kapital egasi olishi mumkin bo'lgan foyda (daromad)ni kafolatlashi mumkinligiga ishonch hosil qilishiga bog'liq. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar kiritilayotgan mintaqadagi imkoniyatlar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, resurslar narx-navosi, xizmat ko'rsatish infratuzilmasining rivojlanish holati va istiqboli hamda jozibali loyihalarni mavjudligi investorlar qiziqishini yanada orttiradi.

³² Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д. Джонс. Основы инвестирования. -М.: Дело, 2007. с. 10.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish, huquqiy nuqtayi nazaridan, turli mulkdorlar o'rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o'ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarini shakllantirish me'yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha subyektlari – xorijiy investorlardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan chet ellik shaxslar bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar.

4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati mavjud mablag'lardan, vaqtdan va imkoniyatlardan samarali foydalanishga, mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqib boyliklarni samarali joylashtirishga va shu yo'l bilan respublika iqtisodiyotini ko'tarishga, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishiga, rag'batlantirish yo'li bilan investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga jalb qilishga hamda ulardan samarali foydalanishga qaratilgan.

Bugungi kunda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning bir qancha shakllari mavjud (4.1-chizmaga qaralsin). Chizmada aks ettirilgan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllarini quyida alohida ko'rib chiqish muhimdir.

Qo'shma korxonalarni tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning keng tarqalgan shakllaridan biri hamkorlikda qo'shma korxonalarni tashkil etishdir. O'zbekiston Respublikasida qo'shma korxona deganda, nizom kapitalining kamida 30 % xorijiy investorlarga tegishli bo'lgan va xorijiy investor faqat yuridik shaxs bo'lgan, nizom kapitalining eng kam miqdori 150 ming AQSh dollariga teng bo'lgan ekvivalent summani tashkil etgan korxonalarga aytiladi. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxona nizom jamg'armasining 150 ming AQSh dollaridan kam bo'lmasligi sifatsiz mahsulotlarining oldi-sotdisi

va ularni respublikaga import qilish ishlari bilan shug'ullanishga ixtisoslashgan kichik qo'shma korxonalarining keragidan ortiqcha kirib kelishining oldini olish maqsadida belgilangan.



4.1-rasm. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllari

Xorijiy korxonalarni tashkil etish orqali chet el investitsiyalarini jalb qilish bugungi kunda kengayib bormoqda. O'zbekistonda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar iqtisodiyotning turli sohalarida tashkil etilishi mumkin. Yirik xorijiy kompaniya va korxonalar o'z mol-mulkklarini bir qismini ajratib, shu'ba korxonalar ochishi mumkin. Bunday shu'ba korxonalarga ham qo'shma korxonalarga qo'yilgan talablar belgilangan.

Ikki yoki uchdan ortiq davlat yoki korxonalar o'z kapitallarini jamlagan holda xalqaro tashkilotlar tashkil etishi mumkin.

Konsessiya shartnomalari – bu tabiiy boyliklarni, ayrim foydali qazilmalarni qazib olish va o'zlashtirish uchun tuzilgan shartnomalardir.

Lizing shartnomasi chet el investitsiyalari ishtirokida asbob-uskunalarini, texnika-texnologiyalarni uzoq muddatga ijaraga olishdir.

Tenderlar – bu tanlov asosida investorlarning investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga jalb etilishidir.

Erkin iqtisodiy hudud – bu ma’lum hududda chet el investitsiyalari erkin kirib kelishi va ularga nisbatan qator imtiyozlar belgilangan hududdir. O‘zbekiston Respublikasining “Erkin iqtisodiyot hududlar to‘g‘risida”gi qonunida erkin iqtisodiy hududga quyidagicha ta’rif berilgan: “Erkin iqtisodiy hududlar – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma’muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududdir”. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish jarayonida davlat qo‘llab-quvvatlovchi, rag‘batlantiruvchi hamda nazorat qiluvchi sifatida bosh islohotchi bo‘lishi lozim.

Davlatning bosh islohotchi sifatida qatnashishi xorijiy tajribada aniq namoyon bo‘ladi, masalan, Xitoy hukumati 1 dollar chet el investitsiyalarini jalb etish uchun 4 dollar o‘z mablag‘larini safarbar etgan. Natijada, milliy va asosan, xorijiy investorlar hududlarga investitsiyalar kirita boshlagan, bu esa o‘z navbatida, mamlakat iqtisodiyotini rivoji uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Rossiyada yaratilgan erkin iqtisodiy hududlarga Naxodka, Kaliningrad viloyati, Sankt Peterburg shahri va boshqalar kiradi. Qozog‘istondagi birinchi erkin iqtisodiy hududlar 1991-yilda paydo bo‘lgan. Bular: Jezqozg‘on viloyatidagi “Jayren-Atasu”, Kostanay viloyatidagi “Lisakov” va Olmota shahridagi “Otakent” erkin iqtisodiy hududlaridir.

2009-yilda Navoiy viloyatida tashkil etilayotgan erkin industrial-iqtisodiy zonaning asosiy obyektlaridan biri sifatida Navoiy shahri aeroporti bazasida xalqaro tashishlar bo‘yicha intermodal markaz qurilishi yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi.

Navoiy erkin iqtisodiy zonasi – jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini,

ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 3-dekabrda "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi qarori asosida tashkil etilgan.

Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi – zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat.

O'tgan yil mobaynida "Korean air" kompaniyasidan milliy aviakompaniyamiz ijaraga olgan zamonaviy transport samolyotlari bilan ushbu aeroportdan xalqaro yo'nalishlar bo'yicha dastlab 330 dan ortiq reys amalga oshirildi va qariyb 8,5 ming tonna yuk tashildi. Bu Navoiy shahri aeroportini global logistika tarmog'iga integratsiyalash imkonini yaratdi.

Investitsiya faoliyatini amalga oshirish va chet el investitsiyasini faol jalb etish uchun nafaqat hududlar, balki tarmoqlarda, shuningdek, investitsiya faoliyatining subyekti va obyektlarida ham investitsion jozibadorlik reytinglarini tahlil etib, hisoblab chiqish muvofiq hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlar xalqaro kapital harakatini, asosan, kapital eksporti-importini milliy va xalqaro darajada rag'batlantirish orqali amalga oshiradilar. Kapitalning qarzlar, portfel investitsiyalar va boshqalar shaklida harakat qilishi borasidagi davlat siyosati uning harakatidagi barcha cheklashlarni olib tashlash maqsadida olib boriladi. Barcha xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat har qanday cheklashlarni amalga oshirish huquqini o'z zimmasida qoldiradi, chunki bu milliy iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq. Shunisi xarakterliki, kapitalni chetga chiqarish uni jalb qilishga nisbatan kam darajada tartibga solinib turiladi.

4.3. To'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda TTXIlarning salmog'i va ulardan qanchalik darajada samarali foydalanayotganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa TTXI mablag'lari rivojlanayotgan davlatlar uchun juda zarur hisoblanadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) kapitalni joylashtirish shakli bo'lib, investorni qimmatli qog'ozlarga yoki mulkka bo'lgan bevosita huquqidan dalolat beradi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, kapital qo'yuvchi davlat yoki uning xo'jalik yurituvchi subyektlari tomonidan investitsiyalarni kapital qabul qiluvchi davlat iqtisodiyotiga joylashtirishini anglatadi.

Investitsiyalar korxonalarni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qurollantirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning ilg'or usullarini joriy ettirish, fan-texnika yutuqlarini hamda inson kapitali imkoniyatlarini tiklashning asosiy vositasi bo'lib hisoblanadi. Investitsiyani qabul qilgan tomon o'z vaqtida yangi korxonalar bunyod etadi, mavjudlarini texnik va texnologik jihatdan qayta quradi, raqobatdosh tovarlar ishlab chiqaradi, bu o'z navbatida yangi ish o'rinlarini vujudga keltirilishiga imkon yaratadi.

Aytish joizki, hozirgi sharoitda investitsiyaning davlatimiz va korxonalar rivojida tutgan o'rni, mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, texnik va texnologik yangilash, raqobatdosh tovarlar ishlab chiqarishdagi roli benihoya kattadir. Uning zahirida juda katta ma'no va mazmun mujassamlashgan. Hozirda iqtisodiy o'sishni va yangi ish o'rinlarini yaratishni investitsiyalarsiz amalga oshirib bo'lmaydi.

Ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va uni intensiv rivojlantirish ko'p jihatdan investitsiyalarga bog'liq bo'ladi. Hattoki milliy iqtisodiyotni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash va mamlakatimizning eksport salohiyatini yanada oshirishni

sarmoyalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Umuman aytganda, islohotlarni samarali amalga oshirish, iqtisodiy taraqqiyot asosi, mamlakatning xalqaro integratsiyasi va jahon xo'jaligidagi mavqeini mustahkamlash omili hamda unga erishishga xizmat qiluvchi va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning bosh mezonini hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada taraqqiy ettirishda makroiqtisodiy mutanosiblikni ta'minlash 2019-yilga mo'ljallangan Investitsiya dasturini hayotga tatbiq etish, 2015–2019-yillarda muhandislik-kommunikatsiya va yo'l-transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va rivojlantirish dasturi va 2030-yilga borib mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmini kamida 2 barobar oshirish vazifalarini amalga oshirishda TTXI larning roli va o'rni juda muhimdir.

Bugungi kunda TTXI nafaqat oddiy pul o'tkazmalar, balki moliyaviy va nomoddiy aktivlar, jumladan, texnologiyalar, boshqaruvchilik qobiliyatlari, marketing ko'nikmalari ko'rinishida ham kirib kelmoqda³³.

Investitsiya qabul qilayotgan (retsipiyent) mamlakat uchun TTXI larning asosiy ahamiyati quyidagi yo'nalishlarda o'z ifodasini topadi:

- TTXI kapital to'planishning qo'shimcha manbasi sifatida iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtiradi va iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- TTXI oqimi boshqa shakldagi kapital importi, ya'ni portfel investitsiyalar va bank ssudalarining kirishini rag'batlantiradi;

- TTXI oqimi ular ishtirokida tashkil etilgan korxonalarining eksport va import operatsiyalari hisobiga mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rag'batlantiradi;

- TTXI oqimi mamlakatga yangi texnika va texnologiyalar kirishini rag'batlantiradi va yangi ish o'rinlarini yaratish orqali yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talabni oshiradi³⁴.

³³Sushama Deshmukh [2012], Effect of FDI on Emploment Generation International Referred Research Journal, [Online] p 28.

³⁴ Valiyev B. Xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi roli. Moliya. // 2014 y. 6-soni 106-109 b.

Xalqaro statistika tajribasida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarning turlicha tushunchasi qo'llaniladi. Masalan, Xalqaro valyuta fondining ta'riflashicha, chet el investorida korxona aksiyasining kamida 25 foizi bo'lsagina investitsiyalar to'g'ridan to'g'ri investitsiya hisoblanadi. AQSh va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki statistikasi, iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish tashkiloti tavsifiga ko'ra esa kami bilan korxonaning 10 foiz aksiyasiga ega bo'lsagina, bunday investitsiyalar to'g'ridan to'g'ri investitsiya deb tan olinadi³⁵.

Aytish joizki, investitsiyalardan kutilayotgan daromad kapital evaziga olish mumkin bo'lgan foiz stavkasidan yuqoriroq darajada bo'lishi kerak. Shundagina kapital qabul qiluvchi davlatning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga bo'lgan talabi qondirilishi mumkin bo'ladi.

Xorijiy kapitalning milliy iqtisodiyotga kiritilishi ikkala tomon uchun ham manfaat keltirishni ko'zlaydi. Agar manfaatdorlik bo'lmasa bunday munosabatlar amalga oshmaydi. Kapital qabul qiluvchi iqtisodiyot uchun xorijiy investitsiyalar daromad keltirmaganda edi, u kapitalni qabul qilmagan bo'lar edi. Kapitalni joylashtiruvchi (xorijiy investor) uchun esa, kapitalni safarbar etishda kutiladigan daromad kapital evaziga olish mumkin bo'lgan bank foiz stavkasidan yuqori bo'lmasa, u o'z kapitalini o'zga iqtisodiyotga safarbar qilmaydi.

TTXIning O'zbekistonga kirib kelishi, qisqa vaqt ichida mulkchilikning turli shakllarini tashkil topishiga ko'maklashdi, O'zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy qayta qurishni, nufuzli tarmoqlarni barpo etilishini ta'minladi. Eng muhimi, O'zbekiston iqtisodiyotining baynalminallashishini va O'zbekistonning xalqaro bozorga o'z mahsulotlarini olib chiqishini va u yerda o'z o'miga ega bo'lishini ta'minlaydi. Buning natijasida mamlakatimizning eksport salohiyatini o'sishi va to'lov balansi ijobiy qoldiq bilan yakunlanib borishiga zamin yaratadi.

³⁵ Мировые инвестиции. Деловой партнер Узбекистана, №5 (352). 1 февраль 2001, 3-бет.

Umuman aytganda, mamlakatimizga TTXning oqimlarini kirib kelishi quyidagi vazifalarni bajarishga imkon yaratadi:

- O‘zbekiston iqtisodiyotida qo‘shma korxonalarning barpo etilishiga asos soladi;

- chet el korxonalari barpo etilishiga zamin yaratadi;

- mamlakatimizga yangi texnika va texnologiyalar kirib kelishi uchun sharoit yaratadi;

- kam sarf-xarajatli raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatini yaratadi;

- mamlakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish, uni jadallashtirilishi munosabati bilan bevosita xorijiy investitsiyalar oqimi fond mablag‘larini xarid etilishiga imkon yaratadi.

Aytish joizki, istiqlol yillarida to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni yurtimizga jalb qilish uchun barcha huquqiy va me‘yoriy hujjatlar dunyo talablari darajasida investorlarga qulay shart-sharoitlar yaratib, qonunlarimiz davr talabi asosida doimo takomillashtirib borilishi uchun imkoniyatlar yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 21-dekabrda PQ – 2454-sonli “Aksiyadorlik jamiyatlariga xorijiy investorlarni jalb qilish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori hozirda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko‘lamini yanada kengaytirgan, jumladan:

- aksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitalida xorijiy investorlarning ulushi 15 foizdan kam bo‘lmasligidan iborat tartib joriy etildi;

- 2020-yilning 1-yanvarigacha xorijiy investorlarning aksiyadorlik jamiyatlarida ularga tegishli bo‘lgan aksiyalaridan dividend tarzida olayotgan daromaddan soliq to‘lashdan ozod qilindi;

- xorijiy investitsiyasi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilgan taqdirda da’vo arizasi bilan sudga murojaat etganda davlat bojini to‘lashdan ozod qilindi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining o'ziga xos xususiyati mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlashga hamda energiya tejankor va yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga yo'naltirilgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishga ustuvor ahamiyat berilayotganida namoyon bo'lmoqda. Kelgusida mamlakatimiz iqtisodiyotini taraqqiy ettirish uchun xorijiy investitsiyalarni yanada ko'proq jalb qilishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

- iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish, xususiyl mulk, kichik biznes va xususiyl tadbirkorlikni taraqqiy ettirish, eksportga ishlaydigan kichik va o'rta korxonalarni ko'paytirish va ularni samarali faoliyat yuritishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yana davom ettirish;

- chekka hududlarda TTXI jalb etish maqsadida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish infratuzilmasini rivojlantirishga oid davlat dasturlarini o'z muddatida ijrosini ta'minlash bo'yicha mahalliy hokimiyat vakillik organlari, fuqarolik jamiyati institutlarining vakillari bilan jamoatchilik nazoratini tashkil etish va uni kuchaytirishni yo'lga qo'yish;

- xorijiy sarmoyadorlarni qiziqtiruvchi sohalar, obyektlar va joylarni aniqlash va ular to'g'risida ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda iqtisodiy jihatdan manfaatli bo'lgan sohalarga xorijiy investorlarni jalb etish yo'llarini izlab topish;

- tarmoq xususiyati va hududlarni iqtisodiy rivojlanishi va ularning geografik joylashuvini inobatga olgan holda erkin iqtisodiy zonalarini yanada ko'proq tashkil etish orqali TTXIlarni jalb qilishni rag'batlantirish;

- xususiyl sektorga TTXIlarni jalb etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqarish va boshqalar talab etiladi.

Ushbu takliflarni amaliyotga joriyl etish mamlakatimizga TTXInil jalb etishni yanada faollashtirishga ijobiyl ta'sir ko'rsatadi. Ushbu holat pirovardida ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan uzluksiz

yangilab borish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirish asosida 2030-yilga borib mamlakatimizda YaIM ishlab chiqarishni 2 martaga oshirish vazifasini to'liq hal etishga imkoniyat yaratadi.

4.4. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar

Respublikamizda investitsion iqlim va ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash bilan birga bir vaqtning o'zida soliq tizimini isloh qilish va uning asosiy yo'nalishlarini belgilash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda xorijiy investitsiyalarni yanada kengroq miqyosda jalb qilish, xorijiy investorlarni o'z mablag'larini mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun sarflashga qiziqtirish maqsadida qonun asosida ular uchun imtiyozli moliyaviy sharoitlar yaratilgan.

O'zbekiston Respublikasida yaratilgan imtiyozli moliyaviy sharoitlar quyidagilardan iborat:

- ko'rilgan zararlarning qoplanishi uchun kafolatlar;
- xorijiy investorlar kapitalining saqlanishi uchun kafolatlar;
- soliqqa tortish tizimida ularga oid belgilangan imtiyozlar;
- foyda va daromadlarni xorijga olib chiqib ketishning erkinligi;
- milliy so'mda va chet el valyutasida olingan foydalarni o'tkazish va olib chiqib ketish imkoniyati;
- bojxona imtiyozlarining mavjudligi;
- xorijiy investorlarning mulklari va ularning o'zlarini xavf-xatarlardan sug'urtaviy muhofaza qilish tizimini yaratilganligi.

Mamlakatimizda faoliyat ko'rsatuvchi xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarga amaldagi soliqlar va bojlar yuzasidan qator yengilliklar, imtiyozlar belgilangan. Ushbu imtiyozlarning amal qilishi bevosita mamlakatimizda yuritilayotgan investitsiya siyosatining asosiy negizlaridan birini tashkil etib, o'z ijobiy samarasini bermoqda.

Masalan, Respublikamizda xorijiy investorlar o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kiriladigan mol-mulkidan boj to'lovi olinmaydi, Respublika investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarga sarf etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalari daromad (foyda) solig'idan 7 yil muddatga ozod etilgan, korxona jamg'armasida xorijiy investitsiya mablag'lari hisyasi 50% va undan yuqori bo'lsa, ular 2 yil muddatga daromad (foyda) solig'idan ozod qilingan va boshqa soliq imtiyozlari belgilangan.

Mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini (jumladan, imtiyozlarni berish) amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanishi muhim ahamiyatga ega:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat yuritish;
- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;
- innovatsion texnologiyani yetkazib berayotgan va iqtisodiyotni zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko'maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yuritish;
- mablag'larni import o'rnini qoplovchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustuvor yo'nalishda jamlash.

O'zbekistonda xorijiy investitsiyali korxonalarining bir maromda faoliyat yuritishi va investorlarning huquqlari himoya qilinishi uchun me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda Soliq kodeksi chet el sarmoyalarini amalga oshirishning huquqiy asoslari va tartibini belgilab beradi. Sir emaski, o'z mablag'ini biror mamlakat iqtisodiyotiga kiritmoqchi bo'lgan chet ellik sarmoyador birinchi navbatda o'zi uchun yaratilgan imtiyoz va yengilliklarni bilishni istaydi. Shu o'rinda "Chet el

investitsiyalari to'g'risida"gi qonunga muvofiq chet ellik investorlar o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun, shuningdek, chet ellik investorlarning va chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasida turgan chet davlatlar fuqarolarining shaxsiy ehtiyojlari uchun olib kiriladigan mol-mulkdan boj to'lovi olinmasligini ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonda xorijiy investorlarga qonuniy faoliyat natijasida olgan foydalari va boshqa daromadlarini biron-bir cheklovlarsiz istalgancha chet davlatga o'tkazish imkoniyati kafolatlanadi. Bundan tashqari, xorijiy investorlar Respublika banklarida hech bir cheklovlarsiz istalgan valyutada hisob raqamiga ega bo'lishlari mumkin.

Xorijiy investitsiyasi bo'lgan korxona amaldagi qonunlarga binoan o'zi ishlab chiqargan mahsulotni litsenziyasiz eksportga chiqarish va o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun zarur mahsulotlar importini amalga oshirish huquqiga egadir. Xorijiy investorlarga tabiiy boyliklarni qidirish, ishlab chiqarish va foydalanish hamda boshqa xo'jalik ishlarini yuritish uchun konsessiyalar berilishi mumkin. Konsession shartnomalar xorijiy investorlar bilan O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruvining vakil qilingan organlari o'rtasida tuziladi. Xorijiy investitsiyalari bo'lgan korxonadan chiqish yoki bunday korxonanining tugatilish hollarida xorijiy investorlar shu korxona mulkidan o'zining hissasini korxona mulki bilan qiymatiga mutanosib ravishda pul yoki natura tariqasida qaytarib olish huquqiga ega bo'ladi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokida tuzilgan korxonalarning xo'jalik ishlarida hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi asosida olib borilishi lozim.

Agar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko'rsatilgan shart-sharoitlar xalqaro shartnoma va xorijiy investorlar bilan kelishuvlarda ko'rsatilgan shart-sharoitlardan farq qilsa, xalqaro shartnoma va kelishuvga asosan faoliyat yurgiziladi. Shunday qilib, yaratilgan huquqiy asoslar xorijiy hamkorlarning keng investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratib, ularning huquqlari va sarflagan investitsiyasini himoya qiladi.

Hozirga kelib, O'zbekiston hududida xorijiy kompaniyalar faoliyatining huquqiy asoslarini shakllantirish jarayoni asosan nihoyasiga yetkazildi va amalda qo'llanilmoqda. Bu faoliyatni rag'batlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarning quyidagi tizimi ishlab chiqilgan:

- xususiylashtirish jarayonida xorijiy investitsiyalarning qatnashishi;
- texnikaviy qayta qurollanish;
- xalq iste'moli va eksportga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish.

O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalarni milliyalashtirish va rekvizitsiya qilinmasligiga kafolat beradi. Xorijiy investitsiyalar faqat favqulodda holatlarda, avariya, epidemiya tarqalgan vaqtlarda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan rekvizitsiya qilinishi mumkin. Bu holat investorga ko'rsatilgan zarar miqdorida kompensatsiya berilishini ta'minlaydi.

Xorijiy investorlarning qonuniy faoliyatlari orqali qilingan daromadlari xorijiy valyutada, chegaralanmagan miqdorda chegaradan olib o'tishlari davlat tomonidan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va o'zlashtirish maqsadida investorlarga bir qator imtiyozlar (iqtisodiy platforma) beriladi.

Xorijiy investitsiyalar bilan tashkil etilgan korxonalar (savdo, vositachilik, xomashyo yetkazib beruvchilardan tashqari) ro'yxatdan o'tgan kundan boshlab:

- daromad (foyda) solig'idan birinchi yil 25 foiz qismidan, ikkinchi yil 50 foiz qismidan, uchinchi yil 100 foiz ozod qilinadi, qishloq hududida esa birinchi yildan 100 foiz ozod qilinadi;
- mulk solig'idan 2 yilga ozod qilinadi;
- ishlab chiqargan mahsulotining 30 foizdan ortig'i eksportga chiqarilsa, 50 foiz daromad solig'idan (foyda solig'i), 15-30 foiz eksportga chiqarilsa, 30 foiz daromad (foyda) solig'idan ozod qilinadi;

– ishlab chiqarish bilan band bo'lsa, yer solig'idan 2 yilga ozod qilinadi.

O'zbekiston Respublikasida alohida sohalarga imtiyozlar berish ko'zda tutilgan. Unga ko'ra neft va gaz konlarini ochish va qidirish ishlariga xorijiy kompaniyalarni jalb qilgan korxonalar ushbu ishlarni amalga oshirish davrida barcha soliqlardan, shuningdek, ushbu ishlarni amalga oshirish uchun zarur uskunalarni import qilishda bojlardan ozod qilinadi.

Mazkur soha korxonasi chet ellik hamkorlar bilan birga ochilsa:

– neft va gaz qazib chiqarilgan kundan boshlab 7 yilga daromad (foyda) solig'idan;

– xorijiy hamkorlar ulushi kapitalidan olinadigan daromad va mulk solig'idan ozod qilinadi.

Yengil sanoat sohasida:

– tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar qo'shimcha qiymat solig'idan tashqari barcha soliqlardan ozod qilinsa;

– o'z ehtiyoji uchun ishlab chiqarish uskunalari, ehtiyot qismlarini import qilishda korxonalar bojxona to'lovlaridan ozod qilinadi.

Ma'lumki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda asosiy omillardan biri bo'lib mamlakatdagi soliq siyosati hisoblanadi. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlardan imtiyozlar berish mamlakat investitsion jozibadorligini yanada oshirishda muhim rol o'ynaydi. Jahon iqtisodiyotini kuzatadigan bo'lsak, dunyo mamlakatlarining 80 foizidan ortig'ida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda soliqlardan ma'lum muddatga ozod qilish yoki pasaytirilgan soliq stavkalarini qo'llash kabi imtiyozlar mavjud. Soliq siyosatini to'g'ri va oqilona yuritish xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshiradi. Shu jihatdan olib qaraganda, hozirgi kunda respublikamizda o'tkazilayotgan soliq islohotlari natijasida soliq tizimida qator ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Jumladan:

– xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi soliq yukining yildan yilga kamaytirilishi;

– soliqlarning mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmlarini ko‘paytirishga, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlanishiga, investitsion faollikni oshirishga, mablag‘lar aylanishini jadallashtirishga hamda foydani oshirishga rag‘batlantiruvchi ta‘sirining kuchayishi;

– soliq mexanizmini soddalashtirib borilayotganligi;

– resurs va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligini oshirilishi va boshqa shu kabi muhim masalalar hal etilmoqda.

Hozirda iqtisodiyotda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar miqdori yil sayin oshib bormoqda.

Bunda o‘zlashtirilgan investitsiyalarning asosiy qismi, ya‘ni qariyb 80 foizi korxonalar, aholining mablag‘lari, to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar va kreditlar hisobidan moliyalashtirildi.

2019-yilning yanvar-martida 10543,7 mlrd. so‘m (dollar ekvivalentida 1,3 mlrd. AQSh doll.) yoki 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 191,2 % asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o‘zlashtirildi.

Xorijiy investitsiya va kreditlarning jami asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalardagi ulushi 35,3% tashkil etdi. Xorijiy investitsiya va kreditlarning eng katta ulushi Qashqadaryo viloyatida (38,7%), Navoiy viloyatida (19,5%), Toshkent shahrida (9,6%) va Namangan viloyatida (9,2%) kuzatildi. O‘zlashtirilgan jami xorijiy investitsiya va kreditlarning dollar ekvivalentidagi qiymati 1258,4 mln. AQSh dollarini tashkil etib, undan 290,2 mln. AQSh dollari to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni yoki jami xorijiy investitsiya va kreditlarning 23,1% tashkil etdi. To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning o‘zlashtirilgan hajmi 2019-yilning yanvar-martida 2431,4 mlrd. so‘mni yoki o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 78,2%ni tashkil qildi.

Quyidagi iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha xorijiy investitsiya va kreditlar kam o‘zlashtirildi: xom neft va tabiiy gaz qazib chiqarish faoliyat turiga jami o‘zlashtirilgan xorijiy investitsiya va kreditlarning

8,4%ni tashkil etib, 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 38,3% punktga, mos ravishda tashish va saqlash 1,4%ni tashkil etib (0,8% punktga), suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya faoliyat turi 1,6%ni tashkil etib (1,6% punktga) kamaydi. Shu bilan birga, quyidagi iqtisodiy faoliyat turlariga xorijiy investitsiya va kreditlar: to'qimachilik mahsulotlari va kiyim-kechak ishlab chiqarish faoliti 3,1% (0,8% punktga), axborot va aloqa 1,9% (0,3% punktga), oziq-ovqat, ichimlik va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish faoliyatida 1,1% (0,6% punktga) ko'paydi³⁶.

Shunday qilib ta'kidlash mumkinki, mamlakatimizda xorijiy investitsiyalar uchun yaratilgan investitsion muhit hamda rag'batlantiruvchi tizim amaliy jihatdan jozibadorligini ko'rsatadi.

Qulay soliq va bojxona siyosati O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar uchun investorlarga qator imtiyoz va preferensiyalar "To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi hamda "To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi va boshqa O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari bilan mustahkamlab qo'yilgan.³⁷

Shuningdek, mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilgan bo'lib, bu orqali xorijiy iste'molchi bozorlarga chiqishning qulay yo'llari ochilgan. "Angren" maxsus industrial zonasi, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi, "Jizzax" maxsus industrial zonasining tashkil etilgani yuqori texnologiyalarga asoslangan korxonalarni rivojlantirish imkonini kengaytirmoqda. Ta'kidlash joizki, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlarni yaratish, respublikaning

³⁶ www.stat.uz ma'lumotlari asosida.

³⁷ O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentining 2012-yil 4-apreldagi "To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF – 4434-sonli Farmoni.

investitsion salohiyatini rivojlantirish maqsadida keng soliq imtiyozlari va preferensiyalar berilgan. Bunda mazkur imtiyozlar to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar hajmiga qarab, quyidagi muddatlarga teng (ekvivalent) bo'lganda beriladi, ya'ni:

4.1-jadval

O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlarning qo'llanilishi shartlari

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi	Muddati	Hudud
3 mln. yevrodan 10 mln. yevrogacha	7 yil	"Navoiy" EIIZ
10 mln. yevrodan 30 mln. yevrogacha	10 yil. Keyingi 5 yil davomida yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i va yagona soliq to'lovi stavkalari amaldagi stavkalarining 50 foizi miqdorida to'lanadi	
30 mln. yevrodan ortiq qismiga	15 yil. Keyingi 10 yil davomida foyda solig'i, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkalari amaldagi stavkalarining 50 foizi miqdorida to'lanadi	
300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSh dollarigacha	3 yil	"Angren" MIZ va "Jizzax" MIZ
3 million AQSh dollaridan 5 million AQSh dollarigacha	5 yil	
5 million AQSh dollaridan 10 million AQSh dollarigacha	7 yil	

Bunda yuqoridagi imtiyozlar yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi, Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlar va byudjetdan tashqari Umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armasiga majburiy

ajratmalar kabi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga nisbatan tatbiq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 21-dekabrda qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlariga xorijiy investorlarni jalb qilish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ – 2454-sonli qarori va 2005-yil 11-apreldagi PF-3594-sonli farmoni bilan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarga xorijiy investor tomonidan kiritilgan investitsiyalar hajmiga qarab yuridik shaxslarning foyda solig'i, mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliq to'lovi, shuningdek, Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lash bo'yicha berilgan imtiyozlar tabaqalashtirilgan tarzda xorijiy investorning ulushi ustav kapitalining 15 foizidan 33 foizigacha miqdorni tashkil etadigan aksiyadorlik jamiyatlariga ham tatbiq etilishi va 2020-yilning 1-yanvarigacha xorijiy investorlarning aksiyadorlik jamiyatlarida ularga tegishli bo'lgan aksiyalaridan dividend tarzida olayotgan daromadidan soliq to'lashdan ozod etilishi belgilandi.

Yaratilgan qulay investitsion muhit xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar sonining ko'payishiga muhim omil bo'layotir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- davlat investitsiya siyosatida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga ustuvorlik berish orqali korxonalarning iqtisodiy faoliyatlarini har tomonlama rag'batlantirish mumkin bo'ladi;

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarga soliq imtiyozlarining berilishi davlat byudjeti daromadlarining ma'lum qismidan voz kechishiga sabab bo'ladi, ammo bir vaqtning o'zida bu imtiyozlarning samarali ishlashini ta'minlashda mamlakatning soliq, pul-kredit va davlatning iqtisodiy boshqaruv siyosati bilan muvofiqlashtirilishiga zamin yaratiladi;

- Respublikaning yalpi investitsiya ulushida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarning hisssasi umumiy nisbatda hamon kamligicha

qolmoqda, ammo yildan yilga nisbatan qiyoslaganda o'sish tendensiyasini kuzatish mumkin;

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar sonini oshirish maqsadida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishiga shart-sharoitlar yaratish uchun bir nechta soliq turlaridan soliq imtiyozlarida amal qilib kelishi uchun shart-sharoit yaratilgan.

Bu esa istiqbolda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini oshirishni talab etadi. Bunda quyidagilarga e'tiborni qaratish talab etiladi:

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etishni jadallashtirish hamda maxsus iqtisodiy hududlarning faoliyatini kengaytirish, ularning ishlab chiqarish quvvatlaridan yanada samarali foydalanishni yo'lga qo'yishga;

- raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha o'z zimmasiga majburiyatlar olayotgan ishonchli va mas'uliyatli xususiy investorlarga e'tiborni kuchaytirishga;

- investitsiyalar jalb qilish asosida oziq-ovqat sanoatida mavjud bo'lgan, eski saqlanib qolgan korxonalarni ham yangi texnika va texnologiya asosida qayta ta'mirlash va yangilarini qurishni jadallashtirishga;

- to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar jalb etgan holda o'z faoliyatini yuritayotgan korxonalar ushbu investitsiyalarni asosiy ishlab chiqarishga yo'naltirsalar foyda solig'ini kamaytirilgan holda undirishga;

- to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etgan holda va yagona soliq to'lovchi subyekti sifatida faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes subyektlariga amaldagi soliq stavkasini ular tomonidan sotilgan tayyor mahsulot hajmining o'sib borish (progressiv) darajasiga qarab kamaytirib borishga;

- investitsiya loyihalari tashabbuschilari uchun mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlari bo'yicha investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilishga zarur ma'lumotlarni (iqtisodiyot tarmoqlaridagi umumiy holat, turli xil mahsulot va xizmatlar bo'yicha bozor konyunkturasi, ishlab

chiqaruvchilar, mol yetkazib beruvchilar, narxlar va h.k.lar) berish imkoniga ega yagona ommaviy axborotlar bazasini shakllantirishga.

Tayanch soʻz va iboralar *Toʻgʻridan toʻgʻri xorijiy investitsiyalar, xalqaro mehnat, kapital, texnologiya, moddiy resurslar taʼmini, investitsiyalar, xalqaro investitsiyalar, konsessiya, lizing shartnomasi, qoʻshma korxona, tenderlar.*

Oʻzini-oʻzi tekshirish uchun savollar

1. Xorijiy investitsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Xorijiy investitsiyani jalb qilish shakllari.
3. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari.
4. Xorijiy investorlarga beriladigan qanday imtiyozlarni bilasiz?
5. Toʻgʻridan toʻgʻri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mohiyati.

V BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING O‘RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

5.1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni hamda milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta’minlash va faollashtirishning zarurligi va ahamiyati

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu milliy xo‘jaliklar (davlatlar) o‘rtasida o‘zaro ko‘p tomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi bo‘lib, ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli ko‘rinishdagi o‘zaro aloqadorligini ifoda etadi. Hozirgi kunda integratsion jarayonlar to‘g‘risida mutaxassislar orasida yagona qarashlar konsepsiyasi mavjud emas. Bir guruh iqtisodchi olimlar integratsiyani jahon mamlakatlari o‘rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali “resurslar cheklanganligi” muammosini bartaraf etish yo‘li deb talqin etishsa bu orqali jahon mamlakatlarida nisbatan serxarajat tovarlar ishlab chiqarishga chek qo‘yilib, texnologik ayirboshlashni kengaytirish imkoniyatini beradi, ya’ni, NIOKRga xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi, boshqa bir guruh olimlar integratsiyani talab etuvchi dastlabki turtki sifatida noiqtisodiy omillarni ilgari suradi. Masalan, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash va boshqalar. Uchinchi bir guruh iqtisodchilari esa integratsiya bu ishlab chiqarishni barqaror o‘lishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlik kabi maqsadlarga yengilroq va tezroq erishish imkoniyatini beradi deb hisoblashadi. Xullas, u yoki bu nazariy yondashuvlarni umumlashtirgan holda shuni qayd etib o‘tishimiz mumkinki, integratsiya – bu hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo‘li orqali milliy xo‘jalik komplekslarining o‘zaro yaqinlashishi va bir-biriga kirib borishi jarayonidir.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida integratsion jarayonlar asosan ikki ko'rinishda (mikro – transmilliy korporatsiyalarning tashkil etilishi orqali, makroiqtisodiy siyosatni davlatlararo muvofiqlashtirish siyosati orqali) amalga oshiriladi.

Mikromiqyosdagi integratsion jarayonlar bir-biriga hududiy jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlarning xo'jalik yurituvchi subyektlarning kapitalarini o'zaro ta'sir doirasi orqali amalga oshiriladi. Ya'ni, ushbu davlatlar o'rtasida integratsion jarayonlar iqtisodiy bitimlar tizimining shakllanishi, kichik shoxobchalar, shu'ba korxonalar tashkil etilishi orqali yuz beradi. Tashkil topgan korxona va firmalar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy aloqalarning tez rivojlanishi tovar almashuvini, xizmat sohaslarini, kapital va ishchi kuchining mamlakatlararo erkin harakatini ta'minlashga, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnologik, tashqi iqtisodiy va mudofaa, moliyaviy va valyuta sohasida yagona siyosatni o'tkazish zaruriyati tug'iladi. Yagona valyuta va moliyaviy fondlar, infratuzilmalar va umumiy davlatlararo boshqaruv organlariga ega bo'lgan iqtisodiy majmualar yaratiladi.

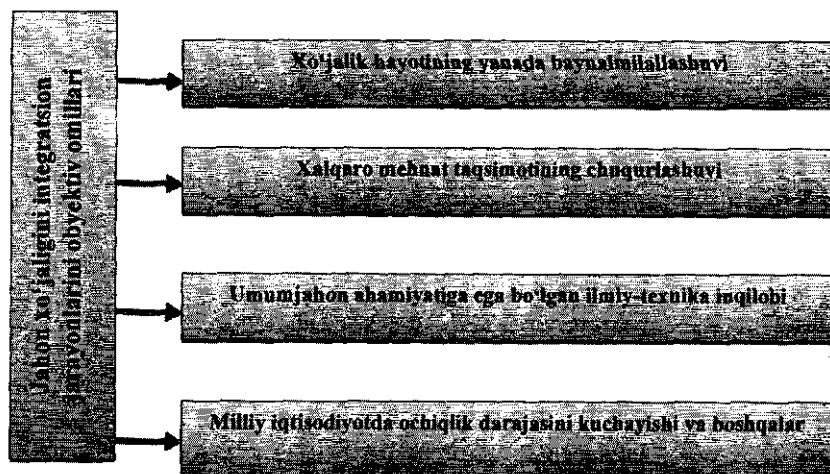
Iqtisodiyot globallashtirishni ilk bosqichida sayyoramizning barcha qit'alarida integratsion jarayonlarning turli shakllarini ko'rishimiz mumkin. Xo'jalik hayotda integratsiyalashuv jarayonlari kundan kunga chuqurlashib bormoqda. Integratsiyalashuv jarayonlari jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo sohasidan tortib ilmiy – axborot, tovar ayirboshlashgacha bo'lgan turli ko'rinishlarini bir-biriga qo'shib borishini nazarda tutadi.

Jahon xo'jaligi globallashtirish sharoitida iqtisodiy integratsion jarayonlarning asosida bir qator obyektiv omillar yotadi (5.1-rasm).

Rasmda keltirib o'tilgan obyektiv omillarning barchasi jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida bir-birlari bilan chambarchas bog'liq holda o'zaro aloqadorlikda rivojlanib bormoqda.

Jahon iqtisodiyotida xo'jalik hayotining barqaror rivojlanishi, takror ishlab chiqarishning milliy xo'jaliklar doirasidan chetga chiqish jarayonini aks ettiradi (eng avvalo, xalqaro mehnat taqsimoti asosida).

Jahon xo'jaligi baynalmillashuvining o'sishi va rivojlanishida TMKlarning ta'sir doirasi kattadir. YuNKTAD ma'lumotiga ko'ra hozirgi kunda jahonda 40 mingdan ortiq TMKlar va ularning 270 mingdan ortiq shoxobchalari va shu'ba korxonalari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Jahondagi 500 dan ortiq eng yirik korporatsiyalarning 1/3 qismi esa AQShga tegishlidir.



5.1-rasm. Iqtisodiy integratsiya jarayonlarini yuzaga keltirib chiqaruvchi obyektiv omillar

Jahon xo'jaligida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish jarayonlarini ikkinchi omili – xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasidagi chuqur o'zgarishlardir (bu asosan ITI ta'sirida yuz beradi). Xalqaro mehnat taqsimoti atamasi, bir tomondan, mamlakatlarning ma'lum bir mahsulotlar ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvini bildirsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish majburiyatlarining firma ichida va firmalararo taqsimlanishida o'z ifodasini topadi.

Umumjahon ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy-texnik inqilobning hozirgi bosqichi baynalmillashuvni ham bozor, ham ishlab chiqarish sohasini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol

o'ynamoqda. ITI tashqi iqtisodiy aloqalarning ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi rolini oshishini ta'minlovchi muhim omildir. Xullas, ITI ning rivojlanishi u yoki bu mamlakatda alohida bir ajralgan holda to'laqonli rivojlanib bora olmaydi.

Jahon xo'jaligida mamlakatlarning iqtisodiy aloqalarga yanada chuqurroq kirib borishida milliy davlatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi muhim rol o'ynamoqda. Turli mamlakatlarga tegishli firmalarning kooperatsiyalashuvi natijasida ishlab chiqarish va investitsiyalar sohasida yirik xalqaro muammolar kelib chiqmoqda. Milliy davlatlarda ochiq iqtisodiyotning shakllanishida eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishini rag'batlantirish ishlari bo'yicha olib borilayotgan tashqi iqtisodiy strategiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda, albatta xorijiy mamlakatlardan kapital va ilmiy – texnologiyalar, malakali kadrlarning kirib kelishiga imkon beruvchi huquqiy asoslarni yaratilishi ham katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida hozirgi kunda 20 dan ortiq xalqaro iqtisodiy integratsion birlashmalar (uyushmalar) mavjud. Jahon xo'jaligining yalpi ichki mahsulotida (YaIM) tovar aylanmaning 2/3 qismi va investitsiyalarning asosiy qismi ana shu birlashmalar ulushiga to'g'ri keladi. Bunda biz xalqaro iqtisodiy integratsion markazlar ichida uchtasini (G'arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Osiyo – Tinch okeani mintaqasi kabi integratsion markazlarni) alohida ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida 50-yillardan so'ng G'arbiy Yevropada ikkita yirik integratsion guruhni – Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati (EIH) va Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasini (EESA) vujudga kelishi natijasida integratsion jarayonlar ushbu mintaqada katta tezlikda rivojlanib bordi. 90-yillarning o'rtalariga kelib EIH (1995-yildan boshlab Yevropa Ittifoqi (EI) deb atala boshlandi) davlatlari tashkiloti deyarli EESAni tugashiga sabab bo'ldi (EESA o'z tarkibida Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya va Shvetsariya davlatlarini saqlab qoldi xolos). Jahon iqtisodiyotida EESA o'zining faoliyatida bojxona ittifoqini (BI)

yaratishdan nariga o'tmadi, uning tuzilmasi millatlararo yirik zamonaviy tashkilotlar va uyushmalar bilan mustahkamlanmadi³⁸.

1990-yilda EI va EESAg a'zo davlatlar Yevropa iqtisodiy makonini yaratish to'g'risida kelishib olishdi. Ushbu makon doirasida EESAg a'zolarining ishlab chiqaruvchilari EI a'zolari kompaniyalari bilan bir qatorda *preferensial* (imtiyoz, rag'batlantirish) bojxona rejimidan foydalanishdi.

Sharqiy Yevropada sobiq sotsialistik rejali davlatlardagi demokratik qayta qurishlar 1949-yillardan beri mavjud bo'lib kelgan O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashining (O'IYoK) tarqalib ketishiga sabab bo'ldi. Sharqiy Yevropa davlatlari o'zlarining iqtisodiy yo'nalishlarini G'arbiy Yevropa bozorlariga qaratib, yangi birlashmalarni tashkil etishga intilmoqda. Aytish joizki, 1992-yilda erkin savdo to'g'risida Markaziy Yevropa kelishuvi imzolaniib, unga Vengriya, Polsha, Chexiya va Slovakiya a'zo bo'lib kirdi. Sobiq SSSR tarkibida bo'lgan respublikalar (Rossiya, Ukraina, Belarus, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston) esa 1991–1993-yillarda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) doirasida Iqtisodiy Ittifoqni shakllantirdi³⁹.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ahamiyati jihatidan ikkinchi o'rinda turuvchi yirik xalqaro iqtisodiy integratsion markaz Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. Ushbu hududda 1994-yilning 1-yanvaridan Shimoliy Amerika Erkin Savdo Assotsiatsiyasi (NAFTA tashkiloti) kuchga kirdi. Ushbu mintaqaviy tashkilot o'z tarkibiga AQSh, Kanada va Meksika davlatlarini birlashtirgan. NAFTA davlatlari kelishuvida asosan tovar va xizmatlar savdosida cheklashlarni olib tashlash, savdo-iqtisodiy munosabatlarda ro'y berib turgan kelishmovchiliklarni hal etish mexanizmlarini ishlab chiqish, bir-biriga nisbatan investitsion muhitni erkinlashtirish masalalari nazarda tutilgan. NAFTAning Elga nisbatan o'ziga xos

³⁸ R.R. Tojiyev. Jahon iqtisodiyotida mintaqaviy integratsiya shakllarining qiyosiy tahlili. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2016-yil.

³⁹ O'sha yerda.

rivojlanish xususiyati integratsion jarayonlarning simmetrik emasligidir. Kanada va Meksika davlatlari integratsiyalashuv jarayonida AQShga o'zaro iqtisodiy bog'liqdir.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida uchunchi integratsion markaz Osiyo Tinch okeani mintaqasi hisoblanadi. Ushbu markaz boshqa iqtisodiy integratsion markazlarga nisbatan hududi, aholisi va resurslarining miqdori bo'yicha ancha ustundir. Biroq, integratsiyalashuv yo'lida Osiyo – Tinch okeani mintaqasida juda ko'p to'siqlar (iqtisodiy rivojlanish darajasidagi keskin tafovutlar, etnik va madaniy farqlar, siyosiy davolar, hududiy to'qnashuvlar va boshqalar) mavjud. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida bir necha yirik subhududiy iqtisodiy guruhlar Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi ASEAN, Janubiy Xitoy forumi, Avstraliya va Yangi Zelandiya erkin savdo hududi, Shanxay guruhi davlatlari xalqaro iqtisodiy uyushmasi va boshqalar mavjud bo'lib, ular okean sohillarida joylashgan davlatlarning umumiy tashkilotlarini shakllanishiga xalaqit bermoqda.

Osiyo Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorligi tashkiloti 1989-yilda tashkil topdi. Ushbu tashkilot turli darajada iqtisodiy rivojlangan va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida turli mavqelarga ega bo'lgan 20 dan ortiq davlatni o'z tarkibiga birlashtirgan. 1995-yilda bu tashkilotning Osaka shahrida ma'qullagan harakat Dasturi 2010–2020-yillargacha savdo va investitsiyalashni Jahon savdo tashkiloti (JST) standart talablariga muvofiq erkinlashtirishga yo'naltirilgan. Xullas, hozirgi kunda ushbu integratsion guruh rivojlanish yo'lining eng yuqori cho'qqisida turibdi. Muvofiqlashtiruvchi hujjatlar ushbu tashkilotda mavjud bo'lsada, unga a'zo mamlakatlar bojxona tariflari, transport va boshqa sohalaridagi muammolarni hal etish uchun ko'p tadbiriy ishlarni amalga oshirishlari lozim.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvni belgilovchi omillar. Birlashish jarayonlari barqaror iqtisodiy o'zaro aloqalarning o'sishi jarayonini (birinchi navbatda xalqaro mehnat taqsimoti asosidagi)

hamda ishlab chiqarishning milliy xo'jalik doirasidan chiqishini taqozo etadi. Birlashish jarayonining rivojlanishida transmilliy korporatsiyalar (TMK) faol ravishda xizmat ko'rsatmoqdalar.

Integratsion jarayonlarning o'sishiga sabab bo'luvchi boshqa omillar xalqaro mehnat taqsimoti tuzilishining chuqurroq siljib borishidir (birinchi navbatda, ilmiy-texnika taraqqiyoti ta'sirida). "Xalqaro mehnat taqsimoti" atamasi, bir tarafdin, odatdagidek, millatlararo ishlab chiqarish majburiyatlariga ko'ra, ayrim mamlakatlarning belgilangan turdagi mahsulotni chiqarishga ixtisoslashishini, taqsimlash jarayonini nazarda tutadi. Boshqa tarafdin esa, ishlab chiqarish majburiyatlari rejali tarzda ichkarida va firmalar o'rtasida taqsimlanadi. Ichki soha ixtisosligi keng ko'lam topmoqda.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning hozirgi bosqichi integratsion jarayonlarni turli mamlakatlarda ITT tarqalishi notekis bo'lgan taqdirda ham bozorni, ham ishlab chiqarishni sifatli yangi darajaga olib kelmoqda, turli mamlakatlarda ITT mustaqil omil bo'lib, hozirgi zamon ijtimoiy ishlab chiqarishidagi tashqi iqtisodiy aloqalarda katta rol o'ynaydi. U yoki bu mamlakatdagi fan va texnikaning rivojlanish muvaffaqiyatlarini davlatlararo aloqalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Turli mamlakatlarning firmalari o'rtasida kooperatsiya asosida tashkil etilishning shiddat bilan rivojlanishi ulkan xalqaro ishlab chiqarish-investitsiya komplekslarini barpo etishga olib keladi, bularni tashkil etishga ko'pincha TNK boshchilik qiladi. Ular uchun firma ichidagi mehnat taqsimoti milliy chegaradan chiqib, xalqaro miqyosga aylangan. Xuddi shu asosda ochiq milliy iqtisodiyot darajasi oshadi. Ochiq iqtisodiyot mamlakatlarning xo'jaliklararo aloqalariga to'la kirib borishi asosida shakllanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ochiq iqtisodiyotni barpo etishda mamlakatlarning tashqi iqtisodiy strategiyasi katta rol o'ynagan holda, eksport ishlab chiqarishni rag'batlantiradi, kooperatsiyalarning chet el firmalari bilan ishlashiga ko'maklashadi va huquqiy asos tashkil etib,

chetdan mablag', texnologiya, malakali kadrlar kirib kelishiga yo'l ochib beradi.

5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari va hozirgi talablari

Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi bir mamlakat boshqa mamlakatlar bilan aloqa qilmasdan, yakka, alohida holda rivojlana olmaydi. Shuning uchun mamlakatlar birlashgan holda o'z iqtisodiyotini yuritadi. Mamlakatlar maqsadlari va imkoniyatlari bir-biri bilan kesishsa, ular bir-birlari bilan hamkorlikda ish olib borishadi va bunda ancha qulayliklarga erishiladi. Bunga Eldagi yagona valyutaning kiritilishini misol qilishimiz mumkin. Bir modelning ikkinchi modeldan farqini keltirib chiqaruvchi elementlar va bog'liqliklarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mulk shakllarining nisbatini;
- davlatning roli, davlat sektorining miqyosi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasini;
- davlat xarajatlari va ularning YaIMdagi ulushini;
- iqtisodiyotning ochiqlik darajasini;
- iqtisodiyotni moliyalashtirish manbalari va miqyosi, xorijiy kapitalning iqtisodiyotdagi ulushini;
- mehnat bozorini;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakteri, savdo siyosatini;
- milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi va h.k.

Mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanish evolyutsiyasi makroiqtisodiy rivojlanishning quyidagi uch modelini ajratish imkonini berdi: ya'ni o'z-o'zidan rivojlanuvchi bozor tizimi bo'lib, u ilgari erkin raqobat kapitalizmi, deb atalardi. Ushbu tizim asoslari A.Smit asarlarida ta'riflab berilgan bo'lib, keyinchalik klassik liberal yo'nalish vakillari tomonidan keng rivojlantirildi.

Mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy birlashuvi va milliy davlatlar siyosatining shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Subyektlar o'rtasidagi integratsion jarayonlarning borishi va rivojlanishi asosan davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning erkin harakati va xizmat ko'rsatish sohalarida, mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati va ishchi kuchi migratsiyasida, davlatlararo iqtisodiy hamkorlikdagi o'zaro kelishuvlarda, ilmiy-texnikaviy va texnologik sohalarida, moliya-kredit sohalarida, tashqi iqtisodiy va ijtimoiy, madaniy, shuningdek, mudofaa siyosati va boshqa ko'plab sohalarida o'z aksini topmoqda.

Jahon mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashda bir qator qulayliklarni vujudga keltirdi, ular birinchidan, xo'jalik subyektlarini (tovar ishlab chiqaruvchilarni) ko'plab resurslar bilan (mehnat va yangi texnik-texnologik materiallar) ta'minlash bilan bir vaqtda jahon bozorlariga mos, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi. Ikkinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda qatnashuvchi barcha davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan bir-biriga yaqinlashtiradi. A'zo davlatlarni dunyo mamlakatlari tomonidan ro'y berishi mumkin bo'lgan turli to'siq va raqobatdan himoya qildi. Uchinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda ishtirok etuvchi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarni borishi iqtisodiy rivojlanish va yuksalishdan orqada qolayotgan mintaqalarni, hududlarni rivojlanishiga, xalqaro mehnat bozorlaridagi ahvolni yaxshilanishiga, iqtisodiy kam ta'minlangan aholini esa iqtisodiy ta'minotini yaxshilanishiga imkon tug'diradi.

1991-yilning 31-avgustida O'zbekiston Respublikasi suveren mustaqillikka erishishi natijasida respublikaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida rivojlanishning yangi davri boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markaziy qismida joylashgan bo'lib, respublikada O'rta Osiyo aholisining 45%i yashaydi.

O'zbekiston qo'shni Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston bilan chegaralanib Yevropa va Osiyoning bir qator mamlakatlari bilan transport va telekommunikatsiya aloqalari orqali bog'lanib turuvchi muhim strategik yo'lak bo'lib hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan o'zgarishlar va turli salbiy tendensiyalarga qaramasdan, O'zbekistonda olib borilayotgan samarali iqtisodiy siyosat hamda xalqimizning fidokorona mehnati evaziga juda katta ijobiy natijalar qo'lga kiritilmoqda, iqtisodiyotimizda jiddiy tarkibiy va sifat o'zgarishlariga, ya'ni xalqimiz turmush farovonligining o'sishiga, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o'z o'rnini va mavqeining tobora mustahkamlanib borishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib borilmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasi doirasida umummintaqaviy tartibga solish obyekti bo'lishi kerak bo'lgan davlatlararo integratsiya dasturlarini barpo etish va amalga oshirishning alohida muhim roli va ustuvor ahamiyatini ajratib ko'rsatish mumkin. Shu o'rinda tashqi iqtisodiy faoliyat yuritishda diversifikatsion tamoyillarga ham e'tibor qaratish, mamlakatimizning kelajakdagi istiqbolini va kutilmagan xavflarni bartaraf etish, shuningdek, bunday xavflar paydo bo'lgan taqdirda ulardan keladigan salbiy ta'sirlarni maksimal darajada kamaytirish imkonini beradi.

Diversifikatsiya – muayyan to'plam tarkibining turli-tumanligini ta'minlash chora-tadbirlari. Diversifikatsiya darajasi turli-tumanlilik darajasi bilan belgilanadi. Diversifikatsiyalashdan muhim investitsiya konsepsiyasi tariqasida foydalaniladi. U investitsiya portfelini daromadlilikini pasaytirmagan holda uning riskini pasaytiradi. Diversifikatsiyalashdan olinadigan eng yuqori samara bir turdagi aktiv qiymatining pasayishi boshqa turdagi aktiv qiymatning o'sishi hisobiga qoplanishini ta'minlaydigan tarzda investitsiya portfeliga turli sinflar, tarmoqlar, mintaqalar aktivlarini qo'shish orqali erishiladi. Ya'ni, tashqi iqtisodiy aloqalarni o'rnatishda quyidagi diversifikatsion tamoyillarga e'tiborni qaratish lozim:

- tashqi iqtisodiy aloqalarni iloji boricha ko‘proq va mintaqaviy jihatdan turlicha bo‘lgan mamlakatlar bilan o‘rnatishga;
- eksport tarkibini turlicha mahsulotlar tashkil etishiga;
- bir xil turdagi mahsulot yoki xizmatni bir vaqtning o‘zida jahonning turlicha qit‘alarida joylashgan davlatlarga eksport qilishga;
- iqtisodiyot uchun zarur bo‘lgan import mahsulotlari ham eksport siyosatida amal qiladigan tamoyil sifatida amalga oshirilishiga;
- jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonini tashkil etishda turli mamlakatlar tajribasini o‘zimizni sharoitga moslashtirgan holatda amalga oshirishga.

Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari integratsiyasi mintaqadagi kompleks ustuvor muammolarni hal etib ushbu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kuchayishining muhim omiliga aylanadi.

Iqtisodiy integratsiyaning xalqaro tajribasi Markaziy Osiyo hamdo‘stligi doirasidagi integratsiya jarayonlarida foydalanish imkonini berdi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida juda muhimdir.

birinchidan, iqtisodiy vazifa sifatida mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish uchun o‘tkazilayotgan demokratik va iqtisodiy islohotlarning umumiy maqsadlari bilan birlashgan qatnashchi davlatlar rahbarlarining yagona siyosiy idorasi zarur;

ikkinchidan, xususiy biznesga va xorijiy investorlarga ishonch sharti sifatida barqaror makroiqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat integratsiya ittifoqi a‘zosi bo‘lgan mamlakatlar iqtisodiyoti integratsiyasi muvaffaqiyatli qadam tashlashining muhim sharti hisoblanadi;

uchinchidan, mintaqaviy integratsiya erkin savdo zonasini, so‘ngra bojxona, to‘lov va valyuta ittifoqini tashkil etishga doir kompleks chora-tadbirlar sifatida asta-sekin, izchil amalga oshiriladigan jarayon ekanligini esda tutish zarur, bunda har bir bosqichda qatnashchilardan har birining manfaatlari va xulosalari kelishilishi kerak;

to'rtinchidan, rivojlangan infratuzilmasi (transport, aloqa, gaz, neft quvurlari, oziq-ovqat tashish va boshqa kommunikatsiyalar) mavjudligi mintaqaviy integratsiyaning hal qiluvchi sharti hisoblanadi, ulardan integratsiya hamdo'stligi barcha a'zolarining manfaatlari yo'lida samarali foydalanish zarur.

Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iboratdir:

1. *Erkin savdo hududi*, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladilar, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo to'siqlarini buzmaydi. Bunday hududda qatnashuvchi mamlakatlar chegaralaridagi bojxona nazorati saqlab qolinishi kerak. Uning maqsadi – qo'shni qatnashchi mamlakatlarning sustroq bojxona to'sig'i orqali uchinchi mamlakatlardan hududga kirib keluvchi import mollar uchun soliq undirish yoki uni taqiqlashdan iborat (bu qoida uchinchi mamlakatlarga mol eksport qilishga ham taalluqlidir). Bunga 1960-yillarda tashkil topgan Yevropa erkin savdo uyushmasi (EESU) misol bo'la oladi. Unga 6 mamlakat birlashgan bo'lib, uning asosiy vazifasi davlatlararo erkin savdoni yuritishdan iboratdir. EESU integratsiyaning quyi shakli bo'lib hisoblanadi, chunki u muntazam kooperatsion aloqalarni bildirmaydi. MDH mamlakatlari o'rtasidagi bitim erkin savdo zonasiga ikkinchi bir misoldir. O'zbekiston erkin savdo o'rtasida Ozarbayjon, Armaniston, Belarussiya, Qozog'iston, Moldaviya, Rossiya va Ukraina bilan shartnomalar tuzgan. Bu shartnomalarga binoan tomonlar mazkur mamlakatlardan chiqariladigan va ular hududiga olib kiritiladigan tovarlardan bojxona to'lovi olmaslik majburiyatini qabul qilgan. Shu asosida O'zbekiston shartnoma tuzilgan davlatlardan chiqariladigan va respublika hududiga olib kiriladigan tovarlardan boj olmaydi.

2. *Bojxonalar ittifoqi*. Bunda qatnashchi mamlakatlar o'zaro savdoda barcha cheklanishlarni bartaraf etibgina qolmay, tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini ta'sis etadilar. Bu bilan ichki chegaralarda bojxona xizmatini saqlash zaruriyatini soqit qiladilar. Yevropa ittifoqi (EI) bojxona ittifoqiga misoldir. Yevropa ittifoqiga 1958-yilda asos

solingan bo'lib, 1993-yilga kelib u G'arbiy Yevropadagi 12 mamlakatni birlashtirdi. Bu uyushmaning asosiy vazifasi ishtirokchi mamlakatlar doirasida resurslar, tovarlar va xizmatlar harakatini milliy chegaradan xoli ravishda erkin ko'chib yurishini ta'minlash, umummiy bozorni vujudga keltirish, bozor vositasida tovarlarni davlatlararo taqsimlab, aholi talab-ehtiyojini qondirishdir. El tarzida G'arbiy Yevropa bojxona ittifoqining tuzilishi savdo integratsiyasi natijalarini amaliy baholash imkonini tug'diradi. Dunyodagi eng atoqli iqtisodchilarning fikricha, El doirasida bojxona ittifoqi natijasidagi savdoning o'sishi ko'proq bo'ladi.

3. *Umumiy bozor.* Uning doirasidagi qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bemaol ko'chirish (ishchi kuchi va sarmoya migratsiyasi) erkinligiga ham ega bo'ldilar. Bunga yana o'sha Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozori misol bo'la oladi. Uning hozirgi rasmiy nomi – Yevropa ittifoqidir.

4. *To'la iqtisodiy ittifoq.* Bunda qatnashchi mamlakatlar o'z iqtisodiy siyosatlarini, shu jumladan, pul, soliq va ijtimoiy siyosatni, shuningdek, savdoga hamda ishchi kuchi va sarmoya oqimiga taalluqli siyosatni bir xillashtiradi.

Dunyoda davlatlarning necha o'nlab iqtisodiy birlashmalari mavjud. ASEAN (Janubiy Sharqiy Osiyo) mamlakatlari o'rtasida kooperatsiya aloqalari faol rivojlanmoqda. MDH mamlakatlari doirasidagi iqtisodiy hamkorlik ayniqsa, O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida tuzilgan Markaziy Osiyo umumiy bozorini tashkil etish haqidagi bitimni ham tilga olib o'tish kerak. Shimoliy Amerika iqtisodiy ittifoqi (NAFTA) to'g'risidagi bitimga katta umid bog'lanmoqda. Jahonda rivojlanayotgan yosh mamlakatlarga xos, lekin barqaror bo'lmagan boshqa integratsiya uyushmalari ham bor. Ularning ishtirokchilari o'tmishdagi mustamlakalar bo'lib, iqtisodiyoti bir yoqlama, ya'ni xomashyo yetkazishga asoslangan, shu sababli bir-birini to'ldirib, yagona kompleksni tashkil eta olmaydi. Integratsion aloqalarning paydo bo'lishi jahon xo'jaligiga xos voqelik, ammo ular

umumiy tus olish uchun hamma mamlakatlarda sharoit muhayyo bo'lishi kerak.

5.3. O'zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo'nalishlari

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Ularning eng muhimlaridan biri – bu respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etib, milliy manfaatlariga mos keladigan ko'p tomonlama siyosat yuritishi va shu asosda jahon xo'jaligida tutgan o'z o'rnini mustahkamlab borishdir.

Endilikda O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o'rinni egallab bormoqda. Qo'yilgan ko'pgina amaliy qadamlar O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatda uzoq muddatli, istiqbolli yaratuvchilik faoliyatini olib borishga mo'ljallangandir.

Boshqa davlatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jaddalashtirishga, millatlararo yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Xo'jalik aloqalarining baynalmilallashtirish jarayonlarining kuchayib borishida, iqtisodiyotni rivojlantirish hamda mustahkamlashda tashqi iqtisodiy omil muhim rol o'ynamoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanish xususiyatlari va ularning ishlab chiqarishdagi samaradorligi milliy iqtisodiy barqarorlikni va uning rivojlanish harakatini aniqlaydi. Shunga ko'ra jahon mamlakatlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga katta e'tibor bermoqdalar.

Ayniqsa, bu mustaqil rivojlanish yo'liga o'tgan respublikamiz uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil

ravishda aloqa qilish imkoniyatidan mahrum edi. Bundan tashqari xo'jalik yuritishning yopiq, sotsialistik boshqaruv tizimi sharoitida, kapital migratsiyasi, ishchi kuchi migratsiyasi, valyuta-kredit munosabatlari kabi xalqaro ayriboshlash turlari deyarli rivojlanmagan edi. Shuning uchun ham o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning barchasi O'zbekistonni jahon xo'jaligi tizimiga teng huquqli kirishiga va barcha mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorligini ta'minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy integratsiya bir tomondan, yangi texnologiyalardan xorijiy sarmoyalardan foydalanish orqali milliy iqtisodiyotni tezda o'stirishga ko'maklashsa, boshqa tomondan, O'zbekistonning boy resurslari va ishlab chiqarish imkoniyatlarining jahon xo'jaligiga qo'shilishi, uning umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Integratsiya – O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligi tizimiga kirib borishini tezlashtiradi. Shuning uchun ham O'zbekiston iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarning borishi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuning uchun ham O'zbekiston nafaqat Markaziy Osiyo Hamjamiyati (MDH), MDH va Iqtisodiy Hamkorlik tashkilotlari (IHT) miqyosidagi integratsion aloqalarini kuchaytirishi, balki istiqbolda jahondagi boshqa bir qator integratsion uyushmalar bilan ham mustahkam munosabatlar o'rnatishi lozim.

Iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek, transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini davom ettirilishini talab etadi.

Hozirda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi ichki resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshirilishi muhim vazifalardan biri bo'lib kelmoqda.

Bu mablag'lar, avvalo, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirayotgan korxonalarning o'z mablag'larini ko'paytirishi, soliq yukini yanada kamaytirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va aholining tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlarini oshirish hisobidan hosil bo'ladi.

Mamlakatimizda infratuzilmani shakllantirish, ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya etishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi alohida o'rin egallashi lozim. Mazkur jamg'armaning eng muhim vazifalaridan biri strategik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish maqsadida yirik xorijiy investor va sheriklarni jalb etish bo'lib hisoblanadi. Masalan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida umumiy qiymati 1,28 milliard dollarga teng bo'lgan Tolimarjon issiqlik elektr stansiyasida ikkita bug'-gaz moslamasini qurish loyihasi shular jumlasidandir.

Ushbu moliyaviy institutning moliyaviy ko'magida O'zbek milliy avtomagistrali uchastkalarini qurish, ichimlik suvi bilan ta'minlash tizimlarini barpo etish va rekonstruksiya qilish, qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash, polivinilxlorid va kaustik soda ishlab chiqarish bo'yicha yangi majmua barpo etish, qishloq xo'jaligi texnikasi va avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni tashkil etish kabi ko'plab loyihalar amalga oshiriladi.

5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlari

Ma'lumki, jahon xo'jaligida integratsion birlashmaga qo'shiluvchi davlatlar iqtisodiyoti o'zaro aloqalarni olib boruvchi hamkorlarga xos umumiy jarayonlarni amalga oshirgan holda milliy iqtisodiyotga ijobiy

ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Ba'zi bir hollarda salbiy jihatlar qayd etilgan bo'lsada, ular ya'ni:

- bozor miqyosining kengayishi. Bunda kapital aylanmasining tezligini oshishi ba'zi-bir rivojlanayotgan mamlakatlar uchun katta ahamiyat kasb etishi;

- integratsiya jarayonlarida ishtirok etuvchi mamlakatlar o'zlarining milliy xo'jaliklarida ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishi;

- integratsion blok a'zosi bo'lgan davlatlar guruhining obro'-e'tiborining oshishi, ushbu davlatlar uchun turli savdo-iqtisodiy muzokaralarda yaxshi mavqega ega bo'lishligini ta'minlashi;

- integratsion bloklarning ishtirokchi mamlakatlarda axborot texnologiyalar bo'yicha ayriboshlash sur'atlarini tezlashishi, eksport mahsulotlarning tannarxini kamayishiga va raqobatbardoshligini oshishiga yordam berishi;

- integratsion jarayonlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy muammolarni hal etish imkonini beruvchi mamlakatlar o'rtasidagi migratsion aylanmaning kengayishiga olib kelishi.

Jahon iqtisodiyotida integratsion jarayonlarning yaqqol ko'zga tashlanuvchi salbiy oqibatlarini quyidagi holatlarda namoyon bo'lishi mumkin:

- iqtisodiyoti kuchsizroq mamlakatlardan resurslarning (tabiiy va inson) iqtisodiyoti kuchli hamkorlar tomonga oqib o'tishida;

- kompaniyalar (firmalar) oshkor bo'lmagan o'zaro kartel bitimlari va birlashmalari natijasida yirik TMKlar ahamiyatining kuchayishiga olib kelishida;

- integratsion bloklar byurokratik institutlarning faoliyat ko'rsatishlari natijasida katta miqdordagi xarajatlarni vujudga kelishida.

Aytish joizki, hozirga qadar chop etgan ko'plab ilmiy asarlarda shunday holat ko'rinmoqdaki, integratsion guruhda u yoki bu mamlakatlar ishtirok etishining ijobiy yoki salbiy tomonlarini baholash juda murakkabligicha qolmoqda. Iqtisodiy integratsiyadan ichki bozori

kichik, resurslarga kambag'al, jahon YaIMda kam ulushga ega bo'lgan davlatlar ko'proq iqtisodiy samara olishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – uning qamrovi kengayib borayotganligidir. Ushbu jarayonlar quyidagi muhim holat natijasi hisoblanadi: bir tomondan, amaliyotda tobora ko'proq milliy bozorlarning yaratilishi, milliy iqtisodlarning tashqi aloqalarga urg'u berishi bo'lsa, ikkinchi tomondan, xalqaro xo'jalik munosabatlarini rivojlantirish va chuqurlashtirish yo'lida uchraydigan transport, kommunikatsiya sohalarida g'ov – to'siqlarni darhol bartaraf etuvchi texnologik innovatsiyalar bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda integratsiya jarayoni kuchayib bormoqda va bu sharoitda jahon iqtisodiga qo'shilishining tub bahosi yuz chandon ortib ketmoqda.

1980-yillarning o'rtalaridan boshlab jahon iqtisodi xalqaro savdo va xalqaro moliyaviy muomalalar haddan tashqari yuqori sur'atlar bilan o'sayotgan davrga qadam qo'ydi.

O'tgan davr ichida xalqaro savdo oboroti hajmi bir yilda o'rtacha 6,5%ga, xalqaro xizmatlar savdosi 2,4 marta ko'paydi, xalqaro savdoning yalpi mahsulotlaridagi salmog'i oldingi 10 yillikdagiga nisbatan 2 marta ko'proq oshdi. Bu milliy iqtisodlar kashfi tezlashganidan, ularning bir-biriga muhtojligi kuchayib borganligidan dalolat bermoqda.

Shuning uchun ham aksariyat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiy integratsiya** – xo'jalik faoliyatining internatsionallashtirishda oliy bosqich bo'lib, o'ziga xos huquqiy tizimlari bilan ajralib turuvchi, ham davlatlararo, ham ustmilliy negiziga tayangan bamaslahat siyosat asosida faoliyat ko'rsatuvchi bir butun yagona xo'jalik deb e'tirof etib kelinmoqda. Bunga esa Yevropa Ittifoqi misol bo'ladi.

Milliy xo'jalik subyektlari o'rtasida o'zaro chuqur va barqaror aloqalarni rivojlantirish, mehnat taqsimotini yo'lga qo'yish, ularning turli darajadagi, turli shakllardagi qayta ishlab chiqarish tizimlari o'rtasida o'zaro hamkorlikni rivojlantirish asosida mamlakatlarning

xo'jalik hamda siyosat sohalarida birlashuvi jarayonida **xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati** shakllanadi.

Qo'shni mamlakatlardagi ba'zi xo'jalik subyektlari (korxonalar, firmalar)ning kapitali bir-biri bilan iqtisodiy bitimlar tuzish usullarini shakllantirish, chet elda o'z bo'linmalarini ochish yo'li bilan o'zaro **mikrodarajada** hamkorlik qilishni ifodalaydi.

Integratsiya davlatlarning iqtisodiy birlashmalarini shakllantirish hamda milliy siyosatlarini muvofiqlashtirish asosida **davlatlararo (makro)darajada** integratsion jarayonlar ro'y beradi. Integratsiyaning eng muhim jihatlari:

1) iqtisodiy jarayonlarni davlatlararo miqyosida yo'lga qo'yishda;

2) bir-biridan u yoki bu darajada mustaqil hisoblangan milliy xalq xo'jalik majmualari o'rniga umumiy mutanosiblikka, umumiy qayta ishlab chiqarish tizimiga ega bo'lgan biron mintaqaviy integratsional majmuani asta-sekin shakllantirishda;

3) davlat doirasida mahsulotlar, ishchi kuchi, moliyaviy resurslarning davlatlararo harakati uchun hududiy sharoitlarni kengaytirish hamda bunday harakatga monelik qiluvchi ko'pdan-ko'p ma'muriy va iqtisodiy g'ovlarni bartaraf etishda;

4) integratsional birlashmalarda qatnashuvchi davlatlarning ichki iqtisodiy shart-sharoitlarini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning iqtisodiy rivojlanish darajalarini tenglashtirishda namoyon bo'ladi.

Odatda, u yoki bu jo'g'rofiy mintaq, unda joylashgan qo'shni mamlakatlar shunday integratsion birlashmalarning asosiy o'zagini tashkil etadi. Hozirda qariyb 70 dan ortiq davlatlar tashkilotlari va 65 mingga yaqin millatlararo korporatsiyalar mavjud.

5.5. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni va ularning hamkorlik aloqalari

Uzluksiz makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash, tuzilmaviy o'zgarishlarni izchil amalga oshirib borish, iqtisodiyotning tayanch va ijtimoiy infratuzilmalarini bosqichma-

hosqich modernizatsiyalashtirib borishni ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik ko'lamining o'sib borishiga zamin yaratmoqda. Xalqaro valyuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va o'sha 186 ta mamlakat a'zo. XVFning maqsadi a'zo mamlakatlar valyuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valyuta kursining barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklar sezayotgan o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

Kreditlarni berish va qaytarish to'lov balansi muammosining xususiyatlari hamda holatlariga bog'liq tarzda farqlanadi (5.1-jadvalga qaralsin):

5.1-jadval

XVF kreditlash shartlari

Kreditlash mexanizmi	To'lov shartlari	Muddati (yil hisobida)		
		Eng uzoq muddat	Kutilayotgan muddat	Davriylik
"Stend-bay" krediti	Asosiy stavka + marja	3,25-5	2,25-4	Har kvartalda
Kengaytirilgan kreditlash	Asosiy stavka + marja	4,5-0	4,5-7	Har yarim yilda
Qoplovchi moliyalash	Asosiy stavka	3,25-5	2,25-4	Har kvartalda
Favqulodda yordam	Asosiy stavka	3,25-5	—	—
Qo'shimcha zaxiralarni qoplash	Asosiy stavka + marja	2,5-3	2-2,5	Har yarim yilda
Kambag'allikka qarshi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash	Yillik 0,5%	5,5-10	-	-

Aytish joizki, hozirda XVF kreditlash siyosatining asosini **"Stend-bay" kreditlar** tashkil etadi. Bunday kredit to'g'risidagi shartnomaga asosan a'zo mamlakatlar to'lov balansida qisqa muddatli muammolarni bartaraf etish uchun odatda 12 – 18 oyga belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega bo'ladilar.

Kengaytirilgan kreditlash mexanizmi. XVF kengaytirilgan kreditlash mexanizmi bo'yicha a'zo mamlakatlar belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega bo'lgan holda bunday kredit odatda, uch-to'rt yilga beriladi. Ushbu mexanizm asosida ajratilgan mablag'lar a'zo mamlakatlarda to'lov balansi holatiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tuzilmaviy xususiyatga ega muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Qoplovchi moliyalash, u kambag'allikka qarshi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash mexanizmi sifatida e'tirof etiladi, ya'ni:

- qo'shimcha zaxiralarni moliyalash mexanizmini.
- qoplovchi moliyalashni. Qoplovchi moliyalash 1963-yilda joriy etilgan bo'lib, jahon bozorlarida tovar xomashyo narxining o'zgarishi natijasida eksport tushumi kamomadi hosil bo'lgan yoki oziq-ovqat importi qiymatining o'sishiga duch kelgan mamlakatlarga taqdim etiladi.

Favqulodda yordam. Ushbu tartib favquloddagi holatlar tufayli to'lov balansida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishda a'zo mamlakatlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida 1962-yilda joriy etilgan. 1995-yilda a'zo mamlakatlarda harbiy mojarolar tufayli ularning institutsional va ma'muriy salohiyatiga putur yetkazilgani sababli mazkur tartibni qo'llash miqyosi yanada kengaytirilmoqda.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – Umumjahon banki guruhining asosiy tashkiloti bo'lib, o'rta va kam daromadli, to'lov qobiliyatiga ega mamlakatlar hukumatlariga qarz beradi. XTTB 1944-yilda tashkil etilgan va hozirda a'zo mamlakatlar soni 186 tani tashkil etadi.

XTTBning maqsadi – a'zo-mamlakatlar iqtisodiyotini qayta tiklashga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish, investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish orqali qo'llab-quvvatlash, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat. XTTB, odatda, 5 yillik imtiyozli davr bilan 20 yilgacha muddatda uzoq muddatli kreditlarni beradi. Bankning resursi ikki manbadan shakllanadi. Shu jumladan, asosiy qismi moliya bozorlarida turli xil qarz majburiyatlarini joylashtirishdan shakllanadi.

XTTB a'zo mamlakatlarga hukumat kafolati asosida qarz beradi. Qarzni odatda 10-15 yil muddatga 5 yil imtiyozli davr bilan ajratiladi. XTTBning foiz stavkasi har 6 oyda o'zgaradi va o'rtacha 7% atrofida belgilanadi. XTTB ustaviga muvofiq aholi jon boshiga 5055 dollargacha YalM to'g'ri keladigan mamlakatlargina bankdan qarz olish huquqiga ega. Yirik taraqqiy etgan mamlakatlar, xususan, bankning 5 ta eng yirik aksionerlari qarz olishi mumkin emas. Jahon banki qariyb 70 yillik faoliyati mobaynida 140 ta mamlakatda qiymati 300 mlrd. dollarga teng 6 mingdan ortiq loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etgan. Ushbu bank O'zbekistonda ham yirik loyihalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlab kelmoqda (5.2-jadvalga qarang).

5.2-jadval

Jahon bankining O'zbekistonda amalga oshirgan yirik loyihalari, mln. dol.

	Loyiha hajmi
Salomatlik-2	39,48
Drenaj, irrigatsiya va tuproq hosildorligini oshirish	74,55
Buxoro va Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash	40,0
Qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab-quvvatlash	36,14
Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish	65,54

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) – 1960-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga a'zo mamlakatlar soni 169 tani tashkil etadi. XTA uzoq muddatga foizsiz, kredit ko'rinishida qarz va deyarli bozor shartlari bo'yicha qarz olish imkoniga ega bo'lmagan dunyoning eng past daromadli 82 ta mamlakatlariga grantlar beradi. XTA kredit operatsiyalarini donor mamlakatiga badallari, XTTBning sof foydasini o'tkazish, XMKning grantlari va uyushma tomonidan ajratgan kreditlaridan keladigan tushumlar hisobiga moliyalashtiriladi.

XTAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga imtiyozli kreditlar berishdan iborat bo'lib, zaxiralashtirilgan kredit

mablag'larining jami hajmi 207 mlrd. dollarga yetgan. XTA kreditlari 10 yillik imtiyozli davrni qamrab olgan holda 35 – 40 yilga beriladi. Kreditlar hajmi SDRda aks ettiriladi, lekin moliyalashtirish loyiha xarajatlari amalga oshiriladigan valyutada beriladi. Olingan qarz bo'yicha foiz hisoblanmaydi, ammo kredit bo'yicha xizmat ko'rsatishdan kreditning 0,75% miqdorida komissiya haqi olinadi. Jahon hamjamiyati XTAni kam rivojlangan mamlakatlarga yordam beruvchi eng samarali tashkil etilgan moliya instituti sifatida tan oladi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan. A'zo mamlakatlar soni 182 tani tashkil etadi. **XMKning asosiy vazifasi bo'lib**, rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investor va moliya institutlariga kapitalni samarali joylashtirishga ko'maklashishda vositachilik qilish hisoblanadi. XMK bozor holatiga yaqin shartlar bo'yicha 12 yil imtiyozli davr bilan 3 yildan 15 yilgacha qarz beradi. Qariyb 80% passivlari moliya bozorlaridan jalb etiladi, qolgan 20%i esa XTBTdan qarzga olinadi. Odatda, XMK boshqa investorlar ishtirokidagi loyihalarni moliyalashtiradi, uning ulushi 25-35%ni tashkil qiladi. Birgalikdagi moliyalashtirish XMK faoliyatining o'ziga xos jihati bo'lib, qarz berishdan tashqari, xususiy korxonalar kapitaliga ham pul qo'yishni amalga oshirishda namoyon bo'ladi.

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) – 1988-yilda a'zo mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishda ko'mak berish maqsadida tashkil etilgan. Hozirda agentlikka 174 ta mamlakat a'zo bo'lib, jami ajratilgan kafolatlari hajmi 20,9 mlrd. dollarga teng. Agentlik tomonidan 2009-yil moliya yilida 26 ta loyiha bo'yicha 1.4 mlrd. dollar miqdorida kafolatlar berilgan.

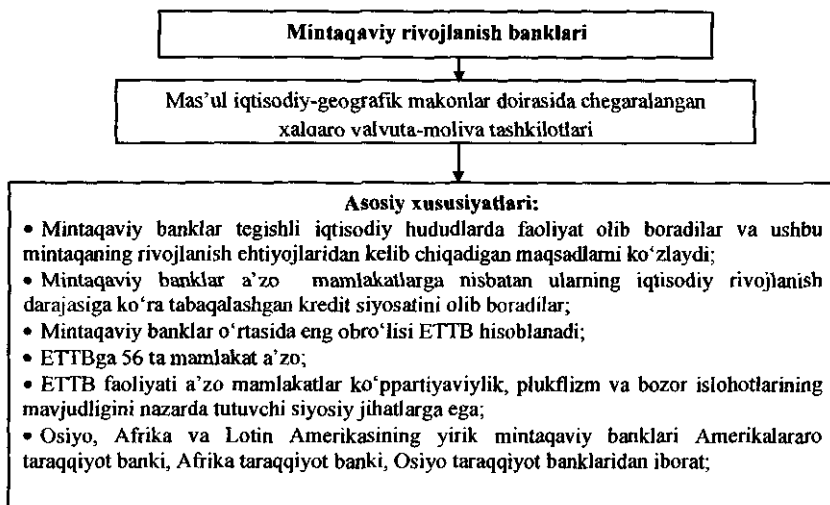
Ushbu agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarga yo'naltirilgan TTXni rag'batlantirish maqsadida siyosiy risklardan sug'urtalash yoki kafolatlash xizmatlarini taklif etadi.

Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (IKSID) — 1966-yilda tashkil etilgan bo‘lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o‘rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitraj ko‘rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta‘minlab berishdan iboratdir. Bundan tashqari ushbu markaz xorijiy investitsiyalar to‘g‘risidagi qonunchilik aktlari va xalqaro nizolarni arbitraj tartibga solish sohasida tadqiqot ishlarini olib boradi. Hozirgi vaqtda markazga 143 ta mamlakat a‘zo.

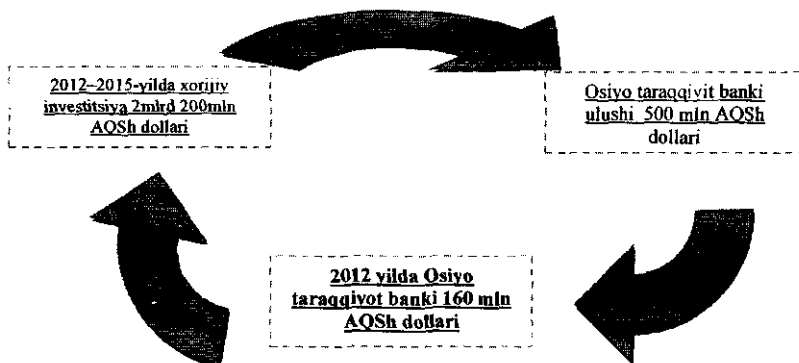
Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki ETTB — 1991-yilda tashkil topgan va unga 56 ta mamlakat a‘zo. ETTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o‘tish bo‘yicha islohotlarni o‘tkazishda ko‘maklashadi. Bank uchun xususiy sektor rivojlanishi, xususiylashtirish jarayoni, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, moliya muassasalari hamda sanoat sektorini tashkil etish va mustahkamlash, kichik biznesni rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ustuvor loyiha va dasturlar bo‘lib hisoblanadi. Bank xususiy va xususiylashtirilgan korxonalar taklifi homiylar salohiyati yuqori bo‘lishi va biznes rejalarining ishonchli bo‘lishini talab qiladi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) — 1966-yilda tashkil topgan va unga 57 ta mamlakat (41 ta hududiy va 16 ta hududdan tashqari mamlakatlar) a‘zo. OTBga a‘zolik BMTning Osiyo va Tinch okeani bo‘yicha iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo‘yicha komissiyasidagi barcha mamlakatlar va Osiyo mintaqasidagi boshqa mamlakatlari (agar ular BMT yoki uning ixtisoslashgan agentliklariga a‘zo bo‘lsalar) uchun ochiq. A‘zolikda mavjud bunday keng imkoniyatlar OTBda Osiyo mintaqasidan tashqari mamlakatlar ulushining ortishiga olib keldi, ularga bank aksiyalarining qariyb 37%i va ovozlarining 35%i to‘g‘ri keladi. OTBning maqsadi Osiyo qit‘asidagi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy rivojlanishda ko‘maklashishi, hududiy hamkorlikni rag‘batlantirish, a‘zo-mamlakatlarga texnik yordam ko‘rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat.

Xorijiy investitsiyalarni xalqaro miqyosda tartibga solishda mintaqaviy moliya institutlari ham muhim rol o'ynaydi.



5.2-rasm. Mintaqaviy rivojlanish banklari



5.3-rasm. Osiyo taraqqiyot bankining O'zbekiston bilan hamkorlikdagi aloqalari⁴⁰

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 27-dekabrda "2012-yildagi O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi to'g'risida"gi qarori.

Bundan tashqari OTB va O'zbekiston o'rtasidagi istiqbolli hamkorlik temir va avtomil yo'llari tarmog'ini rivojlantirish, qishloqlarda suv ta'minoti tizimini takomillashtirish ishlarini faollashtirishni nazarda tutadi.

5.3-jadval

Osiyo taraqqiyot bankining O'zbekiston bilan hamkorlikdagi aloqalari

Loyihaning nomi	Hajmi mln. doll	Loyihaning qisqacha tavsifi
Qishloq xo'jalik korxonalarini rivojlantirish	50	Qishloq joylaridagi kichik biznes korxonalarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash. Moliyalashtirish 28 ta investitsion loyiha bo'yicha amalga oshirilmoqda
Sirdaryo viloyati Oq oltin tumani infratuzilmasini rivojlantirish va xo'ja-liklarini qayta tarkiblash	36	Sirdaryo viloyati Oq oltin tumani qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish hamda fermerlarning paxta va bug'doy yetishtirishdan oladigan daromadlarini barqarorlashtirish. Ushbu loyiha sinov loyihasi bo'lib, keyinchalik uni mamlakat miqyosida joriy etish ko'zda tutilgan
Don ekinlarining hosildorligini oshirish	26	Bug'doyni yetishtirish, qayta ishlash, sotishning tejamli va barqaror tizimlarini rag'batlantirish. Loyiha 217 ming qishloqdagi uy xo'jaligiga foyda keltiradi, shularning 35%i kam ta'minlangan oilalardir
Amu-Zang kanali mashina tizimlarini tiklash	73,2	Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini, fermerlar daromadlarining barqarorligini saqlash va oshirish
Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash	60,2	Buxoro, Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarining 9 ta tumanida yerlarning degradatsiya muammosini hal qilish

Umumta'lim tizimida darsliklar va o'quv adabiyotlarini nashr qilish tizimini takomillashtirish	260	Darsliklarning sifati, foydalanish muddatini oshirish yo'li bilan umumta'limning sifati va ahamiyatini oshirish
--	-----	---

Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1974-yilda tashkil topgan. Unga islom diniga e'tiqod qiluvchi 35 ta mamlakat, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Nizom kapitalining miqdori OTB dan 5 marta kam. ITBning maqsadi a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo, sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat.

5.4-jadval

ITBning O'zbekistondagi loyihalari

Loyiha nomi	Loyihaning qiymati, mln.doll	Loyihaning huquqiy asosi
"Sug'diyona" 500 kv elektr uzatish liniyasi qurilishi Sirdaryo IES	25,1	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 22-iyundagi PQ – 105-sonli qarori
"G'uzor Surxon" 500 kv elektr uzatish liniyasi va "Surxon" avtotransformatorini qurish	42,0	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 22-iyundagi PQ – 901-sonli qarori
5 ta kasb-hunar kollejlarini qurish va jihozlar bilan ta'minlash	10,5	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 22-noyabrdagi PQ – 713-sonli qarori
Umumta'lim maktablarini qurish va jihozlar bilan ta'minlash	10,3	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 31-maydagi 104-sonli qarori
Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi va uning hududiy filiallarini tibbiy asbob-uskunalar bilan ta'minlash	23,8	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 11-maydagi 120-sonli qarori

Asfalt zavodini modernizatsiyalash, Toshkent shahrida yo'llar qurish va ta'mirlash uchun asbob-uskunalar va mexanizmlar sotib olish	12,6	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 17-oktyabrda PQ – 201-sonli qarori
---	------	---

O'zbekiston ITBga 2003-yil 3-sentyabrda a'zo bo'lgan bo'lib, ushbu bank tomonidan faqat 2003–2009-yillar mobaynida umumiy qiymati 150 mln. dollarga teng moliyaviy xizmatlar ko'rsatilgan.

Jahon iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini tartibga solish va rag'batlantirish bo'yicha katta tajriba to'plangan. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini tashkil etish, yuritish, tartibga solish hamda qo'llab-quvvatlash tizimi yaratilgan, ushbu tizimning amal qilishini ta'minlash uchun zarur qonunchilik hujjatlari qabul qilingan va ular amaliyotda investitsiya faoliyatini tartibga solishda keng qo'llanilmoqda.

Hozirgi kunga qadar investitsiyalar turli mulk shaklidagi korxonalarda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlashning moddiy asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham investitsiyalardan oqilona va samarali foydalanish har bir davlat hamda korxonaning iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga egadir. Chet el investitsiyalarini, ayniqsa to'g'ridan to'g'ri shakldagi investitsiyalarni iqtisodiyotga kengroq jalb etish uchun O'zbekistonning investitsiya siyosatida ustuvorlik berilgan. Aytish joizki, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar real investitsiyalar bo'lib, uni kiritish obyektlarini tanlashda va korxona faoliyatini boshqarishda investor o'zi ishtirok etadi.

To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar asosan boshqa korxonalarning ustav jamg'armalariga kapitallarni bevosita kiritish orqali amalga oshiriladi. To'g'ridan to'g'ri investitsiya kiritishni odatda investitsiyalash obyekti to'g'risida to'liq ma'lumotga ega va mazkur davlatning investitsiya qabul qilish mexanizmi bilan yaxshi tanish bo'lgan investorlar amalga oshiradi.

Markazlashtirilgan investitsiyalar tarkibida byudjet mablagʻlari hajmining oshib borishi kuzatilsa-da, ularning asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar tarkibidagi ulushi pasayish tendensiyasiga ega. Xuddi shunday oʻzgarishni Tiklanish va taraqqiyot jamgʻarmasi, chet el investitsiyalari va kreditlari hajmlarida ham kuzatish mumkin. Iqtisodiyotga kiritilayotgan nobyudjet mablagʻlarining nafaqat umumiy hajmining, balki ularning moliyalashtirish manbalari tarkibidagi ulushi oshayotganligini ham koʻrish mumkin boʻladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan toʻgʻridan toʻgʻri chet el investitsiyalari va kreditlari hajmining oshib borishi, Oʻzbekistondagi investitsiya siyosatining ragʻbatlantiruvchiligi xorijiy sarmoyadorlar uchun qulayligi hamda korxonalarining iqtisodiy jihatdan jozibadorligi yuqori ekanligini ham koʻrsatadi.

Hozirgi sharoitda Oʻzbekiston qonunchiligida toʻgʻridan toʻgʻri chet el kapitali ishtirokidagi turli shakldagi korxonalar tashkil etish va ular faoliyatini yuritish tamoyillari belgilab qoʻyilgan. Ushbu toifadagi korxonalar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Toʻgʻridan toʻgʻri chet el investitsiyalari ishtirokidagi qoʻshma korxonalar.

2. Mol-mulki 100% chet el kompaniyalari yoki fuqarolariga tegishli boʻlgan korxonalar.

3. Mulkida chet el investorlari ulushi boʻlgan xususiylashtirilgan korxonalar.

4. Yirik xorijiy transmilliy kompaniyalar shuʻba korxonalari va filiallari.

5. Investitsiya majburiyati hisobiga “noI” qiymatda xorijiy investor tomonidan xususiylashtirilgan korxonalar.

Respublikamizda ushbu toifaga kiruvchi korxonalar soni yildan-yilga koʻpaymoqda, ular iqtisodiyoti barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga quyidagi yirik investitsion loyihalar amalga oshirildi:

Qandim konlar guruhini ishlab chiqarishga tayyorlash va gazni qayta ishlovchi zavodning qurilishi;

Xauzak va Shadi konlarini ishlab chiqarishga tayyorlash, shuningdek, Quvachi Olot konlarini kengaytirish Buxoro viloyati;

Xisor investitsiya bloki va Ustyurt hududida mahsulotni taqsimlash bo'yicha bitim asosida konlar bilan ishlash va uglevodorod qazib chiqarishni tashkil etish;

OAJ "Unitel" xorijiy kompaniyasi tomonidan Toshkent shahrida uyali aloqa tizimini kengaytirish;

OAJ "Indorama Agro" xorijiy kompaniyasi tomonidan Qashqadaryo va Sirdaryo viloyatlarida paxta tekstil klasteri ko'rinishida ishlab chiqarishni tashkil qilish.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning o'zlashtirilgan hajmi 2019-yilning yanvar-martida 2431,4 mlrd. so'mni yoki o'tgan yilning mos davriga nisbatan 78,2%ni tashkil qildi. 2019-yil yanvar-mart oylarida to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarining YaIM dagi ulushi 2,7%ni tashkil etib, o'tgan yilning shu davriga nisbatan 1,1 punktga kamaydi.⁴¹

Xorijiy kapital ishtirokidagi faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarning asosiy qismi Toshkent shahrida 5 082 ta (jamidagi ulushi 61,4%), Toshkent 913 ta (11,0%) va Samarqand viloyatida 430 tani (5,2%) tashkil etgan. Eng kami Xorazm viloyatida 81 ta (1,0%), Qashqadaryoda 114 ta (1,4%), Sirdaryo viloyatida 117 ta (1,4%) hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida 128 ta (1,5%)ni tashkil etadi. Bu esa mazkur hududlarda xorijiy hamkorlar bilan ishlashni, investitsiyalar jalb etish borasida amaliy ishlarni yanada jonlantirish hamda rivojlantirish lozimligini ko'rsatmoqda.

⁴¹ O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Axborotnoma. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi Raisi, iqtisodiyot fanlari doktori, professor B.A. Begalovning umumiy tahriri ostida. 2019-yil. – 302 b.

**Hududlar kesimida xorijiy kapital ishtirokidagi faoliyat
ko'rsatayotgan korxonalar soni, birlikda⁴²**

	Korxonalar soni	Jamiga nisbatan ulushi, %
O'zbekiston Respublikasi	8 280	100
Qoraqalpog'iston Respublikasi	128	1,5
<i>viloyatlar:</i>		
Andijon	245	3,0
Buxoro	193	2,3
Jizzax	142	1,7
Qashqadaryo	114	1,4
Navoiy	133	1,6
Namangan	156	1,9
Samarqand	430	5,2
Surxondaryo	229	2,8
Sirdaryo	117	1,4
Toshkent	913	11,0
Farg'ona	317	3,8
Xorazm	81	1,0
Toshkent sh	5 082	61,4

Agar 2019-yil 1-aprel holatiga faoliyat ko'rsatayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarning iqtisodiy faoliyat turlari kesimida ko'rsak, eng ko'pi sanoatda – 3 188 ta (38,5%), savdoda – 1 891 ta (22,8%) hamda boshqa faoliyat turlarida esa – 1285 tani (15,5%) tashkil qilgan. Eng kamlari esa sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda – 116 ta (1,4%), axborot va aloqada – 223 ta (2,7%), tashish va saqlashda – 231 ta (2,8%), qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida – 413 tani (5,0%), yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlarda – 352 tani (4,3%) va qurilishda – 581 tani (7,0%) tashkil qilgan. Ko'rinib turibdiki, faoliyat yuritayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarning asosiy qismi sanoat va savdo faoliyati, eng

⁴² O'sha yerda.

kan ulushi esa sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish hamda axborot va aloqa faoliyat turlari hissalariga to'g'ri kelgan.

Ushbu yo'nalishlarda belgilangan tadbirlarni o'z vaqtida samarali amalga oshirish O'zbekiston iqtisodiyotiga mamlakatimiz hamda xorijiy investorlarni yanada keng jalb etish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi turmush sifatini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi. YaIMda xususiy mulk, jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi ulushni oshirishga qaratilgan va ushbu ustuvor vazifani amaliy hal etish asosini O'zbekiston Prezidentining 2015-yil 28-aprelda qabul qilingan "Iqtisodiyotda xususiy mulk ahamiyati va ulushini oshirish to'g'risida"gi PQ – 2340-qarori tashkil etdi.

Hozirgi sharoitda xususiylashtirilgan korxona va tashkilotlar mulkida davlat va xo'jalik boshqaruv organlariga tegishli ulushlar va boshqa davlat aktivlari, iqtisodiyotda xususiy mulk roli va ahamiyatini oshirish hamda chet el investitsiyalarini jalb etishni kengaytirish maqsadlarida ularni xususiy investorlarga, birinchi navbatda xorijiy investorlarga sotishni kengaytirish ko'zda tutilgan. Qarorda strategik investorlarga 68 ta yirik aksiyadorlik jamiyatlarining davlat va xo'jalik boshqaruv organlariga tegishli bo'lgan aksiya ulushlarini sotilishi belgilab qo'yilgan. Shuningdek, xo'jalik jamiyatlari va boshqaruv organlariga tegishli davlat aktivlarini, korxonalarni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik qayta qurollashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar chiqarishni tashkil etish maqsadlarida ochiq savdolarida xususiy mulkka, birinchi navbatda xorijiy investorlarga sotish muhimdir.

Ushbu chora-tadbirlar iqtisodiyotda xususiy mulk ulushi oshishini ta'minlashga, chet el investitsiyalarini ko'paytirishga va ular ishtirokidagi korxonalarning YaIM ulushini oshib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotga to'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb qilishni yanada kengaytirish uchun quyidagi yo'nalishlarda qo'shimcha tadbirlarni amalga oshirish lozim, buning uchun:

– mamlakat, uning har bir hududi hamda korxonalarining jozibadorligini yanada oshirish tadbirlarini faollashtirish va buning uchun maxsus maqsadli strategik rejalar qabul qilish;

– mamlakat va uning iqtisodiyoti subyektlari miqyosida chet el investitsiyalarini kiritish, undan foydalanish hamda tasarruf etish bilan bog‘liq xavf-xatarlarni yanada pasaytirishga xizmat qiluvchi institutsional normalarni takomillashtirish va yangilarini amalga kiritish;

– mulk huquqi almashinishida xorijiy investor hamda davlat aktivlarini sotish bo‘yicha javobgar davlat organlari o‘rtasida shartnomani tuzish va uni bajarish bilan bog‘liq tranzaksiya xarajatlarini minimallashtirish yangi mulkdor uchun samarali faoliyat yuritishida ijobiy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro kapitallar harakatini tartibga solishda *milliy va xalqaro usullardan* keng foydalanib kelinmoqda.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- *tartibga solish;*
- *nazorat qilish;*
- *rag‘batlantirish.*

Davlatning boshqaruv organlariga xos bo‘lgan bunday xususiyatlar davlatning ushbu jarayonda funksiyalarini namoyon bo‘lishi deb ham faraz qilinadi, ammo davlatning ushbu jarayonlarga aralashuvini uning eng muhim funksiyalari deb bo‘lmaydi. Davlatning xalqaro kapital harakatini ta‘minlashda qonunlarda belgilab qo‘yilgan chegaralarda ishtirok etadi xolos. Shunday ekan yuqorida nomlari tilga olingan jarayonlar o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turishga harakat qiladi.

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini davlat tomonidan tartibga solishda muayyan ziddiyatlarga ham duch kelinadi. Jumladan, mamlakatlar, bir tomondan, xalqaro kapital harakati yo‘lidagi mavjud cheklavlarni bartaraf etishga harakat qilishsa, boshqa tomondan, xalqaro

kapital harakatini cheklash choralarini ko'rishadi. Bunday cheklovlar asosan bozor munosabatlariga moslashgan holda rivojlanib borayotgan davlatlarga xosdir. Jahon amaliyotida bunday mamlakatdan kapitalning chetga chiqib ketishi xorijiy kapitalning kirib kelishiga qaraganda kamroq darajada tartibga solinadi.

Bu esa xalqaro kapital harakatini davlat tomonidan tartibga solishda milliy qonunlar, qarorlar va ma'muriy cheklovlar mavjudligidan dalolat beradi. Aksariyat sanoati rivojlangan mamlakatlarda, ya'ni AQSh, Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniyada xorijiy investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha maxsus qonunlar yoki kodekslar qabul qilinmagan. Biroq boshqa mamlakatlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, ulardan foydalanishga oid maxsus milliy qonunlar qabul qilingan va ularga amal qilish keng yo'lga qo'yilgan. Bunda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish vazifalarini hal qilishda milliy qonunchilikka xorijiy investorlar uchun qulay milliy rejimni shakllantirish haqidagi nizomlar kiritiladi. Milliy rejimda norezidentlar uchun xo'jalik faoliyatini yuritish borasidagi shart-sharoitlar rezidentlar uchun yaratilgan shart-sharoitlardan yomon bo'lmasligi kerak. Ushbu qoida muhim ahamiyatga ega. Milliy rejim – xo'jalik yuritish faoliyatining minimal sharoitlari bo'lib, bu minimum sharoitlar xorijiy investorlar uchun yomonlashib, pasayib ketmasligi kerak.

Tayanch so'z va iboralar *Iqtisodiy o'sish, kredit, xalqaro valyuta fondi, integratsiya, investitsiya loyihasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya, integratsion uyushma, xalqaro iqtisodiy integratsiya, diversifikatsiya, modernizatsiya.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Xalqaro valyuta fondini iqtisodiyotni xalqaro integratsiyasidagi roli.
2. Milliy iqtisodiyotni diversifikatsiyalashni ahamiyati.

3. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarni o'rni.

4. Milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi.

5. Iqtisodiyotni xalqaro integratsiyasini faollashtirishda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ishtiroki.

6. Chet el kapitali ishtirokidagi tashkil etiladigan korxonalar turlari.

7. Xalqaro kapitallar harakatini tartibga solishning usullari.

VI BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSİYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O'RNİ

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari va asoslari

Erkin iqtisodiy zonalar xo'jalik yuritishning yangi shakllaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda 1950-yillarning oxiri va 60-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. 1970-yillarning o'rtalariga kelib esa jahon maydonida keng ommalasha boshladi.⁴³ Bunday hududlar dastlab sanoat ishlab chiqarishi rivojlangan mamlakatlar hisoblangan AQSh, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada keyinchalik esa Polsha, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda tashkil etildi. Eng muhimi, dastlabki yillarda erkin iqtisodiy zonalar daryo va dengiz portlarida, xalqaro aeroportlarda, temir va avtomobil yo'llariga yaqin joylarda, sayyohlik va alohida olingan sanoat markazlarida tashkil etilgan. Chunki tovar-moddiy boyliklarni chet el bozorlariga olib chiqishda va chet el investitsiyalarini iqtisodiyotga jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning farovonligi, hayotning ko'rkamlashib borishi, ko'p jihatdan shu mamlakat erkin iqtisodiy hududlarining tashkil etilishi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liqdir. Qaysi mamlakatda chet el investorlari va tadbirkorlar faoliyati uchun keng imtiyozlar yaratilsa, ularning o'zlarini tiklab olishlari uchun amaliy yordam berilsa va imkoniyatlar yaratilsa investitsiya miqdori ham, tadbirkorlikning mehnat qobiliyati ham talab darajasida yuqori bo'ladi.

Erkin iqtisodiy zona haqida tushuncha birinchi marta 1973-yil 18-maydagi Kioto konvensiyasida berilgan. Unga ko'ra erkin iqtisodiy zona deb – mamlakatning bir qismini ya'ni tovarlar importi va eksportini, bojxona va soliq cheklolarisiz olib kirish mumkin bo'lgan

⁴³ <http://biznes-daily.uz>

zonaga aytiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 5-sessiyasida qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonunning 1-moddasida esa quydagicha tarif berilgan: - "**Erkin iqtisodiy zona** deb – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun ichki va tashqi kapitalni, istiqbolli texnologiyalar va boshqaruvga oid tajribalarni jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududga aytiladi".

Hozirda erkin iqtisodiy zonalarining 30 ga yaqin turi mavjud bo'lib, ulardan keng tarqalganlari qatoriga erkin savdo hududlari, erkin bojxona, erkin ishlab chiqarish, erkin ilmiy – texnik hududlarni kiritish mumkin. Bularning har biri erkin iqtisodiy zona toifasiga kirgani bilan o'z funksiyasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Erkin iqtisodiy zonalar – konsignatsiya (ya'ni tovarlarni sotish uchun berish) omborlarini, erkin bojxona zonalarini, shuningdek, tovarlarga ishlov berish, ularni qadoqlash, joylash, saralash, saqlash hududlarini o'z ichiga oladi.

Erkin bojxona hududlari – chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatga kirib kelayotgan mahsulotlarni imtiyozli to'lov asosida saqlash, markalar va navlarga ajratish, ishlov berish, agar kerak bo'lib qolsa komplektlashtirish va sotish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday erkin bojxona hududlari daryo va dengiz portlarida, chegaradosh temir yo'l tarmoqlarida va aeroportlarda chet el valyutasida daromad olish maqsadida tashkil etiladi.

Erkin savdo hududlari AQShda ko'plab tashkil etilgan bo'lib, ular tashqi savdo zonolari (Foreign Trade Zones) deb nomlanadi. Bugungi kunda AQShda 200 ga yaqin zona va subzonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Bu hududlarning faoliyatini nazorat qilish tashqi savdo zonolari Departamentiga yuklatilgan bo'lib, tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, Departament tomonidan zona ochilishi uchun ruxsat berilgandan so'ng uning faoliyat ko'rsatguniga qadar 6 oydan – 3 yilgacha vaqt kerak bo'ladi.

Erkin ilmiy – texnik hududlar, ilmiy ishlab chiqarish va o‘quv markazlari jamlangan hozirgi kunda ishlayotgan va rivojlangan infrastrukturaga, chet el ilmiy – texnikaviy va texnologiyasiga, ishlab chiqarish va moliyaviy jihatdan potentsialga ega bo‘lgan va maxsus huquqiy tartibot o‘rnatiladigan alohida ajratilgan hududlardan iborat bo‘ladi.

Erkin ilmiy-texnik zonalar yuksak texnopolislar, texnoparklar, mintaqaviy innovatsiya markazlari – texnopolislar ishlaydigan zonalar shaklida tashkil etiladi. Bunday hududlarni tashkil etishdan maqsad fan va texnika rivojlanishida muhim yo‘nalishlarni olib borish va uni xalqaro maydondagi nufuzini oshirishdan iboratdir.

Erkin ilmiy texnik hududlar tashqi iqtisodiy masalalarni hal etish bilan bir qatorda mamlakatning ichki umumiy xo‘jalik masalalarini yechishga ham qaratilgan bo‘lishi lozim. Bunday holatda bu zonalarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiruvchi va atrof-muhitga ziyon-zaxmat yetkazmaydigan ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarish resurslarini o‘zlashtirish uchun yuqori imkoniyatlar mavjud bo‘ladi.

Erkin iqtisodiy hududlar o‘zlarining bo‘jxona hududiga ega bo‘lib, bu hududga kirib – chiqish o‘rnatilgan tartibga amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy hududlar geografik jihatdan joylashishiga qarab, “tashqi” ya’ni ikki yoki bir necha mamlakat hududida joylashgan – xalqaro va bir mamlakat hududida joylashgan “ichki” erkin iqtisodiy hududlarga bo‘linadi.

Shu bilan birga erkin iqtisodiy hududlar xalqaro maydonda xo‘jalik ixtisosligi va tashkil etish turlariga qarab ham tasniflanadi. Bu tasniflar asosida erkin iqtisodiy hududlar *xo‘jalik ixtisosligi bo‘yicha*:

1. Erkin savdo hududi.
2. Sanoat va ishlab chiqarish zonasi.
3. Texnik va texnologiyani joriy etish hududlari.
4. Xizmat ko‘rsatish zonalar.
5. Kompleks zonalar.

Tashkil etish turlariga qarab esa:

1. Hududiy zonalar.
2. Maxsus tartibot zonalariga bo'linadi.

Dunyoda 400 tadan 2000 tagacha erkin iqtisodiy hudud mavjud deb hisoblanadi. Birinchi erkin iqtisodiy hududlar AQShda 1934-yili erkin savdo hududi ko'rinishida tashkil etilgan. Ularning asosiy yo'nalishi tashqi savdoni faollashtirish bo'lgan. Bunga esa bojxona bojlarining pasaytirilishi va erkinlashtirilishi sabab bo'lgan. Bu hududlarning eng qiziqarli joyi shundaki, import qilingan yarim tayyor mahsulotlar – agar tayyor mahsulot sifatida eksport qilinsa bojxona tozalashlaridan o'tmagan va agar import qilingan yarim tayyor mahsulotlar – tayyor bo'lganidan keyin AQSh bozoriga kirsam to'la bojxona to'lovlariga va tozalovlariga tortilgan.

Investitsiya siyosatini amalga oshirishda zamonaviy yuqori texnologiyali asbob-uskuna va innovatsion texnologiyalarni joriy etish hisobiga jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarish, eksportga mo'ljallangan va importning o'rmini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish, respublikada mavjud xom ashyoni chuqur qayta ishlash orqali tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishda xorijiy investitsiyalar ishtirokini ta'minlash, birinchi galda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etishga keng e'tibor qaratilmoqda. Ushbu iqtisodiy o'sish yo'lini qay darajada samara berayotganligini mustaqilligimizning dastlabki yillaridan boshlab Birinchi Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan va dunyo hamjamiyatida "o'zbek modeli" deb nom qozongan, mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiya qilish yo'li naqadar to'g'ri ekanini bugun hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda.

Dunyo miqyosida mamlakatimiz iqtisodiyoti barqaror sur'atlar bilan rivojlanib, aholi turmush darajasini izchil oshirish bilan ta'minlandi. Bu borada erishayotgan yutuqlarimizni va barqaror rivojlanayotgan iqtisodiyotimiz, chet el investorlariga yaratilayotgan keng shart-sharoitlar hamda kafolatlarni yirik xalqaro tashkilotlar,

moliya institutlari rahbarlari, ekspert va mutaxassislar tomonidan alohida e'tirof etilmoqda.

Mamlakatimizning ishlab chiqarish salohiyatini modernizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish hamda iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash, shu orqali jahon standartlariga javob beradigan mahsulot ishlab chiqarishga erishish xorijiy sarmoyalarni, eng avvalo, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida mamlakatimizning Navoiy, Jizzax va Angren hududlarida maxsus industrial zonalar tashkil qilindi.

Ushbu amalga oshirilgan chora-tadbirlar o'z navbatida, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilg'or texnologiyalarni joriy qilish, eksport, shuningdek, transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish, mahalliy mahsulot va xizmatlarning ichki va tashqi bozorlarda xalqaro sifat, sertifikatlashtirish talablarini joriy etish orqali raqobatbardoshligini oshirish, yangi ish joylarini barpo etish, malakali ishchi-muhandislar, xo'jalik va boshqaruv kadrlarini tayyorlash va ular malakasini oshirish kabi bir qator muhim masalalarni hal etish imkonini bermoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning muhim jihati ma'lum hudud yoki ishlab chiqarish sohasini iqtisodiy rivojlantirishni rag'batlantirish, shuningdek, erkin iqtisodiy zonalaridan iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning hududiy uslubi sifatida foydalaniladi.

Ushbu maqsadlarga erishish, shuningdek, erkin iqtisodiy zonalar faoliyatidagi xalqaro tajribalar afzalliklarini iqtisodiy tuzilmaga joriy qilish maqsadida 2008-yil 2-dekabrda "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil qilish to'g'risida"gi, 2013-yilning 18-martdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jizzax" maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risidagi va 2013-yil 13-apreldagi "Angren" maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida"gi farmonlariga asosan "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etilgani qanday natija berayotgani hammamizga ma'lum. Mazkur

farmonlar yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan zamonaviy, yuksak texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish, bu borada qulay shart-sharoitlarni shakllantirishga, ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan samarali foydalanish, shu asosda yangi ish joylarini yaratish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shuni alohida qayd etish lozimki, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilish va ular faoliyatini tartibga solishga qaratilgan milliy qonun hujjatlaridan tashqari, ushbu munosabatlarni tartibga solishga xalqaro huquqiy hujjatlar ham bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tashkilotlar bergan ma'lumotlariga ko'ra bugungi kunda dunyoda 3,5 mingdan ziyod erkin iqtisodiy zonalar bo'lib, ular 140 taga yaqin mamlakatda joylashgan. Butun dunyodagi erkin iqtisodiy zonalarda salkam 70 million kishi mehnat qiladi. Ularning yillik savdo aylanmasi esa 500 mlrd. dollardan ziyoddir. Ayni paytda EIZlarning juda ko'p turlari bo'lib, iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi hamda globalashuv jarayonining ta'siri natijasida ular ham miqdor, ham sifat jihatidan o'zgarib va ko'payib bormoqda.

Shu tariqa iqtisodiy tizim va undagi xususiy sektor dunyodagi yirik investorlar bilan aynan mamlakat iqtisodiyoti uchun samarali yo'sinda, ya'ni yuqori qo'shimcha qiymat yaratuvchi ishlab chiqarish sohalarida to'laqonli hamkorlik qila oladigan holga keltirildi.

Shunday qilib erkin iqtisodiy zona deganda muayyan mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir.

Aytish joizki, 2013-yil 13-apreldagi "Angren" maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq, O'zbekistonda ikkinchi erkin iqtisodiy zonaga asos solindi. Ushbu farmonda belgilab berilgan chora-tadbirlar mamlakatimizda amaliyotga izchil tatbiq

etilayotgan oqilona va yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy strategiyaning ajralmas qismi bo'lib, Angren va Ohangaron shaharlarining bugungi kunda isloh etilayotgan sanoat tizimini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, zamonaviy texnologiyalar asosida qo'shimcha ish o'rinlari yaratilishini ta'minlaydi. Bu bilan ushbu maxsus iqtisodiy zona Toshkent viloyatidagi ikkita yirik hudud Angren hamda Ohangaron shaharlari va ular atrofida istiqomat qilayotgan aholi farovonligini oshirishga ham munosib ulush qo'shmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil qilish va ular faoliyatining huquqiy asoslarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlarning ishlab chiqilayotganligi mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandlik darajasini yanada oshirishning muhim omili sifatida jahon standartlariga javob beradigan va dunyo bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish, xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish va bu boradagi huquqiy asoslar mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirishda va uning samaradorligini oshirishda, jahon bozoriga tobora integratsiyalashuviga, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni rag'batlantirishning o'ziga xos va betakror mexanizmini joriy qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

“Navoiy” erkin sanoat-iqtisodiy hududi (“Navoiy” ESIH) 2008–2009-yillarda Navoiy shahrining endigina modernizatsiya qilingan xalqaro aeroporti qoshida tashkil qilingan edi. O'sha paytlarda ko'pchilik nashrlarda “Navoiy” ESIH tashkil etilishi mamlakat hukumatining tanazzulga qarshi siyosati choralaridan biri sifatida baholandi.

Buning asosi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda imzolangan “Navoiy viloyatida erkin sanoat-iqtisodiy hududini tashkil qilish to'g'risidagi” qarori bo'ldi. Unga ko'ra, “Navoiy” ESIH 30 yil muddatga keyinchalik cho'zilish imkoniyati bilan birga tashkil qilindi. Bundan asosiy maqsad, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish

va istiqbolda jahon bozorida raqobatlasha oladigan mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'ldi. 2009-yilning 27-yanvarida Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Navoiy" erkin sanoat-iqtisodiy hududi haqida" nizom qabul qilindi va ushbu hujjat hudud faoliyatining huquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ilk EIH AQSh 1934-yilda tashkil qilingan bo'lib, ularga aeroportlar, dengiz doklari va mahsulotlarni bojlersiz import qilish omborlari kirgan edi. Ikkinchi jahon urushidan keyin bunday hududlar Irlandiya, Gollandiya, Buyuk Britaniya va dunyoning boshqa mamlakatlarida ham ochildi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlaridan EIH importga yo'naltirilgan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlardagi EIH esa, ko'pincha eksport va sarmoyalar jalb etishga qaratiladi.

"Navoiy" ESIH – O'zbekiston Respublikasi hududining bir qismi bo'lib, u Karmana tumanida 500 gektar maydondagi o'lchami 205-216; 381-388; 404-470 teng. Bu yerda alohida huquqiy rejim o'rnatilgan bo'lib, hududda alohida soliq, valyuta va bojxona, kirish, hududda bo'lish va chiqib ketish, O'zbekiston Respublikasi rezidentlari bo'lmaganlar uchun mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma olish rejimlari joriy etilgan.

Navoiy viloyati mamlakatdagi ilk ESIH sifatida tanlab olinganligining sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

1. Rivojlangan transport infrastrukturasini: gap shundaki, Navoiy shahri Xitoy va Yevropa o'rtasidagi muhim savdo yo'llarining chorrahasida joylashgan;

2. Qayta ta'mirlangan Navoiy shahri aeroporti yuk samolyotlarini qabul qilish imkoniyatiga ega;

3. Keng xomashyo salohiyati;

4. Juda qulay hududiy joylashuv: shahar O'zbekiston Respublikasining geografik jihatdan qoq o'rtasida joylashgan, ya'ni qo'shni mamlakatlar hududlarigacha deyarli bir xil masofa mavjud.

Loyihani amalga oshirishga "O'zbekneftgaz", "O'zkimyosanoat", "O'zeltexsanoat", "O'zavtosanoat", "O'zmarkazisanoateksport" kabi bir

qator yetakchi davlat aksionerlik kompaniyalari va boshqalar jalb etilgan. Janubiy Koreya, Xitoy, Hindiston, Birlashgan Arab Amirliklari, Turkiya va Singapur kabi mamlaktlarning yetakchi kompaniyalari birlamchi sarmoyadorlar sifatida ishtirok etishgan.

2009-yilning yanvarida shahar aeroporti Korean Air aviakompaniyasiga boshqaruviga bu yerda xalqaro intermodal logistika markazi tashkil qilish uchun berildi. 2009-yilning o'rtasiga kelib bu yerda 900 mln. dollarlik xorijiy sarmoyalar hisobiga 40 loyihani amalga oshirish rejalashtirilgan edi. Ilk sarmoyadorlar sifatida Janubiy Koreyalik sarmoyadorlar ishtirok etishdi (elektrotexnika mollari ishlab chiqarish).

Sarmoyadorlarni, jumladan, xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilish maqsadlarida "Navoiy" ESIH taqdimoti mahalliy va xorijiy ko'rgazmalarda amalga oshirildi.

"Shaharsozlik LITI" OAJ loyiha bo'limining bosh arxitektori Bahrom Ubayevich Abdullayev mahalliy nashrlardan biriga bergan intervyusida 2009-yil mart oyining boshida Janubiy Koreyada "Navoiy ESIH"ning taqdimoti bo'lib o'tganligini aytib, taqdimot ushbu mamlakat ishbiarmon doiralarida katta qiziqish uyg'otganligini, tadbir doirasida ko'pchilik Koreya kompaniyalari ESIH rezidentlari bo'lish istagini bildirishganligi, shuningdek, hududga Xitoy, Yevropa va Osiyo mamlakatlari vakillari ham qiziqish bildirishganligini qayd qilib o'tdi.

2009-yilning 21–23-sentyabrida Toshkentda "Navoiy ESIH" salohiyatiga bag'ishlangan xalqaro forum bo'lib o'tdi. Oradan bir yil o'tgach, 2010-yilning may oyida Germaniyadagi "Hannover Messe 2010" (Gannover yarmarkasi) doirasida ham hududning imkoniyatlari yana bir bor taqdim etildi.

Shartnomalar tuzish va korxonalarni qurish ishlari faollik bilan boshlandi. Shunday qilib, 2010-yilning boshida Ummon davlatining "Oman Oil Company" shirkati bilan hamkorlikda qurilgan "Sho'rtan gaz kimyo qurilish" polietilen trubalar ishlab chiqarish zavodi ishga tushirildi. 2010-yilning 9-iyuniga kelib "Navoiy ESIH" hududida xorijiy

kapital ishtirokidagi 9-korxona ishlayotgan bo'lsa, avgust oyining boshiga kelib ularning soni 12 taga yetdi. Shuningdek, Korean Air kompaniyasining turar-joy binosi ham qurilib bitkazildi.

2011-yilning mart oyida avtomobillar uchun butlovchi qismlar ishlab chiqaruvchi OOO "UzErae ALTERNATOR" o'zbek-koreya korxonasi ishga tushirilib, korxona "O'zavtosanoat" AK va Koreyaning "ERAE CS Ltd" kompaniyasi tomonidan ta'sis qilingan. O'sha yilning mayida yana ikki qo'shma korxona gaz ballonlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi "KO UNG CYLINDER" (ta'sischilar – o'zbek tomonidan "Avtogazta'minot" ShK va "Zavod O'zbekximmash" OAJ va Koreya tomonidan "Kogas", "Kolon" va "NK" kompaniyalari) va mamlakatda ellikta gaz quyish shoxobchalarini qurish va foydalanishni amalga oshirishga ixtisoslashgan "KOR UNG INVESTMENT" kompaniyasi ham faoliyat boshladi. Uning ta'sischilari "Avtogazta'minot" ShK va Janubiy Koreyaning "Kogas", "Kolon", "Kwangshin", "EngineTech" shirkatlari bo'ldi.

2011-yilning sentyabrida "O'zbektelekom" AK (O'zbekistan) va ZTE (XXR) kompaniyasi tomonidan ta'sis qilingan "Telecom Innovations" QK MChJ DSLAM uskunalar va ADSL modemlar ishlab chiqarish bo'yicha texnologik liniya ishga tushirildi.

Shuningdek, ushbu muddatda svetodiod lampalar va yoritish qurilmalari bilan chiqarishga mo'ljallangan "CFM ProEnergies", o'zbek-singapur korxonasi ham faoliyatini boshladi. "Navoiy Hunan Pulp" o'zbek-koreya QK esa bolalar tagliklari ("Pannolino" savdo markasi ostida)i va gigiena vositalarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi ("Dream Soft" savdo belgisi ostida).

2011-yilning noyabr oyi boshlarida Janubiy Koreyaning "DK Cosmetics" kompaniyasi bilan hamkorlikda kosmetik vositalar ishlab chiqarish bo'yicha "Navoiy-Beauty Cosmetics" kompaniyasi ham o'z faoliyatini boshladi.

Shunday qilib, o'tgan ikki yil muddat davomida hududda yengil sanoat, avtomobilsozlik, energetika, qurilish va iqtisodiyotning boshqa

muhim tarmoqlarida faoliyat yuritadigan 13 ta zamonaviy korxona ochildi. Pul hisobida 2011-yilning 9 oyi davomida “Navoiy ESIH” 23,3 mlrd. soʻmlik tovarlar ishlab chiqarildi.

Rejalashtirilayotgan ishlab chiqarish hajmlarini hisobga olgan holda Navoiy Issiqlik Elektrostansiyasini ham modernizatsiya qilgan holda “ParGaz Qurilmasini” qurishga qaror qilindi. Loyihani amalga oshirishda Turkiyaning “Calik”, Ispaniyaning “Initec” kompaniyalari va Yapon shirkati “Mitsubishi” ishtirok qilishi koʻzda tutilmoqda.

Ummonlik “Cyber Optic Company” optik-tola kompaniyasi va “Oʻzbekneftgaz” MXK optik-tola ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonani ochish haqida qiymati 5 mln. AQSh dollariga teng kelishuvni imzolashdi.

Yaponiyaning “OMETA” kompaniyasi esa tibbiy-uskunalar ishlab chiqarish korxonasini tashkil qilishga sarmoya tikish niyatida. Singapurning “Beacons Pharmaceuticals” kompaniyasi “Oʻzfarm sanoat” AK bilan Oʻzbekistonda qiymati 10 mln. AQSh dollariga teng boʻlgan farmatsevtika zavodi qurish haqida kelishuv imzoladi. Shuningdek, Hindistonning “Minda Group” va “Oʻzavtosanoat” AK hamkorlikda avtobutlovchi qismlar ishlab chiqaruvchi “UzMinda” QK tashkil qilishga qaror qildilar. Bundan tashqari, 2011-yilning sentyabrida “Oʻzbektelekom” va hind kompaniyasi “Olive Telecommunication” oʻrtasida planshetlar, oʻyin pristavkalari va smartfonlar ishlab chiqarishni tashkil qilish boʻyicha bitim imzolandi.

2011-yilning oxiriga kelib Koreyaning “Neo Plant” kompaniyasi bilan hamkorlikda “Uz-Kor Silicon” qoʻshma korxonasi asosida texnik kremniyni ishlab chiqarish zavodini foydalanishga topshirish rejalashtirilmoqda. Shuningdek, gazni hisoblash elektron asboblari, avtomobillar uchun gaz ballonlari va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish boʻyicha yana toʻrt QK tashkil qilish rejaga kiritildi.

EIH/ESIh tashkil etish mamlakatning iqtisodiy va sanoat salohiyatini toʻldirishga imkon beradi. Shunday qilib, EIH tashkil qilayotgan mamlakatimiz bir qator katta afzalliklarga ega boʻladi. Yaʼni

natijada O'zbekiston sifatli raqobatbardosh mahalliy mahsulotlar ishlab chiqarish, byudjetning to'ldirilishi, kadrlarning malakasining oshishi, yangi texnologiyalardan foydalanish imkoniyati, transport infrastrukturasi rivojlanishi kabi afzalliklarga ega bo'ldi.

O'zbekiston ko'plab transport yo'llarining kesishuvida joylashgan bo'lib, keng xomashyo va kadr salohiyatiga ega bo'lgan holda u xorijiy sarmoyalarni jalb qilish hajmini yanada oshirish borasida katta ishlar olib borilmoqda.

6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi

O'zbekiston o'zining taraqqiyoti mobaynida iqtisodiy rivojlanish, investitsion siyosat, aholi farovonligining oshishi, yalpi ichki mahsulotning ortishi, aholi bandligini ta'minlash, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, valyuta barqarorligi va boshqa bir qator ko'rsatkichlar bo'yicha salmoqli natijalarni qo'lga kiritdi. Qisqa davr mobaynida O'zbekiston tomonidan qo'lga kiritilgan bunday yutuqlar dunyoning ko'plab davlatlari va yirik moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlar tomonidan alohida e'tirof etilmoqda.

Bugungi kunda iqtisodiy taraqqiyot va biznesni harakatga keltiruvchi muhim omillardan biri bo'lgan Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil qilish masalasi respublikamiz oldida turgan muhim masalalardandir. Xususan, Navoiy erkin iqtisodiy hududi bugungi kunda mamlakatimizga kirib kelayotgan investitsiyalar hajmi bo'yicha qisqa vaqtlarda yuqori ko'rsatkichlarga erishib kelmoqda.

Bugungi kunda esa bunday hududlar boj to'lanmaydigan, shuningdek, boshqa iqtisodiy va tashkiliy tartibga solinganligi tufayli ishlab chiqarish va savdo rag'batlantiriladigan, tashqi iqtisodiy faoliyat mohirona olib boriladigan, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha katta imkoniyatlar taqdim qiladigan o'ziga xos hudud sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston ham bu boradagi imkoniyatlarni, xalqaro

tajribani chuqur o'rgangan holda, iqtisodiy rivojlanish sari tobora chuqur odimlab borayotganligini ko'rib turibmiz. Shu nuqtayi nazardan ham quyidagi masalalarga alohida ahamiyat qaratish bugungi kunning muhim masalalaridan hisoblanadi:

- global iqtisodiy tizimning rivojlanishi va ushbu jarayonlarda erkin iqtisodiy hududlarning o'rni va rolini tadqiq qilishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligi;

- erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning asosiy shakllari va tamoyillariga doir ilmiy qarashlarni tahlil qilishga bo'lgan zaruratning ortib borayotganligi;

- sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi jarayonidagi tajribalarida Erkin iqtisodiy hududlar rivojlanishining va ularning namoyon bo'lish shakllarini ilmiy jihatdan tadqiq qilishning ahamiyati ortib borayotganligi;

- bugungi kunda taraqqiyotda tobora yuksak marralarni zabt etayotgan Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish borasidagi bosib o'tgan yo'llarini ilmiy tadqiq qilishning zarurati;

- iqtisodiy rivojlanish borasida dunyoda tobora o'z o'rniga ega bo'lib borayotgan mamlakatimizda erkin iqtisodiy hududlarni rivojlantirish istiqbollari tadqiq qilishning ahamiyati yuqoriligi;

- Navoiy erkin industrial iqtisodiy hududining tashkil qilinishi hamda uning O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatidagi o'rni masalalarini tadqiq qilish muhim vazifalardan biridir.

Shakllanish va rivojlanish jihatdan o'tgan asrning ikkinchi yarmida jahon miqyosida tobora kengayib borgan, iqtisodiy va savdo instituti hisoblangan Erkin iqtisodiy hududlar bugungi kunda taraqqiyot borasida o'zining nihoyatda yuqori cho'qqisiga erishganligiga amin bo'ldik.

Erkin iqtisodiy hududlarga rivojlangan mamlakatlar tomonidan eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi, ilg'or

texnologiyalarni joriy etish hamda xorijiy kapitalni jalb qilish imkonini beradigan yangi iqtisodiy rivojlanish mexanizmi sifatida qaraladi.

Mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratishning boshqa vositalari bilan bir qatorda xorijiy mamlakatlarda turli erkin iqtisodiy hududlarni shakllantirish metodi qo'llaniladi.

Erkin iqtisodiy zonalar odatda ikki turga ajratiladi:

1) tovarlar va mahsulotlarni ishlab chiqarish, ularni sotish bilan bog'liq bo'lgan sanoat-ishlab chiqarishga yo'naltirish;

2) yuqori texnologiyalarni o'zlashtirishga qaratilgan, texnik joriy qilishga yo'naltirilgan hududlar bo'lib, asosan, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ishlab chiqarish va uni sanoatga tatbiq qilishga asoslangan iqtisodiy hududlar.

Bunday hududlarda asosiy subyekt sifatida ishtirok etadigan rezidentlar ham faoliyat yuritadilar va ularning asosiy vazifasi ushbu hududlarda tadbirkorlik faoliyatini olib borish va undan foyda olishga qaratilgan bo'ladi. Quyida Erkin iqtisodiy zonalarining asosiy vazifalari keltirib o'tilgan:

- iqtisodiyotga ilg'or texnologiyalarni jalb qilish;
- eksportni rag'batlantirish va shu orqali valyuta tushumini ta'minlash va oshirish;
- aholining bandligini ta'minlash;
- zamonaviy infrastrukturani shakllantirish va rivojlantirish;
- taraqqiyotdan ortda qolayotgan hududlarda ham texnik-texnologik rivojlanishni jadallashtirish;
- boshqaruv va zamonaviy xalqaro tadbirkorlik sohasidagi ilg'or xalqaro tajribaga ega bo'lish;
- hududlarni xo'jalik yuritishning yangi usullarini sinov maydoniga, milliy xo'jalik rivojlanishining qutbiga aylantirish.

Koreya va Xitoyda erkin iqtisodiy hududlardan unumli foydalanilish oqibatida o'tgan asrning 80–90-yillarida ushbu davlatlar

iqtisodi katta yutuqlarga erishdi. Natijada Xitoy YaIM hajmi bo'yicha dunyoda ikkinchi (AQShdan keyin) o'ringa chiqib oldi. Koreya esa iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida, ya'ni sanoat, mashinasozlik, kemasozlik va elektronikada dunyoda yetakchi mamlakatlarning biriga aylandi. Bu ko'rsatkichlarga erishish uchun Koreya va Xitoyda tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlarning roli katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu bois ham hozirgi sharoitda erkin iqtisodiy zonalarini yanada rivojlantirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish muhim bo'lib hisoblanadi:

- infratuzilmani rivojlantirish va “Navoiy” erkin iqtisodiy industrial hududining raqobatbardoshlik ustunliklarini oshirishda uning boshqa kompleks obyektlari, Navoiy shahri va viloyatidagi infratuzilma inshootlari bilan o'zaro bog'liq ravishda rivojlantirish;

- menejment va sifat ustidan nazorat hamda xalqaro standartlarga muvofiq infratuzilma va ishlab chiqarish omillarini doimiy rivojlantirish, yangilash va kengaytirish;

- yashash uchun muhim ijtimoiy shart-sharoitlarni ta'minlash va rivojlantirish;

- yuqori malakali kadrlar va o'rta darajadagi texnika yo'nalishidagi mutaxassislarni uzluksiz ravishda tayyorlash;

- investitsiyalarni jalb qilish hamda investitsion loyihalarni amalga oshirishda esa sanoatning asosiy tarmoqlarida samarali loyihalar sonini ko'paytirish orqali xorijiy investitsiyalar hajmini sezilarli darajada oshirish;

- jalb qilinayotgan investitsiyalar va amalga oshirilayotgan loyihalarning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash (yuqori texnologiyalar, eksportga yo'naltirilgan, ishga yollash sifati va darajasini oshirish va boshqalar);

- jalb qilinayotgan investitsiyalarni mutanosib va maqsadli rivojlantirish;

– EIZga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish maqsadida ular uchun qulay investitsion muhit va huquqiy baza yaratish eng ustuvor maqsadlarimizdan biri hisoblanadi.

6.3. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishi

EIHLar dunyo hamjamiyati talqiniga ko'ra davlatning faol siyosiy vositasi bo'lib, u bir xil darajada ham iqtisodiy tanazzulli hududlarni sog'lomlashtiruvchi hamda hududlarning rivojlanish nuqtalariga qo'shimcha turtki bo'ladi.

Rivojlangan davlatlarda EIHLar tashkil etilishi asosan davlatning hududiy siyosati vositasi bo'lib, EIHLar aynan iqtisodiy hamda ijtimoiy darajasi yuksalishi lozim bo'lgan hududlarda tashkil etiladi. EIHLarni tashkil etishda asosan hududdagi ishsizlik darajasi hamda aholining daromadlilik darajasi bosh mezon sifatida qabul qilinadi.

Demak, Erkin iqtisodiy hududning tashkil etilishi hududning, qolaversa unga yondosh hududlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Bu esa o'z navbatida qo'shimcha, ko'p haq to'lanadigan ish o'rinlarining yaratilishiga, raqobatbardosh hamda eksportga yo'naltirilgan sifatli mahsulotlarning ko'plab ishlab chiqarilishiga, valyuta tushumining oshishiga, byudjetga to'lanadigan soliqlar miqdorining ko'payishiga, pirovard natijada aholi turmush darajasining yuksalishiga va farovon hayot sharoiti yaratilishiga imkoniyat beradi.

Hozirgi kunda G'ijduvon tumani hududida Erkin iqtisodiy hududni barpo etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar boshlab yuborilgan. Jumladan, EIZ tashkil qilish uchun G'ijduvon tumani hududidan belgilangan tartibda tegishli yer maydoni ajratilib, mahalliy hamda xorijiy investorlarni EIZ ga jalb qilish bo'yicha targ'ibot hamda tashviqot tadbirlari olib borilmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarining tashkiliy funksional strukturasi turli-tumandir.

Erkin iqtisodiy zonalar turlari:

No	Savdoga yo'naltirilganlari	Sanoat ishlab chiqarishga yo'naltirilgan	Texnik zonalariga yo'naltirilgan	Servisga yo'naltirilgan
1	Erkin bojxona	Importni o'rini bosuvchi	Texnopolis	Offshor
2	Bond omborlari	Eksport ishlab chiqarish	Texnopark	Moliyaviy markazlar
3	Erkin port	Sanoat parklari	Yangi va yuksak texnologiyalarni rivojlantiruvchi zonalar	Bank xizmatlari
4	Erkin savdo zonasi	Makiladoras		Turistik xizmatlar, ekopark

Erkin iqtisodiy zonalarini tuzishda ikki konseptual yondashish mavjuddir: territorial va funksional. 1 – yondashuvda zonadagi barcha rezident korxonalari xo'jalik mijozlardan foydalanadilar. 2 – yondashuvda esa zona bu xo'jalik yurituvchi muayyan shakliga, soha, korxonaga nisbatan mamlakatning qaysi nuqtasida bo'lmasin imtiyozli rejim sharoiti qo'llanildi. 1 tipga Xitoyning, Braziliyaning Manaus va rivojlanayotgan mamlakatlardagi eksport ishlab chiqarish zonalar kiradi. 2 tipga offshor zonalar, "dpyuti fri" magazinlari kiradi.

Vaqt o'tishi bilan sanoat zonalar o'zgarib bordi ularning hududlariga nafaqat tovarlar balki kamyob kam keltiriladigan ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullana boshlashdi. Natijada sanoat ishlab chiqarish zonalar paydo bo'ldi.

Dastlabki erkin savdo zonalar xalqaro savdoni rivojlantirishga qaratilgan siyosat vositasi bo'lganligi sababli, ular tovarlar harakatining xalqaro yo'nalishlariga yaqin joylashgan mintaqalarda keng yoyilgan.

Sanoat ishlab chiqarish zonalari maxsus bojxona rejimi mavjud bo'lgan eksportga mo'ljallangan yoki importni o'rini qoplaydigan mahsulot ishlab chiqariladigan hududda tuziladi. Bu hududlar sezilarli darajada soliq va moliya imtiyozlaridan foydalanish rejimida davlat sanoatining eng ustuvor tarmoqlarini rivojlanishini ta'minlaydi. Ba'zan pirovard mahsulot import uskunalar va texnologiyalar yordamida mahalliy xomashyodan ishlab chiqariladi.

Ilmiy texnologiya zonalari III avlod zonalaridir. Hozirgi adabiyotda ularni texnoparklar (AQSh) texnopolislar (Yaponiya) deb ataydilar. Ularning hududlarida yirik ilmiy-tadqiqot markazlari Universitet atrofida joylashgan ko'p bo'lim talab qiluvchi firmalar shaklida ilmiy va ishlab chiqarish texnologik faoliyati birlashadi. Bunday zonalar barcha moddiy va mehnat resurslarini ya'ni texnologiyani sanoatga tezkor joriy qilish uchun safarbar etish maqsadida tuzildi. Eng mashhur texnopark bu silikon Vellidir. U AQShning Kaliforniya shtatiga yaqin joylashgan va kompyuter hisoblash texnikasiga zarur bo'lgan ehtiyot qismlarning 20%ni yetkazib beradi. Bu zonada 20 ming ishchi-xizmatchi ishlaydi va bunday zonalar AQShda 80 dan ortiq. Yaponiyada texnopolislar 20 dan ortiq Xitoyda esa 20 ga yaqin yangi va yuksak texnologiyalarni rivojlantirish mavjud.

IV avlod-offshor zonalardir: ro'yxatdan o'tkazilgan korxonalar ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanmasdan, faqat vositachilik bilan shug'ullanadi. Bank va tijorat ishidagi maxfiylik eng oliy darajada. Hozir jahonda 300 dan ortiq offshor markazlari bor. Offshor zonalari mavjud bo'lgan mamlakatlar quyidagilar: Lixtenshteyn, Panama, Normand orollari, Men oroli, Antilp va Modeyra orollari, Liberiya, Shvetsariya, Gibraltor, Malpta va Mavrikiydi.

Erkin iqtisodiy zonalarining umumiy xarakterli tomoni shundaki, ularda ushbu mamlakatda tadbirkorlarga qo'llanadigan umumiy rejimga qaraganda qulay bojxona investitsion moliyaviy imtiyozlari va afzalliklarning mavjudligidir.

Ushbu imtiyozlar 4 ga bo'linadi:

Moliyaviy imtiyozlar:

- ❖ Subsidiya va imtiyozli kreditlar berish.
- ❖ Arzon bahoda kommunal xizmatlar ko'rsatish.
- ❖ Uchastkalar va ishlab chiqarish ulardan arzon ijara haqi.

Soliq imtiyozlari:

- ❖ 20 yilgacha daromad solig'i to'lashdan ozod qilish.
- ❖ Qayta investitsiyalanuvchi foydaga soliq solmaslik.
- ❖ Xorijiy xodimlarni daromad solig'idan ozod qilish.
- ❖ Soliq ta'tillari.
- ❖ Jadallashtirilgan amortizatsiya.

Ma'muriy imtiyozlar:

- ❖ Investorlarni infratizim vositalari bilan ta'minlash.
- ❖ Qulay sharoit bilan ijaraga berish.
- ❖ Ro'yxatdan o'tkazish va bojxona muolajalarini soddalashtirish.
- ❖ Xorijiy fuqarolarni kelib ketishini osonlashtirish.

Tashqi savdo imtiyozlari:

- ❖ Eksport-import bojlarini kamaytirish yoki bekor qilish.

❖ Erkin iqtisodiy zonalaridan tovarlar eksportini kvotalar va litsenziyalardan ozod qilish.

❖ Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish tartibini soddalashtirish.

6.4. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari

Hozirda mamlakatimiz^o iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida bajarilayotgan ishlar alohida e'tiborga loyiq. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash, shu orqali jahon standartlariga javob beradigan mahsulot ishlab chiqarishga erishish xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha qulay shart-

sharoitlar yaratishni talab etadi. Albatta, bunday dolzarb vazifalarni amalga oshirishda erkin iqtisodiy zonalar muhim ahamiyatga ega.

Ta'kidlash joizki, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish mamlakat ichki bozorida iqtisodiy jarayonlarni faollashtirishga yo'naltirilgan chet el sarmoyasini jalb qilish bilan birga:

- innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilg'or texnologiyalarni joriy qilish, eksport, shuningdek, transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirish;

- sanoat mahsulotlari eksportini qo'llab-quvvatlash va valyuta tushumini ko'paytirish, mahsulotlarning yangi turlarini ishlab chiqarishni o'zlashtirish, to'liq siklda mahsulot ishlab chiqaruvchi sanoat (eksport) zonalarini tashkil etish;

- mahalliy mahsulot va xizmatlarning ichki va tashqi bozorlarda xalqaro sifat, sertifikatlashtirish, qadoqlash talablarini joriy etish orqali raqobatdoshligini oshirish;

- xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarish;

- yangi ish joylarini barpo etish, malakali ishchi-muhandislar, xo'jalik va boshqaruv kadrlarini tayyorlash, malakasini oshirish kabi bir qator muhim masalalarni hal qilish imkonini beradi.

Erkin iqtisodiy zona – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir. Erkin iqtisodiy zonalar, erkin savdo zonolari, erkin ishlab chiqarish zonolari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar tarzida tuzilishi mumkin.

Erkin iqtisodiy zonalar mamlakatni xalqaro mehnat taqsimoti jarayonlariga yanada chuqurroq jalb qilish, ya'ni eksportbop mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda shu orqali valyuta tushumini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, erkin

iqtisodiy zonalar mamlakat ichki bozorlarini import o'rnini bosuvchi mahsulotlar bilan ta'minlash hamda shu hududda chet el sarmoyasi yordamida yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish imkonini beradi.

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning muhim maqsadi ma'lum hudud yoki ishlab chiqarish sohasini iqtisodiy rivojlantirishni rag'batlantirish, shuningdek, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida erkin iqtisodiy zonalaridan iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning hududiy uslubi sifatida foydalanishdir. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, bugun erkin iqtisodiy zonalaridan nafaqat sarmoyalarni jalb qilish, balki hududiy iqtisodiy siyosat vositasi sifatida ham foydalanilmoqda.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solinadi. Oliy Majlis Senatining o'n to'qqizinchi yalpi majlisida ma'qullangan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi qonun bilan esa amaldagi qonunning erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish tartibi, ularning turlari, mazkur zonalar ishtirokchilariga qo'shimcha imtiyoz va preferensiyalar berish mexanizmi, erkin zonalar hududida amalga oshiriladigan faoliyat turlariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.⁴⁴

Mazkur qonun, mohiyat e'tiboriga ko'ra, mamlakatimizning dunyo bozoriga integratsiyalashuvida muhim hujjat bo'lib, uning "Erkin iqtisodiy zonani tuzish" deb nomlangan 3-moddasiga erkin iqtisodiy zona O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etilishi, erkin iqtisodiy zonaning maqomi, shuningdek, uning qancha muddatga tashkil etilishi mazkur zonani tashkil etish to'g'risidagi qaror bilan belgilanishi, erkin iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddatini uzaytirish belgilangan muddat tugashidan kamida uch yil oldin Prezident qarori bilan amalga oshirilishi kiritildi. 4-moddada esa erkin iqtisodiy

⁴⁴"Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni. Toshkent sh., 1996-yil 25-aprel, 220-I-son.

zonaning maqomi uni tashkil qilish to'g'risidagi qarorda belgilangan muddat tugaganda, uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda nazarda tutilgan vazifalar bajarilmaganda tugatilishi belgilandi.

Shu bois, qonunning 7-moddasida erkin industrial-iqtisodiy zona ham erkin ishlab chiqarish zonalarini turlaridan biri sifatida belgilandi.

Amaldagi qonunchilikni iqtisodiy zonalarini tashkil etish va ularning faoliyat yuritishi tajribasi bilan muvofiqlashtirish maqsadida qonunning "Erkin iqtisodiy zonaning byudjeti" nomli 17-moddasiga ham tegishli o'zgartishlar kiritildi. Unga ko'ra, erkin iqtisodiy zonaning byudjeti erkin iqtisodiy zonaning Ma'muriy kengashi boshqaruvi va foydalanuvida bo'lgan yer, bino va inshootlarni ijaraga berishdan, xizmatlar ko'rsatishdan keladigan tushumlar va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa tushumlardan shakllantirilishi belgilandi.

Erkin iqtisodiy zona hududiga chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning kirishi, undan chiqishi va shu hududda bo'lishining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan soddalashtirilgan tartibi o'rnatilganini inobatga olib, qonunning 18-moddasiga erkin iqtisodiy zona hududida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning kirish, chiqish va shu hududda bo'lishining soddalashtirilgan tartibi qonun hujjatlarida belgilanishi qayd etildi.

Yuqoridagi farmonga muvofiq, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi faoliyatini tezkor boshqarish Direksiya tomonidan amalga oshirilishi belgilangani bois, qonunning 20-moddasiga ham tegishli o'zgartishlar kiritildi. Bu erkin industrial-iqtisodiy zona faoliyatini muvofiqlashtirish davlat organlari vakillaridan tashkil etiladigan va shaxsiy tarkibini Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan Ma'muriy kengash tomonidan amalga oshirilishi belgilangani haqidagi norma bo'lib, qonunda erkin iqtisodiy zonaning Ma'muriy kengashi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tuzilishi belgilab qo'yildi. Shuningdek, mazkur farmonda belgilangan erkin iqtisodiy zonalarini

tashkil etish va faoliyat ko'rsatish tajribasi talablariga qonunning "Erkin iqtisodiy zona hududida xo'jalik faoliyati qatnashchilarini ro'yxatdan o'tkazish" nomli 25-moddasi qoidalarini muvofiqlashtirish hamda qonunchilik hujjatlarini bir xil talqin qilishni ta'minlash maqsadida mazkur moddaga ham bir qator aniqliklar kiritilganini ta'kidlash joiz.

Mamlakatimizda ushbu maqsadlarga erishish, shuningdek, erkin iqtisodiy zonalar faoliyatidagi xalqaro tajribalar afzalliklarini iqtisodiy tuzilmaga joriy qilish maqsadida Prezidentning 2008-yil 2-dekabrda "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil qilish to'g'risida"gi farmoniga asosan "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etildi.

Prezident farmoniga ko'ra, erkin industrial-iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi, bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin. Erkin industrial-iqtisodiy zona faoliyatini muvofiqlashtirish va davlat boshqaruvi funksiyasini amalga oshirish, shuningdek, tezkor boshqarish maqsadida Ma'muriy kengash va erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi tashkil etilgan.

Bundan tashqari, erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlar ularga kiritilgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar hajmi 3 million yevrodan 10 million yevrogacha bo'lsa – 7 yilga; 10 million yevrodan 30 million yevrogacha bo'lsa – 10 yilga keyingi 5 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foizga pasaytirilgan holda, 30 million yevrodan ortiq bo'lganda esa – 15 yilga keyingi 10 yil davomida o'rnatilgan foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foizga pasaytirilgan holda yer solig'i, mulk solig'i, daromad solig'i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliq to'lovi, Respublika yo'l va maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armalariga majburiy to'lovlardan ozod etilgan.

Erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar, shuningdek, mazkur zona faoliyat ko'rsatadigan

muddatga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish maqsadida mamlakatimizga olib kelinayotgan asbob-uskunalar, xomashyo, materiallar va butlovchi qismlar bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) ozod qilinadi.

"Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi 2008-yil dekabrda Prezident farmoniga asosan tashkil qilindi va faoliyat muddati 30 yil qilib belgilangan, biroq, bu muddatni uzaytirish imkoniyati saqlab qolingan. "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona 564 ming gektar maydonda joylashgan bo'lib, ushbu davr mobaynida bu yerda imtiyozli bojxona, soliq va valyuta tartibi amal qiladi, kirish-chiqish va u yerda turish qoidalari soddalashtirilgan tartibda yuritiladi. Shu bilan birga, eng kam sarmoya 3 mln. yevroni tashkil etsa, soliq imtiyozi qo'llanilishi belgilangan. Bundan tashqari, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi hududida alohida huquqiy rejim belgilangani, shuningdek, uning ishtirokchilariga xo'jalik faoliyatini amalga oshirish chog'ida beriladigan imtiyoz va preferensiyalarning aniq ro'yxati ko'rsatilgani inobatga olinib, amaldagi qonunga erkin iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risidagi qarorda qo'shimcha kafolat va imtiyozlar ko'rsatilishi mumkinligi kiritildi.

"Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona hududidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishlari zamonaviy chet el yuqori ishlab chiqarish quvvatiga ega asbob-uskuna va texnikalari, texnologiya liniyalari va modullari, innovatsiya texnologiyalarini joriy etgan holda yuqori texnologiyali, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlarning keng turlarini ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq.

"Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasida bugungi kunda 21 ta korxona faoliyat yuritmoqda. "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilgandan buyon jami 122 mln. AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritilgan. Kiritilgan investitsiyaning 35%ga yaqini to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisoblanadi. Erkin ishlab chiqarish zonalarida iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el

investitsiyalarini jalb qilish orqali istiqbolli texnologiyalar joriy etiladi, pirovardida mahalliy xomashyolar asosida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqariladi. Erkin iqtisodiy zonaning boshqa turlaridan farqli o'laroq, bu hududda alohida imtiyozli bojxona, valyuta va soliq rejimlari davlat tomonidan ta'minlanadi. Eng muhimi, uning hududidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi zamonaviy, xorijiy yuqori umumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar hamda modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat.

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy hududlarni me'yoriy asoslarini shakllantirish va tashkil etish, ular joylashadigan hududlarga bo'lgan talablar, ushbu hududlardagi mavjud sharoit bo'yicha turli xil qarashlar mavjud. Erkin iqtisodiy hudud bajarishi zarur bo'lgan vazifalarga bog'liq holda ularning joylashishiga yoki imtiyozlarga turlicha talab qo'yiladi.

Hozirgi davrda jahon miqyosida 200 ga yaqin mamlakatlarda erkin iqtisodiy hududlar faoliyat yuritmoqda va ularning umumiy soni esa 4500 atrofida. Ahamiyatli tomoni shundaki, ushbu iqtisodiy hududlarda ishlayotgan ishchilarning umumiy soni 80 mln. dan ortiq bo'lib, bu nihoyatda katta ko'rsatkich hisoblanadi. Bugungi kunda Erkin iqtisodiy hududlarning jahon savdosidagi ulushi 40 foizni tashkil etadi.

Mamlakatimizda erkin industrial-iqtisodiy zonalarni ahamiyatini inobatga olgan xolda 2012-yilda "Angren" maxsus erkin industrial-iqtisodiy zonasi va 2013-yilda esa "Jizzax" maxsus industrial zonasi tashkil etildi.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish bo'yicha ishlab chiqilgan va tasdiqlangan qonun va boshqa me'yoriy-huquqiy asoslar jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishda katta imkoniyat beradi. Shu bilan birga, erkin industrial-iqtisodiy zonalarining

huquqiy asoslarini ishlab chiqish va tashkil etilishi mamlakat ichki bozorini sifatli mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlashga, rivojlangan mamlakatlar bilan raqobatbardosh mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlashga, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish va rag'batlantirishning o'ziga xos va betakror imkoniyatlarini joriy etishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

6.5. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo'nalishlari va samaralari

Mamlakatimizni 2017–2021-yillarda rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak” ma’ruzasida aynan, “...iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani, shuningdek, mamlakatimiz hududlarini rivojlantirish bo‘yicha qaysi eng muhim ko‘rsatkichlarni joriy yil birinchi choragi va birinchi yarim yilligida bajarish uchun nima qilish kerak?”- ekanligini ta’kidlab o‘tganlar.⁴⁵ Dolzarb masalalardan biri sifatida e’tirof etish joizki, bugungi kunda viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish hisobiga hududlarni barqaror rivojlantirishga erishish, aholi bandligini ustuvor ta'minlashga erishish, barcha mavjud

⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi» G.// 16.01.2017 y

resurslar salohiyatidan oqilona foydalanishni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizning hududiy tarkibiga kirgan har bir viloyat, tumanlar ma'lum obyektiv qonuniyatlar asosida tashkil etilgan bo'lib, geografik va hududiy joylashuvi, iqtisodiyotining tarkibi, sanoat va qishloq xo'jaligining rivojlanganlik darajasi, hududlarning demografik holati va aholining joylashuvi, shuningdek, iqlimi, suv va tabiiy resurslar salohiyatiga egaligi bilan bir-biridan farq qiladi. Farg'ona, Andijon, Namangan, Sirdaryo, Xorazm viloyatlarida foydali qazilma mineral xomashyo resurslari juda kam, Navoiy, Toshkent, Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi foydali qazilma mineral xomashyo resurslarga boy, Jizzax, Samarqand viloyatlarida ushbu resurslar mavjud hududlar qatoriga kiradi. Mamlakatimiz yoqilg'i energetik salohiyatida esa Navoiy, Buxoro, Qashqadaryo, Toshkent viloyatlarining salohiyati yuqori. Yurtimiz aholisi ham viloyatlar bo'yicha notekis joylashgan. Masalan, Andijon viloyatida 1 km² ga to'g'ri keladigan aholi soni 665 kishini, Navoiy viloyatida esa 8,2 kishini tashkil etadi. Viloyatlar va tumanlarning yer-suv resurslari, iqlim sharoitlari ham kam bo'lsada farqlanadi. Yer-suv resurslarining sifatida ham jiddiy tafovutlar mavjud.

Toshkent, Jizzax va Samarqand viloyatlarida tabiat bilan bog'liq ekologik turizmni rivojlantirish uchun juda qulay imkoniyatlar mavjud. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Qo'qon kabi jahon biladigan turistik shaharlar mavjud. Turizm sohasida deyarli barcha viloyat va tumanlarda imkoniyatlar mavjud, ammo yuqorida sanab o'tilgan hududlarda absolyut va nisbiy ustunliklar ko'proq sanaladi. Yana bir jiddiy farq hududlarda iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi va insonlar uchun yashashi uchun zarur ne'matlar bilan ta'minlash imkoniyatlarida o'z aksini topadi. Ana shunday murakkab holat sharoitida barcha viloyat va tumanlarni barqaror va jadal rivojlantirish, ular o'rtasidagi tafovutlarni juda kattalashib ketishiga yo'l qo'ymaslik O'zbekiston

Respublikasi rahbariyatining jiddiy e'tibor berayotgan masalalari qatoriga kiradi. Olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasiga ko'ra hududlarning rivojlanishida, ularning iqtisodiyoti tarkibida jiddiy farqlar mavjud. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonida belgilab berilgan. 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturida ham aynan, viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan masalalar ustuvor yo'nalish sifatida belgilab berilgan.

2017–2021-yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSh dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.⁴⁶

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, bugungi kunda viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularda mavjud salohiyatdan samarali va optimal foydalanish hisobidan hududlarni barqaror rivojlantirishga erishish, aholi bandligini ustuvor ta'minlashga erishish, barcha mavjud resurslar salohiyatidan oqilona foydalanishni ta'minlash dolzarb masalalardan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatning barcha viloyat va tumanlaridagi mavjud imkoniyatlarni chuqur o'rganish, iqtisodiyotini ilmiy, amaliy tahlil etish asosida viloyat va tumanlarda, chekka qishloqlarda ham sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish sohalarini keng rivojlantirish ko'zda

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. «Xalq so'zi» G.// 08.02.2017 y. №28 (6722).

tutilmoqda. Bu jarayonning asosiy maqsadlaridan biri yurtimizning barcha hududlarida istiqomat qilayotgan insonlar uchun shart-sharoitlar yaratish hisoblanadi. Mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlab berayotgan hududiy iqtisodiyot tarmoqlari muhim hisoblanadi. Bu tarmoqlar mamlakat aholisining sanoat, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashda, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyoga bo'lgan talabini qondirishda katta ahamiyatga ega. Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, mustaqillik yillarida mamlakatimiz poytaxti hisoblangan Toshkent shahri bevosita iqtisodiyotning barcha sohalarida ijobiy o'sish tendensiyasiga erishib kelmoqda.

Innovatsion tadqiqotlar o'tkazish, ichki va tashqi bozorda talabgir yuqori texnologiyali, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish uchun yetakchi sanoat va kichik innovatsion korxonalar tashkil etish ularning asosiy vazifalari sirasiga kiradi. Bundan tashqari, ular zamonaviy xorij texnologiyalarini mahalliy ishlab chiqaruvchilarga joriy etish, ushbu maqsad uchun yuqori texnologik va innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etishga qodir mahalliy va xorijiy investorlarni jalb etish bilan ham shug'ullanadi.⁴⁷ Texnoparklar zimmasiga ilmiy tadqiqot va innovatsion loyihalar samaradorligini oshirish uchun oliy ta'lim muassasalari, akademik fanlar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasida o'zaro uzviy aloqani yo'lga qo'yish, ushbu maqsadda olimlar, yuqori malakali mutaxassislar, amaliyotchilar hamda talabalarni jalb etish vazifasi ham yuklatilgan.

Texnopark qatnashchilari yer solig'i, daromad solig'i, yuridik shaxslarning mulk solig'i, ijtimoiy infrastrukturani obodonlashtirish va rivojlantirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi hamda davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalardan ozod etiladi.

⁴⁷ www.sputnik.uz-sayti ma'lumotlari. 2017-yil 17-yanvar.

Innovatsion texnoparklar xususiy tadbirkorlik va kichik biznes subyektlari faoliyati rivojida ahamiyatli tomoni shundaki, aynan ushbu soha vakillari tomonidan yangi fikrlar tashabbusi natijasida innovatsion ishlanmalarni joriy etish orqali ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni diversifikatsiya qilishda ustuvor ahamiyatga ega.

Shiddatli raqobat muhiti sharoitida jahon mamlakatlari iqtisodiyotida ro'y berayotgan o'zgarishlar aynan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga tez fursatlarda yangi innovatsion texnologiyalarning kirib kelishi va rivojlanishi, mehnat bozori, tovar va xizmatlar bozorida raqobatning kuchayishi, har bir faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektidan ishlab chiqarishni tarkiban yangilash, modernizatsiya qilish, tarmoqlarda diversifikatsiyani to'g'ri amalga oshirgan holda ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishdan iborat.

2016-yil 26-oktyabrdagi PF – 4853-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bevosita hududlarda xorijiy investorlarga mamlakatimiz iqtisodiyotining real sektorlariga investitsiya kiritishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar uchun yagona huquqiy rejimni belgilash, soliq va bojxona imtiyozlari, preferensiyalarni bir xillashtirishga turtki bo'ldi.⁴⁸ Hududlar yengil sanoatida 85 ta, charm poyabzal sohasida 31 ta, qurilish materiallari ishlab chiqarishda 16 ta, oziq-ovqat sanoatida 78 ta, farmatsevtika sohasida 18 ta, elektrotexnika sanoatida 17 ta loyihalarni amalga oshirish muhim vazifasi qo'yilgan.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi hududlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish, hududlarda

⁴⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” gi Farmoni. 26.10. 2016 yil. PF-4853-son.

aholining o'zgarib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirishga erishishga, hududiy korxonalar faoliyatiga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishni keng tatbiq etishga, hududiy raqobatdosh va xalqaro standartlarga javob beradigan sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga, hududlarda ishlab chiqarishni ixtisoslashuvini to'g'ri tashkil etish va ekologik toza mahsulot ishlab chiqarishga o'tishga, hududlarning tabiiy resurs salohiyatidan oqilona foydalanish mexanizmlarini takomillashtirishga, hududlardagi mavjud mineral-xomashyo resurslari imkoniyatlarini to'g'ri baholash va qazib olish hamda qayta ishlash borasida tejamkor texnologiyalarni joriy qilishga, hududlarda kichik sanoat zonalarini tashkil etish mexanizmini yanada takomillashtirish va ishlab chiqarishning to'liq siklini amalga oshiruvchi tadbirkorlik subyektlari faoliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tayanch so'z va iboralar: *Offshor, erkin port, texnopolis, texnopark, tashqi savdo, moliyaviy markaz, erkin iqtisodiy hudud, erkin bojxona hududlari, erkin savdo hududlari, erkin ilmiy – texnik hududlar.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Erkin iqtisodiy hududlarning ahamiyati.
2. Erkin iqtisodiy hududlarni rivojlanish bosqichlari.
3. Erkin iqtisodiy hududlarni investitsiyalarni jalb etishdagi mohiyati.
4. Erkin iqtisodiy hududlar turlari.
5. Mamlakatimizda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari.
6. Erkin iqtisodiy hududlar xo'jalik ixtisosligi bo'yicha turlari.
7. Erkin iqtisodiy hududlarga beriladigan imtiyozlar va afzalliklar.

VII BOB. IQTISODIYOT VA UNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati

Mamlakatimiz iqtisodiyotini mutanosib rivojlantirish, uning samarali tarkibiy tuzilmasiga ega bo'lish orqali barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishish vatanimiz taraqqiyoti va xalq farovonligini ta'minlashning muhim shartlaridan hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun esa, eng avvalo, iqtisodiyotning real sektorini jadal rivojlantirish zarur.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiyotning real sektoriga turlicha ta'rif beriladi va quyida biz ularning bir nechtasini ko'rishimiz mumkin:

1. Iqtisodiyotning real sektori (inglizcha – Real sector of economy) – iqtisodiy va qonuniy belgilanmagan iqtisodiy atama hisoblanadi va ma'lum hududdagi faoliyati mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan kichik, o'rta va yirik (industrial) korxonalarni birlashtiradigan iqtisodiyot sohasidir.

2. Iqtisodiyotning real sektori – bu iqtisodiyotning muhim sektori bo'lib, to'g'ridan to'g'ri mahsulot ishlab chiqarish, daromad olish va byudjet daromadlari tushumini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish sohasi uning iqtisodiy atama sinonimlari hisoblanadi⁴⁹.

3. Iqtisodiyotning real sektori – xomashyo va boshqa ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi, er va kapital) yoki ishlab chiqarish jarayoni orqali tovar va xizmatlar ishlab chiqarish tushuniladi. Bozor

⁴⁹ Xasanov R., Asatullayev X., Suvonqulov A., Xakimov X. "Real sektor iqtisodiyoti va uni prognozlash". O'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. TMI. T.: "Iqtisod-Moliya", 2013, 192-b.

jamiyatning ishlab chiqarish va ishlab chiqarish omilini birlashtirishni anglatadi⁵⁰.

4. Iqtisodiyotning real sektori – bu iqtisodiyotda moddiy buyum mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, moddiy boylikni yaratuvchi va xizmat ko'rsatish sohalarini o'z ichiga oladigan soha. Real sektorga moliya-kredit va birja faoliyati kirmaydi⁵¹.

5. Iqtisodiyotning real sektori – korxonalar (nomoliyaviy korporatsiyalar), uy xo'jaliklari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi institutlarni o'z ichiga oladi. Fiskal (monetar) nuqtayi nazardan qaraganda, uy xo'jaliklari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat institutlar ma'lum bir holatlarda “boshqa ijtimoiy sektorlar” nomi ostidagi yagona subsektorlarga birlashadi⁵².

Fikrimizcha, iqtisodiyotning real sektori – xomashyo, mehnat va kapitaldan ajralmagan holda xizmat ko'rsatish, mahsulot va tovarlar ishlab chiqaruvchi korxonalardan iborat iqtisodiy sohadir. Iqtisodiyotda real sektorni samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o'rin egallaydi.

Iqtisodiyotning real sektori taraqqiyoti mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlash, boshqaruv mexanizmlarining yechimlarini tanlash kabi imkoniyatlarni beradi. Bu esa, istiqbolda rejalashtirilgan maqsadlarga erishish uchun joriy holatdagi iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish yo'llarini belgilaydi.

Jahonda integratsiya va globalashuv jarayonlarining chuqurlashib borishi milliy iqtisodiyot oldiga bir qator yangi vazifalarni qo'ymoqda. Milliy iqtisodiyotning dunyo bozorida o'z o'rnini topishi, ya'ni ma'lum mavqeni egallashi uchun doimiy ravishda real sektor korxonalarini texnik va texnologik jihatdan zamonaviylashtirib borish lozim. Ushbu maqsadlarga erishish uchun milliy iqtisodiyotning barcha sohalarida texnik va texnologik yangilanishni amalga oshirish kerak. Bunga, ishlab

⁵⁰ <http://www.asianinsider.com/Economic/definition.asp>.

⁵¹ Комов, Анализ системы кредитования реального сектора экономики России в I полугодии 2004 г. // Русское Экономическое Общество 2004 №141 ст. 7-8

⁵² file:///F:/REAL%20SEKTOR/sectors.pdf.

chiqarishda boshqaruvning yangi usullarini hamda fan va texnika yutuqlarini doimiy ravishda joriy etish orqaligina erishish mumkin. Mamlakatimizda ham keyingi yillarda fan va texnika yutuqlarini, zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini va ishlab chiqarish boshqaruvini yangi usullarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiyotning real sektori korxonalarining ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishiga va moliyaviy barqarorligini oshirishiga juda katta e'tibor berilmoqda. Zamonaviy informatsion texnologiyalar va nanotexnologiyalarning ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishi mehnat resurslarining kasbiy malakasini oshirishni taqozo etish barobarida, ularning sifati sohaning raqobatbardoshligini va keyingi yillarda yuksak natijalarga erishishiga zamin bo'ladi.

So'nggi yillarda iqtisodiyotning real sektorida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning katta qismi sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hissasiga to'g'ri kelmoqda. O'z navbatida, bu kabi yaratuvchanlik real sektorning YaIM tarkibida ham salmoqli o'rin egallashini ta'minlamoqda. Shu o'rinda, real sektorning taraqqiyoti yana qanday imkoniyatlar eshigini ochishi mumkin, degan savol tug'ilishi tabiiydir. Mazkur sohaning rivojlanishi aholi daromadlarini oshishi, turmush farovonligini o'sishi uchun imkoniyat, ta'lim, tibbiyot, madaniyat sohalari rivojida moliyaviy-moddiy asos beradi.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlanishi mamlakatda moddiy ishlab chiqarish sohalari uchun yaratilgan huquqiy-me'yoriy sharoit bilan uzviy bog'liqdir. Ya'ni, mahalliy va xorijiy investitsion mablag'larni real sektorga jalb etish uchun investorlarga huquqiy kafolat berilishi va uning ijrosini davlat tomonidan kafolatlanish lozim.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi "Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida"gi PF-4058-sonli, 2008-yil 18-noyabrdagi "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4053-

sonli Farmonlari asosida so'nggi yillarda real sektor tarkibiga kiruvchi tarmoqlarda chuqur tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi va islohotlar davom etmoqda. Mamlakatimizning jahon bozorida mustahkam o'rin egallashi va raqobat afzalliklariga ega bo'lishini ta'minlashda sanoat, agrosanoat majmuasi tarkibidagi sohalar hamda xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish talab etiladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2014-yil 3-apreldagi "Iqtisodiyotning real sektoriga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2158-sonli qarorini amalga oshirish doirasida, 24 ta aksiyadorlik kompaniyalari, uyushmalar va yirik sanoat korxonalarida ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha 53 ta loyihani amalga oshirish yakunlandi. Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarni tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirdi⁵³.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrdagi 4010-sonli "Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni bilan iqtisodiy nochor korxonalarning moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan edi. Jumladan, ushbu hujjatga ko'ra, bankrot korxonalar negizida yangi tashkil etilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar:

- qo'shimcha qiymat solig'idan ozod qilindi;
- uch yil davomida foyda solig'i, yagona soliq to'lovi, mulk solig'i va yer solig'larini to'lashdan ozod qilindi;
- boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig'i va yagona soliq to'lovidan ikki yil davomida ozod qilindi. Buning natijasida sobiq bankrot hisoblangan, endilikda tarkibiy qayta tuzish orqali faoliyatini

⁵³ O'zbekiston iqtisodiyoti axborot-tahliliy byulleteni. 2015-yil yanvar-dekabr, Toshkent. 2016, 94-bet.

yangilagan korxonalarning faoliyat ko'rsatkichlarida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjatlar orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan edi. Jumladan:

– bankrot korxona negizida ustav jamg'armasi 100 foizgacha bo'lgan yangi korxona tashkil etish;

– bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditni, shu jumladan, Hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

– bankrot korxona uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

– bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

7.1-jadval

O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari o'zgarishi va uning dinamikasi⁵⁴

Yil-lar	YaIM, mlrd. so'm	Kredit qo'yilmalari, mlrd. so'm	Investitsiya, mlrd. so'm	Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi, foizda	Valyuta kursi	Inflyatsiya darajasi, foizda
2006	21124,9	4104,2	4041,0	16	1219,3	6,8
2007	28190,0	4777,6	5903,5	14	1263,3	6,8
2008	38969,8	6374,4	9555,9	14	1321,1	7,8
2009	49375,6	8558,2	12531,9	14	1467,5	7,4
2010	62388,3	11539,3	15338,7	14	1587,7	7,3
2011	78764,2	15651,5	17953,4	12	1716,1	7,6
2012	96723,4	20391,9	22797,3	12	1888,7	7,0
2013	118986,9	26529,9	27557,3	12	2097,2	6,8
2014	128505,9	34807,2	30561,0	10	2422,4	6,1
2015	138786,4	42685,0	33464,3	9	2810,0	5,6

⁵⁴ 2006–2015-yillarda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o'zining ijobiy natijalarini namoyon etmoqda. Buni mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlanayotganligida ham ko'rish mumkin.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi YaIMining 2006–2015-yillardagi o'zgarishi doimiy barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan va 2006–2015-yillar mobaynida 7 barobarga yaqin, ya'ni 21124,9 mlrd. so'mdan 138786,4 mlrd. so'mga yetgan.

Iqtisodiyotning yetakchi sohalarini xususan, real sektorni kreditlash jarayonlarining jadallashuvi bir qator istiqbolli imkoniyatlarni yaratib beradi.

Birinchidan, iqtisodiyotda pul massasining ortishi pirovardida ishlab chiqarish hajmining to'g'ri proporsional ravishda oshishiga sabab bo'ladi.

Ikkinchidan, iqtisodiyotdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy resurslarga ehtiyojini qondiradi hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi to'lovlarni amalga oshirishni tezlashtiradi.

Uchinchidan, real sektorga ajratilgan bank kreditlari hajmining ortishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ortadi hamda ichki bozor qo'shimcha mahsulotlarga to'yinadi. Bundan tashqari import hajmining kamayishi va aksincha, eksportning rivoj topishiga yordam berishi mumkin.

To'rtinchidan, kredit xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini boshlash, rivojlantirish, takomillashtirish hamda ishlab chiqarish hajmini oshishiga xizmat qiladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan holatlar tahlili shundan dalolat beradiki, bank kreditlari iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlovchi muhim moliyaviy manba hisoblanadi. Bu moliyaviy manbalar mamlakat iqtisodiyotining o'sishi, mehnat unumdorligining oshishi, aholining ish bilan bandligini

ortishi va biznes ko'lamining kengayishga xizmat qilishi mumkin. Mamlakatimizda real sektorning yanada taraqqiy topishi uchun tijorat banklari tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash ko'lamining oshirilishi va milliy ishlab chiqaruvchilarning mavjud ichki va tashqi imkoniyatlardan samarali foydalanganlari holda o'z faoliyatlarini maqsadli va oqilona tashkil etishni talab qiladi.

7.2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi

Makroiqtisodiyotning real sektorida turli tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, sotish va iste'mol qilish yuz bersa, moliyaviy sektorda iqtisodiy subyektlarning talab va taklifni shakllantiruvchi pulga oid o'zaro munosabatlari amalga oshiriladi.

Moddiy tovar ta'minoti hamda bozor subyektlarining bozor tizimi rivojlanishi uchun sharoitlar yaratuvchi iqtisodiy o'zaro munosabatlari yig'indisini o'z ichiga oluvchi tizim real sektor infratuzilmasi deb nomlanadi. Uning tarkibiga, birinchidan, ishlab chiqarish infratuzilmasi moddiy mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bilan shug'ullanuvchi korxonalar va kompaniyalar birlashtiriladi. Bunga sanoat, transport, savdo, telekommunikatsiya, marketing kompaniyalari kiradi. Ikkinchidan, noishlab chiqarish infratuzilmasi – moddiy mahsulot ishlab chiqarmaydigan va xaridor bilan sotuvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shakllanishiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydigan tashkilotlardan iborat. Ular o'z ichiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatuvchi yangi g'oyalar, asbob-uskunalar, texnologiyalarning rivojlanishiga yordam beruvchi ilmiy tashkilotlar va kompaniyalar, qonunlar va normativ hujjatlarni qabul qilish yordamida o'zaro munosabatlarning shakllanishini tartibga soluvchi davlat tuzilmalari, turli xizmatlar ko'rsatuvchi, tovarlarga bo'lgan talabni yuzaga keltiruvchi va xaridor bilan sotuvchining aloqalarini o'rnatuvchi

ijtimoiy tashkilotlar (sog'liqni saqlash, madaniyat, ta'lim)ni qamrab olgan.

Real sektorning tarmoq infratuzilmasi o'zaro bog'langan bo'lib, ko'pincha o'zaro kesishadi va bir-birini almashtiradi. Real sektor tarmoqlariga elektroenergetika, oziq-ovqat sanoati, neft va gaz sanoati, qurilish materiallari sanoati va qurilish sohasi, qora metallurgiya, rangli metallurgiya, kimyo sanoati, neft-kimyo sanoati, agrar sanoat majmuasi, ko'mir sanoati, yog'och sanoati, yuk tashish va ishlab chiqarish aloqasi, yo'lovchi tashish va noishlab chiqarish aloqasi, mashinasozlik va metallga ishlov berish, sog'liqni saqlash, madaniyat, san'at, ta'lim, turizm, uy-joy kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat ko'rsatish, fan va ilmiy xizmat ko'rsatish, engil sanoat, boshqa sanoat tarmoqlari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlari kiradi.

Ular yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof iqtisodiy farovonlik, ya'ni aholi turmushining sifatini namoyish etuvchi, atrof-muhitning holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, milliy boylik – avvalgi va hozirgi avlod mehnati bilan ishlab chiqarilgan (ijtimoiy boylik) va resurslarni takror ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilgan (tabiiy boylik), muayyan vaqt mobaynida umumiy foydalaniladigan moddiy va nomoddiy ne'matlarning umumiy hajmidan iborat.

Iqtisodiyotning real sektorini tartibga solish sohasida davlat sanoat va tarkibiy o'zgartirishlar siyosatini amalga oshirishga xizmat qiladi. Tarkibiy o'zgartirishlar siyosati – davlatning iqtisodiyotni o'zgarib turuvchi bozor sharoitlariga moslashtirishda ishtirok etishi jarayonini o'zida namoyon etadi. Davlatning vazifasi iqtisodiyotning muayyan tarkibiy qismlari (tarmoqlar va sektorlar, korxonalar, faoliyat yo'nalishlari, iqtisodiy hududlar)ni qo'llab-quvvatlash va yuzaga keladigan xarajatlarni bartaraf etishdan iborat.

Tarkibiy o'zgarishlar, Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 2016–2030-yillarda 2 barobar ko'payishiga erishish uchun o'rtacha yillik o'sish sur'atlari 4,8 foiz

darajasida bo'lishini ta'minlash zarur. Agar keyingi 11 yilda bu ko'rsatkich 8 foizdan yuqori bo'lib kelganini hisobga oladigan bo'lsak, bu vazifani amalga oshirish uchun mustahkam asos va zamin borligi yaqqol ayon bo'ladi".

Iqtisodiyotga 16,6 milliard AQSh dollaridan ko'p investitsiya qilindi, yoki 2015-yilga nisbatan 9,6 foizga ko'pdir. O'zlashtirilgan chet el investitsiya va kreditlar hajmi esa 11,3 foizga o'sib, 3,7 milliard dollardan ko'p bo'ldi.

2016-yilda Investitsiya dasturi doirasida umumiy qiymati 5,2 milliard dollarlik 164 yirik ishlab chiqarish obyekti ishga tushirildi.

Bundan tashqari, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hududiy dasturlari doirasida 2016-yilda 28 mingdan ko'p loyiha amalga oshirildi. 2015–2019-yillarda tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturiga kiritilgan korxonalar tomonidan sanoat mahsulotlarining 80 dan ortiq yangi turi o'zlashtirildi. 2016-yilda Mahalliyashtirish dasturi doirasida qiymati 6145,8 milliard so'mlik mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarildi va o'sish 2015-yilning shu davriga nisbatan 1,5 barobarni, import o'rnini bosish samaradorligi 2,1 milliard dollarni tashkil qildi.

2016-yilda mahalliy xomashyo resurslarini bosqichma-bosqich chuqur qayta ishlash va tayyor iste'mol mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish tarmoqlari evaziga sanoat mahsulotlarining yuqori o'sish sur'atlariga erishildi. Xususan, to'qimachilik buyumlari, kiyim va charm mahsulotlari ishlab chiqarish 111,7 foiz, oziq-ovqat mahsulotlari 110,8 foiz, farmatsevtika mahsulot va preparatlari 123,9 foiz, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlari 129,7 foiz, boshqa noruda menereal mahsulotlar 113,8 foizga oshdi. Sanoatni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash loyihalari, shuningdek, 2015–2019-yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturining hayotga samarali tatbiq etilishi natijasida

respublika YalMga energiya sarfini 7,4 foizga, hamda yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini esa o'tgan yilga nisbatan o'rtacha 10,6 foiz kamaytirishga erishildi.

Umumiy tarzda aytganda, iqtisodiyotimizning real sektori – bu iqtisodiyotning asosiy moddiy ne'matlar yaratuvchi qismidir. Mazkur sektorning barqaror o'sish tendensiyalari, raqobatbardoshligining ijobiy tomonga o'zgarib borayotganligi va real sektor manfaatlarining moliyaviy sektor manfaatlari bilan muvofiqligi iqtisodiy rivojlanishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Real sektordagi korxonalarini rivojlantirish hamda ular o'rtasida raqobat muhitini shakllantirish, mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmini o'sishida real sektor korxonalarining o'ziga xos o'ringa egaligi, ularning raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan intilishlarini yanada oshirdi.

Bunda esa bevosita real sektor korxonalarini tubdan qayta tashkil etish va rivojlantirishning tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish asosida real sektor korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan mas'uliyatni o'z zimmlariga olishni yuklab qo'ydi. Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, 2019-yilning yanvar-martida O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti (YaIM) hajmi joriy narxlarda 91 097,7 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2018-yilning yanvar-marti bilan taqqoslaganda 5,3%ga o'sdi. YaIM deflyatori indeksi 2018-yilning yanvar-martidagi narxlarga nisbatan 120,4%ni tashkil etdi. Aholi jon boshiga hisoblangan YaIM 2 734,4 ming so'mni tashkil etdi va bu ko'rsatkich o'tgan yilning mos davriga nisbatan 3,4%ga yuqoridir.

Iqtisodiy o'sish sur'ati iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida kuzatilgan ijobiy dinamika bilan bog'liqdir. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat (keyingi o'rinlarda YaQQ) hajmi YaIM umumiy hajmining 88,7%ini tashkil etdi va 5,2%ga o'sdi (YaIM mutloq o'sishiga ta'siri 4,5 foiz punktni tashkil etdi).

Mahsulotlarga sof soliqlarning YaIM tarkibidagi ulushi 11,3%ni tashkil etdi va 5,8% darajasida o'sish qayd etildi (YaIM mutloq o'sishiga ta'siri 0,8 f.p.).

YaIM o'sish sur'atiga xizmatlar sohasi eng katta ta'sir ko'rsatdi (2,0 f.p.) va bu soha o'tgan yilning mos davriga nisbatan 5,0%ga o'sdi. Shundan, savdo xizmatlari (avtotransport vositalarini ta'mirlash xizmatlarini qo'shgan holda) 4,2%ga, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar 3,7%ga, tashish va saqlash 4,6%ga, axborot va aloqa 2,7%ga va boshqa xizmatlar 5,7%ga o'sdi.

Sanoat tarmog'ining qo'shilgan qiymatida 6,8%lik o'sish qayd etildi. Sanoat ishlab chiqarishining YaIM mutloq o'sish sur'atiga ijobiy ta'siri 1,8 f.p. darajasida baholandi. Sanoat tarmog'idagi ijobiy dinamika tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash tarmog'i qo'shilgan qiymatining 4,8%ga, ishlab chiqaradigan (qayta ishlash) sanoat tarmog'i qo'shilgan qiymatining 7,6%ga va boshqa sanoat tarmoqlarining 5,5%ga o'sishi hisobiga ta'minlandi.

O'tgan yilning mos davri bilan taqqoslaganda YaIM tarmoqlari bo'yicha tarkibida qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining ulushi 16,6%dan 14,9%ga, qurilishning ulushi 6,6%dan 6,1%ga kamaydi, sanoatning ulushi esa 30,3%dan 33,9%ga o'sdi. Xizmatlar sohasining YaIM tarkibidagi ulushi 45,1%ni tashkil etdi va o'tgan yilning mos davri bilan taqqoslaganda 1,4 f.p. ga kamaydi. Darhaqiqat, real sektor korxonalari mamlakatda oziq-ovqat, yengil va og'ir sanoat, metallurgiya sanoati, avtomobilsozlik sanoati, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, agrosanoat, elektr-energiya sanoati, to'qimachilik sanoati, neft va gaz sanoati va boshqa sanoat tarmoqlarini qamrab olgan holda o'z faoliyatini yuritib kelmoqda. Shu jihatdan, "real sektor" tushunchasiga nazariy jihatdan ta'rif beradigan bo'lsak, *real sektor* – haqiqatda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari va unga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarni o'z ichiga qamrab olgan tarmoq va sohalardir.

Yirik korxonalarda ishlab chiqiladigan mahsulotlarni raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan tadbirlarni amalga oshirish, ya'ni, texnologik jarayonlarni hamda xomashyo va materiallarni sarflash normalarini ratsionlashtirish, shuningdek, yo'qotishlar va behuda xarajatlarni bartaraf etish natijasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxining o'rtacha 10,1 foizga kamayishiga erishildi va umuman real sektorda sanoat korxonalari bo'yicha mehnat unumdorligining 6,5 foizga oshganligi ta'minlandi.

Real sektorda muhim yuqori texnologik va zamonaviy obyektlar hamda quvvatlar ishga tushirildi. 2019-yilning yanvar-mart oylarida O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarini rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 29885,1 mlrd. so'mlik, (dollar ekvivalentida 3,6 mlrd. AQSh doll.) yoki 2018-yilga nisbatan 129,9%ga asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi. YaIM ga nisbatan asosiy kapitalga investitsiyalari – 32,8%ni tashkil etib, 2018-yilning mos davridagi ko'rsatkichiga nisbatan 4,4% punktga o'sdi.

Ushbu loyihalarni amalga oshirish uchun kommertsiya banklari tomonidan 2,1 trln. so'mdan ko'p bo'lgan hajmda kredit berildi, tashabbuskorlarning 4,4 trln. so'mlik xususiy vositalari investitsiya qilindi hamda xorijiy investorlarning 346.2 ming dollarlik vositalari o'zlashtirildi. Qurilish materiallari sanoati (1,8 ming loyiha), oziq-ovqat sanoati (1,7 ming loyiha), yengil va to'qimachilik sanoati (1,3 ming loyiha) va boshqalar bo'yicha loyihalar amalga oshirildi.

Ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, real sektor tarmoqlari mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sishida hamda aholining turli ehtiyojlarini ta'minlashda asosiy o'rinlardan biri sifatida e'tirof etish mumkin. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda real sektor tarmoqlarini yanada barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida quyidagilarni tavsiya sifatida keltirib o'tish joizdir:

- real sektor tarmoqlaridagi iqtisodiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solishga ma'muriy usullar ustuvorligidan iqtisodiy usullar ustuvorligiga o'tish;

- yirik real sektor korxonalarini rekonstruksiya qilish va unga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish;

- real sektor tarmoqlaridagi samarali kredit tizimi va kapital bozorini shakllantirish;

- real sektor korxonalari rivojlanishi uchun soliq imtiyozlarini takomillashtirish;

- real sektor korxonalari ishlab chiqarishida ijtimoiy va bozor infratuzilmasini rivojlantirish;

- real sektor tarmoqlaridagi kichik va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishdan iborat.

7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari.

Xususiy mulkning iqtisodiyotni real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p mulkchilikni amal qilishi investitsiya qo'yilmalarini tashkil etishdagi rolini tubdan o'zgartirdi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiyalash siyosati qisqa muddat ichida nafaqat yetakchi tarmoqlarni texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotda energiya samaradorligini ta'minlash, uning raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish, balki eksport salohiyatini yuksaltirish imkonini berdi. Xususan, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining o'sish sur'atlari so'nggi o'n bir yil davomida 8 foizdan ortiq darajada saqlanib qolayotganligi, sanoat hamda xizmat ko'rsatish sohasi jadal rivojlanishi va xalqimiz farovonligining yanada yuksalib borishiga zamin yaratmoqda.

Xususan tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, bu sohaga to'liq erkinlik berish, eng muhim ustuvor vazifa ekanini ta'kidladilar. Xususan, barqaror iqtisodiy o'sish

va mamlakatimiz taraqqiyotining istiqboli, aholining hayot darajasi va sifati ko'p jihatdan aynan mana shu vazifaning qanday hal etilishiga bog'liqligi, buning uchun amaldagi huquqiy bazani xususiy mulk manfaatlariga moslashtirish, mulk huquqining kuchli yuridik norma va kafolatlari tizimini shakllantirish, xususiy mulkdorlarning keng qatlamini yaratishni eng muhim ustuvor vazifa sifatida belgilab berdilar.

Bugungi kunda iqtisodiyotni modernizatsiyalashda yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga ayniqsa, sanoat tarmoqlarida qo'llaniladigan zamonaviy laboratoriya jihozlari, oziq-ovqat sanoati sohasida foydalaniladigan zamonaviy texnologik liniyalarni ishlab chiqarish va bunday mahsulotlarni yetkazib berishda investitsiyalarni roli tobora oshib bormoqda.

Xususiy investitsiyalar – xususiy, korporativ xo'jalik va tashkilotlar, fuqarolar mablag'lari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablag'lar hisobidan qo'yiladi.

Shu bois xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish, xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, korxonalarning ustav kapitalidagi davlat ulushi va aktivlarini xususiy investorlarga, birinchi navbatda, xorijiy investorlarga sotish hisobidan respublika iqtisodiyotida xususiy mulkning darajasi va rolini tubdan oshirish maqsadida Prezidentimizning "Iqtisodiyotda xususiy mulkning ulushi va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2340-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qaror bilan, davlat mulki bo'lgan bo'sh turgan va qurilishi tugallanmagan obyektlarni tahlil qilib, ularni investitsiya kiritish va yangi ish o'rinlari yaratish sharti bilan "nol" qiymatda xorijiy investorlarga sotish, ushbu xorijiy investorlarni soliqqa tortish sohasida imtiyoz va preferensiyalar berildi.

Jumladan, qaror bilan davlat aktivlariga ikki oy mobaynida talabnoma tushmagan taqdirda, ularning narxini har 15 kunda 10 foizga pasaytirish, obyektlar narxi 50 foizgacha pasaytirilgandan so'ng bir oy

mobaynida sotilmasa, ular investitsiya va yangi ish o‘rinlari yaratish sharti bilan “nol” qiymatda sotish:

- davlat aktivlari sotilgandan so‘ng 1 oy ichida investor to‘lovni to‘liq to‘lagan taqdirda, unga xarid summasidan Markaziy bankning qayta moliyalash yillik stavkasi miqdorida chegirma berish;

- davlat obyektlarini qismlarga bo‘lib sotish hamda to‘lovlarni 24 oygacha bo‘lgan muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash;

- davlat obyektidan ijara asosida foydalanib turgan ijarachilar ijara obyekti sotilishida ustunlik berish;

- xo‘jalik boshqaruvi organlarining ustav kapitaliga berilgan davlat ulushlarini sotishdan tushgan mablag‘lar byudjetga emas, balki korxonalarning o‘zini modernizatsiyalashga yo‘naltirish;

- xususiylashtirilgan korxonalarda xususiylashtirish vaqtida aniqlanmagan davlat aktivlari yoki foydalanishga berilgan korxona hududidagi ko‘char va ko‘chmas mulk sotilgandan keyin aniqlansa, u mazkur korxonaning mulki hisoblanishi aniq belgilab qo‘yilgan.

Bundan tashqari, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, bo‘ljak investorlar uchun ularning ochiqqligi va jozibadorligini ta‘minlash, zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida, 2015-yil 24-aprelda “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilingan edi. Mazkur Farmon bilan:

- aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv xodimlari sifatida jalb qilingan xorijiy mutaxassislarning mehnatiga haq to‘lash fondidan yagona ijtimoiy to‘lov to‘lashdan;

- xorijiy mutaxassislarning boshqaruv xodimlari sifatidagi faoliyatidan olgan daromadlari daromad solig‘i, to‘lov manbaidan olinadigan daromad solig‘i, shuningdek, fuqarolarning O‘zbekiston

Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'lanadigan majburiy sug'urta badallaridan ozod etilgan.

Xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish maqsadida, xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish borasida yaratilayotgan ushbu qulay shart-sharoitlar mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan birga, xususiy mulkning yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi va ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Respublika iqtisodiyotida xususiy mulkning o'rni va rolini tubdan oshirish, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, yalpi ichki mahsulotda xususiy mulk, jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi ulushini izchil oshirish maqsadida:

1. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar dasturida quyidagilar belgilab qo'yilgan:

- tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashish va to'sqinlik qilish, xususiy mulkdorlar huquqlarini buzganlik uchun davlat, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari javobgarligini jinoiy javobgarlikka tortish darajasigacha oshirish;

- xususiy mulkni himoya qilish kafolatini kuchaytirish, tadbirkorlik faoliyatini tartibga soladigan ma'muriy va jinoyat qonunchiligini liberallashtirish jarayonini davom ettirish;

- barcha turdagi ro'yxatdan o'tkazish, ruxsat berish va litsenziyalash, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq tartib-taomillarni yanada soddalashtirish;

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish uchun zarur shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish, ularning moddiy va kredit resurslaridan foydalanishini kengaytirish, biznes muhitni yaxshilash.

Dasturga kiritilgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish uchun shaxsiy javobgarlik mas'ul ijrochilar – tegishli

vazirliklar, idoralar, sud, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlar rahbarlariga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga yuklatilgan.

2. 2015-yilning 1-iyulidan shunday tartib o'rnatilgan:

– mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklari faoliyatiga oid barcha tekshiruvlar rejali tartibda nazorat organlari tomonidan to'rt yilda bir martadan, boshqa xo'jalik subyektlarida esa faqat O'zbekiston Respublikasi Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi respublika kengashi qaroriga asosan uch yilda bir martadan ko'p bo'lmagan tartibda amalga oshiriladi;

– moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan rejali tekshiruvlar o'tkazish muddati 10 kalendar kunidan oshmaydi;

– tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar faqat so'nggi rejali tekshiruvdan keyingi davrni qamrab oladi;

– qo'zg'atilgan jinoiy ishlar munosabati bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt jalb etgan advokatlar albatta ishtirok etgan holda (xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ushbu huquqning rad etilish holatlari bundan mustasno) amalga oshiriladi.

7.4. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari

Mamlakatimizga ichki va tashqi manbalar hisobidan investitsiyalarni jalb etish hisobiga iqtisodiyotni modernizatsiyalash jadal sur'atlar bilan davom etmoqda. Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlar tajribalariga tayangan holda investitsiya siyosatini amalga oshirishda quyidagi uch prioritetli yo'nalishga alohida e'tibor berilmoqda:

– import o'rini bosish strategiyasini rivojlantirish;

– tayanch tarmoqlar va eksport salohiyatini mustahkamlash;

– ilmtalab sohalar va innovatsion ishlanmalarni rivojlantirish.

Investitsiyalarni jalb etishda e'tiborli jihat Koreya Respublikasining investitsiya strategiyasida namoyon bo'ladi. Ushbu mamlakat xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishda shunday siyosat olib borganki, bunda Janubiy Koreyaga boshqa rivojlangan mamlakatlardan, xususan AQSh va Yaponiyadan investitsiyalar jalb qilishda ulardagi samarali menejment uslublari va ishlab chiqarish texnologiyasini o'ziga tatbiq qilishga intilgan.

Malayziyaning investitsiya siyosatida esa ustuvor jihat investitsiyalarni qayta ishlash sanoatiga yo'naltirish bo'lib hisoblanadi⁵⁵.

Ushbu mamlakatda investitsiyalarni ilmtalab va yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish sohalariga, jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, nanotexnologiyalar, yuqori malakali xizmatlar kabi sohalarga yo'naltirilmoqda. Xususiyl sektorning o'zida investitsiyalarning yillik o'rtacha o'sishi 11-12 foizni tashkil etmoqda. Ularning umumiy investitsiyalar hajmidagi salmog'i 50 foizdan ortiq bo'lib, so'nggi besh yil mobaynida xususiyl investitsiyalarning umumiy miqdori 95 milliard AQSh dollaridan oshib ketgan.

Malayziyada sanoatni rivojlantirishning bosh rejasiga asosan investitsiyalar sohasida quyidagi vazifalar belgilab olingan:

– investitsiyalarni jalb etish orqali yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni jadallashtirish va ilg'or texnologik tarmoqlarni rivojlantirish;

– sanoatning ustuvor tarmoqlari rivojlanishiga ko'maklashish;

– sanoatga ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, simsiz uzatish texnologiyalari, mikroelektromexanik tizimlari, lazer texnologiyalarini tatbiq etishni yanada kengaytirish;

⁵⁵ <http://www.ved.gov.ru/articles sayti ma'lumotlari asosida>

– sanoatning o‘shida mehnat unumdorligi omilining rolini oshirish;

– milliy sanoatning xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini yanada rivojlantirish va ularni sanoatga tatbiq etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;

– iqtisodiy salohiyat va raqobatdoshlikni mustahkamlash maqsadida strategik hamkorlik va markazlashuvni rag‘batlantirish.

Shu bilan birga, Malayziyada investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida turli soliq imtiyozlari joriy qilingan bo‘lib, bunda investitsiya natijasida olingan foydaning faqat 30 foizi dastlabki 5 yil davomida soliqqa tortiladi. Ayniqsa, hududlarning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishida nisbatan yaxshi rivojlanmagan shtatlarda faoliyat ko‘rsatuvchi investorlar foyda solig‘idan dastlabki 5 yil davomida to‘liq ozod qilinadi.

Yaponiyada ham investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishi yuksak texnologiyalarga asoslangan va resurs tejovchi ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga qaratilgan. Umuman olganda, Yaponiyaning rivojlanishi aynan ilmtalab sohalarning rivojlantirilishi hamda samarali ishlab chiqarish texnikalarining tatbiq etilishiga tayanadi.

Yaponiyaning dastlabki rivojlanish davri tajribasi shuni ko‘rsatdiki, nafaqat yangilik yaratish uchun kapital zarur, balki kapitaldan foydalanish uchun ham yangilik zarur bo‘ladi. Ushbu ikkala yo‘nalish bir-biri bilan uzviy bog‘liq va o‘zaro bir-birini to‘ldirib turadi. Bu holat shunday izohlanadi, ya‘ni yangilik yaratish uchun muayyan kapital zarur bo‘lsa, mavjud kapitaldan samarali foydalanish uchun yangilik kiritilishi taqozo qilinadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi yana bir ahamiyatli jihat investitsiya jarayonida yirik transmilliy kompaniyalarning faol ishtiroki, moliya bozorining yuqori rivojlanganligi, xususan, qimmatli

qog'ozlar muomalasining keng tarqalganligi, turli jamg'armalarning investitsiya faoliyatiga jalb qilish mexanizmining yuqori darajada tarkib topganligi bilan ajralib turadi.

Rivojlangan mamlakatlar investitsiya faoliyatida boy tajriba to'plangan bo'lib, undan O'zbekiston amaliyotida foydalanish investitsiyalash amaliyotini takomillashtirish va investitsiyalarning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu borada bir qator rivojlangan mamlakatlarda investitsiya me'yorining nisbatan yuqori va barqaror darajasiga erishilmoqda.

Yuqorida keltirilgan ayrim chet el mamlakatlaridagi investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlari mamlakatimizga tatbiq qilish muayyan ijobiy natijalarni bermasdan qolmaydi. Ayniqsa, Koreya Respublikasi investitsiya siyosatining tajribasi o'zining ahamiyatlilikligi bilan ajralib turadi. Bu borada mamlakatimizda ham investitsiya siyosatining muhim ustuvorliklaridan biri aynan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda uzoq muddatli loyihalar asosida ilg'or texnika va texnologiyalar kiritishga qaratilgan. Zero, Birinchi Prezidentimiz alohida ta'kidlab o'tganidek, "O'zbekiston o'zining mustaqil taraqqiyoti davrida qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelmoqda"⁵⁶.

Shu bilan birga, investitsiyalardan samarali foydalanishda bir qator rivojlangan mamlakatlar tajribasi bilan tanishganda, investitsiyalar asosan ilg'or texnologiyalarni joriy etish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, resurs tejovchi va ekologik talofati kam bo'lgan, mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiluvchi sohalarga yo'naltirilayotganining guvohi bo'lamiz.

Iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlarining investitsion faolligi yalpi talabning, kelajakda esa, milliy ishlab chiqarish hajmi va bandlik

⁵⁶ Karimov I.A. "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari"/T.:O'zbekiston, 2009, 9-bet.

darajasining indikatori hisoblanadi. Biroq, investitsion jarayonlarni jadallashtirish uchun iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlarida iqtisodiy vaziyatni aniq tasavvur qila olish kerak. Investorlar, har doim, investitsiya qilinayotgan obyektning salohiyatini va uning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini hisobga oladilar. Iqtisodiyot sektorlarining investitsion jozibadorligi ko'plab omillarga bog'liq va u alohida xususiyatga ega. Iqtisodiyot sektorida yuzaga kelgan vaziyatni baholash birinchi galda hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarni, nomutanosibliklarni aniqlaydi. Muammoli nuqtalarga o'z vaqtida e'tiborning jalb qilinishi xorijiy investorlar uchun obyektlar jozibadorligini oshirishga yordam beradi.

Amaliyotda investorlarning maqsadi, vazifalari va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda u yoki bu mamlakatda muammolarning ahamiyati nuqtayi nazaridan iqtisodiyot subyektlaridagi investitsion vaziyatni baholash bo'yicha bir qancha uslubiy yondashuvlar mavjud. MDH, jumladan Rossiya, Ukraina kabi mamlakatlarda bu sohadagi ishlar Hukumat topshirig'iga ko'ra Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, TACIS, USAID, British & American Tobacco, Ernst & Young kabi ko'plab xorijiy tashkilotlar, xalqaro auditorlik kompaniyalarining ekspertlarini jalb qilgan holda amalga oshirilgan.

Iqtisodiyotning real sektoridagi vaziyatni taqqoslama hisob-kitoblar yordamida tahlil qilish uchun turli tahliliy hisoblash va algoritmik matematik usullardan foydalanilgan. Mazkur hisob-kitoblar uchun xorijiy tajribalar natijasida ishlab chiqilgan uch omilli modeldan, investitsion jozibadorlik muammolari bilan shug'ullanuvchi ko'plab xorijiy va mahalliy auditorlik, konsalting firmalarining yuqori malakali mutaxassisleri takliflaridan foydalanildi. Real sektordagi iqtisodiy vaziyatni investitsion jozibadorlik darajasi bo'yicha baholash integrallashgan hisob-kitoblar asosida quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topgan:

1) rivojlanish istiqbollari;

2) faoliyat samaradorligi;

3) investitsion xatarlar. Mazkur elementlarning har biri alohida indikatorlarni guruhlash yordamida tartibga solingan yaxlit ko'rsatkichlarni o'zida aks ettiradi.

1. Rivojlanish istiqbollari quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholanadi:

– sektorning mamlakat iqtisodiyotida tutgan o'lni. Ushbu ko'rsatkich asosini mamlakatda amalga oshirilayotgan tarkibiy siyosatni hisobga olgan holda sektorning YalMdagi joriy va kelajakdagi ulushi va asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining respublika bo'yicha asosiy ishlab chiqarish fondlarining jami balans qiymatidagi ulushi tashkil etadi;

– sektorning iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga chidamliligi. Mazkur ko'rsatkich darajasi tarmoq ishlab chiqarish hajmining YalMdagi o'sish sur'atlari dinamikasi, ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar dinamikasi asosida aniqlanadi;

– sektorning ijtimoiy ahamiyati. Mamlakatdagi jami ish bilan band bo'lgan aholiga nisbatan tarmoqda band bo'lganlarning ulushi, tarmoqdagi o'rtacha yillik ish haqining mamlakat bo'yicha o'rtacha yillik ish haqiga nisbati olinadi;

– sektor rivojlanishining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Tahlillar uchun shaxsiy va banklarning moliyaviy resurslari hisobiga amalga oshiriladigan kapital qo'yilmalarning salmog'i, sektorga kapital qo'yilmalarning mamlakat iqtisodiyotiga qo'yilayotgan kapital qo'yilmalarga nisbatan korrelyatsion dinamikasi ko'rsatkichlari olinadi;

– iqtisodiyot sektorining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash darajasi. Mazkur ko'rsatkichni miqdoriy baholash uchun davlatning tarmoqqa kiritayotgan kapital qo'yilmalar miqdorining yalpi kapital qo'yilmalardagi ulushi olinadi.

2. Rentabellik darajasi quyidagi koeffitsiyentlar yordamida aniqlanadi:

- sektor aktivlarining rentabelligi – aktivlardan keladigan foyda darajasi haqida ma'lumot beradi;

- mahsulotlarni sotish rentabelligi – foydaning sotilgan mahsulotlar hajmiga nisbatan mosligini va uning iqtisodiyot sektoridagi tannarhini ko'rsatadi;

- joriy xarajatlar rentabelligi – mahsulotni ishlab chiqarish va sotishga ketgan xarajatlar nuqtayi nazaridan mazkur mahsulotga belgilanadigan eng maqbul narx haqida ma'lumot beradi;

- sektorga ajratilayotgan kapital qo'yilmalarning rentabelligi

- qo'shilgan qiymatning o'sishi va bir yil oldingi kapital qo'yilmalarning bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi.

3. Investitsion xatarlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topgan:

- to'lovga qobillik darajasi – Kuk koeffitsiyenti asosida baholanadi, bu koeffitsiyent bank kreditlari qay darajada shaxsiy mablag'lar hisobiga qoplanishini ko'rsatib beradi;

- ijtimoiy mavqei darajasi – sektordagi ish haqining mamlakatdagi yashash minimumiga nisbatan muvofiqligi tushuniladi;

- xususiy kapitallar rentabelligining o'rtacha tarmoq ko'rsatkichining variatsion koeffitsiyenti – moliyaviy (investitsion) xatar darajasi dinamikasining an'anaviy o'lchov darajasi hisoblanadi.

Iqtisodiy holat elementlari ko'rsatkichlari o'lchovi turli miqdor va kenglikka ega bo'lgani hamda olinadigan natijalarni yagona masshtabga keltirish uchun ko'rsatkichlarni darajalash uslubiyotidan foydalanilgan. Mazkur uslubiyot investitsion jozibadorlikni baholashning har bir ko'rsatkichi bo'yicha $[0,1]$ intervalda teng taqsimlashga asoslangan. Baholash ko'rsatkichining eng past darajasiga 0, eng katta darajasiga 1 beriladi. Shunday qilib, qolgan ko'rsatkichlar interval ichida, ya'ni o'z darajasiga mos ravishda 0 va 1 orasida taqsimlanadi.

Integral ko'rsatkichlar sifatida investitsion jozibadorlikni baholash elementini o'rtacha darajasidagi ko'rsatkichlari qabul qilinadi. Shuning uchun ham, investitsion jozibadorlikni baholash elementlari darajasini ko'rsatkichlarining qiymatlari turli omillar tizimini majmuaviy baholash imkonini beradi.

Iqtisodiyot sektorlarining investitsion jozibadorligini baholash unsurlari har xil ma'lumotlar berganligi uchun investitsion qarorlar qabul qilishda turli xil rol o'ynaydi. Shu sababli asosiy elementlarning ahamiyati ekspert yo'li bilan ya'ni, baholashni tasniflovchi xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi. Real sektor tarmoqlarining investitsion jozibadorligini baholash uchun asosiy elementlarning quyidagi koeffitsiyent ko'rsatkichlari tavsiya etiladi:

- tarmoq rivojlanishi istiqbolining darajasi – 0,2;
- iqtisodiyot sektorining rentabellik darajasi – 0,65;
- tarmoqdagi investitsion xatarlar darajasi – 0,15. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, investitsion jozibadorlikni baholash ko'rsatkichlari agarda summada o'lchanayotgan bo'lsa 1,0 yoki foizda 100%ni tashkil etishi lozim.

Investitsion jozibadorlikni baholashning asosiy elementlari ahamiyatining nisbati umumiy xarakterga ega, chunki u I.A. Blankning mualliflik kontseptsiyasi xisoblanadi. Iqtisodiyot real sektorining investitsion jozibadorligini baholashning absolyut integral darajali ko'rsatkichlarini hisoblash quyidagi tenglama yordamida amalga oshiriladi:

$$R_j = \sum R_{kj} \cdot f_k$$

bu yerda:

R_j – investitsion jozibadorlikning absolyut integral darajaviy ko'rsatkichi;

j – iqtisodiyotning sektori;

Rkj – iqtisodiyot sektorining investitsion jozibadorlik elementi bo'yicha integral darajaviy ko'rsatkichi;

f_k – iqtisodiyot sektorini umumiy baholashda elementlarning mosligi: bu yerda:

$$f_k \in [0;1], \sum f_k = 1$$

7.5. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari

Milliy iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini jadallashtirishda dolzarb masala hisoblangan aholini ish bilan ta'minlash va turmush darajasini oshirish masalalarini hal etishda ham yetakchi o'rin tutmoqda.

Kichik biznesning ixchamligi, bozor konyunkturasi o'zgarishlari va iste'molchilar ehtiyojlariga tez moslasha olishi, iqtisodiyot tarmoqlarini barqaror sharoitda yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadini oshirish borasida eng qulay va maqbul vositaga aylantirmoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik o'zining iqtisodiyotimizdagi o'ta muhim va salmoqli hissasi, roli va ta'siri boshqa hech bir soha va yo'nalish o'rnini bosa olmaydigan katta ahamiyati bilan davlat va jamiyatimiz rivojida alohida o'rin egallaydi⁵⁷.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning izchil rivojlanib borishini ta'minlash orqali mamlakatimizda jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan o'rta sinfning shakllanishiga va uning tobora mustahkam bo'lib borishiga erishilmoqda. Shunday ekan, endilikda kichik biznesni nafaqat son jihatdan ko'paytirish, balki uni avvalo sifat jihatdan ham rivojlantirishimiz, bu borada oddiy ishlab chiqarishdan ichki va tashqi bozorga yo'naltirilgan murakkab, yuksak

⁵⁷ Karimov I.A. — Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish — taraqqiётimizning muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishdagi ma'ruzasidan. Xalq so'zi, 2010-yil 8-dekabr.

texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishga o'tish masalasiga alohida e'tibor qaratishimiz darkor. Yurtimizda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvini yanada chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining innovatsion rivojlanish yo'llarini ishlab chiqish orqali ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasida o'zaro foydali aloqalarni mustahkamlashga bo'lgan e'tibor yildan-yilga oshib bormoqda. Shu bilan kichik korxonalarning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati ortib bormoqda. Shunday ekan, bunday sharoitda, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyoti sharoitida zarur tezkorlikni ta'minlab, ishlab chiqarishdagi chuqur ixtisoslashuv va tarmoqlashgan kooperasiyani yaratadi, bularsiz yuksak samaradorlikni ta'minlab bo'lmaydi;

- bozor uchun zarur bo'lgan raqobatchilik muhitini yaratadi, hamda o'zgarib turadigan bozor talabiga moslab tezda ishlab chiqarish turini o'zgartirib olish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning xususiyatlari (muomala kapitalining kichikligi, uning tez aylanuvchanligi, ishlab chiqarish vositalarini tezda almashtirish imkoniyatlari va b.q.) uning bir qancha afzalliklarga ega bo'lishi imkoniyatlarini yaratadi:

- izlanish, yangi mahsulotlarni maromiga yetkazish va o'zlashtirish, ularni talabning tez o'zgarib turish xatarini hisobga olgan holda kichik uyushmalarda ishlab chiqarish;

- tezkor texnik servisning ishonchliligi va iste'molchilar bilan mustahkam aloqalar o'rnatish;

- ishlab chiqarishni moslashuvchan tarzda tashkil etish va mahsulot sotishni bozor talablariga, hamda bozor vaziyatlari o'zgarishlariga muvofiq olib borish;

- ortiqcha ish kuchini o'ziga singdirish;

- boshqarishning oddiyligi, katta ma'muriy apparatning yo'qligi, qurilish va loyiha quvvatlarini o'zlashtirishda qisqa muddat, kapital sarflarining tez o'zini oqlashi, kapital aylanmasida yuqori tezlik;

- xomashyo va mehnat resurslari, ishlab chiqarish chiqindilaridan to'liqroq va samaraliroq foydalanish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni hamda u bilan bog'liq barcha narsalar zamonaviy ijtimoiy ishlab chiqarish tashkiliy tuzulmasini muhim va tarkibiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun ham davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka muhim o'rin ajratilib, ular davlat tomonidan qo'llab-quvvatlab kelinmoqda.

Kichik biznesni yanada rivojlantirish istiqbollarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

– kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati uchun yanada qulay muhit yaratish;

– huquq va manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirishga yo'naltirilgan normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish;

– moliya-xo'jalik faoliyatiga davlat va nazorat tuzilmalarining aralashuvini keskin kamaytirish;

– tashkil etish tartibini soddalashtirish va faoliyat yuritishning moddiy-texnik shart-sharoitlarini ta'minlash;

– soliq va boshqa to'lovlar borasida yengilliklar yaratish, hisobot topshirish tizimini takomillashtirish;

– kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish;

– xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish;

– tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi ishtirokini kengaytirish;

– ilg'or ilm-fan yutuqlariga asoslangan KB va XTni rivojlantirishga keng yo'l ochib berish;

– imtiyozlar va qulay sharoitlar tizimini yanada rivojlantirish.

Qaysi hududda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishida ustuvorlikka erishilsa, shu hudud ijtimoiy-iqtisodiy tomondan barqaror

rivojlanadi. Bu esa, o'z navbatida, yangi ish joylari yaratish va shu orqali aholi bandligini shakllantirish muammosini hal etilishiga erishishni, aholi daromadlarini oshirishni hamda turli tarmoq sohalari o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalarning mustahkamligini ta'minlaydi.

Kichik biznesning imkoniyatlaridan samarali foydalanish deganda tabiiy va moddiy resurslarni eng kam jalb etgan va tejamli foydalanishni tashkil eta olish qobiliyati tushuniladi. Kichik biznesda tadbirkorlik g'oyalari, muammolarning yechimiga innovatsion yondashuvlar juda tezlik bilan amaliyotga tatbiq etiladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda yuqori samaradorlikni ta'minlovchi asosiy motivatsiya – bu tadbirkorlik subyektlarining o'z daromadlarini oshirish, ularning moddiy va moliyaviy resurslari, munosib mutaxassislik, kasb-kor, ma'lumot darajasi va boshqa jihatlari bilan aniqlanuvchi jamiyatdagi o'rta mulkdorlar qatlamiga mansubligini belgilab beruvchi tegishli mavqega erishish hisoblanadi.

Har bir iqtisodiy maydonning ichki iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, undan samarali foydalanishda kichik biznes imkoniyatlarini qo'llash tizimli tarzda amalga oshirilishi lozim. Bunda asosiy e'tibor hududdagi muammolarni hal etishda kichik biznesning kengroq ishtirokini ta'minlash imkoniyatini beruvchi ishlab chiqarish tizimini diversifikatsiyalashga qaratilishi lozim. Bunda kichik biznesdan hududlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning manbai sifatida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni boshqarishni tubdan qayta qurish mulkka egalik qilishni yangi shakllarini tashkil etish va xususiy mulkka ustunlik berish maqsadida o'tkazilgan iqtisodiy islohotlar o'z samarasini ko'rsatdi va bugungi kunda iqtisodiy islohotlar tobora chuqurlashib, kengayib bormoqda va mulkchilikni barcha turlarining tarmoq – sohalarida tovar mahsulotlari ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hamda shu bajarish doirasida raqobatbardoshlik jarayonlari tobora jadallashib, iqtisodiy samaradorlik ta'minlanmoqda. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti

jarayonlarida ish yuritadigan tadbirkorlik asosiy iqtisodiy mehnat faoliyatidan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishda bilim, malaka, tajribaga ega bo'lgan, yuqori daromad va foyda olishga erishish yo'lida tavakkalchilik bilan ish bajaradigan tashabbuskor inson faoliyati sifatida muayyan mahsulotlarni ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish, ish o'rinlarini yaratish, bandlikni ta'minlashda eng ma'qul bo'lgan xo'jalik yuritish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hisoblanadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari yaratilgan bo'lib, "Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-tamoyillari to'g'risida", "Raqobat to'g'risida", yangi tahrirdagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"dagi qonun hujjatlarida ta'minlab berilgandir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-308-sonli qarori shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarini rivojlantirish chora-tadbirlari izchil amalga oshirib borilishi, aholiga qo'shimcha yer maydonlari berilgani, chorva mollari sonining ko'payishiga, ichki iste'mol bozorini chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlashga, shuningdek, "Shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hamda mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlashda ularning rolini kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1737-sonli Prezidentning farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qarori huquqiy shart-sharoitlar yaratib bermoqda.

Aholining kun sayin o'sib borayotgan moddiy ne'matlarga talab-ehhtiyojlarini qondirish birinchi darajali vazifa hisoblanadi. Ya'ni, oziq-ovqat, sabzavot-poliz, chorva, baliq, parranda mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish, bu mahsulotlarni qayta ishlab, ichki bozorni to'ldirish va iste'molchilarga taklif etish hozirgi kunning va undan keyin ham dolzarb amalga oshirib boriladigan ustuvor ahamiyat kasb etadigan chora-tadbirlar majmuini tashkil etadi.

Xalqaro amaliyotda davlat kapitali ko'proq ssuda shaklida, xususiylar va uzoq muddatli kapital esa – tadbirkorlik shaklida namoyon bo'ladi. Kelib chiqish manbalariga ko'ra xalqaro kapital – bu davlat mablag'lari yoki xususiylar kapital ko'rinishida bo'ladi. Davlat kapitali banklar ichida rasmiylar kapital deb ham ataladi. U davlat byudjetidan xorijga chiqariladigan yoki u yerdan yo bevosita hukumatlar qarori bilan, yoki hukumatlararo tashkilotlar qarori bilan qabul qilinadigan mablag'lardir.

Shakllariga ko'ra – bu davlat qarzlari, ssudalar, grantlar (sovg'alar), yordam ko'rinishida bo'lib, ularning xalqaro harakati hukumatlararo kelishuvlar bilan belgilanadi. Xalqaro tashkilotlarning kreditlari va boshqa mablag'lari ham shular qatoriga kiradi. Biroq har qanday hollarda ham bu soliq to'lovchilarning oluvchiga turli yo'llar bilan yetib boradigan pullari hisoblanadi⁵⁸.

Xususiylar kapital – bu xususiylar shaxslar tomonidan xorijga joylashtiriladigan yoki xorijdan qabul qilinadigan nodavlat manbalar mablag'laridan iborat. Ular tarkibiga: investitsiyalar, savdo kreditlari, banklararo kreditlash kiradi. Ular davlat byudjeti bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi, biroq hukumat ularning ko'chib yurishini kuzatib turadi va o'z vakolatlari doirasida ularni nazorat qilib, boshqarishi mumkin.

Xalqaro kapital migratsiyasining shakllari tadbirkorlik va ssuda kapitali ko'rinishida bo'ladi. Kapitalning tadbirkorlik shaklidagi migratsiyasi uchun quyidagi uchta majburiylar belgilar xos bo'ladi:

–xorijda ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish yoki unda ishtirok etish;

–xorijiy kapital qo'yilmalarining uzoq muddatlilik;

⁵⁸ Кирсеев А. П. Международная экономика. В 2 ч. Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. – М.: Международные отношения, 2000. С. 301.

– xorijiy korxonaga yoki uning bir qismiga mulkchilik huquqiga ega bo‘lish⁵⁹.

Yuqorida qayd etib o‘tilgan xususiyatlar va ishtirok etish maqsadlarining qanchalik amalga oshishiga bog‘liq holda tadbirkorlik kapitalini chetga chiqarishning ikki turi ajratiladi: to‘g‘ridan to‘g‘ri va portfel investitsiyalar (PI). TTXI – bu xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo‘lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksioner kapitaliga to‘la ega bo‘lish yoki kamida 10 foiz xo‘jalik faoliyatining ta’sirchan nazorat qilinishini ta’minlaydi⁶⁰.

To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalash shakllari va usullariga tegishli turlicha talqinlarning berilishi jiddiy muammolarni keltirib chiqardi (masalan, NAFTA va ASEAN ta’riflari shular jumlasidandir) va amaliy muammolarni hal qilishda qator variantlar-opsiyalarning vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Bu xalqaro investitsiyalash masalalari bo‘yicha muzokaralardagi, iqtisodiy diplomatiyadagi munozarali muammolardan biridir. *Portfel investitsiyalar* – bu kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog‘ozlariga (korxona ustav kapitalining 10 foizdan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo‘lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi⁶¹. Ushbu turdagi tadbirkorlik kapitalini olib chiqib ketishning o‘ziga xos belgilari 7.2 – jadvalda yaqqol namoyish etilgan.

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi jarayonida portfelli investitsiyalar ulushining ortishi tabiiy holdir. Bu ikkita holat bilan izohlanadi:

- jahonda moliya bozorlarining jadal rivojlanishi;
- portfel investitsiyalarning yuqori likvidliligi bilan bog‘liq afzalliklar.

⁵⁹ Ливенцев Н. Н, Костюнина Г. М. Международное движение капитала (Инвестиционная политика зарубежных стран): учебник. - М.: Экономист, 2004. С. 33; World Investment Report 2014:

⁶⁰ Investing in the SDGs: An Action Plan. New York and Geneva, 2014. P. 9.

⁶¹ Швандар К. В. Прямые иностранные инвестиции в странах BRIC. //Банковское дело, №02, 2008.С. 46-47.

**To'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalar o'rtasidagi
o'ziga xos farqlar**

Belgilar	Belgilar to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmanni nazorat qilish	Yuqori foyda olish
Maqsadga erishish yo'llari	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil qilish va yuritish	Xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish
Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to'liq egalik qilish	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalini kamida 25 foizini sotib olish (AQSh, Yaponiya va Germaniyada -10%)
	b) aksiyalar nazorat paketini sotib olish (XVF ustaviga ko'ra kompaniya aksiyadorlik kapitalining 25 foizidan kam bo'lmashligi kerak)	
Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividendlar, foizlar

Portfel investitsiyalar ancha yuqori likvidlikka ega bo'lib, harakatchan hisoblanadi. Ularni riskli zonadan boylik orttirishdan yengilroq boyigan muhitga ko'chirish qiyin emas. Portfel investitsiyalar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va professional bilimlarni oshirish uchun katta mehnat talab etmaydi⁶². Kapitalni olib chiqishning tadbirkorlik shakli ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqadorligi tufayli ko'pincha "ikkinchi iqtisodiyot" deb ataladi. Boshqa shakl ssuda kapitalining harakati milliy ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqaga ega bo'lmasdan qabul qiluvchi mamlakatdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga bilvosita tarzda ta'sir qilishi mumkin⁶³.

Demak, kapitalning har bir guruhi yana quyi guruhlariga ajralib ketadi va ularni shartli ravishda eksport va import, deb hisoblash mumkin (7.3-jadval).

⁶² Мельянцеv В. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия. //Мировая экономика и международные отношения, №9, 2007. С. 19-20.

⁶³ Ивасенко А. Г., Никонова Я. И. Иностранные инвестиции. -М.: КНОРУС, 2011. С. 184.

Xalqaro kapitalning funksional bo'linishi

Guruhlar	Quyi guruhlar	Kapital harakati
TTXI	Xorijda	Rezident va norezident o'rtasida uzoq muddatli o'zaro iqtisodiy manfaatning vujudga kelishiga olib keluvchi kapital harakati
	Mamlakat ichida	
Portfel investitsiyalar	Aktivlar	Qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan bog'liq kapital harakati
	Aktivlar	
Boshqa investitsiyalar	Aktivlar	Davlatlararo kreditlar va bank depozitlari bilan bog'liq kapital harakati
	Passivlar	
Zaxira aktivlar	Monetar oltin	To'lov balansi qoldig'ini qoplash uchun foydalanish mumkin bo'lgan aktivlar bilan bog'liq kapital harakati
	Qarz olishning maxsus qoidasi (SDR)	
	XVFning zaxira pozitsiyasi	
	Xorijiy valyuta	

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida 2008-yilda 2007-yilga nisbatan TTXIni jalb etish va chetga chiqarish hajmi jahon bo'yicha tegishli 14,2 va 3,1 foizga qisqargan. Ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda ham salbiy tendensiyaga ega bo'lib, mutanosib ravishda 29,2 va 16,7 foizni tashkil etgan⁶⁴. Bu davrda rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida TTXI ni jalb etish va olib chiqish hajmi o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xalqaro kapitallar harakatidagi jiddiy o'zgarishlar AQSh dagi ipoteka krediti inqirozi ta'sirida moliya bozorlaridagi shart-sharoitlarning yomonlashuvi va inflyatsiya ehtimolining kuchayishiga olib keldi⁶⁵.

AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Fransiya kabi mamlakatlar xalqaro bozordagi asosiy investorlar bo'lib, TTXI taklifini shakllantiradigan mamlakatlar hisoblanadilar. Shunga qaramasdan oxirgi yillarda rivojlangan mamlakatlarning TTXIning global oqimidagi ulushi

⁶⁴ Андрианов А. Ю., Валдайцев С. В., Воробьев П. В. Инвестиции: учебник. - М.: Проспект, 2007. С.563.

⁶⁵ World Investment Report 2016: Investing in a Low-carbon Economy. UNCTAD, - New York and Geneva, 2016

qisqarib bormoqda. Jumladan, 1980–2016-yillarda xorijga chiqarilgan jami TTXI ning 92,7 foizi, jalb etilayotgan TXI ning 87,6 foiz rivojlangan mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yilga kelib mos ravishda 61,3 va 41,5 foizni tashkil etdi⁶⁶.

Tahlillar ko'rsatishicha, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti AQSh va Yevropabank tizimi bilan bevosita uzviy bog'lanmaganligi bois inqirozdan jiddiy zarar ko'rmadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari ilk marotaba TTXI global oqimining yarmidan ortig'ini jalb etishdi. Ushbu mamlakatlardan TTXI olib chiqish ilk marotaba rekord hajmga yetdi va ularning aksariyat qismi Janub mamlakatlariga yo'naltirilmoqda⁶⁷. Jahon iqtisodiyotida 2010-yildan rivojlanayotgan mamlakatlar TTXI larni jalb qilish hajmining yarmidan ortig'ini o'zlashtirdilar. TMKlar esa bu mamlakatlarda loyihalarni investitsiyalash va mahsulot bozorlarini o'zgartirishda faol qatnashmoqdalar. Rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari ilk bor 2010-yilda global TTXI oqimining yarmidan ortig'ini o'zlashtirdilar⁶⁸. Shuningdek, agar xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakat qonunchiligi milliy investorlar uchun salbiy tomonga o'zgarsa, odatda, xorijiy investitsiyali korxonalar uchun bu o'zgarishlar muddati bo'yicha kechiktirilishi ko'zda tutiladi⁶⁹.

Jahonda aksariyat hollarda, xorijiy investorlar uchun imtiyozli rejim xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga maksimal darajada intilayotgan rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tomonidan yaratiladi⁷⁰. Shu bilan birga xalqaro investitsiya jarayonining asosiy ishtirokchilari sifatida investitsiya faoliyatini kengaytirishga va barcha uchun yagona investitsiya rejimini yaratishga intilayotgan rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi.

⁶⁶ World Investment Report 2014: Investing in the SDGs: An Action Plan. UNCTAD, - New York and Geneva, 2014. p. 264.

⁶⁷ World Economic Outlook: October 2001. IMF, 2001.

⁶⁸ World Economic Outlook: September 2003. IMF, 2003

⁶⁹ World Economic Outlook: Rebalancing Growth. April 2015

⁷⁰ World Economic Outlook: Slowing Growth, Rising Risks. September 2016. IMF, 2016.

Jahonning yetakchi rivojlangan mamlakatlari umumiy, bir xil tamoyillar asosida ishlaydigan yagona investitsiya rejimini shakllantirish tarafdorlaridir. Bu yagona investitsiya rejimining yaratilishi kapital oqimining samarali rivojlanishiga zamin yaratadi.

Tayanch soʻz va iboralar: *Xususiy tadbirkorlik, kapital aylanmasi, xomashyo, kichik biznes, bozor konyunkturasi, xususiy investitsiyalar, xususiy mulk, shaxsiy va jalb qilingan mablagʻlar, iqtisodiyotning real sektori, sanoat korxonasi, real sektorning tarmoq infratuzilmasi.*

Oʻzini-oʻzi tekshirish uchun savollar

1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasining mohiyati.
2. Iqtisodiyotning real sektorini tarkibiy tuzilishi.
3. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish omillari.
4. Xususiy investitsiyalarni iqtisodiy mohiyati.
5. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlatning ishtiroki.
6. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari.
7. Mamlakatimizda iqtisodiyotning va uning real sektorini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yoʻnalishlari.

VIII BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIIYA MUHITINING O'RNI

8.1. Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy negizida mamlakatimizga xorijiy kapital oqimi va investitsiyalarni jalb qilishga ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda, bir qancha chora-tadbirlar ishlab chiqilib amalda foydalanib kelinmoqda. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, investitsiya faolligining o'sish sur'atlari investitsiya muhitiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Investitsiya muhitining jozibadorligi xorijiy investitsiyalar oqimini ko'paytirishning muhim omili hisoblanadi. Iqtisodiyotda investitsiya faoliyatining rivojlanishi, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilishning ko'lami, yo'nalishlari va samaradorligi, bevosita, investitsiya muhitiga bog'liqdir.

Iqtisodchi-olimlardan A.Vaxabov, Sh.Xajibakiyev, N.Mo'minovlar investitsiya muhiti to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadilar: "Investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltilik darajasini va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir. Investitsiya muhiti kompleks, ko'pqirrali tushuncha bo'lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valyuta siyosati, iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya sur'atlari, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko'rsatkichlarga ega"⁷¹. Shuningdek, mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmui investitsiya muhitini anglatadi.

"Investitsiya muhiti" va "investitsiya iqlimi" sinonim tushunchalar sifatida ishlatiladi. Bu xususda iqtisodchi-olimlardan D.G'ozibekov va T.Qoraliyevlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan: "Investitsiya

⁷¹ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: «Moliya», 2010. – B. 153.

iqlimi juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi"⁷².

Investitsiya muhitining holatini investitsiya faoliyatini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini aniqlaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, ekologik va boshqa shart-sharoitlarning umumlashtiruvchi xususiyatlari belgilab beradi. Investitsiya muhiti deganda, mamlakat iqtisodiyoti yoki uning ma'lum bir hududiga kiritiladigan investitsiyalarning samaradorligini va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, tashkiliy-huquqiy, ekologik, madaniy va boshqa shart-sharoitlar majmuasi tushuniladi. U muayyan hududga investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan shart-sharoitlarning mavjud ijobiy va salbiy tomonlarini anglatadi.

Investitsiya muhiti investitsiya munosabatlarini amalga oshirish mumkin bo'lgan imkoniyatlar va qulayliklar majmuasini o'zida aks ettirgan voqelikdir. Investitsiya muhitini yaxshilashdan maqsad investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratish, investitsiya faoliyatini jadallashtirish va pirovardida, iqtisodiyotni yuksaltirish, ijtimoiy muammolarni hal etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini yaratishdan iborat. Investitsiya muhiti holati yaratilgan huquqiy baza va uning asoslari, qonun hujjatlarining sifatli tuzilishi va ularga rioya qilinishini talab etadi.

Investitsiyaviy jozibadorlik – mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror-bir korxona investitsiyalarining daromadliligi, rivojlanish istiqbollari va investitsiya riski darajasi nuqtayi nazaridan baholanishi. Investitsiyaviy jozibadorlik investitsiya salohiyati va investitsiya riski darajasini shakllantiradigan ikki guruh omillarning bir vaqtda ta'sir

⁷² G'ozibekov D.G., Qoraliyev T.M. Investitsiya faoliyatini tashkil etish va davlat tomonidan tartibga solish. – T.: TMI, 1993. – B. 46.

etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi hamda jozibadorligi, investitsiya riski darajasini aniqlash mumkin.

Investitsiya riski darajasi investitsiya muhitiga, bevosita, to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir. Investitsiya muhiti tabiiy shart-sharoitlar, foydali qazilmalar zaxiralari, ishchi kuchi malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi, tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, valyuta siyosati, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi, xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati, unga nisbatan imtiyozli shart-sharoitlarning yaratilganligi kabi omillar orqali belgilanadi.

Qulay investitsiya muhitining yaratilishi va xorijiy kapitalni qabul qilish tizimining samarali bo'lishi xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning zaruriy sharti bo'lib hisoblanadi. Investitsiya muhiti investitsiya resurslarini joylashtirish uchun umumiy mezon bo'lib, birinchi navbatda, kapital mablag'larning daromadlilikini ta'minlab berishga imkoniyat yaratadi.

Mamlakatning investitsiya muhitini shakllantiradigan omillar majmuini 8.1-jadval orqali ifodalash mumkin. Har qanday davlatga investitsiyalarning kirib kelishi va rivojlanishi mazkur mamlakatdagi investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillarga bevosita bog'liq bo'ladi.

8.1-jadval

**Mamlakatning investitsiya muhiti va uni keltirib
chiqaradigan omillar⁷³**

Omillar	Mazmuni
Iqtisodiy holat	Mamlakat to'lov balansining holati, valyuta-pul tizimi barqarorligi, tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganligi, ichki bozor sig'imining kattaligi, inflyatsiya darajasi, YaIM, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab

⁷³ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: «Moliya», 2010. – B. 174.

	chiqarishning o'sish sur'atlari
Huquqiy baza	Yangi sharoitlarga mos keladigan, mamlakat va uning alohida tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqaradigan huquqiy-me'yoriy, jumladan, respublika Prezidentining farmonlari va qarorlari, hukumat qarorlari, tegishli nizom va yo'riqnomalarning mavjudligi
Tabiiy xomashyo resurslari	Mineral, xomashyo, yoqilg'i-energetika va suv resurslari zaxiralari, qishloq xo'jaligi xomashyosini ishlab chiqarish hajmlari
Mehnat resurslari va bandlik	Iqtisodiy faol aholi soni, band aholi ulushi, ishsizlik darajasi, xizmatchilar daromadi darajasi, kadrlarning malaka darajasi, aholining savodxonligi
Ishlab chiqarishning texnik bazasi	Asosiy ishlab chiqarish fondlari, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, uskunalarning foydalanish muddati, asosiy fondlarning eskirishi darajasi
Ilmiy-texnika salohiyati	Iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalar, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar hajmlari, investitsiya risklari darajasi, ishlab chiqarishning texnik jihozlanishi, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish va ITTKI sohasini rivojlantirish holati, mahsulotning fan sig'imkorligi katta va yuqori texnologik turlarini ishlab chiqarish
Moliya-kredit tizimi	Soliq va kredit siyosati, iqtisodiyotning real sektori korxonalarining foydalilik va rentabellik darajasi. Narx siyosati va narxni shakllantirish siyosati
Infratuzilma	Bank tizimining rivojlanishi holati, transport, kommunikatsiya xizmatlari va mexmonxona xo'jaligi sohalari, tovar va fond birjalari, marketing, konsalting, auditorlik xizmatlari, sug'urta sohasi tarmog'ining ishonchliligi

Ekologik vaziyat	Atrof-muhitning ifloslanish darajasi, radiatsion fon, zararli chiqindilar, tabiiy iqlim va uning o'zgarishi, xorijiy fuqarolarning unga moslashish darajasi
------------------	---

Ta'kidlash joizki, investitsiya muhitiga ayrim qonunlarning yoki me'yoriy hujjatlarning to'laqonli bo'lmashligi salbiy ta'sir etadi. Bunday kamchiliklarning mavjudligi investorning o'z istiqbolini belgilash, qo'yilmaning foydalilik darajasini aniqlash borasidagi qobiliyatini kamaytiradi. Amalda investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar, asosan, to'rt guruhga bo'linib, ular huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni tashkil etadi (8.2-jadval).

8.2-jadval

Investitsiya muhiti holatini belgilovchi kengaytirilgan omillar

Ta'sir etuvchi omillar guruhi	Ko'rinishlari
1. SIYOSIY OMILLAR	1.Davlatning ichki va tashqi investitsiyalar bo'yicha siyosati 2.Davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi 3.Mamlakatning xalqaro shartnomalarga qo'shilganlik darajasi 4.Mamlakatning xalqaro bitimlarga rioya qilishi 5.Siyosiy ahvolning barqarorligi (siyosiy harakatlar, to'qnashuvlar, qo'shni davlatlarning osoyishtaligi) 6.Siyosiy hokimiyatning maqsadli harakati 7.Davlat apparatining samarali ish yuritishi 8.Ko'p partiyaviylik va siyosiy guruhlarining mavqei 9.Soliq, valyuta, narx, pul-kredit siyosatining investitsiya siyosatiga uyg'unligi 10. Mamlakatdagi ekologik vaziyat va hukumatning ekologik sog'lomlashtirish bo'yicha siyosati ko'lam
2.	1.Mamlakatning iqtisodiy ahvoli

IQTISODIY OMILLAR	2.Inflyatsiya darajasi 3.Soliq imtiyozlari 4.Bojxona tartibi 5.Mamlakatning tabiiy va xomashyo resurslari holati 6.Ishchi kuchi holati va qiymati 7.Ishchi kuchidan foydalanish tartibi 8.Muayyan tovarlar uchun talab va taklif 9.Raqobat va bahoning erkinligi 10.Valyuta konvertatsiyasi, milliy valyuta kursining barqarorligi 11.Bank foiz stavkalari 12.Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalari 13. Mamlakatning geografik jihatdan joylashuvi (tabiiy ofatlar, dengiz va quruqlik yo'llari, iqlim sharoiti)
3. IJTIMOIIY OMILLAR	1.Xususiy mulk hamda xorijiy investitsiyalarga nisbatan mahalliy aholi munosabati 2.Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli 3.Aholining mafkuraviy qarashlari va ularning turli-tumanligi 4.Mamlakatda turli millatlikka nisbatan mavjud munosabat 5.Aholining savodxonlik darajasi 6.Ishchi-mutaxassislar malakasi, ko'nikmalari va tajribalarining o'sib borishi va unga intilish 7. Yangiliklar va turli xil ixtirolarga aholining munosabati va ularni qabul qilish darajasi
4. HUQUQIY OMILLAR	1. Investitsiya faoliyati huquqiy asoslarining mustahkamlik darajasi 2. Investitsiya faoliyatini bevosita ta'minlovchi huquqiy asosning mustahkamlik darajasi 3. Investitsiya faoliyatining me'yoriy asoslari (farmonlar, qarorlar, qonunlar, nizomlar, yo'riqnomalar va h.k.)

Milliy xususiyatlarga xos investitsiya dasturlari va loyihalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun quyidagi qo'shimcha chora-tadbirlarni bajarish lozim bo'ladi:

- iqtisodiyot tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni proporsional jalb etishning umumlashgan aniq dasturini ishlab chiqish;

- tarmoq xususiyati va iqtisodiyot rivojiga qarab erkin iqtisodiy hududlar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish;

- tarmoqlardagi mas'ul xodimlarning xorijiy investitsiyalarni jalb etishdagi faolligi va mas'ulligini oshirish;

- tarmoqlarda aloqa, telekommunikatsiyani rivojlantirish orqali investorlarning erkin va to'liq axborotlar olishini ta'minlash.

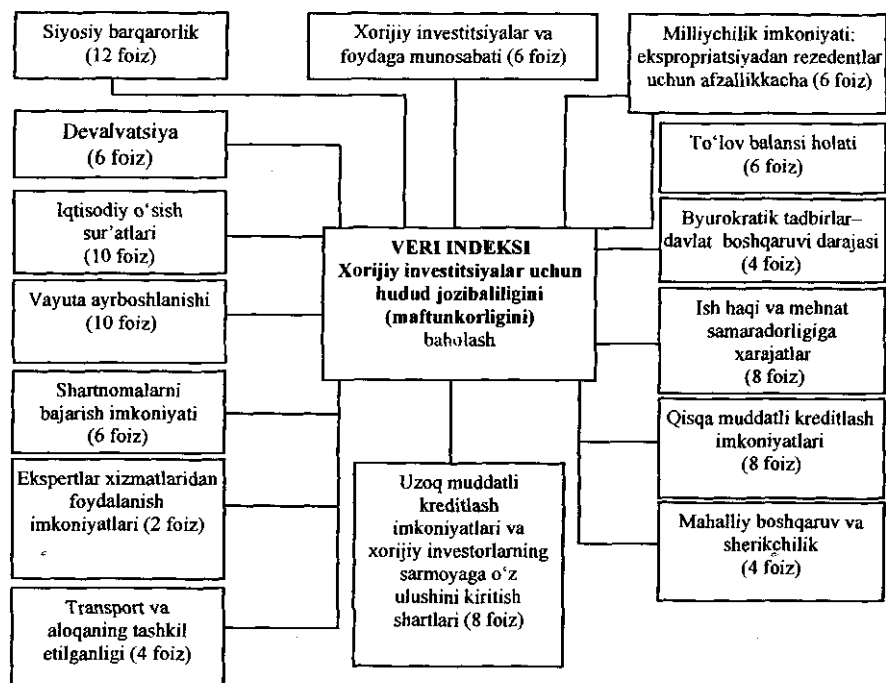
O'zbekistonda xorijiy investorlar faoliyati uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va xorijiy investorlarni respublikaga ko'proq jalb etish maqsadida ular uchun qator soliq va bojxona imtiyozlari belgilangan.

Har bir mamlakatdagi investitsiya muhiti, birinchi navbatda, uning siyosiy barqarorligidadir. Xuddi ana shu omil xorijlik investorlarning boshqa mamlakatga uzoq muddatli shartnomalar asosida resurslarni kiritish imkoniyatini beradi. Bunday muhit uzoq muddatli investitsiya rejalarini amalga oshirishda juda muhimdir.

8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari. Investitsiya muhitida investitsion salohiyatni (tabiiy resurslar salohiyati, mehnat, ishlab chiqarish, innovatsion, moliyaviy salohiyatlar va iste'molchilik salohiyati) o'rni

Har qaysi investor ma'lum bir mamlakat va uning hududiga investitsiya kiritishdan avval o'sha mamlakat va hududning investitsiya muhitini baholash, uning jozibadorligini aniqlashga kirishadi. Albatta, bunda yuqorida ko'rib o'tilgan omillar o'rganiladi, tahlil qilinadi va shu asosida investitsiya qarorlari qabul qilinadi.

Xorijiy investor uchun yuqorida qayd qilingan barcha omillar muhimdir. Shuning uchun ham rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda investitsiya loyihalarini baholaydigan, investitsiyalar qo'yilishiga talab bo'lgan davlatlarning investitsiya muhitini o'rganadigan va aniq xulosa va ma'lumotlarni investorlar uchun taqdim etuvchi maxsus firmalar, tashkilotlar mavjuddir. Masalan: Shvetsariya, Germaniya kabi qator mamlakatlarning nufuzli axborot xizmatlari davlatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy holatini baholash uchun har biri "0" dan "4" gacha bo'lgan (0-qoniqarsiz va 4-o'ta qulay) 4 balli shkala bo'yicha baholanadigan 15 ta muhim ko'rsatkichni hisobga oladigan **"BERI"**⁷⁴ (business environment risk index)ni qo'llaydi.



8.1-rasm. Xorijiy investitsiyalar uchun hudud jozibadorligini (maftunkorligini) baholashning BERI indeksi

⁷⁴ Shu nomdagi firma tomonidan ishlab chiqilgan.

8.1-rasmda ular investitsiya qarorlarini qabul qilish bo'yicha ahamiyatidan kelib chiqib aks ettirilgan. 8.1-rasmdan ko'rinadiki, "BERI" indeksiga kirgan ko'rsatkichlar orasida siyosiy barqarorlik (0,12 ball) eng katta ahamiyatga ega. Tahlillar ko'rsatishicha, G'arb ekspertlari, aynan, harbiy harakatlar yoki ichki vaziyatning keskinlashuvi yuz bergani bois, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy nobarqarorlik tufayli Gruziya, Moldova va Tojikistonga reytinglarda so'nggi o'rinlar berishgan, ya'ni ular "BERI" indeksining eng past ko'rsatkichi darajasiga ega.

Mazkur usulning mohiyati shundaki, obro'li ekspertlarni⁷⁵ tanlash asosida va ularga 5 balli (0 dan 4 ballgacha va ularning yig'indisi 1 ga teng) shkalada 15 ta asosiy mezonlar bo'yicha mamlakat riskini baholash taklif etiladi. Ushbu usulda baholash mezonlari va ularning qiymatlari quyidagilardan iborat⁷⁶:

- siyosiy barqarorlik (0,12);
- xorijiy investitsiyalarga bo'lgan munosabat (0,06);
- milliy lashtirilish xavfi (0,06), agar mamlakat qonunchiligida mulkni haq to'lamasdan ekspropriatsiya qilish ko'zda tutilgan bo'lsa, 0 ball qo'yiladi;
- valyutaning devalvatsiya qilinish ehtimoli va darajasi (0,06);
- to'lov balansining holati (0,06);
- biznesning byurokratlashish darajasi (0,04);
- iqtisodiy o'sish sur'ati (0,1);
- valyutaning erkin almashinuv darajasi (0,1);
- shartnoma majburiyatlarini bajarish soni (0,06);
- mehnat unumdorligi darajasi va ish haqi xarajatlari (0,08);
- yuridik va marketing maslahatlarini olish, malakali mutaxassislarni jalb qilish imkoniyati (0,02);
- aloqa va transportni tashkil qilish (0,04);
- davlat organlari va jamoat tashkilotlarining munosabatlari (0,04);

⁷⁵ Odatda, ekspertlarning umumiy soni taxminan 100 nafardan iborat bo'ladi.

⁷⁶ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010. – B. 155-156.

- qisqa muddatli kreditlarni olish shartlari (0,08);
- uzoq muddatli kreditlar, xususiy kapitalni olish, foydalanish shartlari (0,08).

Umuman olganda, “**BERI**” xizmati bu borada katta obro‘ qozongan tashkilotdir. Mazkur tashkilot kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini tahlil qilib, investitsiyalarning risklilik darajasini aniqlab beradi. “**BERI**” xizmati matbuotlar orqali turlicha indekslar bilan investorlarning xorijiy mamlakatlarga investitsiya qo‘yishining xavf-xatarlilik, risk darajasini aniqlab beradi.

Hozirda bu xizmat ko‘rsatuvchi tashkilot 55 dan ortiq kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini 15 ta ko‘rsatkichni qamrab oluvchi mezon (ball) bilan baholamoqda. Bunda mamlakat investitsiya muhiti qanchalik yuqori ballga ega bo‘lsa, u shunchalik barqaror mamlakat hisoblanadi.

Bu ball indekslarini hisoblashda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar ta’siri ham hisobga olinadi. Bu tashkilot faqatgina hozirgi joriy davrnigina emas, balki istiqbolda kutilayotgan o‘zgarishlarni ham baholaydi.

Bir vaqtning o‘zida, investitsiyalar samaradorligini aniqlash ularni safarbar etishning istiqbollarni bashoratlashda muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, iqtisodiyot bo‘yicha investitsiyalar taqsimotining to‘g‘ri yo‘nalishlarini aniqlab olishga imkon beradi.

Shu maqsadda foydalaniladigan ICOR (incremental capital-output ratio) koeffitsiyenti asosiy kapitalga qo‘yilgan mablag‘larning kelgusi yilda YaIMning o‘sishiga ta’sirini aniqlashga imkon beradi va YaIMda investitsiyalar salmog‘ining keyingi yildagi YaIMning qo‘shimcha o‘sish sur‘atiga nisbatini ifodalaydi.

ICOR koeffitsiyenti investitsiya resurslarining samarali ishlatilishini belgilab beruvchi ko‘rsatkich hisoblanib, u qanchalik kichik bo‘lsa, shunchalik ahamiyatli hisoblanadi va aksincha⁷⁷.

⁷⁷ Siddiqov A. Sanoat ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiya mablag‘lari samaradorligi. // «Bozor, pul va kredit», 2004. №7-8. – B. 48.

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga kelgusida investitsiyalash manbalarini yaratish uchun ham xizmat qiladi. Shu sababli yalpi investitsiyalarning YaIMga nisbatan ulushi YaIMning o'sish sur'atidan 4-8 marotaba ko'p bo'lishi lozim.

Umuman yalpi investitsiyalarning aholi jon boshiga to'g'ri kelgan miqdorini va uning o'tgan yilga nisbatan o'sish darajasini aniqlash investitsiyalar samaradorligini real baholashning muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, muayyan bir tarmoq bo'yicha yalpi investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda joriy davrda tarmoqda band bo'lgan kishilar boshiga nisbatan to'g'ri kelgan o'rtacha investitsiyalar miqdorini hisoblash muhimdir.

$$ICOR = I: \Delta YaIM$$

bu yerda:

I – o'tgan yilda YaIMda investitsiyalarning ulushi;

$\Delta YaIM$ – yalpi ichki mahsulotning o'tgan yilga nisbatan qo'shimcha o'sish sur'ati.

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR ko'rsatkichi darajasini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin.

Jadval ma'lumotidan ko'rinadiki, tahlil etilayotgan davrda YaIMning kapital sig'imkorligini aks ettiruvchi IKOR samaradorligi ko'rsatkichi 2004-yilda 2,5 ga teng bo'lgani holda, 2009-yilda 3,08 ni tashkil etdi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 2,4 ga teng⁷⁸. 2015-yilga kelib bu ko'rsatkich 2,9 ni tashkil etdi.

ICOR koeffitsiyentini hisoblash uslubiyotiga asoslanib, daromad o'sishining kapitalga nisbati ko'rsatkichi o'tgan yilgi yalpi investitsiyalarning (YaIMga nisbatan foizda) joriy yildagi YaIMning o'sish sur'atiga nisbati sifatida aniqlanadi. Lo'nda qilib aytganda, o'tgan yilgi investitsiyalar hajmi joriy yildagi YaIMning o'sishida o'z natijasini

⁷⁸ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010. – B. 170.

beradi. Jahon amaliyotida iqtisodiy o'sishning ijobiy sur'atini ta'minlash uchun bu ko'rsatkichning nisbati 3/1 hisoblanadi.

8.3-jadval

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR ko'rsatkichlari⁷⁹

Yillar	Yalpi investitsiyaning yalpi ichki mahsulotga nisbati, foiz hisobida	YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati, foiz hisobida	ICOR (YaIM qo'shimcha o'sishining kapital sig'imkorligi)
2003	19,3	4,4	-
2004	20,3	7,7	2,5
2005	19,8	7,0	2,9
2006	22,8	7,3	2,7
2007	23,0	9,5	2,4
2008	25,0	9,0	2,5
2009	23	8,1	3,08
2010	25	8,5	2,7
2011	23,9	8,3	3,01
2012	22,9	8,2	2,9
2013	23	8	2,8
2014	23,3	8,1	2,8
2015	23,4	8,0	2,9

Bu ko'rsatkich qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik ahamiyatli (ijobiy) hisoblanadi. Investitsiya mablag'lari samaradorligini aniqlab beruvchi ko'rsatkichlar va ularning tizimlari talaygina. Ular ichida hisoblanishi nuqtayi nazaridan qulay bo'lgan **ICOR** ko'rsatkichidan, mamlakatimiz iqtisodiyotida, umuman, real sektorga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligini aniqlashda foydalanamiz.

⁷⁹ Jadval O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Mamlakatning investitsiya muhitini baholash borasida turli nazariy va amaliy yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar bir-biridan investitsiya muhitini tashkil etuvchi omillarni to'liq yoki qisman qamrab olishi bilan farq qiladi. Aytish joizki, "Standart & Poor's", "Moody's" va "Fitch ibca" jahondagi eng yirik reyting agentliklardan hisoblanib, ular emitentning qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'laqonli bajara olish imkoniyatlari va emitentlarning kredit bera olish qobiliyatiga baho beradilar. Agentliklar tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan reytinglar mamlakat investitsiya muhitini ma'lum darajada baholash imkonini beradi. Masalan, "Standart & Poor's" uslubiyotiga ko'ra, uzoq muddatli reyting eng yuqori "AAA" ko'rsatkichidan eng quyi "D" ko'rsatkich oralig'ida o'zgarib boradi. "AA" dan "KKK" ko'rsatkichigacha bo'lgan oraliq reytingi "musbat" (+) yoki "manfiy" (-) belgilar bilan to'ldirib borilishi mumkin va ular asosiy ko'rsatkichlarga tegishli bo'lgan oraliq ko'rsatkichlar hisoblanadi. Qarz majburiyatlarini bajarish sifati reytingning quyidagi ko'rsatkichlari orqali baholanadi:

- AAA – qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning eng yuqori qobiliyatini aks ettiradi;

- AA – qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning yuqori qobiliyatini anglatadi;

- A – qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning nisbatan yuqori qobiliyati, ammo tijorat, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirini ifodalaydi;

- BBB – qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning yetarli darajadagi qobiliyati bo'lib, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining yuqori darajada sezilishini ifodalaydi;

- B – moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining keskin sezilishi hamda qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarish imkonining mavjudligini bildiradi;

– CCC – emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining mavjudligi bo‘lib, qarz majburiyatlarining o‘z vaqtida bajarilishi qulay tijorat, moliyaviy va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi;

– CC – hozirgi davrda emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining yuqori ekanligini ifodalaydi;

– C – emitentga nisbatan bankrotlik yoki protsedurasi qo‘zg‘atilgan holda to‘lovlar yoki qarz majburiyatlarining bajarilishi davom etayotganligini bildiradi;

– CD – boshqa qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq to‘lanayotgan sharoitda ushbu qarz majburiyati bo‘yicha tanlanma defolt mavjudligini aks ettiradi;

– D – qarz majburiyatlari bo‘yicha defoltni ifodalaydi.

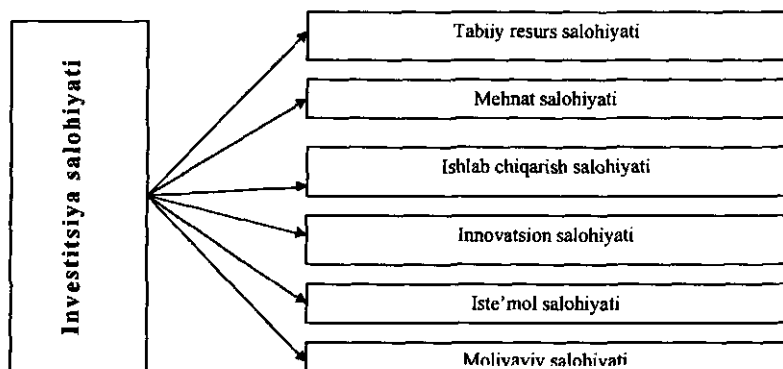
– “AAA”, “AA”, “A” va “BBB” kategoriyalari reytingi investitsion klass reytinglari hisoblanib, “BB”, “B”, “CCC”, “CC” va “C” kategoriyalari reytingi spekulativ klassga ma‘lum darajada kiradi. Kredit reytinglarini ishlab chiqishning asosiy tashkiliy qismi ularning o‘zgarishini prognozlash hisoblanadi. Prognozning quyidagi tavsiflari keng qo‘llaniladi: “ijobiy” (reytingning ko‘tarilishi ehtimoli), “salbiy” (reytingning pasayishi ehtimoli) va “barqaror” (reytingning o‘zgarishi kuzatilmaydi). Reyting agentliklari tomonidan reyting o‘zgarishi tendensiyalarini aniqlash murakkab bo‘lgan holatda “rivojlanayotgan” prognoz tavsifidan foydalaniladi va u reytingning ko‘tarilishi yoki pasayishi ehtimoli borligini anglatadi.

8.3. O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari

Investitsiya muhitini yaxshilashdan maqsad investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Investitsiya salohiyati deganda iqtisodiy faoliyatda ishlatiladigan (foydalaniladigan) ishlab chiqarish zaxiralari, quvvatlari,

kuchlari, imkoniyatlari kabilardan iborat resurslar yig'indisi tushuniladi. Investitsiya salohiyati foyda olish yoki ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarga mablag' kiritish (qo'yish) imkoniyatlari darajasini xarakterlaydi.

Investitsiya salohiyati – mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir qancha omillar yig'indisini tavsiflaydi. Bu omillar ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurs omillari, mehnat omillari, innovatsiya va iste'mol omillari hamda mamlakatning moliyaviy salohiyati kabilarni qamrab oladi (8.2-rasm).



8.2-rasm. Investitsiya salohiyati omillari

Tabiiy salohiyat tabiiy resurslar miqdori va sifati, mamlakatning iqlimi, tabiiy-geografik shart-sharoitlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy resurs omillari⁸⁰ ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda muhim o'rin tutadi va quyidagilarni qamrab oladi: mineral resurslar (foydali qazilmalar); agromuhit shart-sharoitlari; yer va suv resurslari; o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqalar.

Mehnat salohiyati iqtisodiy faol aholi soni, yoshi, aholining bilim darajasi kabilarni xarakterlaydi. Shuningdek, ishlab chiqarishga

⁸⁰ Ma'lumot uchun: Yaponiya, Janubiy Koreya va qator G'arbiy Yevropa mamlakatlarida tabiiy resurslarning kamyobligi texnika-texnologiya vositasida ortig'i bilan qoplanadi.

layoqatli, bilim, malaka, mahoratga ega bo'lgan kishilardan iborat bo'lsa, intellektual salohiyat jamiyat a'zolarining ilmiy, ma'rifiy, ma'naviy, intellektual salohiyatini ko'rsatadi. Qoida tarzida, xorijiy investorlarni malakali ish kuchi va arzon ish haqi to'lanadigan hududlar jalb qiladi.

Ishlab chiqarish salohiyati mamlakatdagi mavjud ishlab chiqarish quvvatlari, ishlab chiqarish vositalari, iqtisodiyot tarkibi, qazib oluvchi, qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari, muvaffaqiyatli amalga oshirilgan investitsiya loyihalari soni (qo'shma korxonalar tomonidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalarini ham qo'shgan holda), kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish holati va boshqalarni ifodalaydi.

Texnika-texnologiya salohiyati mamlakatdagi mashina-mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnologik tizim kabilardan iborat bo'lib, u fan yutuqlari va ularning qay darajada tatbiq etilishi bilan bog'liq.

Innovatsiya salohiyati mamlakatdagi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, texnika va texnologiyalarning yangilanish darajasi (yangi avlodi), milliy ishlab chiqarishdagi yangiliklar, kashfiyotlarni xarakterlaydi.

Iste'mol salohiyati investorlar tomonidan mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ichki bozorda qancha ulishi sotilish, shu asosda talabni o'rganish, raqobatchilar va aholining daromadlari darajasi sifatida qaraladi.

Moliyaviy salohiyat ushbu mamlakatning moliyaviy imkoniyatlari, iste'mol va jamg'armaning nisbati, bank sohasida pul-kredit va depozit siyosati, tashqi qarzlar holati, ichki zaxiralar va boshqalarni xarakterlaydi.

Investitsiya salohiyatini ifodalovchi ushbu omillarning mavjudligi xorijiy tadbirkorlarning aynan o'sha mamlakatga investitsiya qilishining asosiy sabablaridan bo'lishi mumkin. Biroq, investitsiya salohiyatining

mavjudligi xorijiy investitsiyalarning uzoq muddat davomida barqaror kirib kelishini kafolatlay olmaydi. Mamlakatdagi qulay investitsiya shart-sharoitlarisiz investitsiya salohiyati hali "hazm qilinmagan" bo'ylab hisoblanadi. Investitsiya muhitini baholash, aynan, investitsiya shart-sharoitlariga asoslanadi.

Investitsiya shart-sharoitlariga quyidagi omillar kiradi:

- umumiqtisodiy shart-sharoitlar – YalMning o'sish sur'atlari, inflyatsiya darajasi, ishsizlik darajasi, foiz stavkasi, ishlab chiqarish hajmi va tarkibi, to'lov balansi, monopolizm darajasi, valyuta konvertatsiyasi, tashqi qarz, investitsiyalar hajmi va moliyalashtirish manbalari, davlat byudjeti defitsiti va boshq.;

- siyosiy shart-sharoitlar – mamlakatdagi siyosiy barqarorlik, investitsiya faoliyatini tartiblovchi va investorlarning huquqlarini va ularga yaratilgan kafolatlarni ta'minlovchi me'yoriy-huquqiy hujjatlarning mavjudligi va amal qilishi, jinoyatchilik va korrupsiya holati va boshq.;

- bozor mexanizmi shart-sharoitlari – bozor infratuzilmasining rivojlanganligi: bank, sug'urta, fond bozori, transport va aloqa, raqobat va narx shakllanishi va boshq.;

- axborot ta'minoti shart-sharoitlari – axborot va telekommunikatsiyalarning rivojlanganligi, raqobatchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni tezkorlik bilan olish imkoniyatlari, mahalliy hamkorlar to'g'risidagi ma'lumotlarning shaffofligi va boshq.;

- ekologik shart-sharoitlar – mamlakatdagi ekologik holat, mamlakatda va qo'shni davlatlarda ekologik xavfli hududlarning mavjudligi, xalqaro qonunchilikdagi ekologik me'yorlarga amal qilish holati va boshq.;

- ijtimoiy madaniy va etnografik shart-sharoitlar – mahalliy aholining mentaliteti va madaniyati, aholining hayot tarzi va turmush holati, jamiyatning xorijiy investitsiyalarga bo'lgan munosabati va boshq.

Ma'lumki, hukumat mamlakatdagi investitsiya shart-sharoitlarini takomillashtirib, makroiqtisodiy holatni yaxshilaydi, iqtisodiy barqarorlikka erishishga harakat qiladi va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Bu esa, nafaqat, xorijiy investorlar uchun investitsiya muhitining jozibadorligini ta'minlaydi, balki ichki investitsiya jarayonlarini faollashtiradi. Ta'kidlash joizki, mamlakatimizda investitsiya muhitini shakllantirishda huquqiy-me'yoriy tizimni doimo takomillashtirib borish talab etiladi. Bu, o'z navbatida, xorijiy sarmoyalar kirib kelishini rag'batlantirib, iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Tayanch so'z va iboralar *Investitsiya muhiti, investitsion salohiyat, xorijiy kapital, investitsiyaviy jozibadorlik.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya muhitining iqtisodiy mohiyati.
2. Investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Investitsiya muhitini baholash usullari.
4. BERI indeksi ko'rsatkichlari ahamiyati.
5. Investitsiya muhitini shakllantirishning huquqiy tizimi.

XIX BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

9.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar. "Qurilish industriya"si tushunchasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy adabiyotlarda bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liq kapital qurilish va kapital qo'yilma tushunchalari yuzaga keladi. Kapital qurilish – asosiy fondlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biri. Kapital qo'yilmalar esa kapital qurilishni amalga oshirishning moliyaviy manbasi hisoblanadi.

Kapital qo'yilmalar – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida yangi qayta qurilgan, hamda kengaytirilgan joriy asosiy jamg'armalar tashkil qilishga mo'ljallangan moliyaviy mablag'lardir. Mablag'lar muntazam tayyorlov bosqichidan qurilish ishlab chiqarish bosqichiga aylanadi, shundan so'ng mahsulotni sotish bosqichiga o'tiladi, bunda ular jamg'arma bo'lib o'zgaradi. Ma'lumki, yangi korxonalarni barpo etish, mavjud ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini texnik jihatdan qayta qurollantirish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy, iqtisodiy, moddiy va mehnat xarajatlari yig'indisi kapital qo'yilmalarni anglatib, o'z navbatida, kapital qo'yilmalar iqtisodiy jihatdan kapital investitsiyalarni anglatadi, ular deyarli bir mazmunni bildiradi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohasida kiritiladigan investitsiyalarni, qo'yilmalarni, xarajatlar majmuasini anglatadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda kapital qo'yilmalarning mohiyatiga quyidagicha ta'riflar berilgan: **"kapital qo'yilmalar** – bu asosiy kapitalga yo'naltirilgan real investitsiyalarni (qo'yilmalarni), shu jumladan, yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish, ta'mirlash, kengaytirish, mashina va uskunalar sotib

olish, loyiha-qidiruv ishlari, shuningdek, uy-joy hamda madaniy-maishiy qurilishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir"⁸¹.

Statistik hisobotlarda va iqtisodiy tahlil jarayonlarida bunday investitsiyalar kapital hosil qiluvchi investitsiyalar, deb ham nomlanadi. Iqtisodiy mazmuniga ko'ra, kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga yo'naltirilgan qo'yilmalarni anglatadi. Umuman olganda, kapital qo'yilmalar aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan hamda asosiy fondlarni barpo etish va yangilash bilan bog'liq bo'lgan jami xarajatlarni aks ettiradi.

Kapital qo'yilmalar quyidagi xarajatlarga yo'naltiriladi:

- qurilish-montaj ishlari;
- turli jihozlar va asbob-uskunalarini sotib olish;
- boshqa har qanday xarajatlar – loyiha qidiruv ishlari, qurilish maydonini tayyorlash kabilar.

Yuqorida qayd qilingan uch elementning o'zaro nisbatí kapital qo'yilmalarning tuzilishini tashkil qiladi.

Shuningdek, kapital qo'yilmalar o'z tarkibiga ham egadir, ya'ni tarmoq, texnologik va takror ishlab chiqarish shular jumlasidandir. Birinchisi – bu iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha kapital qo'yilmalarni miqdoriy nisbatini aks ettiradi. Kapital qo'yilmalar iqtisodiyot tarmoqlarida buyurtmachilarga ularning mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji, rivojlanish va haqiqiy ishlab chiqarish kuchlariga qarab taqsimlanadi. Bu esa soha tuzilishini tashkil qiladi.

Kapital qo'yilmalarning texnologik tarkibi – bu mashina va asbob-uskunalarini sotib olishga va qurilish montaj ishlarini amalga oshirishga ketadigan xarajatlar orasidagi nisbatni aks ettiradi.

Amalda asosiy fondlarni aktiv qismini (mashina va asbob-uskunalarini) takror ishlab chiqarishni kapital qo'yimlardagi ulushini oshirish yo'li bilan ularni texnologik tarkibini takomillashtirish sarflar

⁸¹ Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. – 4-е изд. – М.: «Лашков и К⁰», 2006. – С. 13.

samaradorligini oshirishni muhim yo'nalishi hisoblanadi. Kapital qo'yilmalarning texnologik tarkibi qurilish montaj ishlarining, jihozlarning, asbob-uskunaning, shuningdek, jamg'armaning mulkiy hajmi hisobidagi turlicha xarajatlarning ratsional hajmini aniqlashga xizmat qiladi.

Kapital qo'yilmalarning texnologik tuzilishini qurilish-montaj ishlariga sarflayotgan xarajatlar miqdorini kamaytirish yo'li bilan amaldagi asosiy jamg'armalardan ham to'liq foydalanish imkonini beradi. Faoliyat yuritayotgan korxonalarning quvvatlarini qo'llab-quvvatlash, ularni texnik qayta qurollantirish, kengaytirish qayta qurish va yangi korxonalarni qurish kapital qo'yilmalarni takror ishlab chiqarish aks ettiradi.

Kapital qo'yilmalarni takror ishlab chiqarish tarkibi ularni bir tomondan yangi qurilishlarga, ikkinchi tomondan mavjud korxonalarni qayta qurish va texnik qayta qurollantirishni va kengaytirishga saflanadigan mablag'lar miqdori o'rtasidagi nisbatni aks ettiradi.

Kapital qo'yilmalarning samaradorligiga ularni texnologik tarkibi, ya'ni qo'yilmalarni umumiy yig'indisida sarflarni alohida turlari – uskunalar, asboblari va ishlab chiqarishda ishlatiladigan buyumlar; qurilish ishlari; loyiha va boshqa ishlarga saflarni nisbati katta ta'sir ko'rsatadi.

Kapital qo'yilmalarning tarkibida uskunalarining ulushini, hamda ishlab chiqarish ishtirokchilarini – asosiy fondlarni faol qismini qurilish ishlariga nisbatan ko'payishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotni birligiga kapital qo'yilmalarni pasayishiga olib keladi va ularni iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

Kapital qo'yilmalarning tarkibini yangilashga: sanoatning texnik darajasini oshishi, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishning o'sishi, uskunalarini takomillashtirishga, ishlayotgan korxonalarni kengaytirish va qayta qurishga, ularning kooperatsiyalashuvi va guruhlariga birlashtirish va hokazolarga sharoit yaratadi.

Aytish joizki, kapital qo'yilmalarni tarkibini yaxshilashda rejalashtirishni yaxshilashga va qurilish ishlarining qiymatini pasaytirishga qaratilgan tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Yangi texnikani joriy qilish asosida ishlayotgan korxonalarni qayta qurish qisqa muddatlarda ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishga va yangi korxonalarni qurishga qaraganda kamroq kapital sarflashga imkon yaratadi.

Hozirgi vaqtda ishlab turgan korxonalarga kapital qo'yilmalarni sarflanishi texnik taraqqiyotning jadallashib borishi va ishlab turgan texnikaning eskirib borishiga bog'liqdir. Agarda mamlakatni yangi tabiiy boyliklar konlarini ochilishi bilan bog'liq bo'lgan mintaqalarda kapital qo'yilmalarni yangi korxonalarni qurishga va yangi quvvatlarni barpo qilishga sarflanishi to'g'ri bo'lsa, boshqa mintaqalarda, ayniqsa qayta ishlash sanoatidagi, ishlayotgan korxonalarni qayta qurish, texnik qayta qurollantirish to'g'ri bo'ladi.

Hozirgi sharoitda ilgari qurilgan ko'pgina korxonalarda eskirgan uskunalarni modernizatsiyalash zarurati yuzaga kelgan. Bu ishlab chiqarishning intensivlashga va texnikani hozirgi zamon talablariga javob berishiga va mehnat unumdorligini oshirishga olib keladi. Qator mintaqalarda qayta qurish ushbu mintaq iqtisodiyotini ko'p qirrali rivojlantirish, korxonalarni zarur buyumlar bilan ta'minlanishi uchun ham zarurdir.

Ammo ishlayotgan korxonani qayta qurish har bir holatda chuqur iqtisodiy asoslarni talab qiladi. Tajribani ko'rsatishicha ayrim korxonalarda dastlabki iqtisodiy hisob-kitoblarni qilinmaganligi natijasida qayta qurish bo'yicha samarasiz ishlarni amalga oshirildiki, oqibatida qayta qurishga ketgan sarflardan ham oshib ketdi.

Hozirgi paytda kapital qo'yilmalar samaradorligini oshirish birinchi navbatda korxonalarni texnik qayta qurollantirish, mexanizatsiya va avtomatizatsiya, uni ixtisoslashtirish, texnologiyani yaxshilash va tashkiliy-texnik tadbirlarni ishlab chiqarishni rivojlantirish

fondi va bank kreditlari hisobiga korxonalarni texnik qurollantirish ko'payib boradi.

Kapital qo'yilmalar dastavval boshlangan qurilishlarni tugatish va ishga tushirish lozim bo'lgan obyektlarga yo'naltiriladi, shuning asosida ishlab chiqarish quvvatlarini va asosiy fondlarni ishga tushirishga erishish mumkin bo'ladi. Kapital qurilish asosiy fondlarni barpo etishning barcha bosqichlarini (obyektning loyihalashtirishdan boshlab to uni ishga tushirishgacha bo'lgan jarayonni) qamrab oladi. Uning asosiy hal qiluvchi bosqichi qurilish-montaj ishlarini bajarish hamda qurilayotgan obyektning ishga tushirilishini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu bosqich moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmog'i bo'lgan "qurilish industriyasi" bilan amalga oshiriladi. Kapital qo'yilmalarni samaradorligini oshirish vazifasini bajarish uchun har bir sarflangan so'm uchun mahsulot ishlab chiqarishni o'sishini oshirishga erishish va uning keng miqyosda tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- alohida tarmoqlarga va korxonalarga kapital qo'yilmalarni yo'nalishini iqtisodiy asoslash;

- o'zining texnik darajasi bo'yicha fan va texnika yangi yutuqlariga javob beradigan va mehnat unumdorligini o'sishini, mahsulot tannarxini pasayishni va ishlab chiqarishni foydaliligini o'sishini ta'minlaydigan qurilishlarni va loyihalarni sifatini oshirish;

- qurilishlarni va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirishni tezlashtirish, loyiha-smeta hujjatlari va moddiy-texnik resurslar va ishlab chiqarishni tashkil qilishni ta'minlash.

Kapital qo'yilmalarni korxonalarda belgilangan me'yorlar doirasida rejalashtirish uning iqtisodiy rivojlanish rejasining ajralmas qismi bo'lib, korxonaning ishlab chiqarishini va uni ishlab chiqarish salohiyatini takomillashtirish asosi bo'lib xizmat qiladi. Rejalashtirish kapital qurilishni uzluksizligini ta'minlaydi va ularni o'z vaqtida amalga oshirishga imkon yaratadi. Aytish joizki, sarflanayotgan kapital qo'yilmalarining 65,1% ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan obyektlarga va 34,9% ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan obyektlarga

sarflanmoqda. Barcha kapital qo'yimalarning asosiy qismi – 46,5% qurilish-montaj ishlariga, 41,5% asbob-uskunalar va jihozlarga, mavjud inventarlarni ta'mirlashga va qolgan 12% boshqa turli xil jarayonlarga sarflanmoqda⁸². Ishlab chiqarish obyektlari bo'yicha davlat kapital mablag'lari sarfining takror ishlab chiqarish tuzilishini olib qaraydigan bo'lsak, shu narsa ayon bo'ldiki, bu maqsadga yo'naltirilayotgan barcha kapital qo'yimalarining yarmidan ko'prog'i ishlab turgan korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish va ularni rekonstruksiya qilishga ketmoqda.

Kapital qo'yimalarni to'g'ri rejalashtirish uchun va qurilish ishlab chiqarishini to'g'ri tashkil qilish uchun mahalliy tashabbusni kengaytirish lozim. Rejalashtirish kapital qurilish muntazamligini ta'minlashi va qurilishlarni o'z vaqtida tugatilishiga sharoit yaratishi lozim. Qurilish nisbatan ishlab chiqarish siklini qayta muddat talab qilishligi bilan ajralib turadi, shuning uchun ham tayyorgarlik davri uzoq vaqtni o'z ichiga oladi. Kapital mablag'larni o'zlashtirish bo'yicha rejalarini yo'qligi qurilish va rekonstruksiya qilish ishlarini qimmatlashtiradi. Kapital qo'yimlar joriy rejalashtirishni va qurilish-montaj ishlarini asosi bo'lgan istiqbol rejalarini ishlab chiqish muhim bo'lib hisoblanadi. Istiqbol rejalaridan kelib chiqib ishlarni yillar bo'yicha, yangi talablar asosida taqsimlash uchun aniqlashtirilgan rejalar va dasturlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Kapital qo'yimlar bo'yicha reja topshiriqlari muayyan tarmoqlar, iqtisodiy mintaqalar va korxonalar bo'yicha sanoat ishlab chiqarishlarida mo'ljallangan o'sishni ta'minlovchi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirishni ta'minlaydi.

Shuning uchun ham sanoatdagi kapital qo'yimlar rejasi sanoat ishlab chiqarishining ishlab chiqarish dasturi bilan bog'liq ravishda tuziladi. Shu bilan birga kapital qo'yimlar rejasi boshqa rejalar bilan muvofiqlashtirib tuziladi, bu esa o'z navbatida kapital qurilishlarni o'z

⁸² www.stat.uz ma'lumotlari bo'yicha

vaqtida moddiy va moliyaviy resurslar bilan ta'minlash imkoniyatini beradi.

Kapital qo'yilmalarni tarmoqlar bo'yicha taqsimlash yoki sanoatda kapital qo'yilmalarini tarmoqlararo tarkibi o'sha davrning xo'jalik-siyosiy vazifalari bilan belgilanadi.

Mohiyat jihatidan yangi qurilish, kengaytirish, ta'mirlash, texnik qayta qurollantirish va amaldagi obyektlarni modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish jarayoni kapital qurilishni anglatadi. Uning yordamida jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlar yangilanadi.

"Kapital qurilish" tushunchasi adabiyotlarda va amaliyotda ikki xil tarzda talqin qilinadi:

- moddiy ishlab chiqarishning tarmog'i sifatida;
- ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

Tarmoq sifatida kapital qurilish quyidagi asosiy belgilari bo'yicha xarakterlanadi: aniq maqsadga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish; texnologik jarayonlarning umumiyliigi; malakali mutaxassislarining mavjudligi.

Ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida kapital qurilish quyidagi kompleks ishlarni bajarishi asosida korxonalar bino va inshootlarini barpo etishni (yaratishni) tavsiflaydi: qurilishni amalga oshirish uchun uskunalar montaji; loyiha-qidiruv ishlari; qurilish maydonini tayyorlash; sanitar-texnik qurilmalarni (kanalizatsiya, suv o'tkazgichlar va h.k.) barpo etish va boshq.

Qurilish mahsuloti hisoblangan binolar, inshootlar va boshqa obyektlar ko'p qirrali, konstruksiyasi murakkab bo'lgan obyektlar hisoblanadi. Bu qurilish ishlarini ishlab chiqarishning xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Qurilishning asosiy xususiyati uning industrlashganligi bilan belgilanadi. Qurilishni industrlashtirish qurilish tarmog'ida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Qurilish industriyasi deganda sanoat ishlab chiqarish bloklari va konstruksiyalar

holatidan kelib chiqib, qurilish ishlab chiqarishini bino va inshootlarni montaj qilish va yig'ish jarayonini mexanizatsiyalashtirishga aylantirish tushuniladi.

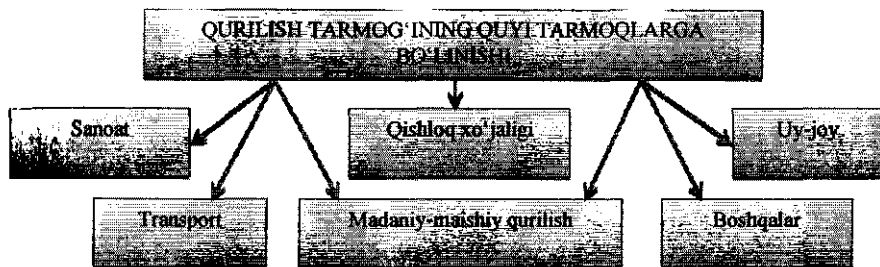
Qurilishni industrlashtirish qurilish ishlarining texnologiyasi bo'yicha keng ko'lamdagi o'zgarishlarni olib kiradi. Qurilishni industrlashtirishning asosiy elementlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: yig'ma qurilishni rivojlantirish; qurilish-montaj ishlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish; qurilish ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish.

Kapital qurilish ko'p aloqalarni xarakterlaydigan murakkab jarayondir. Uning asosiy xususiyati: obyektlarni qurishning texnik va tashkiliy jihatdan murakkabligi; moddiy, mehnat va pul resurslari xarajatlarining ko'pligi, ishlab chiqarish siklining davomiyligidir.

Kapital qurilishning asosiy vazifasi ijtimoiy-madaniy ahamiyatga doir obyektlar, uy-joy, bino va inshootlarni zamonaviy texnik asosda qurish, mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishdan iboratdir. Aholi farovonligining oshishi, moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining yanada rivojlanishi kapital qurilishning hajmi va samaradorligiga bog'liq bo'ladi. Kapital qurilish o'z vazifasini bajara turib, investitsiya jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Investitsiya jarayonlarida kapital qurilishning o'rni va ahamiyatini aniqlash uchun kapital qo'yilmalarning texnologik tarkibiga murojaat qilish zarur bo'ladi.

Kapital qurilish — asosiy vositalarni yaratish va ularni rekonstruksiya qilish, shuningdek, faoliyat ko'rsatayotgan asosiy fondlarni texnik jihatdan qayta jihozlash bo'yicha faoliyat. Kapital qurilish jarayoni loyihalash va tadqiqot, qurilish montaj ishlari, qurilish-montaj ishlari, qurilish materiallari va transport xizmatlarini o'z ichiga oladi⁸³. Qurilish tarmog'i qurilayotgan obyektlarning xarakteri va maqsadiga qarab bir necha quyi tarmoqlarga bo'linadi (9.1-rasm).

⁸³ Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов (вторая редакция) : официальное издание / Министерство экономического развития и



9.1-rasm. Qurilayotgan obyektlarning xarakteri va maqsadiga ko'ra tarmoqlarga bo'linishi

Rasmda keltirilganidek, tarmoqlarga bo'linish, o'z navbatida, qurilishda ixtisoslashuvni chuqurlashtirish va qurilish quvvatlarini shakllantirishga xizmat qiladi hamda biror-bir tarmoq iqtisodiyotini rivojlantirish uchun kerak bo'ladi. Investitsiyalar kiritilishida va investitsion loyihalar ishlab chiqishda hamda tarmoq tahlilini amalga oshirishda yuqorida keltirilgan har bir tarmoq xususiyatlarini e'tiborga olish talab etiladi. Qurilish majmuasining iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun moddiy-texnika bazasini rivojlantirish va joylashtirish uchun qurilish hududi va joyini tanlashga ta'sir qiluvchi barcha omillar va shartlarni miqdoriy ifodalashga imkon beradigan usullarga ega bo'lish lozim. Bunday usullar tarkibiga ekonometrik modellarni kiritish lozim bo'lib, u o'zgaruvchan kattaliklarning berilgan chiziqli cheklashlarni va ushbu kattaliklarning maqsadli funksiyasini maksimallashtiruvchi yoki minimallashtiruvchi qiymatlari majmuasini topish talab qilinadigan ekstremal masalalarni yechishning nazariyasi va amaliyotini o'zida birlashtiradi⁸⁴. Demak, qurilish tarmog'ida investitsiyalardan foydalanish jarayonlarini chuqur o'rganish uchun ham iqtisodiy ham ekonometrik tahlilini olib borish tadqiqot

торговли Российской Федерации, Министерство финансов Российской Федерации, Государственный комитет по строительству, архитектуре и жилищной политике. ; рук. авт. кол. : В.В. Косов, В.Н. Лившиц, А.Г. Шахназаров. М.: Экономика, 2000.

⁸⁴ Bayxonov B.T O'zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarmoqlararo taqsimlanishini ekonometrik modellashirish uslubiyotini takomillashtirish. Monografiya. // Toshkent: "IQTISODIOT", 2017.-203 bet.

metodologiyasini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng kapital qurilish yangi dastur asosida davom ettirildi. Respublika iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan avtomobil, oltin qazib olish, neft va boshqa sanoat tarmoqlarida yangi korxonalarni qurish boshlandi. Barcha viloyatlarda sanoat korxonalari, uy-joylar, madaniy-maishiy binolar, bozor va savdo rastalari, hammom, choyxona, shifoxona, mahalla markazlari, masjidlar qurildi, o'nlab me'moriy majmualar, tarixiy yodgorliklar, madrasalar, masjidlar ta'mirlandi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qurilish ishlari samaradorligini yanada oshirish maqsadida ayrim qurilish vazirliklari tugatilib, mulkchilikning turli shakllariga o'tkazilgan ixtisoslashgan davlat konsernlari, kompaniyalar, davlat aksiyadorlik birlashmalari, uyushmalar tashkil etildi. Ularning eng yiriklari: "O'zsanoatxo'jalikqurilish" korporatsiyasi, "O'zmontajmaxsusqurilish" uyushmasi, "O'zdehqonchilik-qurilish", "O'zjamoaxo'jalikqurilish" davlat shirkat birlashmalari, "Toshkentuyjoyinvestqurilish" korporatsiyasi va boshqalardir. Suv xo'jaligi va meliorativ ishlarni "O'zsuvqurilish" davlat konserni olib boradi. "O'ztransqurilish", "O'zavtoyo'l" konserni, Energetika va elektrlashtirish vazirligi ham qurilish ishlarini bajaradi. Qurilish amaliyotida mijoz odatda umumiy ishni bajaruvchi bir buyurtmachi bilan yakunlaydi, u ishlarning o'z vaqtida va sifatli bajarilishi uchun hamda javobgarlikni muvofiqlashtirish majburiyatini oladi. Muayyan turdagi ishlarni bajarish uchun subpudratchi jalb qiladi. Bu esa o'z navbatida shartnoma asosida qurilish tarmog'iga investitsiya qilinish chora-tadbirlarini belgilaydi.

Qurilish sohasida olib borilgan islohotlar har yili amalga oshirilib unda o'tgan yilda rejalashtirilgan ishlarning yakunlari va kelgusida qilinadigan vazifalar hamda ustuvor yo'nalishlar belgilab olinadi. Jumladan, 2016-yilda bu sohada 384 ta obyektning moddiy-texnika bazasini yanada rivojlantirish va mustahkamlash bo'yicha qiymati 423 milliard so'mlik ishlar amalga oshirildi, namunaviy loyihalar asosida 29 ta yangi umumta'lim maktablari barpo etildi, 219 ta maktab

rekonstruksiya qilinib, 136 tasi kapital ta'mirlandi. Ushbu sohada bunday ijobiy ishlarni ko'plab keltirish mumkin.

Joriy yilning yanvar-mart oylarida O'zbekiston Respublikasida jami 11 179,7 mlrd. so'm qurilish ishlari bajarilgan bo'lib, o'sish sur'ati o'tgan yilning mos davriga nisbatan 105,9%ni tashkil etdi. Joriy davrda jami qurilish ishlari hajmi tarkibida yirik qurilish tashkilotlari tomonidan qurilish ishlari hajmi 3 574,4 mlrd. so'mni tashkil etdi. O'tgan yilning mos davri bilan solishtirganda 11,4%ga kam ishlar bajarilgan bo'lib, jami qurilish ishlari hajmidagi ulushi o'tgan yildagi ko'rsatkich darajasidan 6,4%ga kamaygan. Buning uchun esa albatta qurilish tarmoqlarida bajarilgan va bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir (9.1-jadval).

9.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi qurilish tarmog'ining umumiy holati

Ko'rsatkichlar	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2016 y.	2016-yilning 2000-yilga nisbatan o'zgarishi (-,+)
Qurilish ishlari, mlrd. so'm	388,4	1453,1	8246,0	25329,1	29265,8	28877,4
Korxona soni, ming birlik	14,1	16,1	21,7	23,3	23,8	9,7
Bandlar soni ming birlik	676	849	1 065	1227,5	1263,6	587,6
Kiritilgan investitsiya, mlrd. so'm	3,6	27,3	219,7	1057,1	1132	
Tarmoq foyda va zarari, mlrd. so'm	16,0	43,6	83,5	138,2	141,6	125,6

Jadval ma'lumotlari asosida qurilish tarmog'ida bajarilgan ishlar va uning natijalari bo'yicha tahlil qilsak, O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki 2000-yilda bajarilgan qurilish ishlari 388,4 mlrd. so'mni tashkil etib, u 14,1 ming korxonada faoliyat ko'rsatgan 676 ming nafar ishchi bilan amalga oshirgan bo'lib, buning natijasida tarmoq 16 mlrd. foyda olgan. 2016-yilda tarmoqda bajarilgan ishlar 2000-yilga nisbatan 28877,4 mlrd. so'mga, tarmoqda band bo'lgan aholi soni 587,6 ming birlikka oshib, bu davrda tarmoqdagi foyda dastlabki ma'lumotlarga 125,6 mlrd. so'mga yetganligini ko'rish mumkin. Agar 9.1-jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar bo'yicha 2000–2016-yillar statistik ma'lumotlarga ko'ra, quyidagi belgilashlar bo'yicha qurilish ishlari bajarilgan:

$$Y = -100,3 + 0,18 \cdot X_1 + 0,34 \cdot X_2 - 0,1 \cdot X_3$$

Bu yerda;

Y – qurilish ishlari;

X_1 – kiritilgan investitsiya;

X_2 – bandlar soni;

X_3 – korxona soni.

Aniqlangan regressiya tenglamasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, tarmoqqa kiritilayotgan investitsiya hajmi va bandlar sonini bir-birlikka oshirish hisobidan qurilish tarmog'ida bajarilgan ishlar hajmini mos ravishda 0,2 va 0,34 birlikka qo'shimcha oshirish mumkin. Korxonalar sonini hozirgi sharoitda ko'paytirish tavsiya qilinmaydi, chunki ular sonini bir foiz oshirish tarmoqda bajarilgan ishlar hajmini 0,1 foiz kamayishiga olib kelishi aniqlandi. Bu borada hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan islohotlar va qabul qilingan farmon hamda dasturlarda:

- qishloq joylarida sanoat ishlab chiqarish va qurilishini jadal rivojlantirish hamda lokalizatsiyalashtirish;

- qishloq hayotini tubdan yuksaltirish, aholi punktlarini me'moriy jihatdan loyihalashtirish;

- qishloq uylari va ijtimoiy inshootlarini namunaviy loyihalash, qishloq obyektlarini barpo etish;

- zamonaviy uylar qurish, qishloq vrachlik punktlari, sport inshootlari, maktablar bo'limini rivojlantirish, qurish, qishloq infratuzilmasini barpo etish kabi vazifalar belgilanganligi va ularni izchillik bilan amalga oshirilganligi bilan izohlash o'rinli.

2019-yilning yanvar-martida 11179,7 mlrd. so'm yoki 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 105,9% qurilish ishlari bajarildi. Qurilish ishlari bo'yicha yuqori o'sish sur'atlari quyidagi hududlarda kuzatildi: Navoiy viloyatida – 142,7% va o'tgan yilning mos davriga nisbatan o'sish sur'ati 30,7% punktga ko'paydi, Buxoro viloyatida 131,3% (54,7% punkt), Surxondaryo viloyatida 125,5% (33,3% punkt)ga va Farg'ona viloyatida 121,6% (9,8% punkt)ga ko'paydi. Iqtisodiyotning nodavlat sektoridagi qurilish ishlari hajmi 2018-yilning yanvar-martiga nisbatan 1,6% punktga kamaydi. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha jami qurilish ishlari nodavlat sektorining ulushi 94,8%ni tashkil etdi, jumladan, Surxondaryo viloyatida – 98,3% darajaga yetdi, Namangan viloyatida– 95,0%, Toshkent viloyatida – 97,8%, Farg'ona viloyatida– 97,4%, Qoraqalpog'iston Respublikasi – 97,2% va Jizzax viloyatida – 96,7%ni tashkil etdi.

Jami qurilish ishlaridan 79,7% yangi qurilish, rekonstruksiya, kengaytirish va korxonalarni texnik qayta qurollantirish ishlariga to'g'ri keldi, shuningdek, 20,3%ini kapital, joriy ta'mirlash va boshqa pudrat ishlari tashkil etdi. Hisobot davrida bino va inshootlar qurilishi bo'yicha bajarilgan qurilish ishlari hajmi 8559,7 mlrd. so'mni yoki 2018-yilning mos davriga nisbatan 100,9% ni, mos ravishda, fuqarolik qurilishi obyektlari bo'yicha qurilish hajmi 1306,3 mlrd.so'mni (yoki 133,9%ni), ixtisoslashtirilgan qurilish ishlari bo'yicha qurilish ishlari hajmi 1313,7 mlrd. so'm (yoki 119,5%ni) tashkil qildi. Qurilishi ishlarining asosiy

qismi iqtisodiyot faoliyat turi bo'yicha bino va inshootlar qurilishga to'g'ri keldi, uning ulushi o'tgan yilning mos davriga nisbatan jami qurilish ishlari hajmining 76,6% ni tashkil etib, 3,6% punktga kamaydi. Iqtisodiyot faoliyat turi fuqarolik qurilishi obyektlari bo'yicha 11,7%ni tashkil etdi, yoki 2,4% punktga ko'paydi, mos ravishda ixtisoslash-tirilgan qurilish ishlari 11,7% (yoki 1,2%).

Ushbu holat mamlakatda aholini uy-joy masalasiga qaratilayotganligi va tarmoqqa kiritilayotgan investitsiyaning ko'proq qismini aholi mablag'lari tashkil etayotganligidan deb izohlash o'rinli. Ta'kidlash joizki, hozirgi kunda fan-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida qurilish ishlab chiqarishida sifat o'zgarishlari yuz bermoqda, ularning zahirida esa qurilishning bino va inshootlarni sanoatda tayyorlangan va tayyorlik darajasi yuqori bo'lgan detallar va qismlardan yig'ishdan iborat uzluksiz mexanizatsiyalashgan jarayonga o'tishi yotadi.

Hozirgi kunda tarmoqda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar sonini oshirish mumkin emas, chunki, ular sonini bir foiz oshirish tarmoqda bajarilgan ishlar hajmini 0,1 foiz kamayishiga olib kelishi aniqlandi. Shu bois hozirgi kunda qurilish ishlab chiqarishining xarakteri ham tubdan o'zgardi. Og'ir qo'l mehnati yirik va mayda mexanizatsiya vositalari tomonidan tobora siqib chiqarilmoqda. Quruvchi-montajchilarning qurilish maydonchalaridagi mehnati industrial mehnatning bir turiga aylanib bormoqda. Bizningcha, qurilish ishlab chiqarishining texnik jihozlanganlik darajasi ortib borgan sari, jonli mehnat sarflari kamayib, yengillashib boradi, bundan tashqari, uning unumdorligi ortadi, qurilishning muddatlari qisqarib, uning sifati yaxshilanib boradi.

Asosiy vositalar va boshqa uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarni sotib olish, qurish bilan bog'liq xarajatlar kapital sarflar yoki kapital qo'yilmalar deyiladi. Kapital qo'yilmalar bilan xarajatlarni bir-biridan farqlay bilish kerak. Xarajat, albatta, shu davrda daromad keltirishi kerak. Kapital qo'yilma bir necha yillardan keyin daromad keltira boshlaydi.

9.2. Qurilishning uch bosqichi: tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsulotini realizatsiyasi. Qurilish ishlab chiqarishning davomiyligi

Qurilish mahsuloti – barcha turdagi ishlar bo'yicha tugallangan va ishga tushirishga tayyor bo'lgan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlari, shuningdek, amaldagi korxonalarning kengaytirilishi va qayta ta'mirlanishi, ularda ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlanishidir. Uy-joy muammolarining yechimi batamom qurilish zimmasiga yuklatiladi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonida keltirilgan⁸⁵:

- sotsial-iqtisodiy jadal rivojlanishi, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral va xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

- hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish masshtablarni kengaytirish hisobiga hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish darajasidagi farqini kamaytirish, eng avvalo sanoat va eksport salohiyatini o'stirish yo'li bilan qiyoslangan tuman va shaharlarni jadal rivojlantirish;

- yangi sanoat ishlab chiqarish va servis markazlarini tashkil etish hisobiga shahar tipidagi kichik shaharlar va shaharchalarni aktiv rivojlantirish, yirik xo'jalik birlashmalarning mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish kabi ustuvor vazifalar kelgusida sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan islohot hamda ishlarni belgilab berdi.

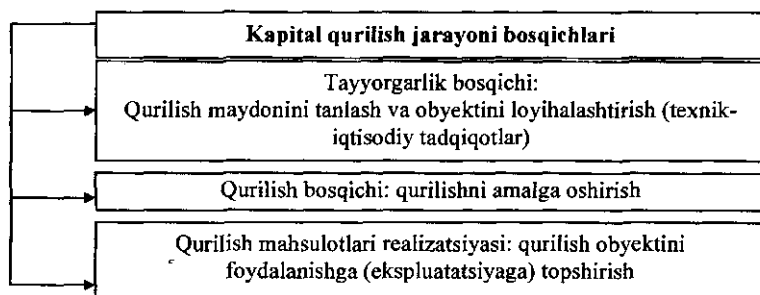
Bundan anglash mumkinki, qurilish tarmog'i ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va milliy iqtisodiyotni kompleks yuksaltirishda

⁸⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni 2017-yil 7-fevral.

katta rol o'ynaydi. Qurilishning milliy xo'jalik miqyosidagi ahamiyati va yetakchi rol o'ynashi, aholining katta qismini ish bilan ta'minlashi, fan-texnika va ijtimoiy taraqqiyotning jadallashuviga, ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sishiga imkon yaratishini e'tiborga oladigan bo'lsak, ushbu sohani rivojlantirish mamlakat aholisining turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Keltirib o'tilgan maqsadga erishish uchun tarmoq iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish, ulardan samarali foydalanish yo'llarini izlab topish va tadqiqotlar olib borish orqali investitsiyalarning tavakkalchilik hamda xatarlilik darajalarini aniqlash, ularni pasaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Kapital qurilishda qurilish muddatlarini qisqartirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u kapital qo'yilmalarning tezroq qoplanishini ta'minlaydi. Masalan, qurilayotgan obyekt qandaydir mahsulot ishlab chiqarishga mo'ljallangan bo'lsa, bunda qurilish muddatini qisqartirish evaziga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, qurilish muddati tugagandan so'ng qo'shimcha foyda olish imkoniyati bo'ladi.

Kapital qurilish jarayonida uch bosqich ajratiladi. Uni quyidagi rasm orqali ifodalaymiz:



9.2-rasm. Kapital qurilishning bosqichlari

Qurilish maydonini tanlash va obyektini loyihalashtirish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi: qurilayotgan obyektning maqsadga muvofiqligi yuzasidan texnik-iqtisodiy tadqiqotlar olib borish; obyektini loyihalashtirish va qurilish uchun texnik-muhandislik ishlariga

tayyorgarlik ko'rish. Har bir yo'nalish o'zining maqsad va vazifalariga ega. Texnik-iqtisodiy tadqiqotlar jarayonida kelgusi obyektning (qurilishi mo'ljallangan obyektning) asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari aniqlanadi va qurilishni amalga oshirishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi baholanadi. Loyihalashtirish bosqichida obyektning konstruktiv yechimlari, qurilishni tashkil etishning usullari va ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqiladi. Shuningdek, qurilishning smeta qiymati aniqlanadi. Undan keyin qurilish uchun texnik-muhandislik tayyorgarlik ishlari amalga oshiriladi.

Qurilishni amalga oshirish bosqichida qurilish maydonida qurilish jarayonining barcha texnologik elementlari qo'shiladi. Bunda qurilish ishlab chiqarishidagi jami xarajatlar, bino va inshootlarning moddiy-mulkiy elementlari bo'yicha xarajatlari shakllantiriladi. Qurilish ishlab chiqarishining barcha elementlarini o'zaro aloqadorligini yaxshilash uchun qurilish mahsulotini barpo etish texnologiyasi (mehnat predmetlarining (beton, g'isht, temir, tosh va boshq.) sifat o'zgarishlari bilan tavsiflanuvchi qurilish jarayonlarini olib borishning usullari va vositalari) ishlab chiqiladi. Qurilish jarayoni qurilish maydonida amalga oshiriluvchi asosiy, qo'shimcha va xizmat qiluvchi texnologik operatsiyalarning jami o'zaro aloqalarini anglatadi, o'zaro aloqalar natijasida qurilish mahsuloti yaratiladi.

Qurilish obyektini foydalanishga (ekspluatatsiyaga) topshirish bosqichida qurilib bitkazilgan obyektlar ishga tushiriladi va tayyor mahsulot sifatida buyurtmachiga topshiriladi.

Takror ishlab chiqarishning uch bosqichi kapital qo'yilmalar aylanishining uch bosqichiga muvofiq keladi: 1) qurilish – asosiy fondlarni barpo etish shakli sifatida; 2) qurilish mahsulotining asosiy fondlarga aylanishi shakli sifatida; 3) pul mablag'larini mahsulotga aylantirish maqsadida takror ishlab chiqarishning navbatdagi bosqichiga tayyorgarlik ko'rish.

Ishlab chiqarish obyekti qurilishining davomiylik tsikli qurilish

maydonini rejalashtirishdan boshlab to uni ishga tushirishgacha (ekspluatatsiya) bo'lgan oraliq vaqtni (davmi) ifodalaydi.

Kapital qurilish tizimida investitsiya jarayonlarining asosiy qatnashchilari sifatida investorlar, buyurtmachilar, quruvchilar, pudratchilar, loyihalashtiruvchilar ishtirok etadi.

Investor – o'z mablag'larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag'larni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekt hisoblanadi. Investor huquqiy jihatdan investitsiya natijalariga o'zi egalik qiladi. U kapital qo'yilmalarni joylashtirish sohalarini o'zi tanlaydi, qurilayotgan obyekt uchun shartnoma shartlarini ishlab chiqadi, investitsiya jarayoni qatnashchilari bilan moliya-kredit munosabatlarini amalga oshiradi.

Buyurtmachi – obyekt qurilishi bo'yicha boshqaruvni va tashkiliy masalalarni (texnik-iqtisodiy asosnomani ishlab chiqishdan to obyektни ishga tushirishgacha yoki ekspluatatsiyaga topshirishgacha) zimmasiga oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxslardir. Tugallanmagan qurilishning mulkdori u buyurtmachiga topshirilguncha va uning haqi to'languncha pudratchi hisoblanadi. Agar pudrat obyekti nobud bo'lsa yoki shikastlansa, obyekt qabul qilib olingunga qadar uning tasodifan nobud bo'lish yoki tasodifan shikastlanish xavfi pudratchi zimmasida bo'ladi.

Bajarilayotgan ishlarning xavfsizligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi. Agar shartnomada taraflar boshqacha tartib va shartlarni belgilab qo'ygan bo'lmасalar, shartnomada nazarda tutilgan obyektни yoki ishlar majmuini pudratchi o'z hisobidan sug'urtalashi shart.

Kapital qurilishda loyihalashtirish qurilishga tayyorgarlik ko'rish bosqichi hisoblanadi. Qandaydir obyektни (korxona, bino, inshoot) qurish uchun, eng avvalo, uni loyihalashtirish zarur bo'ladi.

9.3. Kapital qurilishda loyihalashtirish. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish

Qurilish obyektlarini loyihalashtirish jarayoni, qoida tariqasida 3 bosqichga bo'linadi. Obyektlarni loyihalashtirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Loyihalashtirishni tashkil etishning taxminiy sxemasini 9.2-jadval asosida ifodalash mumkin.

9.2-jadval

Loyihalashtirish ishlarini bosqichlar bo'yicha tashkil etish sxemasi⁸⁶

Ishlar bosqichi	Asos	Ijrochilar
1-bosqich. Loyiha oldi ishlari		
1.1. Texnik-iqtisodiy asosnoma (TIA) ishlab chiqish	Kapital qo'yilmalarning rejasi. Qaror (qurilishni amalga oshiruvchi tashkilotning buyruqlari)	Buyurtmachi yoki uning topshirig'iga ko'ra loyihaviy yoki ilmiy-tadqiqot tashkiloti
1.2. Loyihalashtirish uchun shartnomalar tuzish	Buyurtmachining taklifi	Buyurtmachi yoki loyihaviy tashkilot
2-bosqich. Loyihaviy ishlar		
2.1. Qidiruv-izlanish	Buyurtma va shartnoma	Loyihaviy tashkilot
2.2. Bosqichlar bo'yicha loyihani ishlab chiqish	Loyihalashtirish uchun belgilangan vazifalar (buyurtma), loyihani ishlab chiqish va shartnoma tuzish uchun yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot

⁸⁶ www.ziyouet.uz ma'lumotlari asosida

3-bosqich. Loyihani ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash		
3.1. Loyiha ekspertizasi	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo'yicha yo'riqnoma va loyihani ekspertiza qilish bo'yicha yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot, loyihalar ekspertizasi bo'limi
3.2. Loyihani tasdiqlash	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo'yicha yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot, tegishli muassasa tomonidan loyihaning tasdiqlanishi

Qurilishning amalga oshirilishi tegishli tartibda tasdiqlangan loyihaviy hujjatlarsiz amaldagi qonunchilikka ko'ra taqiqlanadi. Kapital qurilishni loyihalashtirishda loyiha oldi hujjatlari, loyiha hujjatlari, dastlabki TIA yoki dastlabki texnik-iqtisodiy hisoblash, yakuniy TIA yoki texnik-iqtisodiy hisoblash, ishchi loyiha, smeta, ish hujjatlari, loyihalovchi, yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi), qurilishlarning aniq ro'yxati, qurilishlarning titul ro'yxati, mablag' bilan ta'minlovchi organ, ijro hujjatlari, qurilish maydoni, vaqtinchalik inshootlar, birlashtiriladigan ishlar, shartnoma narxini bo'lib chiqish kabi tushunchalar qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash joizki, kapital qurilishda loyihalashtirishning markaziy qismini loyihaning TIA egallaydi.

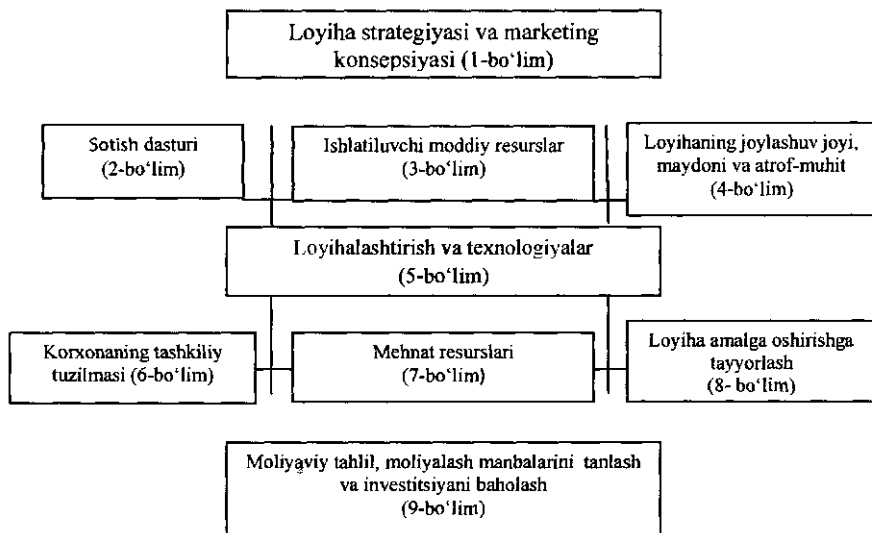
Taniqli xorijlik iqtisodchi-olimlardan V.Berens, P.Xavraneklar fikricha: **“texnik-iqtisodiy asoslash** – bu salohiyatli investorlar, loyiha quruvchilari va moliyachilarni investitsiyalash va moliyalash usullari bo'yicha qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlovchi vosita”⁸⁷. Rossiyalik olim V.Zolotogorov: “texnik-iqtisodiy asoslash – bu investitsiya loyahasining samaradorligi va maqsadlilikini ko'rib chiqishga imkon beruvchi texnik va tashkiliy qarorlar, hisob-

⁸⁷ Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций: Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: «Интерэксперт», «Инфра-М», 1995. – С. 6.

smeta, baholash va boshqa ko'rsatkichlarni aks ettiruvchi hisob-analitik hujjatlar to'plami"⁸⁸, deya tavsiflaydi.

Umuman aytganda, birinchidan, loyihani TIA uning samaradorligi va afzalligini ta'minlash uchun olib borilgan izlanishlar natijasida olingan tahliliy ma'lumotlarni, baholash va hisob-smeta ko'rsatkichlarini, texnik va tashkiliy qarorlarni o'zida mujassam etuvchi hisob-analitik hujjatlar to'plami hisoblanadi.

Tanlovlar iqtisodiyotda nisbatan yangi hodisa bo'lib, bunda buyurtmachi biror obyektни qurish yoki loyihalash, asbob-uskunalar yetkazib berish bo'yicha tanlov e'lon qilayotganligini ochiq yoki yopiq shaklda xabardor qiladi va xohlovchilarni shu tanlovda ishtirok etishga taklif qiladi. Bunda maxsus hujjat tayyorlanadi va unda tanlovning asosiy g'oyasi, uning tijoriy va boshqa shartlari ko'rsatiladi. Bunday hujjatlar majmuasi "tender" deb ataladi.



9.3-rasm. Investitsiya loyihasini texnik-iqtisodiy asoslash bosqichlarining o'zaro bog'liqligi

⁸⁸ Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование: Учеб.пос. – Мн.: «Экоперспектива», 1998. – С. 33.

O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish, shuningdek, ilgari to'xtatib qo'yilgan obyektlar qurilishini davom ettirish bilan bog'liq ishlar va xizmatlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar xarid qilish, asbob-uskunalar sotib olish Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-sonli qaroriga asosan tanlov savdolari (tenderlar) orqali amalga oshiriladi. Uni tashkil etish va o'tkazish tartibi va shartlarini ushbu qarorda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risida"gi Nizom belgilaydi.

Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari hisoblanadi.

Tanlov savdolari quyidagilarga bo'linadi:

- ochiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanmaydi;
- yopiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanadi.

Yopiq tanlov savdolari o'tkazish to'g'risidagi qaror Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Ochiq yoki yopiq tanlov savdolari talabgorning malakasi oldindan aniqlangan holda yoki aniqlanmasdan yoxud ikki bosqichli bo'lishi mumkin.

Talabgorning malakasini oldindan aniqlash tanlov savdolarining birinchi turi, tanlov savdolarining g'olibini aniqlash – uning ikkinchi turi hisoblanadi. Talabgorning malakasi oldindan aniqlanadigan ochiq yoki yopiq tanlov savdolarini o'tkazishda talabgorlarning umumiy ro'yxati tuziladi, talabgorning malakasi oldindan aniqlanadi va malakasi oldindan aniqlangan talabgorlar o'rtasida tanlov savdolari o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari:

- buyurtmachi tanlov savdolari predmetining aniq tavsifini va o'ziga xosligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lmagan;
- shartnomada ishlarni ularning rentabelligini ta'minlash uchun yetarli bo'lgan yoki tadqiq etish yoki ishlab chiqishga sarflangan xarajatlar qoplanishini ta'minlaydigan hajmlarda bajarish nazarda

tutilgan hollardan tashqari, buyurtmachi ilmiy-tadqiqotlar, tajribalar o'tkazishga, qidiruvlar yoki ishlanmalar yuzasidan shartnoma tuzish niyatida bo'lgan hollarda o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

– birinchi bosqichda konseptual qaror va texnik, tijorat jihatidan aniqlanishi va tuzatilishi kerak bo'lgan, tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan shartlar asosida ishlab chiqilgan oferta bahosi ko'rsatilmagan holda taqdim etiladi. Tanlov savdolari predmeti parametrlari bo'yicha oferent bilan muzokaralar olib borilishiga yo'l qo'yiladi. Ofertalarning umumiy sonidan tanlov savdolarining ikkinchi bosqichida qatnashishga yo'l qo'yiladigan ofertalar tanlab olinadi;

– ikkinchi bosqichda tanlov savdolari predmetining aniqlashtirilgan parametrlari hisobga olingan, bahosi majburiy tartibda ko'rsatilgan holda ofertalari tanlov savdolarining ikkinchi bosqichiga o'tgan qatnashchilarning takliflari va buyurtmalari berilgan holda tanlov hujjatlariga tuzatish kiritiladi.

9.4. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi

Kapital qurilish tizimida buyurtmachi va pudratchilar ma'lum huquqlar va majburiyatlarga ega.

Buyurtmachi quyidagi huquqlarga ega: talabgorning malakasini oldindan aniqlash yoki busiz tanlov savdolari o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish; rasmiy farmoyish beruvchi hujjat chiqargan holda tanlov savdolarini o'tkazish shakli, turi va sanasini belgilash; tanlov savdolari tashkilotchisi funksiyasini amalga oshirish (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan tashkilotga berishi mumkin); mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan holda tanlov savdolari predmetining boshlang'ich qiymatini belgilash.

Buyurtmachining majburiyatlari quyidagilardan iborat:

– barcha ishlar bajarib bo'linganidan keyin belgilangan narxning

hammasini pudratchiga to'lashi yoki ishlarning ayrim bosqichlari tugallanganidan keyin narxning tegishli qismini to'lashi;

- pudratchidan olingan loyiha-smeta hujjatlaridan faqat shartnomada nazarda tutilgan maqsadlarda foydalanishi, loyiha-smeta hujjatlarini pudratchining rozilgisiz uchinchi shaxslarga bermasligi va undagi ma'lumotlarni oshkor qilmasligi;

- loyiha va qidiruv ishlarini bajarishda shartnomada nazarda tutilgan hajmda va shartlarda pudratchiga xizmat ko'rsatishi;

- tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishda pudratchi bilan birga qatnashishi;

- pudratchiga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang'ich ma'lumotlar o'zgarishi bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarni pudratchiga to'lashi;

- tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlarining yoki bajarilgan qidiruv ishlarining kamchiliklari borligi munosabati bilan uchinchi shaxs tomonidan buyurtmachiga nisbatan qo'zg'atilgan da'vo yuzasidan ishda qatnashishga pudratchini jalb qilishi shart.

Pudratchining majburiyatlari. Loyiha va qidiruv ishlari pudrat shartnomasiga muvofiq pudratchi:

- ishlarni loyihalash haqidagi topshiriq va boshqa boshlang'ich ma'lumotlarga muvofiq bajarishi;

- tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini buyurtmachi bilan kelishib olishi, shuningdek, buyurtmachi bilan birga tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishi;

- tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini va qidiruv ishlari natijalarini shartnomada belgilangan muddatlarda buyurtmachiga topshirishi;

- buyurtmachining rozilgisiz loyiha-smeta hujjatlarini uchinchi shaxslarga bermasligi shart.

Kapital qurilishda buyurtmachi tomonidan quyidagilar ta'minlanadi: yer uchastkasini tanlash va ajratish, birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni va qurilish hududini tayyorlash, loyiha oldi ishlarini tashkil etish, loyihaning, ish hujjatlarining (obyektni foydalanishga tayyor holda qurish hollaridan tashqari) va tanlov hujjatlarining tasdiqlanadigan qismini kelishish, ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash; loyihalovchi va pudratchini (bosh pudratchini) tanlov savdolari orqali tanlash; ishlarni bajarish va moliyalashtirish jadvallari bilan birgalikda shartnomalar tuzish; qurilish obyektini Davlat arxitektura qurilish nazorati organlarida ro'yxatdan o'tkazish; pudratchiga qurish uchun birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni berish; buziladigan, ko'chiriladigan yoki rekonstruksiya qilinadigan binolarda, shuningdek, obyekt qurilishi hududida yashayotgan shaxslarni ko'chirish; moliyalashtirish, pudratchi tomonidan qabul qilingan shartnoma majburiyatlariga va shartnomada qayd etilgan boshqa funksiyalarga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish; texnik kuzatish va obyekt qurilishi ustidan texnik nazorat qilish; qurilishi tugallangan obyektni belgilangan tartibda foydalanish uchun qabul qilish; kafolatli davrda aniqlangan nuqsonlar bartaraf etilishi ustidan nazorat qilish.

Pudratchi tomonidan quyidagilar ta'minlanadi: ish hujjatlarini ishlab chiqish va uning texnologiya qismini buyurtmachi bilan kelishgan holda qurilish jarayonida (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) ekspert kuzatish; ish hujjatlarini (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) texnologik izchillik va obyekt qurilishining aniq shartlari bilan bog'liqlikda hajmlar va muddatlarda ishlab chiqarishga berish; ishlarni bajarish jadvaliga muvofiq hamda belgilangan standartlarga, qurilish me'yorlari va qoidalariga rioya qilgan holda tasdiqlangan loyihada nazarda tutilgan ishlarni bajarish; shartnomaga muvofiq qurilishni asbob-uskunalar, konsruksiyalar va qurilish materiallari bilan butlash; loyiha yechimlariga hamda qurilish me'yorlari va qoidalariga rioya qilgan holda qurilish-montaj, maxsus va

ishga tushirish-sozlash ishlarini o'z vaqtida va sifatli bajarish; obyektning ijroiya hujjatlarini, shu jumladan, sertifikatlanishi shart bo'lgan mahsulotga muvofiqlik sertifikatlarini, foydalanilgan qurilish materiallari va asbob-uskunalariga texnik pasportlarni tuzish va buyurtmachiga berish; tasdiqlangan loyihalarga, boshqa talablarga va shartnoma majburiyatlariga muvofiq obyektни buyurtmachiga topshirish.

Buyurtmachi va pudratchi qonun hujjatlariga va shartnoma shartlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham bajaradi.

Buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasidagi vazifalarni aniq taqsimlash, shuningdek, ularning mulkiy javobgarligi darajasi qonun hujjatlariga va tanlov savdosi shartlariga muvofiq aniq bir pudrat shartnomasini tuzishda aniqlashtiriladi. Obyektни foydalanishga qabul qilib olish belgilangan sifat standartlari hisobga olingan holda "Davarxitektqurilish" qo'mitasi organlarining xulosasi asosida buyurtmachi tomonidan ta'minlanadi.

Qurilishning qiymati va uni moliyalashtirish hajmlarini aniqlash, shuningdek, buyurtmachi va pudratchi o'rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishga oid hujjat smetani anglatadi va u tayyor qurilish mahsulotining bahosini ifodalaydi.

Pudrat shartnomasida bajariladigan ishning bahosi yoki uni aniqlash usullari ko'rsatiladi. Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchining chiqimlarini va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi. Ishning bahosi smeta tuzish yo'li bilan aniqlanishi mumkin. Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo'yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo'ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo'lib qoladi. Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat'iy bo'lishi mumkin. Pudrat shartnomasida bunday ko'rsatma bo'lmasa, ishning bahosi (smeta) qat'iy hisoblanadi. Agar qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini

vaqtida ogohlantirishi shart. Qurilish shartnomasida quyidagilar aks ettiriladi: tomonlarning majburiyatlari, yetkazilgan zararlarni qoplash tartibi; mavjud muammolarni hal qilish yo'llari, xo'jalik sudiga da'vo arizasini kiritish tartibi; shartnoma ishtirokchilarining malakasini tasdiqlash.

Smeta asosida qurilish ishlari xarajatlari: texnologik, energetik, ko'tarma-transport va boshqa uskunalar, korxona faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan boshqa asboblardan va ishlab chiqarish inventarlari xaridi xarajatlari; ushbu uskunalarni o'rnatish ishlari xarajatlari; qurilish maydonini o'zlashtirish xarajatlari; texnik va mualliflik nazoratini amalga oshirish xarajatlari; loyiha hujjatlarini ishlab chiqish xarajatlarini o'z ichiga oluvchi kapital qo'yilmalar hajmi aniqlanadi.

Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati buyurtmachilar va pudratchilar, uskunalar yetkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuzish va shartnoma bahosini aniqlash hamda ular o'rtasida hisoblashishni amalga oshirish uchun ishlatiladi.

Smeta qiymati ko'rsatkichlari ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha loyihaviy yechimlar variantlarini baholash va ulardan iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq'ini tanlash uchun zarur bo'ladi. Bundan tashqari, smeta qiymati qurilishni tashkil etish va ishlarni bajarish variantlarini taqqoslash, konstruktiv va bajariladigan ishlar hajmini aniqlash hamda qurilish materiallari va uskunalarini tanlash uchun ishlatiladi.

Loyihaning smeta qismi o'z tarkibiga qurilish bo'yicha yig'ma smetani va obyekt qurilishi bo'yicha smetani hamda bajarilgan ish turlarini qamrab oladi. Bino va korxona qurilishi bo'yicha yig'ma-smeta qurilishni moliyalashtirishni amalga oshirishdagi asosiy hujjat hisoblanadi.

Yig'ma-smeta quyidagi xarajat turlarini o'zida aks ettirishi lozim: qurilish maydonini tayyorlash; ishlab chiqarish ahamiyatiga oid asosiy obyektlar; ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ahamiyatiga oid yordamchi obyektlar; transport xo'jaligi va aloqa obyektlari;

elektroenergetika obyektlari; kanalizatsiya, issiqlik va gaz ta'minoti, suv ta'minoti; korxona hududini obodonlashtirish; vaqtinchalik bino va inshootlar; loyihaviy va qidiruv ishlari; boshqa ishlar.

Qurilish uchun yig'ma-smetada kutilmagan ishlar va xarajatlar uchun quyidagi miqdorlarda mablag'lar zaxirasi ko'zda tutiladi: yakka tartibdagi obyektlar qurilishini ko'zda tutuvchi sanoat, qishloq xo'jaligi, transport inshootlari va korxonalarini qurishdagi barcha xarajatlar umumiy qiymatining 5 foizi miqdorida; barcha tarmoq korxonalarining namunaviy loyihalari bo'yicha obyektlar barpo etilishidagi barcha xarajatlar umumiy qiymatining 3 foizi miqdorida.

Hozirgi iqtisodiy sharoitda qurilish obyektlarining smeta qiymatini aniqlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi:

1. TIA tarkibidagi loyiha oldi bosqichida TIA ko'rsatkichlarining hisob-kitoblari natijasida obyektlar barpo etilishidagi taxminiy xarajatlar aniqlanadi.

2. Loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish bosqichida loyihalashtiruvchilar amalga oshirilgan hisob-kitoblar va smeta me'yorlarini qo'llash natijasida obyekt qurilishining smeta qiymatini aniqlaydi, shu jumladan, lokal smetalari, alohida bajariladigan ishlar uchun xarajatlar qiymati va qurilish qiymatining yig'ma-smeta hisob-kitobi.

Obyektning smeta qiymatini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: bevosita xarajatlar – BX; ustama xarajatlar – UX; rejali jamg'arma – RJ (smeta foydasi). Unga ko'ra, qurilish mahsulotining (obyektning) smeta bahosi (SB) quyidagi tenglik bilan ifodalandi:

$$SB = BX + UX + RJ$$

Smeta qiymati – qurilish mahsuloti (obyekti) uchun erkin bahoning shakllanishi va kapital qo'yilmalarni aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi. Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish, shartnoma majburiyatlariga rioya etilishi va

qurilishning pirovard natijalari uchun investitsiya jarayoni qatnashchilarining javobgarligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12-sentyabr 2003-yildagi "Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi 395-sonli Qarorida O'zbekistonda kapital qurilishdagi shartnomaviy narxlar yagona uslubiyoti barcha mulk shakllari uchun qabul qilindi. Ta'kidlash joizki, shartnomaviy narxlar bozordagi mavjud sharoitlarni hisobga olgan material qiymatning konyunkturasi, ishlatiladigan mashina va mexanizmlar qiymati hamda pudrat tashkilotlarining foydasini anglatadi.

Shartnoma O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni hamda kapital qurilish sohasidagi boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tuziladi. Ushu qarorda past rentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan pudrat-qurilish tashkilotlarini xususiyashtirishda tegishli investitsiya majburiyatlari mavjud bo'lgan taqdirda obyektlarni qonun hujjatlariga muvofiq bepul berishga ruxsat etildi. Shuningdek, markazlashtirilgan manbalar hisobiga qurilishni tashkil etish, moliyalashtirish va kreditlash tartibi to'g'risidagi Nizom, obyektlarni foydalanishga tayyor holda qurishga doir Namunaviy pudrat shartnomasi hamda "O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizomlar tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 24-oktyabrdagi "Kapital qurilishda narxlarni shakllantirishning smeta-normativ bazasini takomillashtirish va yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 463-sonli Qarori qabul qilindi. Qarorda "Davarxitektqurilish" qo'mitasi amaldagi yakka tartibdagi va idoraviy smeta me'yorlarini, ularning maqsadga muvofiqligini, asoslanganligini hamda qo'mitaning me'yoriy hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiqligini aniqlash maqsadida to'liq xatlovdan o'tkazilishi hamda

xatlovdan o'tkazish uchun "Davarxitektqurilish" qo'mitasi ekspert komissiyalari tashkil etilishi hamda idoraviy smeta me'yorlarini keskin qisqartirish chora-tadbirlari belgilab berildi.

Shuningdek, joriy shartnomaviy narxlarni belgilash uchun idoraviy smeta me'yorlari faqat ular "Davarxitektqurilish" qo'mitasi bilan belgilangan tartibda majburiy ravishda kelishib olingan taqdirda kuchga ega bo'lishi qayd etilgan. Kapital qurilish sohasida tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridining yagona tizimini yaratish, tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish mexanizmini yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi "Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 302-sonli Qarori qabul qilinib, unda:

- markazlashtirilgan manbalar, davlat boshqaruv organlari va davlat korxonalari mablag'lari hisobiga moliyalashtiriladigan kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridi faqat tanlov savdolari natijalari bo'yicha amalga oshirishi;

- kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilishda tanlov savdolari majburiy o'tkazilishi uchun buyurtmachilar, tanlov savdolarini o'tkazishning belgilangan tartibiga rioya qilinishi uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tanlov savdolari tashkilotchilari javob berishlari;

- sifatli bajarilgan ishlar va xizmatlarni o'z vaqtida va to'liq moliyalashtirish yuzasidan shartnoma shartlari bajarilmaganligi uchun shartnoma shartlariga muvofiq buyurtmachi moddiy javob berishi, shuningdek, ko'rsatib o'tilgan sabablar natijasida soliq organlari tomonidan hisoblangan, ularga to'langan jarimalar va penyani pudratchi to'liq qoplashi;

- tanlov savdolari natijalari bo'yicha tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan shartlarning o'zgarishi, buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida kelishuv mavjudligidan qat'iy nazar, faqat ular belgilangan tartibda

tanlov komissiyasi tomonidan ko'rib chiqilgandan va tasdiqlangandan keyin qabul qilingan, deb hisoblanishi;

– qurilishning amaldagi qiymatini tanlov savdolari natijalari bo'yicha shartnomada belgilangan shartnomaviy narxga nisbatan kamaytirish natijasida tejalgan mablag'lar pudrat tashkilotining tasarrufida qolishi belgilab qo'yildi.

9.5. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish

Zamonaviy sharoitda shunday vaziyat yuzaga keldiki, korxonalar, loyihalash va ilmiy-tadqiqot institutlari, banklar va boshqa tijorat tashkilotlari investitsiyalarni iqtisodiy asoslashning zamonaviy uslubiyoti bilan qurollanmaganligi ulardan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyalarni iqtisodiy asoslash uslubiyotiga bag'ishlangan ko'pgina masalalar yoritib kelinmoqda. Shu boisdan tijorat tashkilotlari uchun ma'qul va tushunarli bo'lgan hamda xalqaro amaliyotni hisobga oluvchi investitsiyalarni iqtisodiy asoslashning umumtan olingan uslubiyotini ishlab chiqish nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Kapital qo'yilmalarni iqtisodiy samaradorligi ularni foydalanish ko'rsatkichlaridan bo'lib, mablag'larni ijtimoiy-ishlab chiqarishning u yoki bu tarmog'iga sarf qilishdan tutiladigan maqsad bo'lib hisoblanadi.

Davlat kapital qo'yilmalarni xalq xo'jaligini turli sohalariga sarflar ekan, albatta uning yordamida ishlab chiqarishni kengaytirishni, ya'ni ishlab chiqarish quvvatlarini ishga solishni, va shu orqali mahsulotlarini miqdorini ko'paytirishni, uning sifatini yaxshilash, raqobatbardoshligini oshirishni maqsad qilib qo'yadi.

Ana shu qo'yilayotgan maqsadlarga erishishni turli yo'llari mavjud:

1) kapital qo'yilmalarni iqtisodiy asoslangan yo'nalishlarga sarflash va ularni mintaqalar bo'yicha optimal joylashtirish;

2) korxona va tashkilotlarda milliy iqtisodiyot va chet el texnikasini oxirgi yutuqlari asosida ishlangan texnika va texnologiyalarni qurilishni va ishlab chiqariladigan mahsulotlarni sifatini oshirish, mehnat unumdorligini, mahsulot tannarxini va foydalilik darajasini o'sishini ta'minlash;

3) qurilishni jadallashtirish va ishlab chiqarishga yangi quvvatlarni kiritish, qurilishlarni sifatli ishlangan texnik loyihalar bilan ta'minlash;

4) qurilish qiymatini va kapital qiymatlarini ulushini pasayishi orqali kapital sarflarning birligiga foydali samara olish;

5) yangi yaratilayotgan quvvatlarni o'zlashtirish muddatlarini qisqartirish.

Kapital qo'yilmalarni umumiy miqdorida ishlab turgan korxonalarni qayta qurishga ketadigan sarflarni ulushini ko'paytirish – ularni iqtisodiy samaradorligini muhim ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Ammo korxonalarni qayta qurish har bir aniq holatida chuqur iqtisodiy asoslashni talab qiladi. Tajribalarni ko'rsatishicha bir qator holatlarda dastlabki iqtisodiy hisob-kitoblarni qilinmasligi oqibatida ko'pgina korxonalarda iqtisodiy jihatdan samarasiz ishlar amalga oshiriladi. Natijada ular qayta qurish va jihozlash ishlarini amalga oshirishni xarajatlarini oshirib yuboradi va samaradorligini pasaytiradi.

Korxonalarni qayta qurishga sarflayotgan kapital qo'yilmalarni iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qayta qurishgacha bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar undan keyingi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Sanoat korxonalarini qayta qurish ishlab chiqarishni texnik darajasini oshirishni, uskunalarni unumdorligini o'stirishni va ishlab chiqarish quvvatlarini o'sishini ko'zda tutadi. Qayta qurish natijasida mahsulot ishlab chiqarishni o'sishi korxona foydasini pasayishiga olib keladi, ammo mahsulot tannarxini pasayishiga olib kelmaydi. Bunday holatda qayta qurishni iqtisodiy samaradorligi foyda summasini o'sishi (ΔD) zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarning birligi nisbati (K) bilan aniqlanadi:

$$K_{\text{qay}} = \frac{\Delta D}{K}$$

Loyiha yechimlarini iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun dastlab ishlab turgan korxona va inshootlarni rekonstruksiya qilish va yangilarini qurishni zarurligini va maqsadga muvofiqligini texnik-iqtisodiy asosnomalari (TIA) ishlab chiqiladi. Bunday texnik-iqtisodiy asosnomalar rejalarga kiritiladigan har bir qurilish bo'yicha ishlab chiqilishi lozim.

Yirik korxonalar bo'yicha texnik-iqtisodiy asosnomalar loyiha tashkilotlari tomonidan ishlanadi.

Texnik-iqtisodiy asosnomalarda odatda: tegishli tarmoqlarda quvvatlarning o'sishini ta'minlovchi loyihalashtirilayotgan korxonalarni ahamiyatini xususiyatlari; korxonani mo'ljallayotgan quvvatlarni va mahsulot xillarini asoslash; zarur kapital qo'yilmalar hisob-kitobi; kapital qo'yilmalardan kutilayotgan iqtisodiy samaradorlik va mo'ljallanayotgan qurilishning asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari o'z aksini topishi lozim. Asosiy ko'rsatkichlardan tashqari kapital qo'yilmalarni iqtisodiy samaradorligini asoslash, ularni o'zini oqlash muddatlarini hisoblash; loyiha yechimlarini iqtisodiy baholash uchun qo'shimcha va yordamchi texnik-iqtisodiy ko'satkichlar ham qo'llaniladi.

Ularni qatoriga ishlab chiqarish maydonining 1 m kvadratiga mahsulot ishlab chiqarish, imorat va inshootlarning qurilish kubaturasini ko'rsatuvchi miqdor koeffitsiyenti va boshqalar zarur bo'ladi. Sanoat korxonalarini loyihalashda ishlab chiqarish maydonlaridan maqsadga muvofiq foydalanish, imoratlar xillarini to'g'ri tanlash ancha sezilarli iqtisodiy samara berishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tishi munosabati bilan yuqorida ta'kidlangan uslubiyot ma'naviy jihatdan eskirdi va amaliyotda undan keng foydalanish mumkin emas. Avvalo, buning sababini ko'rsatishdan oldin, nima uchun ushbu uslubiyot ma'naviy jihatdan eskirganligining mohiyatini oydinlashtirish zarur bo'ladi. Xususan, kapital qo'yilmalarning yuqorida ta'kidlangan uslubiyotida vaqt omili hisobga olinmas edi, ya'ni mahsulot ishlab

chiqarish hajmi, uning tannarxi, foyda va rentabellik darajalari vaqt omilini hisobga olgan holda hisob-kitob qilinmas edi.

Bugungi kunda xo'jalik yurituvchi subyektlar kapital qo'yimalarning samaradorligini baholashda vaqt omilini hisobga olishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uning tannarxi, foyda va rentabellik darajalarining vaqt mobaynida o'zgarishini baholashi lozimdir. Bunday operatsiya diskontlashtirish deb nomlandi.

Kapital qurilish ishlarining yuqori sifat darajasiga erishishda qurilish sifati yuzasidan olib boriladigan nazorat muhim o'rin egallaydi. Qurilish sifati yuzasidan nazorat qurilish-montaj ishlarining, shuningdek, qurilish materiallari va buyumlarining muvofiqligini tekshirishni anglatadi. Qurilish-montaj ishlarining sifati bo'yicha nazoratni davlat muassasalari, buyurtmachilar va loyihaviy tashkilotlar (loyiha mualliflari) amalga oshiradilar. Bunda ichki va tashqi nazorat farqlanadi. Qurilish sifati bo'yicha davlat nazoratini davlat hokimiyati organlari, tegishli qo'mitalar (Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Davarxitekqurilish qo'mitasi) amalga oshiradilar. Ushbu muassasalar loyihaviy hujjatlar bo'yicha bajarilgan ishlarining muvofiqligini tekshiradi. Qurilish nazoratini amalga oshirish tartibi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi.

Tayanch so'z va iboralar: *Buyurtmachi, pudratchi, texnik-iqtisodiy asosnoma, loyihani ekspertizasi, oferent, ochiq tanlov savdolari, kapital qurilish, kapital qo'yilma, qurilish industriyasi, asosiy fondlar.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Kapital qo'yimalarning iqtisodiy mohiyati.
2. Qurilishning bosqichlari.
3. Kapital qurilishda loyihalashtirish.
4. Kapital qo'yimalar samaradorligini baholash.
5. Kapital qurilishda nazorat ishlarining mohiyati.
6. Qurilish industriyasi tushunchasining mohiyati.
7. Qurilishning tashkiliy shakllari.

X BOB. DAVLAT INVESTITSIYA DASTURI

10.1. O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi, uning mazmuni, asosiy maqsadi, shakllantirish tartibi, tamoyillari va muddatlari

Investitsiya dasturi (keyingi o'rinlarda dastur deb ataladi) – bu Respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan Respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksidir.

Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek, loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlarini va faoliyat sohalarni qo'llab-quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarni (ta'lim, sog'liqni saqlash) birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xomashyo resurslarini va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatbardoshligi darajasiga yetkazishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

- tarkibiy o'zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag' qo'yishning o'zaro manfaatlili

asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- investitsiya loyihalarni investitsiya dasturining aniq ro'yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;

- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlarini va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko'rsatkichlari, shu jumladan eksportga yo'naltirilganlik, butlovchi buyumlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi.

Investitsiya dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun yillar bo'yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga ehtiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi. Investitsiya dasturini ishlab chiqishda yirik va o'ta muhim loyihalar alohida, katta bo'lmagan bir tipdagi loyihalar yaxlit kiritilishi mumkin (masalan: maktablar, qishloq, vrachlik punktlari qurilishi va boshqalar).

Investitsiya dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishi bo'yicha barcha ishlarni O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot vazirligi muvofiqlashtirib boradi. Investitsiya dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarori bilan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturida nazarda tutilgan kapital qurilishni mablag' bilan ta'minlash va uni kreditlash ishlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarorida ko'rsatilgan tartibga asosan amalga oshiriladi. Unga muvofiq investitsiya loyihasini markazlashtirilgan manbalar hisobiga mablag' bilan ta'minlash har qaysi obyekt bo'yicha ajratilgan

kapital qo'yilmalar limitlar doirasida qat'iy amal qilgan holda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi bilan kelishilgan qurilishlarning aniq mo'ljalli ro'yxati va qurilishlarning belgilangan tartibda tasdiqlangan titul ro'yxati asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining investitsiya dasturi bu davlat tomonidan xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun ustuvor va birinchi o'rinda bajarilishi kerak bo'lgan davlat tomonidan rag'batlantiriluvchi yo'nalishlarni ishlab chiqish vositasida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar hamda xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va ular kiritgan mablag'larning yuqori iqtisodiy samaradorligiga erishish uchun mukammal huquqiy baza, tegishli institutlar yaratish tizimidir.

Ustuvor yo'nalishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

birinchi ustuvor yo'nalish – ommaviy turar-joy qurilishi;

ikkinchi ustuvor yo'nalish – zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish;

uchinchi ustuvor yo'nalish – yuqori texnologiyalar. Yuqori texnologik va jahon bozorlarida raqobatbardosh, import mollarining o'rmini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish;

to'rtinchi ustuvor yo'nalish – zaxiralarni tejovchi ekologik toza texnologiyalar. Mineral boyliklarni yer ostidan qazib olish va tabiiy xomashyoni to'liq va kompleks qayta ishlash uchun eng yangi fan – texnika yutuqlaridan foydalanish;

beshinchi ustuvor yo'nalish – fermerlik va dehqon xo'jaliklari tarmog'i, ishlab chiqarish, qayta ishlash, qadoqlash, transportirovka qilish, sotish va shifobaxsh qo'shilmalari bo'lgan ekologik va oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha andozalarga amal qilgan holda nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirib olgan qayta ishlovchi va savdo korxonalarning ko'magi asosida ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlarini chiqarish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat investitsiya dasturini shakllantirish orqali yo'naltirilayotgan investitsiyalarning barcha shakllarini faol jalb qilishda: mamlakatning hududiy va tarmoq tizimini takomillashtirish nuqtayi nazardan investitsiyalashga ta'sir etuvchi omillarni muvofiqlashtirgan holda qulay investitsion muhitni yaratish; chet el investitsiyasini jalb etuvchi hamda shu asosda tovar eksport qilishni ko'paytiruvchi korxonalar uchun imtiyozlarni kengaytirish; investitsiya loyihalarini iqtisodiyotning makro va mikrodarajasidagi ehtiyoj va imkoniyatlarni hisobga olib, ishlab chiqish asosida xorijiy kredit liniyalarining investitsiyalaridan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2017-yilgi Investitsiya dasturiga umumiy qiymati 50 milliard AQSh dollariga teng 545 investitsiya loyihasi kiritilgan bo'lib, yil davomida 7,3 milliard dollarlik sarmoyalarni o'zlashtirish belgilangan. Bu haqida shu yilning 30 may kuni bo'lib o'tgan 30 may kuni videoselektor yig'ilishida ma'lum qilingan. Shuningdek, 2017-yilda umumiy qiymati 2,4 milliard dollarga teng bo'lgan 170 yangi ishlab chiqarish obyektni ishga tushirish mo'ljallanmoqda. Joriy yilning yanvar-aprel oylarida umumiy qiymati 73,5 million dollarlik 9 loyihani amalga oshirish ishlari yakunlangani alohida qayd etildi. Investitsiya dasturiga kirmagan hududlar miqyosida muhim ahamiyatga ega bo'lgan 19 trillion 300 milliard so'mlik mingdan ziyod yirik loyihalar amalga oshirilayotir. Bugungi kunda ularning 39 tasi bo'yicha obyektlar ishga tushirilgan.

O'tkazilgan o'rganish va tahlillardan ayon bo'lmoqdaki, ayrim istiqbolsiz loyihalarni Investitsiya dasturiga kiritish holatlari mavjud bo'lib, ularning moliyalashtirish manbalari va maqsadli strategiyasi aniq belgilanmagan, kutilayotgan natijalar bo'yicha zarur hisob-kitoblar ishlab chiqilmagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 23-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2017-yilgi Investitsiya dasturi to'g'risida"gi qarori asosida Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tizimida

2017-yilning 1-choragida 11 ta loyiha bo'yicha 15,558 mln. AQSh dollari miqdoridagi kredit mablag'larini o'zlashtirish rejalashtirilgan. Hukumat kafolati ostida amalga oshirilayotgan mazkur loyihalar bo'yicha hisobot davrida 35,598 mln. AQSh dollari (2,3 karra) miqdorida kredit mablag'lari o'zlashtirilgan. Jumladan:

1. "Xorazm viloyatidagi Toshsoqa tizimidagi magistral sug'orish kanallarini qayta tiklash" loyihasining umumiy qiymati 144,2 mln. AQSh dollariga teng bo'lib, 90,37 mln. dollari Islom Taraqqiyot Banki krediti, qolgan qismi esa O'zbekiston hukumatining ulushidir. Hisobot davrida 2,062 mln. AQSh dollari miqdorida mablag' o'zlashtirildi.

2. "Amu-Buxoro mashina kanali tizimini qayta tiklash" loyihasining umumiy qiymati 406,29 mln. AQSh dollariga teng bo'lib, Osiyo Taraqqiyot Banki krediti 216,75 mln. dollarni, Yaponiyaning JICA fondining mablag'i 108,97 mln. dollarni, O'zbekiston hukumatining ulushi esa 80,57 mln. dollarni tashkil etadi. Hisobot davrida 0,67 mln. AQSh dollari miqdorida mablag' o'zlashtirildi.

3. "Janubiy Qoraqalpog'istonda suv resurslarini boshqarishni yaxshilash" loyihasining umumiy qiymati 376,714 mln. AQSh dollarini tashkil etib, shundan 115,924 mln. dollari O'zbekiston hukumatining ulushi va 260,79 mln. dollari Jahon bankining qarz mablag'laridir. Hisobot davrida 0,087 mln. AQSh dollari miqdorida mablag'lar o'zlashtirildi.

4. "Surxondaryo viloyatida suv resurslarini boshqarishni yaxshilash (Xazarbog'-Oqqopchig'ay kanallar tizimini qayta tiklash)" loyihasining umumiy qiymati 122,72 mln. AQSh dollarini tashkil etib, shundan 33,17 mln. dollari O'zbekiston hukumatining ulushi va qolgan qismi Islom taraqqiyot bankining qarz mablag'laridir. Hisobot davrida 0,24 mln. AQSh dollari miqdorida mablag'lar o'zlashtirildi.

5. "Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish. 2-bosqich" loyihasi Idoralararo tender komissiyasining 2013-yil 31-dekabrda 115-sonli bayoni asosida amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi

	yili yetkaziladi.		
2 - bosqich	Buyurtmachilar loyihalar bo'yicha dastlabki axborotni tayyorlaydi, ularni uch yillik davrda amalga oshirish uchun tanlab oladilar va takliflarni iqtisodiyot vazirligiga taqdim etiladi.	May - Iyun	Buyurtmachilar
3-bosqich	Iqtisodiyot Vazirligi takliflarni ko'rib chiqadi va o'rtacha muddatli davrda aniq tarmoqni rivojlantirish ustuvorliklariga muvofiq tarmoqlarni tanlab oladi.	Iyun-Iyul	Iqtisodiyot vazirligining tarmoq bo'limlari.
4 - bosqich	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, (Davarxitekt-qurilish) qo'mitasi va vakolatli banklar bilan birgalikda investitsiya dasturiga kiritiladigan loyihalarni uzil-kesil tanlab oladi.	Avgust - Sentyabr	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, vakolatli banklar
5 - bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi iqtisodiyot vazirligi huzuridagi birlashgan xay'at tomonidan ko'rib chiqiladi va uning qaroriga ko'ra ishlab chiqish va Vazirligi Mahkamasining komplekslari bilan kelishish uchun tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar departamentiga taqdim etiladi.	Sentyabr	Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi birlashgan xay'at, Vazirlar Mahkamasining komplekslari
6 – bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi batafsil ko'rib chiqiladi	Sentyabr - Oktyabr	Iqtisodiyot vazirligi
7 – bosqich	Investitsiya dasturining loyihasi tasdiqlash uchun yuboriladi.	Oktyabr	Prezident devoni, Vazirlar Mahkamasining tegishli departamentlari va komplekslar
8 – bosqich	Investitsiya dasturining amalga oshirishni birinchi yiliga kiritiladigan yangidan boshlanadigan obyektlar bo'yicha tanlov savdolari o'tkaziladi.	Oktyabr - Noyabr	"Davarxitektqurilish" qo'mitasi, buyurtmachilar

9 - bosqich	Tasdiqlangan investitsiya dasturiga va o'tkazilgan tanlov savdolariga muvofiq belgilangan tartibda shartnomalar tuziladi, qurilishlarning aniq va titul ro'yxatlari, kelgusi yillar loyihalash ishlarining aniq ro'yxatlari tasdiqlanadi.	Dekabr	Buyurtmachilar, pudratchilar
-------------	---	--------	------------------------------

Har bir davlat birinchi navbatda, moddiy ishlab chiqarish sohasiga mamlakat va chet el investorlarini jalb qilish uchun harakat qilmog'i lozim. Ushbu maqsadda muayyan investitsiya dasturi ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi, tegishli investitsion muhit yaratiladi.

10.2. Investitsiya dasturini amalga oshirish ustidan nazorat

Monitoring, eng avvalo, loyihani moliyalashtirishga mablag' berish bitimiga tegishli barcha hujjatlarni va ularning shartlari bajarilishini, ularning bank-kredit siyosatiga, qabul qilingan me'yorlar va tartiblarga muvofiqligini davriy tekshirib borishni o'z ichiga oladi. Navbatdagi qadam qarzdorning moliyaviy layoqatini baholash bo'lib, uning balansini, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotini hamda mijozning moliyaviy – xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi boshqa hujjatlarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Monitoringning yana bir muhim tomoni kreditni qoplashning ikkilamchi manbai uning qaytarilishining ta'minotini tekshirish hisoblanadi.

Bugungi kunda respublikamizda har yili yuzlab loyihalarni moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Bu loyihalar davlat byudjeti mablag'lari, xalqaro moliya institutlari kredit liniyalari mablag'lari hisobiga, byudjetdan tashqari fondlar, banklar, chet ellik va xususiy investorlar tomonidan moliyalashtirilgan ekan, albatta, bu mablag'larining qaytarilishi va ma'lum miqdorda ularning foyda bilan ta'minlanishi talab etiladi. Ushbu mablag'larning muayyan foydasi bilan qaytishligini aniqlash, tekshirib borish va tahlil qilib turish uchun

kreditorlar tomonidan, shuningdek, mol yetkazib beruvchilar, xususan, lizing, sug'urta kompaniyalari va kafillik beruvchi tashkilotlar tomonidan loyihalarning monitoringi olib boriladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham moliyalashtirilayotgan barcha loyihalar ustidan monitoring olib borishning umumiy tizimi joriy qilingan.

Har bir moliyalashtiruvchi yoki kreditlashni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'zlarining faoliyat turi va xususiyatlaridan kelib chiqib, o'zlariga xos bo'lgan monitoring o'tkazish tartibini ishlab chiqadilar va shu asosida faoliyat yuritadilar.

Monitoringning mazmuni "ko'zgu" degan ma'noni anglatadi.

Monitoringni yuritishda quyidagilar ko'zda tutiladi:

1. Amalga oshirilmoqchi bo'lgan loyihada nima ishlab chiqarish ko'zda tutilganligi.

2. Ishlab chiqarish jarayonini bilishlik, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish jarayonini boshidan oxirgacha kuzatib borish.

3. Ishlab chiqarish korxonasining tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik jihatdan asoslanishi va tashkil etilishi.

4. Loyihani moliyalashtirish manbalarini aniqlash va uni moliyalashtirishni amalga oshirish.

Monitoring olib borish bosqichlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning moliyaviy – xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash;

- olingan ma'lumotlar asosida korxonalarning moliyaviy – xo'jalik holatini tahlil etish;

- tahlil natijalari bo'yicha xulosalar qilish va takliflar berish.

Dasturni amalga oshirilishi monitoringi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 4-yanvardagi 1 - sonli qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarning amalga oshirilishi ustidan davlat monitoringi to'g'risidagi Nizomga va Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 15-noyabrdagi 251 – sonli "Investitsiya loyihalarini tasdiqlash va amalga oshirish monitoringi

mexanizmlarini takomillashtirish, muruvvat yordamida yuklarini va texnik ko'maklashish mablag'larini hisobga olish va nazorat qilish chora – tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq amalga oshiriladi.

Dasturning davlat monitoringi:

- investitsiya loyihalarini va birinchi navbatda, markazlashtirilgan investitsiyalardan foydalangan holda ro'yobga chiqarilayotgan investitsiya loyihalarini o'z vaqtida va samarali amalga oshirishini ta'minlash;

- loyihalarini belgilangan tartibda tasdiqlangan parametrlarga (texnik-iqtisodiy asoslar, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar), tanlov savdolari (tenderlar) shartlariga rioya qilish;

- amalga oshirilayotgan loyihalar bo'yicha axborot bazasini shakllantirish;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirishda paydo bo'ladigan muammoli masalalarni kuzatib borish;

- investitsiya iqlimini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish maqsadida amalga oshiriladi.

Monitoring: vazirliklar, idoralar tomonidan tashabbus ko'rsatilgan investitsiya loyihalari va takliflari yuzasidan – Vazirlar Mahkamasining tegishli axborot – tahlil departamentlari bilan birgalikda, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari hamda xorijiy investitsiyalar jalb etilgan korxonalar tomonidan tashabbus Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish yuzasidan – xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan monitoringi:

- investitsiya loyihalari tashabbuskorlari tomonidan tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga taqdim etiladigan tasdiqlangan reja – jadvallarining bajarilishi to‘g‘risidagi axborotlarni;

- O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan Davlat statistika ishlari dasturida belgilangan hajmda va muddatlarda taqdim etiladigan O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha xorijiy investitsiyalar va kreditlar ishtirokidagi investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi to‘g‘risidagi yig‘ma statistika axborotini;

- Mavjud va potensial xorijiy investorlar faoliyatining normativ – huquqiy bazasini takomillashtirish bo‘yicha ularning takliflarini o‘rganish asosida vaqti-vaqti bilan tayyorlanadigan investitsiya muhiti sharhini;

- Manfaatdor vazirliklar va idoralar tomonidan taqdim etiladigan tezkor axborotlarni;

- Markazlashtirilgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarni o‘z vaqtida mablag‘ bilan ta‘minlash masalalari bo‘yicha axborotlarni tahlil qilish va umumlashtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi monitoringi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan:

- Tasdiqlangan reja – jadvallar bajarilishini, loyihalarni amalga oshirish yuzasidan zarur ishlar kompleksini olib borishning texnologik izchilligiga rioya etilishini nazorat qilish;

- Texnik – iqtisodiy asoslashlarining asosiy qoidalarini ko‘rib chiqish, loyihalarni amalga oshirish mumkinligi yuzasidan umumiy qarorlar qabul qilish;

- Alohida yirik loyihalar, shu jumladan texnik – iqtisodiy asoslashlar ko‘rsatkichlariga nisbatan loyihalarining qimmatlashishi yoki arzonlanishishi mumkinligini hisobga olgan holda bazaviy loyihalashtirishni tasdiqlash;

- Markazlashtirilgan manbalar hisobiga ajratiladigan mablag‘larning o‘z vaqtida moliyalashtirilishini va ulardan samarali

foydalanilishini ta'minlash, Hukumat kafolati ostida jalb etiladigan qarz mablag'larning o'z vaqtida qaytarilishi ta'minlanishini nazorat qilish;

➤ Manfaatdor vazirliklar va buyurtmachi idoralar tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyot qismlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliy lashtirish dasturlarini, shuningdek, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tashqi bozorlarga kirib borishi bo'yicha marketing dasturlarini ekspertizadan o'tkazish;

➤ Ayrim strategik muhim va yirik loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari, qurilishi amaldagi qonun hujjatlari buzilgan holda amalga oshirilayotgan loyihalarni mablag' bilan ta'minlashni to'xtatib qo'yish, shuningdek, investitsiya dasturi bajarilishi barbod bo'lishiga yo'l qo'yuvchi vazirlar va idoralar, korxonalar va buyurtmachi tashkilotlarning rahbarlarini javobgarlikka tortish yuzasidan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish;

➤ Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini o'z vaqtida ro'yobga chiqarishga ko'maklashuvi boshqa asosiy masalarni ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi va vakolatli banklardan olingan ma'lumotlar asosida investitsiya dasturining amalga oshirilishi to'g'risida yig'ma axborot tayyorlaydi, xususan, investitsiyalashdan oldingi tadqiqotlarning o'z vaqtida o'tkazilishi, texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyha – smeta hujjatlarining ishlab chiqilishi to'g'risidagi investitsiya loyihasi – smeta hujjatlarining ishlab chiqilishi to'g'risida investitsiya loyihalari tashabbuskorlarida olingan axborot;

Texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyiha – smeta hujjatlari vakolatli ekspertiza organlari tomonidan ekspertiza qilinganligi to'g'risidagi axborot tayyorlaydi. Dasturning monitoring natijalari Dasturning amalga oshirilishi to'g'risidagi har choraklik axborotlarni tayyorlashda hamda navbatdagi uch yillik davrga dasturni shakllantirishda foydaniladi.

Tayanch so'z va iboralar *Investitsiya dasturi, investitsiya loyihalari, monitoring, loyiha – smeta hujjatlari, texnik iqtisodiy asosnoma.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya dasturining ahamiyati.
2. Investitsiyon loyihalar ustidan *monitoring* olib borish tartibi.
3. Investitsiya dasturini shakllantirish tartibi.

XI BOB. INVESTITSIYA LOYIHALARINING MOLİYAVIY VA IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

11.1. Investitsiya loyiholari samaradorligini baholashning mohiyati va ahamiyati

Investor uchun investitsion qarorlar qabul qilish juda qiyin vazifa hisoblanib, bunda asosiy mezon investorning boyligini ko'paytirish, korxonaning qiymatlarini oshirish mezonlariga qaratiladi.

Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash ikki mezon asosida, ya'ni moliyaviy va iqtisodiy baholash orqali amalga oshiriladi⁹⁰. Investitsiya loyihasi samaradorligini baholashning bu ikkala mezoni ham bir-birini to'ldirib turadi.

1. Moliyaviy baholash investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonidagi likvidligini tahlil qilishda ishlatiladi. Bunda, moliyaviy baholash vazifasi, loyihani belgilangan muddatlarda amalga oshirish uchun, uning jami moliyaviy majburiyatlarini bajarishga korxonaning yetarli moliyaviy resurslari bo'lishini belgilashdir.

2. Iqtisodiy baholash esa, investitsiya loyihasining potensial qobiliyati, shu loyihaga qo'yilgan mablag'larning qiymatini saqlab qolishda va ularning o'sishi sur'atini yetarli darajasini yaratib berishda foydalaniladi.

Obyektni investitsiyalashda moliyaviy baholash (yoki moliyaviy asoslanganlik bahosi) investitsiya jarayonining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Investor moliyaviy holati noma'lum bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxslar bilan hech qanday munosabatlar olib bormaydi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, korxonalar moliyaviy hisobotlarini ommaviy-axborot vositalari orqali yoki har xil to'plamlar holatida chop etilib, e'lon qilish normal holat hisoblanadi. Bu to'plamlar

⁹⁰ Chet el mamlakatlarining tajribasini, shu bilan birga YuNIDO (United Nations Industrial Development Organization) tavsiyalarini hisobga olgan holda.

orqali kompaniyalarning moliyaviy holati to'g'risida ma'lumotlar olish mumkin.

O'zbekiston Respublikasida Harakatlar strategiyasi asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida qo'lga kiritilayotgan yuksak natijalar, eng avvalo, yangidan-yangi zamonaviy tarmoq va ishlab chiqarish quvvatlarining yo'lga qo'yilishi, buning ta'sirida mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatining sezilarli darajada ortib borayotgani, yaratilayotgan mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmat turlarining ko'payib, sifatining tubdan yaxshilanib borishiga eng muhim va asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. Birgina misol, 2008-yilda boshlangan, bugungi kunga qadar salbiy ta'sir va oqibatlari saqlanib qolayotgan, keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda o'zining yangi "xuruji"ni namoyon etayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi nafaqat ayrim mamlakatlar, balki dunyoning deyarli barcha qit'alarida iqtisodiy siyosatning zaif jihatlarini, ayniqsa, bank-moliya tizimining "mo'rt" bo'g'inlarini oshkor etib qo'ydi. Ana shunday murakkab bir sharoitda mamlakatimiz iqtisodiyoti, bizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot modelimiz yana bir bor hayot sinovidan muvaffaqiyatli o'tib, o'zini to'la oqladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida bajarilayotgan ishlar alohida e'tiborga loyiq.

Shuning bilan birga 2019–2021-yillarda respublikamizda investitsiya siyosatini takomillashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning asosiy qismi real sektorga, ya'ni ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishga va texnik-texnologik qayta qurollantirishga yo'naltirildi. Xorijiy investitsiyalarni keng miqyosda jalb etish natijasida mamlakatimizning eksport salohiyati sezilarli darajada oshdi, ko'plab yangi ish o'rinlari yaratildi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlari faoliyatining samaradorligi ortdi.

Shu bilan birga investitsiyalarni jalb etish va ularning samaradorligini oshirish bo'yicha hal etilishi lozim bo'lgan muammolar ham talaygina. Xususan, jalb etilgan investitsiyalar hajmi iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun yetarli bo'lmayapti, shuningdek, xorijiy investitsiyalar katta qismining bir nechta mintaqalarda to'planib qolganligi respublikamiz mintaqalarida mavjud tabiiy-iqtisodiy salohiyatdan to'liq foydalanish imkoniyatlarini cheklab qo'ymoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi ularning iqtisodiy yuksalishida faol investitsiya siyosati markaziy o'rinni egallashini tasdiqlaydi. Shu bois O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlari uning investitsiya siyosatida to'liq aks ettirilishini taqozo etmoqda.

Faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda zamonaviy, yuksak texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishni tashkil etishni tezlashtirish borasida O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'lini o'zida mujassam etgan Harakatlar strategiyasining eng muhim jihatlaridan biri sifatida faol investitsiya siyosati olib borilishi uchun yo'l ochib berildi.

Iqtisodiyotimizga kiritilayotgan investitsiyalarning yildan-yilga o'sib borishida yurtimizdagi mavjud investitsion sharoit va qulay investitsiya muhiti alohida ahamiyat kasb etayotganini ta'kidlash joiz. Bunda ayniqsa quyidagi asosiy omillarni ham qayd etish o'rinlidir:

1. Siyosiy barqarorlik. Davlat tomonidan barcha ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida olib borilayotgan tizimli islohotlar va O'zbekistonda istiqomat qilayotgan 100 dan ortiq millat va elat vakillari uchun yaratib berilayotgan teng imkoniyatlar, har bir shaxs, har qaysi xo'jalik yurituvchi subyektga o'z imkoniyatlarini to'laqonli namoyish etishi uchun barcha sharoitlarning mavjudligi.

2. Milliy iqtisodiyotning barqaror sur'atlarda rivojlanib borayotgani. Ayni paytda jahonni larzaga solgan, ko'plab mamlakatlar

iqtisodiyotiga katta talofatlar yetkazib, izdan chiqargan global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz jarayonlarining murakkab va og'ir sinovlaridan o'tayotgan mamlakatimizning o'ziga xos taraqqiyot yo'li islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish orqali yanada samarali va mustahkam bo'lib bormoqda.

3. Geografik va geosiyosiy joylashuvi. O'zbekiston Markaziy Osiyoning chorrahasida joylashgan bo'lib, samarali mintaqaviy hamkorlik aloqalarini o'rnatish, mintaqaviy va transmilliy loyihalarda ishtirok etish uchun qulay transport koridorlariga ega mamlakatdir⁹¹.

4. Rivojlangan infratuzilmaning mavjudligi. Mamlakatimizda transport infratuzilmasining muhim tarkibiy qismi bo'lmish temir yo'llar avtomobil yo'llar hamda havo yo'llari yaxshi rivojlangan. Temir yo'llarimizning uzunligi 6,5 ming kilometr, avtomobil yo'llarimizning uzunligi 43,5 ming kilometrga teng. Milliy aviakompaniyamiz tomonidan muntazam ravishda dunyoning 40 dan oshiq shaharlariga to'g'ridan to'g'ri reyslar amalga oshiriladi, shuningdek, jahonning 24 ta davlatida uning 43 dan oshiq vakolatxonasi bor. Respublikamizda yiliga 48 milliard kilovatt soat elektr energiyasi va 10 million kilokalloriya issiqlik energiyasi ishlab chiqariladi. Bu nafaqat ichki ehtiyojimizni to'la ta'minlash, balki xorijga eksport qilishimiz uchun ham imkon yaratadi.

5. Qulay soliq va bojxona siyosati. O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar uchun investorlarga qator imtiyoz va preferensiyalar yaratilgan va ularning kafolati qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan. Xususan, ular mulk solig'idan, tadbirkorlik faoliyatidan olinayotgan daromad solig'idan hamda bir qator bojxona bojlarini to'lashdan ozod etilgan.

6. Yuksak salohiyatga ega ishchi kuchining mavjudligi. O'zbekiston yuqori salohiyatga ega bo'lgan mutaxassis kadrlarga ega bo'lishi har to'rt kishidan biri oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lishidir. Birgina ta'lim sohasini oladigan bo'lsak, mamlakatimizda

⁹¹ Yuldashev R.Z. Инвестиционный обеспечение приватизированных предприятие в Узбекистане: управленческий аспект. Монография. – Т.: Iktisodiyot, 2009. – 93 s.

o'z mazmun va mohiyatiga ko'ra noyob bo'lgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturi muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Ushbu dastur o'n ikki yillik yaxlit majburiy uzluksiz ta'lim tizimiga o'tish hamda ta'lim jarayonlarining sifatini tubdan va tizimli ravishda oshirishga, kadrlarning yuksak darajadagi umumiy va kasbiy madaniyatga ega bo'lgan yangi avlodini tarbiyalashga qaratilgan maxsus chora-tadbirlarni amalga oshirish imkonini berdi. Aholining turmush sharoitini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, salomatligini mustahkamlash, ishchi kuchi sifatida ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish salohiyatini yuksaltirish davlatimiz ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatdoshligini oshirish hamda mahalliy ishlab chiqarish korxonalarining eksportdagi hajmini kengaytirishga qaratilgan investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi 50 dan ortiq huquqiy-hujjat qabul qilindi, jumladan, "Konsessiyalar to'g'risida"gi, "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi, "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi, "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi, "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi qonunlar ayni shu maqsadga xizmat qilmoqda. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan xulosa qilish mumkinki, keyingi yillarda jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan o'zgarishlar va turli salbiy tendensiyalarga qaramay, O'zbekistonda olib borilayotgan samarali iqtisodiy siyosat hamda xalqimizning fidokorona mehnati evaziga juda katta ijobiy natijalar qo'lga kiritilmoqda, iqtisodiyotimizda jiddiy tarkibiy va sifat o'zgarishlariga erishilmoqda.

Bularning barchasi pirovardida xalqimiz turmush farovonligining o'sishiga, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o'z o'rnini va mavqeining tobora mustahkamlanib borishiga mutahkam zamin yaratmoqda.

11.2. Investitsiya loyihalari samaradorligini baholash usullari

Iqtisodiyotimizning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning istiqbolli loyihalarni amalga oshirish orqali yangi zamonaviy texnika, dastgoh va asbob-uskunalar, texnologiya va nou-xaularni joriy etish eng avvalo samarali innovatsion faoliyatni tashkil etishni va to'g'ri yo'naltirilgan innovatsion faoliyatni olib borishni taqozo etadi. Bunda innovatsiya imkoniyatlaridan to'la foydalanishda xalqaro kredit liniyalarini keng jalb etish asosiy vazifa hisoblanadi.

Shu sababli uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan, mamlakatimizning salohiyati, qudrati va iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan muhim ustuvor yo'nalishlardan biri – bu asosiy yetakchi sohalarni modernizatsiya qilish, qishloq xo'jaligini texnik va texnologik yangilash, transport va infratuzilma kommunikatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan strategik ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish uchun faol investitsiya siyosatini olib borishdan iborat bo'lib, bu masalani hal etish tarmoq korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashning zaruriy sharti hisoblanib, iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish va foydalanish samaradorligini oshirish yo'llarini o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda investitsiyalar samaradorligini baholashning quydagi usullari katta ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy samaradorlik – investitsiyaga jalb etilgan kapitaldan foydalanilganligi uchun olingan foyda, daromad tushunilsa, **ijtimoiy samara** esa investitsiyani ishlatishdan olingan foydadan tashqari, kishilarning hayoti yaxshilanishi, tabiatni saqlash, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning rivojlanishi ham tushuniladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda “iqtisodiy samara” va “iqtisodiy samaradorlik” atamalariga e'tibor berish lozimdir.

Iqtisodiy samara – qo'yilgan kapitalning investitsiyalash natijasida olingan natijasi bo'lsa, **iqtisodiy samaradorlik** esa olingan iqtisodiy samara yoki investitsiya natijasida olingan foyda bilan investitsiya miqdori o'rtasidagi nisbatni anglatadi.

Iqtisodiy samara bu investitsiya hisobiga olingan daromaddan qo'yilgan kapital summasi ayirilib topiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\mathfrak{D} = D - K$$

Bu yerda:

E – iqtisodiy samara;

D – qo'yilgan kapitaldan daromad;

K – qo'yilgan kapital summasi.

Iqtisodiy samaradorlik qo'yilgan investitsiyadan olingan foyda, daromadni qo'yilgan kapital summasiga bo'lish orqali topiladi:

$$\mathfrak{D} = \frac{If}{K}$$

Bu yerda:

E – iqtisodiy samaradorlik;

If – investitsiyalashdan olingan foyda;

K – qo'yilgan kapital.

Mamlakat iqtisodiyoti miqyosida investitsiyaning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi mamalakatda yaratilgan yalpi milliy mahsulot miqdorini mamalakat miqyosida qo'yilgan investitsiya miqdoriga bo'lish orqali topiladi:

$$\mathfrak{D} = \frac{YaMM}{K}$$

Bu yerda:

$YaMM$ – yalpi milliy mahsulot;

K – $YaMM$ ni yaratish uchun qo'yilgan kapitalning summasi.

Iqtisodiy samara vaqt funksiyasi hisoblanib, boshlanishida u salbiy ko'rinishda bo'ladi, chunki qo'yilgan kapitaldan hali daromad olinmagan bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan kapital qaytimi borgan sari daromad orta boradi va bu ijobiy natijaga erishiladi, ya'ni qo'yilgan

kapitaldan olingan daromad vaqt o'tgan sari qo'yilgan kapital miqdoridan orta boradi.

Qo'yilgan kapitaldan olingan daromad vaqt o'tgan sari qo'yilgan kapitalga tenglashadi. Bu davr **investitsiyani qoplash davri** deb ataladi. Bu ko'rsatkich iqtisodning ishlab chiqarish sohasiga qo'yilgan kapital qo'yilmaning samaradorligini ko'rsatadi. Investitsiyani qoplash davri kichik biznes sohasida 2-3 yil, uzoq muddatli qo'yilmalar esa 10-15 yilgacha davom etadi. Kapital qo'yilmalarni qoplash davrining me'yorlari degan tushuncha mavjud bo'lib, bu xalq xo'jaligi yoki tarmoqlarda qo'yilgan kapital qo'yilmalarning qoplash davrining o'rtacha miqdori deb tushuniladi. O'rta hisobda investitsiyani qoplash davri qilib iqtisodda 6-8 yil deb qabul qilingan.

Investitsiyaning milliy daromaddagi hissasi **investitsiya normasi** deb ataladi. Bu quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$\text{ЯИН} = \frac{\text{ЯИС}}{\text{ЯММ}} \times 100$$

11.1-jadval

Loyiha davri va uni moliyalashtirish ko'rsatkichlari

Yillar	Yillik tushadigan pul miqdori	Loyihaga yillik tushadigan pul miqdori	Foiz hisoboti %
1	2	3	4
0	200000	200000	
1	60000	140000	30%
2	50000	90000	25%
3	40000	50000	20%
4	30000	20000	15%
5	20000	0	10%
JAMI	200000		100%

Bu yerda:

YalIN – yalpi investitsiya normasi;

YalS – yalpi investitsiya summasi.

Hozirda O‘zbekiston Respublikasi hududida ishlab turgan chet ellik tashkilotlar vakolatxonalarining biznesga texnikaviy yordam berish va qo‘llab-quvvatlash salohiyatidan to‘liqroq foydalanish imkoniyatlari mavjud.

Statistik usul yordamida loyiha sifatini, olingan investitsiyaning qaytarish muddatini baholash mumkin. Investitsiyani o‘rtacha qoplash muddatini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$U_q = \frac{C_0}{C_1}$$

Bu yerda:

S_0 – boshlang‘ich korxonaga berilgan investitsiya miqdori;

C_1 – yillik o‘rtacha muomilada bo‘lgan pul miqdori.

Masalan, ma’lum bir korxonaga 200000 \$, 5 yil muddatga quyidagicha miqdorda berilishiga shartnoma tuzildi: 1-yil 60000\$, 1-yil 500000 \$, 3-yil 40000 \$, 4-yil 30000 \$, 5-yil 20000\$:

Formulaga asosan:

$$U_q = \frac{C_0}{C_1} = \frac{200000}{40000} = 5 \text{ йил.}$$

Albatta, investor tomonidan loyihaga berilgan mablag‘ning samaradorligi va uni kelishilgan muddatlarda qaytarilishi muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Agar innovatsion loyiha uzoq muddatli va kelishilgan vaqt oraliq muddatlarida bir xil o‘zgarmas mablag‘ miqdori bilan ta’minlanib borilsa, bu loyihani qoplash investitsiya olgan korxonaning ichki sof foydasi miqdoriga bog‘liq bo‘ladi.

$$C_0 = \frac{R_1}{1+i} + \frac{R_2}{(1+i)^2} + \dots + \frac{R_n}{(1+i)^n}$$

Bu yerda:

$1 - \frac{r}{1+i}$ loyihani amalga oshirish jarayonida korxonaning ishlab chiqargan mahsulotidan olingan ichki foydasi foizi;

R_i – loyihani ishga tushirish uchun qilingan yillik xarajat qilingan pul miqdori, korxonaga berilgan investitsiya miqdori;

C_0 – korxonaga berilgan investitsiya miqdori.

Agar barcha yillar uchun $R_1 - R_2 - \dots - R_n - R$ qilingan xarajatlar bir xil bo'lsa, (2)ni geometrik progressiyaning hadlar yig'indisini topish formulasidan foydalanib quyidagicha yozish mumkin:

$$C_0 = \frac{R(1 - \frac{1}{(1+i)^{n+1}})}{1 - \frac{1}{(1+i)}} = \frac{R}{i} \left(1 - \frac{1}{(1+i)^n}\right)$$

Bu tenglikdan i – ni topsak

$$i = \frac{R}{C_0} \left(1 - \frac{1}{(1+i)^n}\right)$$

Oxirgi tenglikdan, agar investitsiya uzoq muddatga kiritilgan bo'lsa, $n \rightarrow \infty$ bo'ladi.

Kiritilgan investitsiyalardan qilingan xarajat bilan, undan kelgan daromad vaqtga bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Qilingan xarajat bilan daromadni investitsiya kiritilgan yillar bo'yicha, investitsiya foizini e'tiborga olgan holda, taqqoslab borish usuliga dinamik usul deyiladi.

Har qanday investitsiya loyahasini moliyaviy-iqtisodiy baholash mazmunini juda soddavolga, ya'ni kelgusidagi pul tushumlari hozirgi qilingan xarajatlarni qoplaydimi yoki yo'qmi degan savolga javob topish tashkil etadi.

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda investitsiyalarni baholashning turli loyihalariga qo'yilgan mablag'larning foydaliligini taqqoslashga asoslangan usullari ko'p qo'llaniladi. Bunda u yoki bu loyihaga investitsiya qilishning muqobil varianti bo'lib boshqa obyektlarga mablag' sarflash, shuningdek,

mublag'larni ma'lum foiz bilan bankka qo'yish yoki ularni qimmatli qog'ozlarga aylantirish imkoniyatlari hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, investitsiya loyihalari samaradorligini baholash uslublari deganda xarajatlarning foydaliligi va qoplanishi nuqtayi nazaridan turli obyektlarga (loyihalarga, tadbirlarga) investitsiya qilishning maqsadga muvofiqligini aniqlash usullari tushuniladi. Investitsiyalar samaradorligini aniqlashda, ularning ayrim jihatlarnigina xarakterlaydigan alohida ko'rsatkichlardan foydalanish yetarli bo'lmaydi. Shu sababli investitsiya loyihalari samaradorligini baholash uchun bir necha uslublar va ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Investitsiya loyihalarini baholashda besh asosiy uslubdan keng foydalaniladi. O'z navbatida bu uslublarni ikki guruhga aratish mumkin:

1. Diskontlash konsepsiyasini qo'llashga asoslangan uslublar:

- sof joriy qiymatni aniqlash uslubi;
- investitsiyalarning rentabellik darajasini aniqlash uslubi;
- ichki foyda me'yorini aniqlash uslubi.

2. Diskontlash konsepsiyasini qo'llashni ko'zda tutmagan uslublar:

- investitsiya loyihalariga sarflangan mablag'larni qoplash davrini aniqlash uslubi;
- investitsiyalarning buxgalteriya rentabelligini aniqlash uslubi.

Ushbu uslublarni ko'rib chiqishdan oldin shuni ta'kidlash zarurki, barcha keltirilgan uslub investitsiyalarning mutlaq samaradorligini aniqlash usuli sifatida ko'rib chiqiladi. Ya'ni har bir investitsiya loyihasini amalga oshirish firmaning boshqa loyihalarga investitsiya sarflash imkoniyatlariga ta'sir etmaydi, degan shartga amal qilinadi.

Bunday shartning kiritilishiga sabab shuki, amalda ko'pchilik investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi boshqa loyihalarni amalga oshirish imkoniyatlarini pasaytiradi yoki mutlaqo yo'qqa chiqaradi. Bunday investitsiya loyihalari o'zaro konfliktli loyihalar deyiladi.

O‘zaro konfliktli loyihalar jumlasiga firmaning ma’lum bir pirovard maqsadiga erishishning turli yo‘llarini ko‘zda tutuvchi loyihalar kiradi. Turli loyihalarning konfliktli bo‘lishiga sabab korxona mablag‘larining cheklanganligidir. Firmalar loyihalarni nafaqat mutlaq samaradorligi mezoniga ko‘ra, balki mablag‘ yetmay qolganligi sabab boshqa loyihalarni amalga oshira olmasligi tufayli o‘zi ko‘rishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar nuqtayi nazaridan kelib chiqib ham tanlaydi. Boshqacha aytganda, firma investitsiya loyihalarini nisbiy samaradorlik mezoniga ko‘ra tanlaydi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlash usullarini o‘rganishga kirishishdan oldin biz e’tiborga olishimiz zarur bo‘lgan yana bir shart shundan iboratki, bu jarayonda loyiha bilan bog‘liq bo‘lgan barcha xarajatlar va tushumlar pul ko‘rinishiga ega deb qaraladi.

Endi investitsiya loyihalarini baholashning soda (statik) usullarini ko‘rib chiqamiz. Bu uslublar diskontlash konsepsiyasi paydo bo‘lmasdan oldin ham keng qo‘llanilgan bo‘lib, ular yordamida, asosan pul kirimlari va chiqimlarini taqqoslash orqali loyihalarning maqsadga muvofiqligi aniqlanadi. Investitsiyalarning qoplanish davri *PP* (ingl. Paybak period), bu shunday davrki, bunda dastlabki qilingan investitsiyalar miqdori tiklanadi.

$$PP = \frac{I_0}{CF_t}$$

Bunda:

I_0 – dastlabki investitsiya miqdori;

CF_t – loyihani amalga oshirish natijasida bir yilda tushadigan mablag‘. Bunda CF_t darajasidagi summa belgisiga e’tibor berish kerak. Bu belgi CF_t summasini ikki usulda (tomonlama) aniqlash mumkinligini ko‘rsatadi. Birinchi usul qachonki, pul tushumlari yil davomida bir xil bo‘lsa qo‘llaniladi. Aytaylik, biz 600 mln. so‘m investitsiya sarf qildik va 8 yil ichida har yili 150 mln. so‘mdan daromad olishni kutayapmiz.

Unda $600/150=4$ yil ichida sarflangan investitsiya qoplanadi va qolgan 4 yil davomida investor sof foyda oladi.

Ikkinchi usul investitsiya qilingandan keyin, pul tushumlari bir xil bo'lmasa yoki o'sib boruvchi miqdorni tashkil etsa qo'llaniladi. Masalan, yuqorida keltirilgan misolimizda pul tushumlari yillar bo'yicha bir xil bo'lmasdan ortib borsin (11.2-jadval):

11.2-jadval

Pul tushumlari dinamikasi

1-yil	50 mln. so'm,
2-yil	100 mln. so'm,
3-yil	200 mln. so'm,
4-yil	250 mln. so'm,
5-yil	300 mln. so'm.

Bunda 3 yil ichidagi pul tushumlari investitsiya summasidan kam, 4 yil ichidagisi esa ko'p. Bunday holatlarda investitsiyalarni qoplash davrini aniq belgilab olish uchun quyidagi ishlarni bajarish lozim:

- qaysi yillar orasida investitsiya summasi qoplanishini topish zarur. Bizning misolda 3-4 yillar orasida;
- qoplanmagan summa miqdorini aniqlash kerak, bizning misolda bu 150 mln.so'mni ($600-(100+150+200)$);
- aniqlangan qoplanmagan summani 4-yilgi pul tushumlari miqdoriga bo'lish kerak, ya'ni $150/300=0,5$. Ko'rinib turibdiki, qoplanmagan summa 4-yilning yarmida qoplanadi. Demak, bunda investitsiyalarni qoplash davri 3,5 yilni tashkil qiladi.

Investitsiyalarning qoplanish muddati ko'rsatkichidan quyidagi shartlar bajarilgandagina foydalanish yaxshi natija berishini e'tiborda tutish kerak:

- 1) bu ko'rsatkich yordamida taqqoslanayotgan barcha loyihalar bir xil hayot davriga ega bo'lishi kerak;

2) barcha loyihalar boshlang'ich investitsiyalarning bir martalik sarflanishini ko'zda tutadi;

3) mablag' sarflanib bo'lingandan so'ng barcha investorlar loyiha hayot davrining oxirigacha bir xil pul tushumlariga ega bo'ladilar.

Bu ko'rsatkich hisoblab topish osonligi, tushunish uchun soddaligi bilan birga loyihaning tavakkal xavfi darajasi haqida ma'lumot berishi tufayli ham qadrlidir. Investitsiyalarning qoplanish muddati qanchalik katta bo'lsa, dastlabki hisoblangan natijalarga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitlarning yuzaga kelishi xavfi shuncha yuqori bo'ladi.

Shu bilan birga bu ko'rsatkich jiddiy kamchiliklarga ham ega. Ya'ni u ikki muhim holatni inkor qiladi:

- turli muddatlarda pulning qiymati turlicha bo'lishini;
- qoplanish muddati tugagandan so'ng ham pul tushumlarining davom etishini.

Shu sababli ham *PP* ko'rsatkichini investitsiyalar samaradorligini baholashda asosiy usul sifatida qo'llab bo'lmaydi. Shuni ta'kidlash joizki investitsiyalarning qoplanish muddatini hisoblashdagi ko'rsatilgan birinchi kamchilikni tuzatish mumkin. Bu uchun pul oqimlari diskontlab olinadi, xolos. Investitsiyalarning buxgalteriya rentabelligi *ROI* (ingl. return on investment) ko'rsatkichi loyihalarini baholashning ikkinchi sodd (statik) ko'rsatkichi bo'lib, adabiyotlarda investitsiyaga o'rtacha foyda me'yori (*IRR*—ingl. average rate of return), hisoblangan foyda me'yori (*IRR*—ingl. accounting rate of return), deb ham yuritiladi. Bu ko'rsatkich vositasida investitsiyalarga pul tushumlari asosida emas, balki buxgalteriya ko'rsatkichi bo'lgan firma daromadi miqdoriga asoslanib, baho beriladi. Ko'rsatkichning nomidan xulosa qilish mumkinki, u buxgalteriya hisoboti bo'yicha firma daromadi o'rtacha miqdorini investitsiyalarning o'rtacha miqdoriga nisbatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$ROI = \frac{EBIT(1 - C)}{(A_3 - A_4) + 2}$$

Bu yerda:

EBIT (ingl. earnings before interest and tax) – firmaning foiz va soliqlar to'lovlarini amalga oshirgunga qadar (yoki soliq to'lovlaridan keyingi, lekin foiz to'lovlarigacha) bo'lgan foydasi miqdori;

C – soliq stavkasi (koeffitsiyentda beriladi);

A_B, A_A – aktivlarning yil boshidagi va yil oxiridagi qiymati. Bu ikkala miqdor o'rtasidagi farq investitsiya xarajatlari hajmini ko'rsatadi.

ROI – ko'rsatkichining qo'llanishi uning hisoblangan darajasini tashkilot uchun standart bo'lgan rentabellik darajalari bilan solishtirishga asoslangan. Agar bu ko'rsatkich tashkilot tomonidan standart deb qabul qilingan ko'rsatkichdan katta bo'lsa, loyiha ma'qul deb hisoblanadi. Bu ko'rsatkich hozirgacha dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida keng qo'llanib kelinishiga quyidagilar sabab bo'ladi:

Birinchidan, uni hisoblash oson va diskontlash kabi murakkab hisob-kitoblarni talab etmaydi. Shu bilan birga ayrim shart-sharoitlar mavjud bo'lsa, hisoblangan **ROI** miqdori **IRR** miqdoriga juda yaqin bo'ladi. Bu shart-sharoitlar quyidagilardir:

- agar investitsiyalar perpetuitet (ingl. perpetuity) ko'rinishida yillik pul tushumlarining teng miqdordagi summalari sifatida amalga oshirilsa;

- to'plangan amortizatsiya qo'shimcha mablag'larsiz eskirgan uskunalarni yangilash uchun yetarli bo'lsa;

- investitsiyalarni amalga oshirish davrida aylanma kapital miqdorida o'zgarish ro'y bermasa.

Loyihalarni baholashning statistik usullari loyiha bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar olish imkonini berishi bilan qadrlidir.

Ikkinchidan, aksiyadorlik kompaniyalarida bu ko'rsatkich menejrlarni investitsiyalashning aksiyadorlarni eng ko'p qiziqtiradigan buxgalteriya rentabelligi ko'rsatkichi bilan bog'liq bo'lgan variantlariga yo'naltiradi.

ROI – ko‘rsatkichi kamchiliklari uning afzalliklari aksini tashkil etadi. Ya’ni bu ko‘rsatkich vositasida investitsiya loyihalari taqqoslanganda:

- pulning turli vaqtlarda qiymati bir xil bo‘lmasligi e’tiborga olinmaydi;

- loyihalar turlicha muddat xizmat qilishi inkor qilinadi, ya’ni bir xil rentabellikka ega ikki loyihadan biri 5 yil, ikkinchisi 10 yil daromad olishini ta’minlashi bu ko‘rsatkichda aks etmaydi.

Shuningdek, investitsiyalarning buxgalteriya rentabelligi firma boyligining real o‘zgarishini xarakterlamasdan, aksiyadorlar va “chetdagi” boshqa shaxslarning talablariga mos natija olishga qaratilgan.

Ko‘rib chiqilgan investitsiya loyihalarini baholashning barcha usullarini birgalikda qo‘llashgina loyihalarning samarali yoki samarasiz ekanligi to‘g‘risida aniq xulosa olish imkonini beradi.

Kompaniyalarda investitsiya qarorlarini qabul qilish moliyaviy menejerlar hal qilishi kerak bo‘lgan asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Bizga ma’lumki, investitsiya loyihalarini baholash masalasiga korporativ moliya, yoki moliyaviy menejmentga oid adabiyotlarda yetarli darajada e’tibor qaratilgan.

Nazariy jihatdan, bu masala o‘z yechimiga ega. Deyarli barcha mualliflar investitsiya loyihalari bo‘yicha qaror qabul qilishda quyidagi baholash usullarini qo‘llashni taklif qiladilar: *oddiy va chegirilgan qoplash muddati* (Payback Period - PP va DPP), *buxgalteriya daromadlilik me’yori* (Average Rate of Return – ARR, yoki ROI), *sof joriy qiymat* (Net Present Value - NPV), *ichki daromadlilik darajasi* (Internal Rate of Return - IRR), *daromadlilik indeksi* (Profitability Index - PI). O‘tgan asrning boshlarida qoplash muddati va buxgalteriya daromadlilik me’yori kabi usullardan foydalanish juda ommabop bo‘lgan.

Investitsion loyihalarni baholash metodologiyasi rivojlanishi bilan, keyinchalik, NPV va IRR kabi baholash usullari ixtiro qilindi. Bugungi

kunda investitsiyalarni loyihalashtirish jarayonida yuzaga keladigan bir-qancha masalalarni hal qilishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir qator ko'rsatkichlar (EVA, CFROI) yaratilgan. Umuman olganda, kompaniya menejerlari investitsiya loyihalarini baholashda to'rtta asosiy kapital byudjet tuzish usullaridan foydalanishmoqdalar.

NPV va IRR usullari pul oqimlarini chegirish (DCF) usullari sifatida klassifikatsiyalansa, PP va ARR kabi usullar esa, pul oqimlarini chegirish orqali hisoblanmaydi (ya'ni, non-DCF)⁹². Hozirgi kunga kelib, kapital byudjet tuzishda jarayonida loyihalarni samaradorligini baholashda qo'llaniladigan u yoki bu ko'rsatkichlarning kompaniya moliyaviy menejerlari tomonidan foydalanishining amaliy jihatlari borasida ko'plab chet el olimlari tadqiqotlar o'tkazganlar. Bu boradagi ilk tadqiqot ishlari Payk va boshqa bir qator olimlarga tegishli. Ammo, tadqiqot ishlarida kompaniya moliyaviy menejeri u yoki bu usul tarafdorliklari tahlilida faqat menejer tanlovi yoritilgan (gohida alohida mamlakat misolida ularning dinamikasi keltirilgan). Moliyaviy menejer nima sababdan va nimaga asoslanib bu tanlovni amalga oshirgani to'liq o'rganilmagan⁹³.

Kapital byudjet tuzishda investitsiya loyihalarini baholash usullari borasidagi yanada chuqur tadqiqot ishlari Grexem va Harvining "Korporativ moliyaning nazariy va amaliy asoslari: amaliy taqdiqot"⁹⁴ nomli ishidan keyin paydo bo'la boshladi. Keyinchalik, bu borada katta ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab taqdiqotlar amalga oshirildi: Grexem, Harvi "Kapital byudjet tuzish va kapital tarkibini shakllantirishda moliyaviy menejerlar qay tarzda qaror qabul qiladilar?" (Graham, Harvey, 2002); Rayan, Rayan "Fortune 1000 reytingiga kiruvchi

⁹² N.Hermes, P.Smid, L.Yao. Capital Budgeting practices: A comparative study of the Netherlands and China. *International Business Review*. Elsevier, vol. 16(5), pages 630-654, 2007.

⁹³ R.Pike. A Longitudinal Survey on Capital Budgeting practices. *Journal of Business Finance & Accounting*. Vol. 23, pages 79-92, 1996.

⁹⁴ J.Graham, C. Harvey. The theory and practice of corporate finance: evidence from the field. *Journal of Financial economics*. Vol. 60(2), pages 187-243, 2001.

kompaniyalarda kapital byudjet tuzish amaliyoti: nima o'zgardi?" (Ryan, Ryan, 2002); Trung, Partington va Pit "Kapital bahosini hisoblash va kapital byudjet tuzish amaliyoti Avstraliya misolida" (Truong, Partington and Peat. 2005); Silvola "R&D jadalligi va tadqiqot firmalarida investitsiya qarori qabul qilishning iqtisodiy tahlili" (Silvola, 2006); Lem, Veng va Lem "Gonkong qurilish firmalarida kapital byudjet tuzishni baholash amaliyoti" (Lam, Wang and Lam, 2007); Xermes, Smid va Yao "Kapital byudjet tuzish amaliyoti: Niderlandiya va Xitoy misolida" (Hermes, Smid and Yao, 2007) va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan ishlarda tadqiqotchilar turli mamlakatlardagi kompaniyalar moliyaviy menejerlari kapital byudjet tuzish jarayonida qaysi baholash usullaridan ko'proq foydalanadilar va bu tanlovga qanday omillar ta'sir qilishini ochib berishga harakat qilganlar. Kapital byudjet tuzishda xorijiy mamlakatlarda moliyaviy menejerlar tomonidan foydalaniladigan investitsiya loyihalarini baholash usullari bo'yicha tadqiqotlarning empirik tahlili quyidagi xulosalarni qilishga yordam berdi. 1999-yilda AQShda standartlashtirilgan so'rovnomalarda asosida tadqiqot o'tkazildi. So'rovnomalarda 4440 ta kompaniya moliyaviy menejerlariga jo'natildi. Lekin, faqatgina, 9 foiz respondentlar, ya'ni 392 kompaniya so'rovnomalarga javob bergan. O'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, amerika kompaniyalarida kapital byudjet tuzishda moliyaviy menejerlar tomonidan IRR (76%) va NPV (75%) baholash usullari eng ko'p qo'llanilgan.

Tadqiqotga asosan, so'rovda ishtirok etgan respondentlarning 57 foizi oddiy qoplash muddati (simple payback period) usulidan foydalanganlar. 1997-yilda Buyuk Britaniyada so'rovnomalarda asosida tadqiqot o'tkazilgan. Unda so'rovnomalarda mamlakatdagi 296 kompaniyaga jo'natilgan va ulardan 96 kompaniya (32%) so'rovnomalarga javob qaytargan. Buyuk Britaniya kompaniyalaridagi moliyaviy menejerlar AQShdagi hamkasblari singari IRR (81%) va

NPV (80%) baholash usullariga ishonch bildirganlar. Lekin, AQShdagi moliyaviy menejerlardan farqli ravishda britaniyalik moliyaviy menejerlarning 70 foizi RR usulidan foydalanishlarini bildirganlar⁹⁵. Bu shakldagi tadqiqot Gollandiyada 2003–2004-yillarda o'tkazilgan. So'rovnomalar 250 ta golland kompaniyalariga yuborilgan va ulardan 42 tasi so'rovnomalar elektron pochta orqali javob qaytarganlar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, 89% Gollandiyadagi kompaniyalar moliyaviy menejerlari NPV baholash usulidan foydalanishlarini ta'kidlaganlar. Keyingi o'rinlarda PP (79%) va IRR (74%) usullaridan foydalanishlarini aytganlar. ARR usuli golland kompaniyalari tomonidan deyarli foydalanmaydi – ARRni faqatgina 2% respondentlar ishlatadilar⁹⁶.

Tadqiqotlar 2004-yilda Avstraliyada o'tkazilib, unda so'rovnomalar 356 kompaniyaga jo'natilgan. So'rovnoma 20 ta savoldan iborat bo'lib, ularning yarimiga yaqini ochiq shakldagi savollar bo'lgan va faqatgina, 87 ta kompaniyadan javoblar kelgan. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, Avstraliya kompaniyalari kapital byudjet tuzishda ko'proq NPV va PP baholash usullari tayanishlarini ta'kidlaganlar. NPVdan foydalanish ko'rsatkichi 94%, PP dan foydalanish esa, 90% tashkil qilgan⁹⁷.

Agar, biz mazkur tadqiqotni oldingi tadqiqot natijalari bilan solishtirsak, kapital byudjet tuzishda kompaniya menejerlari tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan loyihalarni baholash usuli NPV ekani ma'lum bo'ladi. Tadqiqotlarni tahlil qilishdan shu ma'lum bo'ladigi, IRR usuli foydalanishiga ko'ra NPVdan keyingi o'rinda turishiga qaramasdan, vaqt o'tishi bilan u o'z ustunligini PP usuliga bo'shatib bergan⁹⁸.

⁹⁵ G.Arnold, P.Hatzopoulos. The Theory-Practice Gap in Capital Budgeting: Evidence from the United Kingdom. *Journal of Business Finance & Accounting*. Vol. 27 (5-6), pages 603-626, 2000.

⁹⁶ O'sha yerda.

⁹⁷ G.Truong, G.Partington and M.Peat. Cost of Capital estimation and Capital Budgeting Practice in Australia. *Australian Journal of Management*. Vol.33(1), pages 95-122, 2008.

⁹⁸ O'sha yerda.

So'rovnomalar to'g'risida yig'ma ma'lumot

	Graham Harvey	Arnold, Hatzopoulos	Hermes, Saïd, Yao	Truong, Partington, Pest	Hermes, Saïd, Yao
	1999	1997	2003-04	2004	2003-04
	4440	296	250	356	300
	392	96	42	87	45
rel	9	32	17	24	15

2003–2004-yillar davomida Xitoyda o'tkazilgan tadqiqot doirasida 300 kompaniyaga so'rovnomalar jo'natilgan va javoblar faqat 45 kompaniyadan kelgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, IRR va PP baholash usullari juda mashhur bo'lib, Xitoy kompaniyalari moliya menejerlari tomonidan keng qo'llanilishi keltirilgan. ARR usuli deyarli xitoy kompaniyalari tomonidan ishlatilmasligi ma'lum bo'lgan⁹⁹. O'tkazilgan so'rovnomalar bo'yicha umumlashtirilgan ma'lumot hamda tadqiqot natijalari jadvallarda keltirilgan.

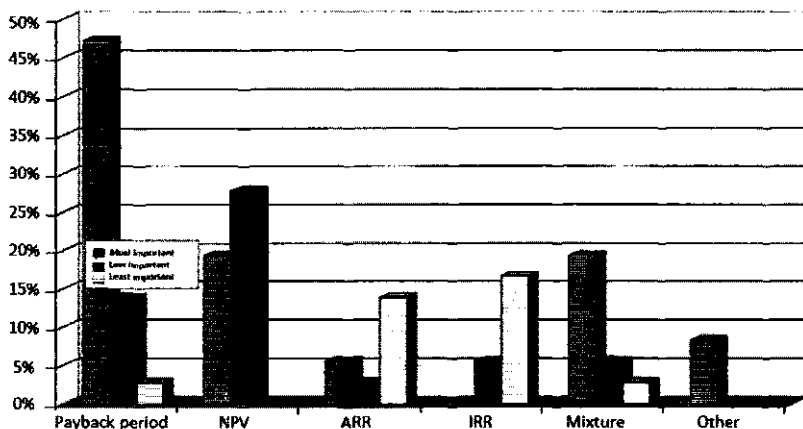
O'tkazilgan tahlil bizga ayrim xulosalar qilish imkonini beradi. Xorijiy mamlakatlar kompaniyalarida kapital byudjet tuzish jarayonida loyihalarni baholashda menejerlar sof joriy qiymat usulidan (NPV) foydalanishni afzal ko'radilar va umumiy holda ko'p qo'llaniladi. Ikkinchi mashhur baholash usuli, bu ichki daromadlilik me'yori (IRR). AQSh va Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda sof joriy qiymat (NPV) va ichki daromadlilik ko'rsatkichlari (IRR) deyarli bir xilda qo'llaniladi. Investitsiya loyihalarini baholashda qo'llaniladigan usullardan yana biri – bu oddiy qoplash muddati (PP) bo'lib, u o'rganilgan mamlakatlarda unchalik ommabop hisoblanmaydi. Lekin, Avstraliya va Xitoyda bu usuldan foydalanish ulushi boshqalarga nisbatan ancha yuqori.

⁹⁹ O'sha yerda.

Investitsiya qarorlarini qabul qilishda qo'llaniladigan usullar

NPV	75%	80%	89%	94%	49%
IRR	76%	81%	74%	81%	89%
PP	57%	70%	79%	90%	84%
ARR	ma'lumot yo'q	ma'lumot yo'q	2%	ma'lumot yo'q	1%

2004-yilda tadqiqotchilar tomonidan O'zbekistondagi xorijiy kompaniyalarda kapital byudjet tuzish amaliyoti bo'yicha so'rovnoma shaklida tadqiqot o'tkazilgan. Tadqiqot ma'lumotlari savolnoma, suhbat va hujjat tahlili kabi shakllarda amalga oshirilgan. So'rovnomada O'zbekistondagi 90 ta xorijiy kompaniyalar ishtirok etgan va ulardan 36 tasi ya'ni 40 foizga yaqini so'rovnomalarga javob berishgan¹⁰⁰. Savolnomalar asosan O'zbekistondagi xorijiy kompaniyalar moliyaviy menejerlariga jo'natilgan.



11.1-rasm. Kapital byudjet tuzishda investitsiya loyihalarini baholash usullari

¹⁰⁰ T.Mathew and T. Venancio. Capital Budgeting and Budgeting Practices of Foreign Operations in Uzbekistan: An Exploratory Study. International Journal of Strategic Cost Management/Spring. 2004.

Bugungi kunda, milliy kompaniyalarda kapital byudjet tuzishda investitsiya loyihalarini baholash usullari va modellarini qo'llashda bir qator muammolar mavjud, xususan:

- amaliyotchilarda kapital byudjet tuzishda qo'llaniladigan usullar va modellar bo'yicha yetarli bilim hamda tajribaning kamligi;
- qimmatli qog'ozlar bozorining yaxshi rivojlanmaganligi;
- mamlakatda real chegirma darajasini hisoblashning murakkabligi;
- rasmiy statistik ma'lumotlarning noshaffofligi sababli, kapital byudjet tuzishda qo'llaniladigan baholash ko'rsatkichlarini hisoblashning murakkabligi, yoki ularni hisoblash loyihaning samaradorligini aniq ko'rsatib bermasligi;
- milliy kompaniyalarda korporativ moliya bo'yicha bilim va ko'nikmalarning kamligi va h.k.

Kapital byudjet tuzishda chet el kompaniyalari tomonidan qo'llaniladigan baholash usullarining tahlili va bu boradagi mavjud milliy tajribani umumlashgan tahlilidan so'ng, tabiiy ravishda, ba'zi savollar tug'ilishi aniq. Ayrim mutaxassislarning fikriga ko'ra, kompaniya moliyaviy menejerlari kapital byudjet tuzish jarayonida kompaniya tegishli bo'lgan sohadan kelib chiqqan holda investitsiya loyihalarini baholashning u yoki bu usulini tanlaydilar. Biroq, tadqiqotlar moliyaviy menejerlarning u yoki bu baholash usulini tanlashi kompaniyaning biror-bir sohaga tegishliligiga bog'liq emasligini ko'rsatdi.

Ko'plab natijalar yirik kompaniyalar menejerlari investitsiya loyihalarini baholashda NPV va IRR kabi ilg'or usullardan foydalanishni afzal ko'radilar. Ehtimol, bu yirik kompaniyalar ko'pincha, keng miqyosdagi investitsiya loyihalari bo'yicha qaror qabul qilishga to'g'ri kelishi va mos ravishda, NPV hamda IRR kabi usullarni qo'llash orqali solishtirma xarajatlar (cost per unit) kamaytirilishi bilan bog'liqdir. Unchalik katta kapital aylanmasiga ega bo'lmagan kompaniyalarda, aksincha, moliyaviy menejerlar investitsiya loyihalarini baholashda RR foydalanishni afzal ko'rishadilar. Bunga asosiy

sabablardan biri, kichik kompaniyalarda likvidlilik masalasi muhim hisoblanadi. Bir qancha kichik kompaniyalar chegirilgan qoplash muddati (DPP) usulidan foydalanadilar. Bu usulda pulning vaqt qiymati (Time Value of Money) hisobga olinadi va shu tariqa oddiy qoplash muddati (PP) usulining kamchiliklari bartaraf etiladi.

Xorijiy tadqiqotchilarning izlanishlari shuni ko'rsatadiki, ochiq shakldagi kompaniyalar yopiq shakldagi kompaniyalarga nisbatan NPV va IRRni ko'proq ishlatadilar. Shu bilan birga, kompaniyaning tashkiliy-huquqiy shakllari bilan uning hajmi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan rad etiladi. Madomiki, regression tahlil mazkur tavsiflar bir-biri bilan korrelyatsiyalanmasligini ko'rsatadi¹⁰¹.

Moliyaviy menejerlar kapital byudjet tuzishda, loyihalarni baholashda qo'llaniladigan usullarni kompaniyalarning tashkiliy-huquqiy shakllaridan kelib chiqqan holda, bozorda kotirovkalanadigan kompaniyalarning kapital bahosini oson baholash mumkinligi bilan bog'lashadi. Boshqacha qilib aytganda, ochiq shakldagi kompaniyalarning kapital bahosini aniqlash yopiq shakldagiga nisbatan oson. Ochiq shakldagi kompaniya moliyaviy menejerlari chegirilgan ko'rsatkichlardan samaraliroq va to'g'riroq foydalanadilar. Yopiq shakldagi kompaniyalar chegirilgan usullardan (misol uchun, NPV) foydalanmaydilar. Sababi, bunday shakldagi kompaniyalarning ko'pchiligi tez sur'atlarda o'suvchi kompaniyalar hisoblanadi va ularning investitsiya imkoniyatlarini NPV yordamida aniqlash yetarli darajada qiyinchiliklar tug'diradi.

Investitsiya loyihalarini baholashda chegirilgan ko'rsatkichlarning qo'llanilishi moliyaviy menejerning yuqori bilim darajasiga va yoshiga bog'liq degan gipoteza tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan. Ularning fikriga ko'ra, moliyaviy menejerning bilim darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular chegirilgan usullardan shunchalik ko'p

¹⁰¹ J.Graham, C. Harvey. How do CFOs make Capital Budgeting and Capital Structure decisions. *Journal of Applied Corporate Finance*. Vol.15(1), pages 8-23, 2002.

foydalanganlar. Yosh menejerlar yangi usullarni o'zlashtirishlari va qo'llay olish imkoniyatlari yoshi katta menejerlarga nisbatan yuqori. Tahlil shuni ko'rsatadiki, moliyaviy menejerlar tomonidan u, yoki bu baholash usulini tanlash ularning yoshiga emas, balki, kompaniya hajmiga bog'liqdir.

Moliyaviy menejerlar tomonidan u yoki bu usulni tanlashga kompaniyaning moliyaviy levereji ta'sir ko'rsatadi. Bu borada quyidagi bog'liqlik kuzatiladi: qarz kapitali ulushi yuqori bo'lgan kompaniyalarda NPV va IRR ko'rsatkichlari qarz kapitali ulushi past bo'lgan kompaniyalarga nisbatan ko'proq ishlatiladi (qarz kapitali ulushi yuqori bo'lgan kompaniyalarda qarz ko'rsatkichi 30%dan yuqori). Bizga ma'lumki, qarz kapitalidan foydalanishning afzalliklaridan biri *tax shield* (qarz kapitalidan soliq chegirmasi) hisoblanib, uning hisobi aynan NPV va IRR ko'rsatkichlarini hisoblash jarayonida yuzaga keladi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, *tax shield* asosan, yirik kompaniyalar, qarz kapital ulushi yuqori bo'lgan firmalar, past risk darajasiga ega kompaniyalar uchun muhim hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, *tax shield* yuqori foyda soliq stavkasi tendensiyasiga va shu bilan birga, qarz kapitalidan foydalanishda asosli rag'batlarga ega bo'lgan kompaniyalar uchun muhimdir¹⁰².

Kompaniyalarda kapital byudjet tuzishda, investitsiya loyihalarini baholashda moliyaviy menejerlar tomonidan ustuvor bo'lgan baholash usullarini tanlash kompaniya uchun muhim ahamiyatga ega. Madomiki, investitsiya qarorlarini qabul qilish kompaniya egalari boyliklarini maksimallashtirishga ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy nuqtayi-nazardan qaralganda, investitsiya loyihalarini baholashning bir-qancha usullari mavjud bo'lib, pul oqimlarini chegirishga asoslangan usullar loyihalarni nisbatan to'g'ri va aniq baholash imkoniyatini beradi. Biroq, shu bilan birga, ularni hisoblash oson ish emas.

¹⁰² O'sha yerda.

11.3. Investitsiya loyihalarini baholashning oddiy va diskont usullari

Investitsiya loyihasini baholash loyihani amalga oshirishdan oldin bajarilishi sababli, pul oqimlari haqidagi ma'lumotlar ham oldindan rejalashtiriladi. Loyiha samaradorligini baholashda pul oqimlarini rejalashtirish va ularni hisobga olish jarayoni asosiy o'rinni egallaydi va investitsiya loyihalarining haqiqiy samaradorligini aniqlashga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Diskontlash usuli (noan'anaviy usul)ning mazmuni shundan iboratki, pul mablag'larining qiymati muayyan vaqtda bir xil emasligi, ya'ni bugungi bir so'm bir yildan keyingi bir so'mga (iste'mol qiymati bo'yicha) teng emasligi konsepsiyasiga asoslanadi. Diskontlashga asoslangan usullarning barchasi (sof joriy qiymatni aniqlash usuli (Net Present Value, NPV), foydaning ichki me'yorini hisoblash usuli (Internal Rate of Return, IRR), investitsiyalarning rentabelligini hisoblash usuli (Profitability Index, PI), diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usuli (Discount Payback Period, DPP)da investitsiya loyihalarining muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning o'rtasidagi farq – sof pul oqimi (Cash Flow – CF) aniqlanib, diskontlashtirish yo'li bilan hisoblanadi. Binobarin, diskontlashga asoslangan usullarning mohiyatini tushunish uchun avvalo, korxona pul oqimlarining mazmunini va sof pul oqimini aniqlash formulasini bilib olishimiz kerak bo'ladi.

Jahon amaliyotida foiz stavkalari quyidagi guruhlarga bo'linadigan turli xil suzib yuruvchi foiz stavkalaridan foydalaniladi:

A. Rasmiy foiz stavkalari (hisob stavkasi yoki qayta moliyalashtirish stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Mana shu stavkalar bo'yicha Markaziy banklar tijorat banklariga kredit berishadi. Markaziy banklarning kreditlash operatsiyalari tijorat veksellarini qayta hisoblash shaklida amalga oshiriladi.

B. Kredit resurslarini taqdim qilishning banklararo stavkalari eng ko'p qo'llaniladigan bazis stavka sifatida LIBOR – London banklararo stavkasi hisoblanadi. Bundan tashqari, Frankfurt na-Maynda (FIBOR), Parijda (PIBOR), Madridda (MIBOR), Rimda (RIBOR), Stokgolmda (STRIBOR), Gonkongda (Gribor) o'ziga xos banklararo stavkalari ham mashhur.

V. “Praym – rey” stavkasi (birinchi darajali stavka) – bu eng obro'li qarz oluvchilarga beriladigan kreditlarga AQSh banklari tomonidan belgilanadigan stavkadir. U kredit qiymatiga mo'ljal bo'lib xizmat qiladi va dastlabki ikki stavkadan 1 – 2 %ga yuqori bo'ladi.

G. O'rta va katta bo'lmagan firmalar va xususiy shaxslarga beriladigan kreditlar stavkalari. Ular, odatda, “praym – rey”dan ham yuqori bo'ladi.

Hozirgi paytda eng muhim stavka LIBOR hisoblanib, yevrovalyuta bozoridagi birinchi darajali banklar o'rtasidagi kreditlashda eng ko'p qo'llaniladigan stavkadir.

Odatda, “LIBOR stavkasi” deyilganda, funt sterling va AQSh dollaridagi depozitlar bo'yicha foiz stavkalari tushuniladi.

Funt sterlingdagi LIBOR stavkasi har kuni ertalab 11:00 da (London vaqti) quyidagi banklarning qat'iy stavkalarining o'rtacha arifmetik kattaligi sifatida hisoblanadi: Lloyds, Midlend, VOA, Barklayz, Sosete Jeneral va Netvest.

Mana shu tamoyil asosida AQSh dollaridagi LIBOR stavkasi aniqlanadi, bunda quyidagi banklar qat'iy stavkalari ishlatiladi: Barklayz, Benk of Tokio, Bankers Trast, Neshnl Vestminster bank.

Yevrokreditlar bo'yicha LIBOR stavkasi, odatda, 12 ta valyuta bo'yicha va bir necha davrlar bo'yicha (1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9 oy va 1 yil) hisoblanadi.

Yevrokredit – bu suzib yuruvchi stavkada yevrovalyutalaridan birida beriladigan o'rta muddatli bank kreditidir.

Banklar kredit bo'yicha foiz stavkalarini hisoblashda turli xil usullardan foydalaniladi. Misol uchun, AQShda eng ko'p tarqalgan

usullar: yillik foiz stavkasi usuli, oddiy foiz usuli, diskont stavka usuli, qo'shish usuli hisoblanadi.

Yillik foiz stavkasi usuli – kredit bo'yicha yig'ilgan to'lovlarni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromadlilik stavkasini ifodalaydi. Bu usul kreditning qanchalik tez qaytarilayotganligi va qarzdor kreditlash muddati davomida haqiqatda qancha summa ishlatayotganligini ko'zda tutadi.

Oddiy foizlar usuli ham haqiqatda ishlatgan kreditni ko'zda tutadi. Agar qarzdor kredit qaytarishni asta oshirsa oddiy foizlar usuli qarzdorlik qoldig'i pasayishini va tegishli to'lanadigan foiz stavkalarini aniqlab beradi. Bu usulni qo'llashda qarzdor kredit qaytarilishi muddati yaqinlashgan sayin foiz to'lovlarida xarajatlarni tejashga erishadi.

Diskont stavka usuli. Kreditlarning asosiy qismi kreditlash muddati davomida qisman foiz va qisman asosiy qarzni to'lashni ko'zda tutsa, biroq diskontlash usuli foizlarning avans to'lovini ko'zda tutadi. Bu holatda qarz oluvchi kelishilgan kredit summasini foizlarni chegirishdan so'ng oladi. Muddat tugashi bilan kelishilgan asosiy qarz summasini qaytarishi lozim.

Foiz oshirish usulida kredit qaytarish badallarini qarzdorga e'lon qilingunga qadar foiz to'lovlari asosiy qarz summasiga qo'shib borilishi nazarda tutiladi. Agar kredit va foizlar muddat oxirida bir vaqtda qaytarilgan holatda bo'lsagina foiz oshirish stavkasi oddiy foiz stavkasiga teng bo'ladi. Har qanday boshqa holatda qarzdor shartnomada ko'rsatilgan stavkani emas, balki kredit bo'yicha yuqori bo'lgan real stavkani to'laydi.

Foiz stavkalarini hisoblashning boshqa usullari ham mavjud.

Kredit bo'yicha foiz stavkasi tebranib turadi.

1. Ba'zi bir boshqa loyihalarning samaradorligi bundan baland yoki past bo'lishi mumkin.

2. Ba'zi bir korxonalar o'z ishlab chiqarishini faqatgina kredit mablag'lar hisobiga tashkil qilmay, balki xususiy mablag'lariga ham tayanadi. Shunda xususiy mablag'lari aylanmasidan kelib tushgan foyda

hisobidan bank krediti foizini to'lashga tayyor, bo'lgani uchun, foiz stavkasi 5%dan oshishi mumkin.

3. Bozor iqtisodiyoti rivojlanmagan davlatlar iqtisodiyotining xalq xo'jaligi juda notekis rivojlangan bo'ladi. Shu sababli, turli sohalarining samaradorligi turlicha bo'ladi. Oqibatda kimdir kredit uchun 100% qo'shimcha to'lab berishga tayyor bo'lsa, kimdir uchun 5% ham og'irlik qiladi. Demak, kredit foiz (qarz oluvchi istayotgan foiz stavkasi) quyidagicha aniqlanadi.

$$r = e - t - b$$

e – kredit hisobidan amalga oshirilayotgan faoliyat samaradorligi;

t – samaradorlik hisobidan to'lanadigan soliqlar;

b – samaradorlik hisobidan amalga oshiriladigan ijtimoiy xarajatlar.

Bizning misolimizda $r = 15 - 0,32 * 15 - 0,35 * 15 = 5 \%$

Kreditor ham xuddi shu yo'l orqali o'zi istagan foiz bilan kredit resurslarini taklif etadi. Faraz qilaylik, $r = 8\%$, Ammo bu foiz qarz oluvchining ahvoli, kredit muddati, tavakkalchilik darajasi kabi omillarning ta'siri natijasida o'zgarishi mumkin. Bundan tashqari qarz beruvchi kredit resurslarini kredit bozoridan o'zi ham olishi mumkin. Masalan, jamg'arma banklardan, tijorat banki jamg'arma bankiga $4,5\% = r$ daromad to'lab berishga tayyor. Jamg'arma banki o'z nabatida r dan kelib chiqqan holda omonat va depozitlar bo'yicha foiz stavkasini $r = 4\%$ belgilaydi.

Davlat ham r dan kelib chiqib, o'z obligatsiyalariga foiz stavkasini belgilaydi. Agarda foiz stavkasini r dan tushirib yuborsa, aholi davlat obligatsiyalarini sotib olmaydi. Oshirish esa davlat uchun ortiqcha xarajatdir, chunki $r = r$ bo'lganda aholi asosan r ni harid qiladi. Sababi, davlat obligatsiyalari jamg'arma banklardagi depozitlarga nisbatan ishonchliroqdir.

Hissadorlik jamiyatlari ham o'z aksiyalari bo'yicha foiz stavkasini $r > r$ kabi belgilaydi, chunki korxona aksiyalari davlat obligatsiyalariga nisbatan tavakkalchiligi yuqori hisoblanadi.

Markaziy bank, o'z navbatida, qayta moliyalashtirish stavkasini r dan kelib chiqqan holda belgilaydi. Sababi, Markaziy bank r va r orqali mamlakat ssuda kapitali bozoridagi ahvolni nazorat qiladi. Agar davlat investitsion faollikni kuchaytirmoqchi bo'lsa r tushadi va aksincha aktivlikni kamaytirmoqchi bo'lsa r ni oshiradi.

Shu orqali davlat kapital bozoridagi ssuda resurslarining taklifini boshqaradi, oqibatda esa kredit foiz stavkalari ham mos ravishda o'zgarib boradi. Ba'zi bir aksiyalarni dividend olish maqsadida sotib oladilar, ba'zilar esa bu aksiyalar narxining o'zgarishi natijasida paydo bo'ladigan spekulyativ foyda, ya'ni marja uchun xarid qiladilar. Aksiyani sotib olmoqchi bo'lgan kishi aksiyaning narxini u bo'yicha kutilayotgan yoki amaldagi dividend orqali hamda bu kishi uchun foyda me'yoring qoniqtirish darajasiga asoslangan holda belgilaydi. Ya'ni:

$$Pa = d / i$$

bunda d – dividend;

i – foyda me'yoring qoniqtirish darajasi.

Aksiya bo'yicha foyda me'yoring qoniqtirish darajasi esa bir qancha ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Masalan, depozit va omonatlar bo'yicha foiz, stavkasiga qarab r dan yuqori bo'lgan aksiya bo'yicha foiz bu aksiya egasi tavakkal qilgani uchun mukofotdir.

$$i = r + a$$

bunda:

a – tavakkalchilik uchun mukofot. Demak,

$$Ra = d / r + a$$

Misol uchun, agarda dividend \$ 3 bo'lsa, omonotlar bo'yicha foiz stavkasi 4% bo'lsa, tavakkalchilik uchun mukofot – 6% bo'lsa, u holda xaridor uchun aksiyaning haqiqiy bahosi kelib chiqadi. $3 / (0,04 + 0,06) = 30$. Xuddi shu yo'l bilan foiz stavklar bilan davlat obligatsiyalarning o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqishimiz mumkin. Chunki $r = r$ bo'ladi.

Yana muhim bog'liqlardan biri bu – kapital qo'yilmalar samaradorligi bilan foiz stavkalari orasidagi bog'liqlikdir. Aksiya sotib olayotgan kishi quyidagicha o'ylashi mumkin: "Aksiya sotib olmasdan,

pulimni kichik kafe ochishga yoki bo'lmasa bir-ikki kishini to'plab, bo'sh turgan pullarga zavod sotib olishga ham sarflashim mumkinku. O'shanda kapital qo'yilmalarning samaradorligi miqdorida foyda olishim mumkin". Ammo shuni ta'kidlash kerakki, kapital qo'yilmalar bo'yicha foyda me'yorining qiziqtirish darajasi uning bozordagi foyda me'yoridan past bo'ladi. Chunki kapital qo'yilmalar bo'yicha boshqaruv, tashkiliy va sotish kabi xarajatlar mavjud. Aksiya egasi esa bunday tashvishlardan ozoddir. Shu sababli, aksiya egasi ortiqcha tashvishlarsiz daromad ko'rishni tanlaydi, demak,

$$Ra = d / e - l$$

Bunda:

e – kapital qo'yilmalarning samaradorligi;

l – biznesda ishtirok etmaganlik chegirmasi.

Misol uchun, e-15 % , l-5 % bo'lsa, aksiya sotib olmoqchi bo'lgan kishi uchun aksiyaning bahosi aniqlanadi:

$$Ra = 3 / 0,15 - 0,05 = \$ 30.$$

Aksiyani qayta sotishdan daromad ko'rmoqchi bo'lgan kishi aksiyaning kechagi narxi bilan qiziqadi. Agarda bu narx oshishi mumkin bo'lsa, u aksiyalarni kechagi narxda sotib olishga harakat qiladi. Yuqoridagilarni umumlashtirib, biz quyidagi tenglikka to'g'ri kelamiz.

$$Ra = d / i * d + P * d$$

Bunda:

i – aksiyadan keladigan foyda me'yori;

p – aksiyalarning kechagi narxi;

d – dividend hisobida daromad ko'rmoqchi bo'lganlar salmog'i;

d – narxlar orasidagi farq hisobida daromad ko'rmoqchi bo'lgan shaxslar salmog'i.

Misol uchun, R – 28 \$, d – 3 \$, i – 10 %, d - 60 % bo'lsa, u holda aksiya sotib oluvchi uchun aksiyaning narxi birinchi ko'rinishda quyidagicha bo'ladi:

$$Ra = 3 / 0,1 * 0,6 + 28 * 0,4 = 29,2 \$.$$

Bunda ssuda kapitallarining bahosi va ularga to'lanadigan foiz stavkalari bozorda, raqobat muhitida vujudga keladi. Bunda ssuda kapitali auktsioni boshlanadi. Bu auktsionda kredit resurslari erkin, ochiq tarzda sotiladi. Ammo bu auktsion bo'lganligi sababli bu resurslarga narx sun'iy tarzda oshib ketishi mumkin. Ammo bu iqtisodiyoti uncha rivoj topmagan davlatlar uchun kredit resurslarining real bahosini aniqlashda eng oqilona yo'ldir. Yana kredit resurslarining real bahosini aniqlashda inflyatsiya ham e'tiborga olinadi. Bunda nominal va real foiz stavkalari vujudga keladi. Unga ko'ra:

$$\text{Real inflyatsiya} = \text{nominal foiz stavka} - \text{inflyatsiya darajasi}$$

Bulardan tashqari, qat'iy belgilangan (fiksirlangan) va Suzib yuruvchi foiz stavkalari ham mavjud.

Fiksirlangan foiz stavkasi bu – kredit shartnomasi bajarilgunga qadar o'zgarmasdan qoluvchi foiz stavkasidir. Bu stavka tijorat banki uchun noqulaydir, ya'ni bunda bank o'z aktivlarining ma'lum qismini yo'qotishi mumkin. Masalan, bank 30 % stavkada bir yillik kredit berdi. Uch oyda ssuda kapitali bozorida bir yillik kapitallarning foiz stavkasi 35%ga ko'tarilsa, bu bank uchun zarardir. Suzib yuruvchi foiz stavkasi bu ssuda kapitalidagi talab va taklifga nisbatan o'zgarib boradigan foiz stavkasidir. Suzib yuruvchi foiz stavkasi bank uchun zarar emas. Misol uchun, valyutadagi kreditlarni ko'rib chiqamiz. Agar Libor – 6% bo'lsa, bank spreadi 1% bo'ladi, demak kredit narxi 7%, agarda Libor 5%ga tushsa ham, bank spreadi 10%ligicha qoladi, ammo kredit narxi tushib, 6%ni tashkil qiladi.

Tayanch so'z va iboralar: *Diskontlash, sof joriy qiymat, kapital byudjet, investitsiya loyihalari samaradorligi, iqtisodiy samara, iqtisodiy samaradorlik, xo'jalik yurituvchi subyekt, bojxona siyosati, loyiha davri.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

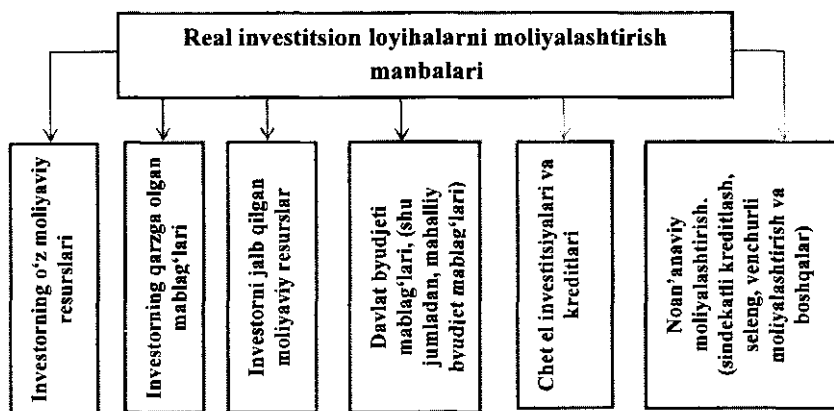
1. Investitsiya loyihalari samaradorligini baholashning mohiyati.
2. Investitsiyani qoplash davri deganda nimani tushunasiz?
3. Iqtisodiy samara va iqtisodiy samaradorlikning farqi nimada?
4. Investitsiya loyihalari samaradorligini baholash usullari.
5. Investitsiya loyihalari moliyaviy va iqtisodiy baholashni mohiyati.

XII BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA USULLARI

12.1. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari va ularning tarkibi

Iqtisodiyot tuzilishi qurilishining belgilangan yo'nalishlari eksport imkoniyatining kengaytirilishiga, baquvvat investitsiya siyosatini o'tkazish yo'li bilangina erishish mumkin. Buning uchun o'z sarmoyalarimizni ham, tashqi kreditlarni ham bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalarini ham ishga solish zarur.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish investorlar tomonidan tashkil etilgan har xil manbalar, shu jumladan moliyaviy resurslarni jalb qilish yo'li bilan, kreditlar evaziga qonunchilikda belgilangan holda qimmatli qog'ozlar va zayomlar chiqarish hisobiga amalga oshiriladi (12.1-rasm).



12.1-rasm. Real investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari

Kapital moliyalashtirish manbalarini ham ikki guruhga ajratish mumkin:

a) markazlashtirilgan qo'yilmalar:

– davlat byudjeti va davlat byudjetidan tashqari fondlar mablag'lari;

– tashqi qarzlar limitlaridan kelib chiqib hukumat kafolati ostidagi chet el investitsiyalari va kreditlari.

b) markazlashtirilmagan kapital qo'yilmalar:

– korxonalar mablag'lari, shu jumladan, qo'shma korxonalar, xorijiy korxonalar va xususiy korxonalarning mablag'lari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining norezidentlarining mablag'lari;

– davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari mablag'lari, banklarning, shu jumladan, xorijiy banklarning kreditlari;

– aholi mablag'lari.

Aytish joizki, real investitsion loyihalarni moliyalashtirish turli shakl va usullarda olib boriladi. Hozirgi vaqtda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini shakllantirish, investitsiya faoliyatining bosh muammolaridan biri hisoblanadi. Investitsion loyihalarni moliyalashtirish quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilmoqda:

1. Investorning o'z moliyaviy resurslari va ichki xo'jalik rezervlari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, maxsus zaxira fondlari);
2. Investorning qarz mablag'lari (bank krediti, byudjet krediti, obligatsiya bo'yicha qarzlar);
3. Jalb qilingan moliyaviy resurslar (aksiyalarni sotish, mehnat jamoasining pay va boshqa ko'rinishdagi badallari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa badallari);
4. Byudjetdan investitsion assignatsiyalari (mahalliy, davlat va byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari).
5. Chet el investitsiyalari (chet el kreditlari, to'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyasi, qo'shma korxonalar ko'rinishida);
6. Lizing va seleng (investitsion loyihalarni moliyalashtirishning bir turi bo'lib, asbob-uskuna, transport vositalari, bino va inshootlarni

ijaraga yoki intellektual mulkdan foydalanish huquqini berish tushiniladi).

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish shakllari va manbalarining har biri o'zining ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy jihatlariga ega, shu sababli investitsion loyihalarni moliyalashtirish shakllarini tahlil qilib eng qulay shakl va usul tanlanadi.

Korxonalarni o'z mablag'lari investitsiyalarni moliyalashtirishning eng ishonchli manbasi bo'lib hisoblanadi. Har qanday tijorat tashkiloti doimo investitsiyalarni o'z hisobidan moliyalashtirishga intiladi. Bu holatda moliyalashtirish manbalarini qayerdan olish kerak degan muammo vujudga kelmaydi va uning bankrotlik xavf-xatari (riski) kamayadi. Bundan tashqari ijobiy tomonlari ham mavjud. Xususan o'z-o'zini moliyalashtirish korxonani rivojlanganligi va uning yaxshi moliyaviy holatini bildiradi va yana raqobatchilardan ma'lum bir ustunlikka ega bo'ladi, boshqa korxonalarda bunday imkoniyat bo'lmasligi mumkin. Har qanday tijorat tashkilotining asosiy o'z-o'zini moliyalashtirish manbai bu, asosan, sof foyda va amortizatsiya ajratmasi hisoblanadi.

1) "Foyda investitsiyalarni moliyalashtirish manbai sifatida".

Korxonaning asosiy maqsadi bu maksimal foyda olishdir. U korxona faoliyatining asosiy moliyaviy natijasi hisoblanadi.

Korxonaning balans foydasi (Fb) quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

$$Fb = Fs + Fm + (Db - Xb)$$

Bu yerda:

Fs – mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan foyda;

Fm – korxona mulkini sotishdan tushgan foyda;

Db – boshqa operatsiyalardan tushgan daromad;

Xb – boshqa operatsiyalar bo'yicha xarajatlari.

Yalpi foyda – foyda solig‘i olish uchun soliq to‘lanadigan baza hisoblanadi. Korxonani o‘z ixtiyorida qoladigan foyda, ya’ni sof foyda (Fs) qiziqtiradi va quyidagiga teng bo‘ladi:

$$F_s = F_b - S_f.$$

Bu yerda:

Fb – balans foyda;

Sf – foyda solig‘i va boshqa majburiy to‘lovlar.

Zamonaviy sharoitda korxona o‘z ixtiyorida qoladigan foydani o‘zi mustaqil taqsimlaydi va bu yerda shunday savol kelib chiqadi, bu foydani qanday qilib eng samarali taqsimlash mumkin? Uni ishlab chiqarishni rivojlantirishga: uy-joy, dam olish uyi, bog‘cha va ishlab chiqarishga mo‘ljallangan obyektlarni qurishga; agar aksionerlik jamiyati bo‘lsa dividend to‘lashga; xayriya maqsadlariga va boshqalarga yo‘naltirilishi mumkin. Foydadan samarali foydalanish uchun korxonaning ayni vaqtdagi va istiqboldagi texnik holatini va korxona jamoasini ijtimoiy holatini yaxshi bilish lozim.

Agar korxona ishchilari ijtimoiy sohada, shu jumladan ish haqi darajasi bo‘yicha, boshqa korxonalarga nisbatan yaxshiroq ta‘minlangan bo‘lsa, bu holda foyda birinchi navbatda, ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim. Agarda korxonaning texnik rivojlanish darajasi past bo‘lib, bu korxonaning raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga to‘sqinlik qilib, korxonani bankrotlikka olib kelsa, bunday holda, foydani korxonani rivojlantirish uchun yo‘naltirish lozim. Shunday qilib, korxona foydasi uning iqtisodiy va ijtimoiy darajasiga asoslangan holda taqsimlanishi lozim.

Korxonada ushbu muhim qoidaga amal qilishlari lozim – “foyda korxonaning istiqbolda rivojlantirishini amalga oshirishga turtki berishi lozim”. Shunday qoida borki, ishlab chiqarishni rivojlanishi, oxir oqibatda korxona daromadi hajmini o‘shishiga olib keladi, bu esa kelajakda korxona jamoasini ijtimoiy muammolarini hal bo‘lishiga va korxona investitsiya imkoniyatlarini kengayishiga olib keladi.

2) “Amortizatsiya ajratmalari investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbai sifatida”.

Amortizatsiya – asosiy vositalarni va nomoddiy aktivlarni normativ xizmati muddati davomida qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkazib borish jarayonidir.

Asosiy vositalar tarkibiga xizmat muddati bir yildan kam bo'lmagan, qiymati 50 minimal maoshdan yuqori bo'lgan va o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga asta-sekinlik bilan o'tkazib boradigan ishlab chiqarish vositalari kiradi. Ular: bino, inshoot, asbob-uskuna, mashina, transport vositalari, o'lgahovchi uskunalar va h.k.

Asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida ham jismonan, ham ma'naviy eskiradi. Obyektlar qiymati hisoblangan amortizatsiya ajratmalari hisobidan qoplanadi.

Amortizatsiya ajratmalari investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ular qayta ishlab chiqarishni (ya'ni takror ishlab chiqarish) tashkil qilib qolmay, balki ma'lum darajada ularni kengaytirishga ham mo'ljallangan bo'ladi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida amortizatsiya korxonaning investitsiya ehtiyojini 70-80%ini qondiradi. Mamlakatimizni bozor iqtisodiyotiga o'tishi bilan amortizatsiya ajratmalarini investitsiyalarni moliyalashtirish manbai sifatidagi ahamiyati ham o'sdi. Bu birinchi navbatda, asosiy fondlarning tez-tez qayta baholanishi va ko'p korxonalarning zararga ishlayotganligi bilan bog'liq.

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbai sifatida boshqalariga nisbatan ustunlik tomoni shundaki, korxonaning har qanday moliyaviy holatida, bu manba o'z o'miga ega bo'ladi va doimo korxona ixtiyorida bo'ladi.

Raqobat jarayoni, asosiy fondlarni yangilab turishni talab etadi, bu esa kelgusidagi investitsiyalar uchun jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarini hisoblashni taqozo etadi. Lekin, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida jadallashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llash salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, intensiv tarzda qayta

ishlab chiqarish amalga oshiriladi. Buning natijasida amortizatsiya ajratmalari, o'zi alohida bir shaklni tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, kengayadi va investitsiyalash uchun oldingisiga nisbatan barqaror moliyaviy bazaga aylanadi. Shunday qilib, amortizatsiya ajratmalari korxonaning investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi muhim vositaga aylanadi.

3) Korxonaning investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning ichki moliyaviy resurslari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik usulida bajarilgan qurilish-montaj ishlaridan kelgan foyda (qilingan iqtisod);

- asosiy vositalarni likvidatsiya qilingan vaqtda olingan yaroqli materiallar;

- aylanma mablag'larning aylanishini tezlashishi hisobiga, muomiladan bo'shatilgan aylanma mablag'larning bir qismi;

- korxonaning o'zida tashkil qilingan maxsus rezerv fondlari va boshqalar.

Investitsion loyihalarni baholashda shuni hisobga olish lozimki, ishlab chiqarilgan mahsulot realizatsiyasidan, soliqlar ayirib tashlanadi. Ammo, bu hisoblangan soliqlar, amortizatsiya ajratmalari singari ma'lum muddat korxona oborotida qo'shimcha ishlatilishi va vaqtincha moliyaviy resurs bo'lishi mumkin.

4) Agar korxona investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda o'z mablag'lari yetarli bo'lmasa, bunday holda, korxona mablag'larni qimmatli qog'ozlar chiqarish yoki bank krediti orqali jalb qilishi mumkin. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishning keng tarqalgan va moliyalashtirishning asosiy manbalaridan bo'lib, qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar chiqarish, investitsiyalarni moliyalashtirishda markazlashgan mablag'lar va bank kreditlarining hissasini pasayishiga olib keladi. Qimmatli qog'ozlar bozori va kredit bozori, pul mablag'lariga ehtiyoji bo'lgan tarmoqlarga (korxonalarga) pul mablag'larini taqsimlab korxonalarning moliyaviy holatini

barqarorlashtiradi. Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan xarid qilinadigan qimmatli qog'ozlar ichida keng tarqalgan turi aksionerlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan aksiyalardir.

Aksiya – bu korxona mulkiga aksionerlarning qo'shgan hissasini tasdiqlovchi hujjat. Aksiyalar bo'yicha daromadlar dividend shaklida olinadi. Aksiyalar chiqarish orqali zarur bo'lgan pul mablag'lari jalb qilinadi. Aksionerlik kapitalini shakllantirishda ikki xil aksiya emissiya qilinadi: oddiy va imtiyozli aksiyalar.

Oddiy aksiya — aksionerlik jamiyatini boshqarish huquqini beradi (aksionerlarning umumiy yig'ilishida qatnashish, dividend olish huquqi, jamiyatni likvidatsiya qilayotganda aksiyalar qiymatiga teng miqdorda korxona mulkini olish). Barcha oddiy aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo'lishi lozim.

Imtiyozli aksiyalar ovoz berish huquqiga ega bo'lmaydi, lekin uning afzallik tomoni shundaki, u aksionerga oldindan ma'lum bo'lgan, qat'iy belgilangan foiz bo'yicha daromad bilan ta'minlangan bo'ladi. Daromad hajmi aksionerlik jamiyati faoliyat natijasiga bog'liq bo'lmaydi. Aksionerlik jamiyatlari ochiq yoki yopiq turdagi jamiyatlarga bo'linadi. Ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlari o'z aksiyalarini barcha xohlovchilarga ham, yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari esa faqat o'z ishchilariga sotishi mumkin. Mulkchilikning aksionerlik shaklida korxonaning xo'jalik faoliyati natijasi uchun aksionerlarning javobgarlik ma'suliyati oshadi. Ishchilarning bo'sh pul mablag'larini aksiyalarga joylashtirishi, ularning mablag'larini inflyatsiyadan himoyalasa, boshqa tomondan ishlab chiqarish natijasi uchun mas'uliyatini oshiradi. Chunki o'zi bundan manfaatdor bo'ladi. Bank krediti uchun albatta foiz to'lanishi shart, korxonaning moliyaviy natijasidan qat'iy nazar (foyda ko'rdimi yoki zarar). Aksiyalar (oddiy aksiya) uchun korxona faoliyati natijasiga qarab aksionerlarga dividend to'lanadi. Korxona zarar ko'rsa, dividend to'lamaydi. Aksionerlar yig'ilishi qaroriga binoan, hisobot yilida dividendlar to'lanmasdan korxona faoliyatini kengaytirishga yoki biror investitsion loyihani

moliyalashtirish uchun yo'naltirilishi mumkin. Bundan tashqari aksionerlik jamiyati ustidan davlat va aksionerlarning nazorat sifati oshadi. Qimmatli qog'ozlar orqali zarur mablag'lar bank kreditiga nisbatan ko'proq to'planadi. Aksionerlik kapitali nafaqat pul shaklida, balki, texnika, texnologiyalar ko'rinishida ham bo'lishi mumkin. Loyihani moliyalashtirishning qimmatli qog'ozlar emissiya qilish shaklining ijobiy tomoni shundaki, investitsion loyihani amalga oshirish uchun asosiy zarur moliyaviy resurslar yoki boshqa resurslar loyihani amalga oshirishdan oldin yoki uni amalga oshirish jarayonida kelib tushadi.

Korxonalar o'z investitsiya faoliyatini jalb qilingan mablag'lar hisobiga moliyalashtirish uchun bir qator imtiyozlar joriy etildi, xususan, "yuridik shaxs bo'lgan aksiyadorning o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasini ustav fondini (kapitalini) ko'paytirish uchun yo'naltirish chog'ida qo'shimcha aksiyalar qiymati yoki aksiyalarning nominal qiymatini ko'paytirish tarzida olingan daromadlari (foydasi) soliq solish obyekti bo'lmaydi".

Aksiyadan tashqari korxona obligatsiya chiqarish yo'li bilan mablag'larni jalb etadi.

Obligatsiya – bu qarzdorlik majburiyati bo'lganligi sababli aksiyaga nisbatan risk kamroq bo'ladi va obligatsiyalar shu sababli aksiyaga nisbatan tezroq sotiladi. Bu esa korxonaga zarur mablag'larni bir muncha qisqa vaqt ichida to'plash imkonini beradi. Obligatsiyaning aksiyaga nisbatan riski kamroq bo'lganligi sababli, obligatsiyaga to'lanadigan foiz aksiya bo'yicha dividendga nisbatan pastroq bo'ladi. Korxona uchun esa aksiya chiqarish, obligatsiya chiqarishga nisbatan qulayroqdir. Chunki foyda miqdoriga qarab, dividendni o'zgartirishi mumkin, obligatsiyada esa foiz qat'iy belgilangan bo'ladi. Aholi oddiy aksiyaga nisbatan imtiyozli aksiya olishga qiziqadi. Shunday ekan, korxona imtiyozli aksiyalarini oddiy aksiyalarga nisbatan tezroq sota oladi. Lekin imtiyozli aksiyalar nominal qiymati, jamiyat ustav kapitalini 20%idan oshmasligi kerak.

Ayrim hollarda, aksionerlik kapitali faqatgina boshlang'ich kapital qo'yilmalarni qoplabgina qolmay, yana korxonaning sof aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojining katta qismini qoplaydi. Bu holat odatda, korxonaning moliyaviy resurslarni faqat yuqori foiz ostida olish mumkin bo'lgan sharoitdagina yuz beradi. Bu vaziyatda depozitlarga to'lanadigan foiz stavkalari ham juda yuqori bo'ladi, shuning uchun, korxona yetarli resurslarni tashkil qilish uchun investitsion loyiha yuqori daromadligi va o'ziga jalb qiluvchi bo'lishi kerak. Boshqa holatlarga nisbatan arzonroq qarz yoki muddatli kreditlar olish mumkin bo'lgan holatda, loyihalarni ssudalar yordamida moliyalashtirishga intilish o'sadi. Har qanday holatda uzoq muddatli qarzlar va aksioner kapitali o'rtasida balans tutib turish lozim. Qanchalik aksioner kapitali hissasi yuqori bo'lib, shunchalik qarz majburiyatilari hissasi kam bo'lsa, soliq to'lagunga qadar foyda shunchalik yuqori bo'ladi. Moliyalashtirishda qarz majburiyatlari hissasi qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik, majburiyatlar bo'yicha foiz to'lovlari yuqori bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining 23-iyul 2007-yildagi "O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy sohadagi ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq: "Korxonalarning obligatsiyalari" degan so'zlar "Korporativ obligatsiyalar" degan so'zlar bilan almashtirildi (Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risidagi Qonunning 5 – moddasi).

Korporativ obligatsiyalarni faqat ochiq aksiyadorlik jamiyatlari auditorlik tashkilotining xulosasi bilan tasdiqlangan o'z kapitalining obligatsiyalar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadagi miqdori doirasida chiqarishlari mumkin. Korporativ obligatsiyalar chiqarishga faqat ochiq aksiyadorlik jamiyatining ustav fondi to'liq to'langanidan keyin yo'l qo'yiladi¹⁰³. Har bir loyihada moliyalashtirishning turli xil shakllarining oqibatlarini tubdan baholash

¹⁰³ O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy sohadagi ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni, T.: 2007 y 23 iyul № O'RQ – 104.

lozim va shunday moliyalashtirish manbasini aniqlash lozimki, unda resurslar va iqtisodiy qaytim mos kelsin, ya'ni:

- aksionerlik kapitali bilan birgalikda qarzga olingan mablag'lar ham investitsion loyihani moliyalashtirish manbai bo'ladi.

- moliya bozorlarining asosiy vazifasi – jamg'armalarni ishlab chiqarish investitsiyalariga yo'naltirishdir. Aytish joizki, korxonalar o'z mablag'lariga tayangan holda ish yuritsalar unda istiqbolida innovatsion rivojlanishi chegaralanib qolishi mumkin.

5) Investitsion loyihani moliyalashtirishning qarzga olingan manbai bo'lib, bank kreditlari, ipoteka ssudalari, sug'urta kompaniyalaridan olingan qarzlar yoki byudjetdan tashqari fondlardan olingan kreditlar hisoblanadi. Ushbu, moliyalashtirish manbalari ma'lum muddatga qaytarish va to'lovlilik shartli asosida beriladi. Investitsion loyihalarni kredit asosida moliyalashtirishning afzalroq tomoni shundaki, faoliyat yuritayotgan korxona uchun modernizatsiya, rekonstruksiya ishlari va kerakli me'yorda ishlab chiqarish quvvatini ta'minlashda, ya'ni korxona ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirmoqchi bo'lsa, kreditdan foydalangani ma'qul, chunki, ishlab turgan korxona aktivlari ushbu kreditlar qaytarilishiga garov bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yangi tashkil etilayotgan korxona, tashkilotlar uchun esa investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun, aksioner kapitalidan foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki yangi tashkil etilgan korxonalar uchun bank kreditidan foydanish yuqori risk bilan bog'liq bo'lib, kredit olishda korxona uni qaytarish uchun yetarli darajada moliyaviy resurslar bilan yoki boshqa aktivlar bilan ta'minlanmagan bo'lishi mumkin, bunday shartlarni yangi korxona bajarmasligi sababli, aksionerlik kapitalidan foydalanadilar. Likvidlik bilan bog'liq bunday vaziyatlarda yangi korxona qiyin vaziyatlarga tushib qoladi. Loyiha yaxshi baholanganda, ham, yaxshi texnik asoslanganda ham banklar yuqori foiz stavkasida kredit berishlari mumkin. Aksioner kapitali esa

bunday muammolar keltirib chiqarmaydi, ammo uni yig'ish ancha murakkab vazifadir, bank kreditlari esa bundan mustasnodir.

Investitsion loyihalarni kreditlash sharti, foiz stavkasi o'zgarishi bilan loyiha iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zgarishi orasidagi munosabat bilan aniqlanadi. Amalda bank foiz stavkasi o'zgarmas va o'zgaruvchan bo'ladi. Shu sababli korxona investitsiya loyihasini moliyalashtirishda kredit olmoqchi bo'lsa, u uzoq muddatli kreditdan foydalaniladi, sababi bank foizi stavkasi o'zgarmas bo'ladi.

Ilmiy asoslangan loyiha uchun qarz mablag'lari olish bir muncha osonroq bo'ladi. Moliyalashtirish jarayonini qarzga olinadigan mablag'larni hajmini aniqlashdan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi, bu kredit olishni kafolatlashi mumkin. Ushbu ssuda kapitalini quyidagilarga yo'naltirilishi mumkin: asbob-uskunalar xarid qilish, ishlab chiqarishni kengaytirishga, modernizatsiya, rekonstruksiya qilish va boshqalarga. Ssuda kapitalini quyidagi turlarga ajratish mumkin: aylanma mablag'larni tashkil qilish maqsadida tijorat, bank yoki mol yetkazib beruvchilarning turli xil shakldagi kreditlari yoki milliy va xorijiy moliyaviy institutlarining uzoq muddatli kreditlari. Bank tomonidan olinadigan foizlar beriladigan kreditning hajmi, muddati uning ta'minlanganligi, kreditlash shakli, kreditning risk darajasi va boshqalarga bog'liq tarzda differensiatsiyallashadi. Hozirgi vaqtda investorlar tez qaytish beruvchi tadbirkorlik faoliyatiga kreditlarni jalb qilmoqdalar.

Kreditlar, kreditlash muddatiga ko'ra qisqa muddatli (1 yilgacha) va uzoq muddatli (1 yildan yuqori) turlarga bo'linadi. Korxonaning asosiy fondlari uchun olingan uzoq muddatli kreditlarni odatda investitsiya deb atashadi. Uzoq muddatli kreditlarning obyektiv zarurligi korxonani ishlab chiqarishini kengaytirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Aynan shu sharoitda kredit munosabatlarida uzoq muddatlilik xarakteri vujudga keladi. Bu qarzdorga o'z mablag'larini o'z muomalasidan olishga (oborotidan olishga) nisbatan, bir muncha qisqaroq vaqtda pul mablag'larini olish imkoniyatini beradi. Kapital qo'yilmalarni

moliyalashtirishning kredit usulining afzallik tomoni mablag'larni qaytarishlik bilan bog'liqdir. Bu kapital qo'yilmalarni haqiqiy qoplanishi va kreditni qaytarilishini nazoratini kuchaytiradi. Bu esa o'z-o'zidan mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Investitsiyalar daromadlilik darajasi bank foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo'lgan, savdo kredit va vositachilik operatsiyalarini kreditlash bilan chegaralanib qolmoqda. Bu esa yangi muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois investitsiyalarni jalb etishdan olingan daromad investitsiya oluvchi korxonaga nisbatan zarar keltirmasligi lozim.

12.2. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari

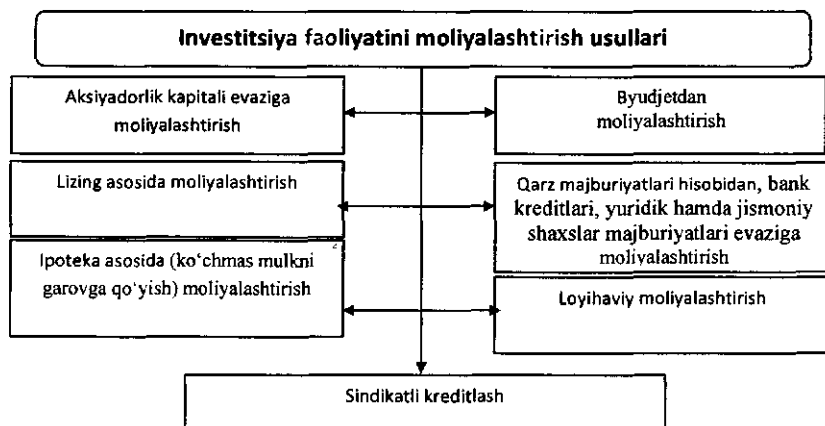
Moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyati nuqtayi nazaridan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ikki usuli: tashqi va ichki manbalarga asoslangan moliyalashtirish farqlanadi. Moliyalashtirishning tashqi manbalariga davlatning maxsus imtiyozli kreditlari tijorat banklari kreditlari; qimmatli qog'ozlar chiqarish va sotishdan tushgan mablag'lar; xorijiy kredit liniyalari mablag'lari va boshqalar kiradi.

Moliyalashtirishning ichki usulidan foydalanishda moliyaviy resurslar tashkil topish manbalari sifatida quyidagilar maydonga chiqadi: foyda, oborotdan tashqari aktivlarni sotish, mol yetkazib beruvchilardan olingan kreditlar, debitorlik qarzlarning kamayishi, amortizatsiya ajratmalari, tadbirkorlarning jamg'armalari va boshqalar. Ayrim holatlarda muhim moliyalashtirish manbai sifatida mol yetkazib beruvchilardan olingan kreditlardan foydalanish mumkin, biroq, bunda mol yetkazib beruvchilar bilan yaxshi munosabatlar saqlanishi va ta'minotning barqarorligi buzilmasligi lozim. Tashqi moliyalashtirishning har qanday usulida korxona qarz olish hisobiga yoki aksiyalar chiqarish yo'li bilan moliyalashtirishni tashkil etadi. Tashqi manbalardan jalb etilgan mablag'lar quyidagi uch xil baholash mezoniga asoslanadi: mablag'lardan imkon boricha foydalanish vaqti, xarajatlar miqdori (qarz kapitali qiymati), korxona ustidan nazoratning darajasi.

Qarz mablag'lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish moliyalashtirishning ssuda vositalaridan foiz to'lash hisobiga foydalanishni xususiyatlovchi usulga asoslanadiki, uning miqdori mahsulot hajmi va korxona foydasi bilan bevosita bog'langan. Ssuda yordamida moliyalashtirish olinadigan qarz qaytarilishi ta'minlanishi uchun mulkiy aktiv bo'lishini talab etadi. Aksiyalar chiqarish yordamida moliyalashtirish uning oldindan ta'minlanishini talab etmaydi, biroq, sarmoyachi uchun korxona mulkiga ma'lum miqdorda egalik qilish huquqini beradi. Investor o'z ulushiga mos tarzda korxona foydasida va aktivlarni boshqarishda qatnashadi.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish turli usullar bilan amalga oshiriladi (12.1-rasm). Ko'pincha, korxonani moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyoj ham, qarz olish ham aksiyalar chiqarishning birligida qondiriladi.

Korxonani moliyalashtirishda aksiyalar chiqarishga raqobatdosh bo'lgan manba bank kreditidir. Bank krediti faqatgina mulk yoki oborot aktivlarining garovi asosida beriladi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni bu usulda amalga oshirishda kredit uchun foiz to'lovlari, kreditlarning qaytarilish muddati va tartibini hisobga olish lozimki, bu omillar o'ta qattiq shartlarda qo'yiladi.



12.1-rasm. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari¹⁰⁴

¹⁰⁴ G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – T.: «Moliya», 2003. – B. 80.

Qarz mablag'larini banklardan tashqari yana turli moliya-kredit institutlari (lizing kompaniyalari, ipoteka banklari, ishlab chiqarish zaxiralari yoki debitorlik qarzlar evaziga moliyalashtirish bilan shug'ullanuvchi ulgurji mol yetkazuvchi tashkilotlar yoki faktoring kompaniyalari) ham berishlari mumkin.

Korxonani moliyalashtirishda aksiyalar chiqarishga raqobatdosh bo'lgan manba bank kreditidir. Bank krediti faqatgina mulk yoki oborot aktivlarining garovi asosida beriladi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni bu usulda amalga oshirishda kredit uchun foiz to'lovlari, kreditlarning qaytarilish muddati va tartibini hisobga olish lozimki, bu omillar o'ta qattiq shartlarda qo'yiladi.

Qarz mablag'larini banklardan tashqari yana turli moliya-kredit institutlari (lizing kompaniyalari, ipoteka banklari, ishlab chiqarish zaxiralari yoki debitorlik qarzlar evaziga moliyalashtirish bilan shug'ullanuvchi ulgurji mol yetkazuvchi tashkilotlar yoki faktoring kompaniyalari) ham berishlari mumkin.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning umumiy summasi asosiy (loyiha-qidiruv ishlari, maydon tayyorlash, qurilish, texnologiya hamda uskuna-jihozlar sotib olish, montaj, xodimlarni o'qitish va boshqalar) va aylanma (xomashyo, materiallar, chetdan xarid qilinadigan yarim fabrikatlar, yoqilg'i, energiya, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish xarajatlari va boshqalarni) kapitalga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadi.

Investitsiya faoliyati o'zining aniq tasniflash mezonlari va yo'nalishlariga ega bo'lgan faoliyat turi sifatida uni moliyalashtirish quyidagi:

- qimmatli qog'ozlar bozori orqali moliyalashtirish;
- xorijiy investitsiyalar asosida moliyalashtirish;
- tijorat banklari va xalqaro moliya institutlar mablag'lari hisobidan ulush qo'shish orqali moliyalashtirish mexanizmi yoki kredit liniyalari orqali moliyalashtirish;

– sinditsiyalashtirilgan kreditlar asosida moliyalashtirish mexanizmi;

– investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish mexanizmi;

– venchurli moliyalashtirish;

– korporativ moliyalashtirish;

– lizing orqali moliyalashtirish kabi mexanizmlar majmui hisobiga amalga oshiriladi.

Investitsiya loyihalarini ***venchurli moliyalashtirish*** – yuqori risk holatida moliyalashtirish hisoblanadi. Venchurli moliyalashtirish, asosan, zamonaviy texnika, texnologiya va yangi turdagi ishlab chiqarishlarga joylashtiriladi. Venchur operatsiyalari (riskli operatsiya) – kapital qo'yilmalar shaklidagi pul operatsiyalari hamda qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar, ilmiy-tadqiqotlar, loyiha-konstruktorlik ishlanmalari, kashfiyotlar yaratish va joriy qilish, yangi texnologiyalarni joriy qilishni moliyalashtirish bilan bog'liq bo'ladi. Bunday moliyalashtirish, asosan, innovatsion banklar va venchur firmalari (fondlari) tomonidan amalga oshiriladi.

Investitsiya bazasini rivojlantirish va chuqurlashtirish islohotlar strategiyasining muhim shartidir. Iqtisodiyot tuzilishi qurilishining belgilangan yo'nalishlari eksport imkoniyatining kengaytirilishiga, baquvvat investitsiya siyosatini o'tkazish yo'li bilangina erishish mumkin.

Ushbu moliyalashtirish shakllari va manbalarining har biri o'zining ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy jihatlariga ega, shu sababli investitsion loyihalarni moliyalashtirish shakllarini tahlil qilib eng qulay shakl va usul tanlanadi.

Tayanch so'z va iboralar: *Sindiklatli kreditlash, seleng, venchurli moliyalashtirish, amortizatsiya ajratmalari, innovatsion banklar.*

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Real investitsion loyihalarni moliyalashtirish usullari.
2. Kapital moliyalashtirish manbalari tarkibi.
3. Korporativ obligatsiyalarning ahamiyati.
4. Korxonaning investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning ichki moliyaviy resurslari tarkibi.
5. Venchurli moliyalashtirishning o‘ziga xos xususiyati.

XIII BOB. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHDA MOLIYAVIY VOSITALAR

13.1. Moliyaviy vositalar, ularning mohiyati, turlari va tasniflanishi. Birlamchi moliyaviy vositalar

Moliyaviy vositalar – bu, umuman olganda, monetizatsiyalashgan real bazisga ekvivalent qiymatga va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan, moliya bozoridagi munosabatlarni belgilovchi, moliyaviy resurslarni samarali taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlovchi, ma'lum shakllarda daromad keltiruvchi vosita sifatida har xil turlarda, shakl va mazmunlarda namoyon bo'ladigan ham investitsion kapital, ham to'lov vositasi, ham alohida moliyaviy tovardir.

Moliyaviy vositaning ekvivalentlik xossasi bevosita va bilvosita, real va nisbiy bo'lishi mumkin.

Moliyaviy vositalarning tovariligi xossasi uni boshqa turdagi tovarlardan (ko'chmas va intellektual mulk, xomashyo va shu kabilar) farqli kimningdir (iqtisodiyot subyektlari) tomonidan chiqarilishi, o'ziga xos moliya bozorida muomalada bo'lishi, unda maxsus funksiyalarni va rolni bajarishi bilan belgilanadi.

Har qanday moliyaviy vositani u yoki bu belgi asosida tasniflanishining mazmuni uning xossa va xususiyatlari bilan bog'liq holda amaliy ahamiyati bilan belgilanishini hisobga olsak hamda, agar ko'rilayotgan vosita turini kelib chiqishi, maqsadi va funksiyasini, uning bozor muomalasini bir-biri bilan taqqoslaydigan bo'lsak, albatta sezilarli farq namoyon bo'ladi. Masalan, pul va uni tovar toifasiga aylantiruvchi vositalar (kredit, chek, kartochkalar va h.k.) muomalasi uchun ularga xos bo'lgan moliya bozori segmentlari – mos ravishda pul bozori va kreditlar bozori va h.k. zarur, valyuta uchun valyuta bozori, sug'urta risklarini boshqarish xizmatlari uchun sug'urta polislari bozori, qimmatli qog'ozlar uchun esa faqat fond bozori kerak.

Moliyaviy vositalarning tovar sifatidagi asosiy maqsadlaridan biri foyda olish bo'lganligi uchun kapitalni (jamg'armani) orttirish – bir vaqtning o'zida kapital qo'yilmalar uchun mo'ljallangan bozor hamdir.

Pul mablag'lari moliyaviy vositalarning har qanday turiga qo'yilishi (yo'naltirilishi) mumkin. Buning barcha holatlarida yo'naltirilgan pul mablag'lari vaqt mobaynida o'z orttirmasiga (yoki zarariga) ega bo'lishi, ya'ni foyda yoki zarar keltirishi mumkin.

Moliyaviy vositalar moliyaviy resurslarni investorlardan iste'molchilarga tomon va aksincha yo'nalishda harakat qilishini ta'minlovchi vositalar hisoblanadi.

Fond bozori vositalari – bu investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi qimmatli qog'ozlar va ularning hosilalaridir. Investitsion maqsad va investitsiyalarni samarali boshqarish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turli xossa va xususiyatlarga ega bo'lgan vositalar qo'llanilishi mumkin.

Fond bozori vositalari vaqt o'tishi bilan uzluksiz takomillashib borishi yoki qandaydir qo'shimcha hossaga va funktsiyaga ega bo'lishi yoki mazmunan va shaklan o'zgarishi tabiiy holatdir.

Muomalaga chiqarilishi maqsadi – to'lov va pul aylanmasi (oboroti) uzluksizligini ta'minlash, investitsiyalarni jalb qilish va ular bo'yicha daromad olish bo'yicha, mos ravishda: kredit-pul siyosatini amalga oshirishning qarz munosabatlarini mujassamlashtiruvchi moliyaviy vositalar (davlat va bank vositalari), qarz (davlat va korporativ maqsadda) va ulush (korporativ maqsadda) munosabatlarini ifodalovchi investitsion moliyaviy vositalar.

Segmenti bo'yicha: pul, kredit, valyuta, sug'urta, lotereya o'yinlari, qimmatli qog'ozlar (fond, kapital) bozorlari vositalari.

Bazisiga ko'ra: pul, valyuta, sug'urta, tovar (jumladan xomashyo), ko'chmas mulk, indeks, foiz stavka (kelajakdagi daromad), qimmatli qog'oz bazisli moliyaviy vositalar.

Iqtisodiyotning u yoki bu subyektiga ko'ra: davlat boshqaruvi va hokimiyatlari, banklar-kredit muassasalari, sug'urta tashkilotlari, birjalar, nomoliya tashkilotlari (korporativ) vositalari.

Chiqarilish muddati bo'yicha: qisqa, o'rta va uzoq muddatli moliyaviy vositalar.

Milliyligi bo'yicha: milliy, xorijiy va xalqaro moliyaviy vositalar.

Iqtisodiy-huquqiy mazmuni bo'yicha: qarz va ulush munosabatlarini hamda hosilaviy moliyaviy vositalar.

Iqtisodiy-huquqiy xossalariga ko'ra: bazaviy va bazisli moliyaviy vositalar. Bazaviy vositalarga ulush va qarz munosabatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi emissiyalanuvchi (derivativlardan tashqari) va emissiyalanmaydigan qog'ozlar kiradi. Bazislilariga esa derivativlar (hosilaviy qimmatli qog'ozlar) kiradi.

Funksiyasi bo'yicha: investitsion vositalar (qimmatli qog'ozlar), banklarning moliyalashtirish vositalari (kredit, depozit, seleng, plastik kartochkalar, cheklar va h.k.), riskni moliyalashtirish vositalari (sug'urta polisleri), to'lov vositalari (milliy va xorijiy valyuta, xalqaro valyuta, kvazivalyuta, birja kotirovkasiga ega bo'lgan valyuta sifatida o'tuvchi oltin, platina, kumush, kamyob elementlar, qimmatbaho toshlar va h.k.), tovar taqsimlovchi vositalar (tovar varranti, konosament, ombor guvohnomasi va shu kabilar), garov qog'ozlari, lotereyalar.

Ro'yxatdan o'tkazilishi bo'yicha: emissiyalanuvchi (Aksiya, obligatsiya, derivativlar) va emissiyalanmaydigan (bank sertifikatleri, cheklar, xususiylashtirish jarayonida qo'llaniladigan vaucher va kuponlar, veksellar, ombor guvohnomalari, konosament, garov qog'ozlari va h.k.) vositalar.

Muomalaga chiqaruvchining tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra: davlat, munitsipal va korporativ moliyaviy vositalar.

Egalik huquqini belgilash bo'yicha: taqdim etuvchiga, egasini ismi yozilgan, orderli moliyaviy vositalar.

Daromad turlariga ko'ra: dividend beruvchi, belgilangan va suzuvchi foiz stavkali, kuponsiz (diskontli), yutuqli moliyaviy vositalar.

To'lov muddati bo'yicha: spot va muddatli bozor vositalari amal qiladi.

Shunday qilib, fond bozori vositalarni keng qamrovli ekanligi, investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida ularning xossa va xususiyatlari va investitsion maqsad asosida turli vositalardan foydalanish mumkinligini ko'rish mumkin.

Jahon amaliyotida qimmatli qog'ozlar vositasida investitsiyalarni moliyalashtirish jahon amaliyotida keng tarqalgan. Moliyaviy investitsiyalarning asosini qimmatli qog'ozlar va ularning hosilalari tashkil etadi. Qimmatli qog'ozlar o'zining investitsion jozibadorligi orqali firma va kompaniyalarning bozor faolligini belgilovchi vositalar ham hisoblanadi.

Maxsus reyting agentliklari kompaniyalarning qimmatli qog'ozlarining sifati, ta'minlanganligi, daromadliligi va ishonchligiga qarab uning investitsion faolligiga baho beradilar va investorlarning qiziqishiga sabab bo'luvchi yoki kompaniyaning qimmatli qog'ozlari bozor narxiga ta'sir ko'rsatuvchi ko'rsatkichlarni tegishli tahlillar asosida e'lon qiladilar.

Qimmatli qog'ozlar – hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi. Qonunga ko'ra, qimmatli qog'ozlarga aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar, shuningdek, hosila qimmatli qog'ozlar kiradi.

Fond bozori vositalar (qimmatli qog'ozlar)ni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin. Birlamchi vositalarga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar va boshqa vositalarni kiritish mumkin. Ular investitsion faoliyatni

moliyalashtirishda birlamchi vositalar sifatida ishtirok etadi hamda firmaning investitsion faolligini belgilashda muhim o'rinni egallaydi.

Hosilaviy qimmatli qog'ozlar tarkibiga esa amaliyotda opsiyon, fyuchers, warrant kabi vositalar kiritiladi. Hosilaviy qimmatli qog'ozlar bazis aktivlarining sifatini, daromadlilikini va bozor faolligini, qo'yilmalarning xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Birlamchi moliyaviy vositalarni ulush va qarz munosabatlarini tasdiqlovchi vositalarga ham ajratish mumkin. Ulushga egalik qilish va fond bozorida ushbu munosabatlarni ifodalashda Aksiyalar asosiy vosita sifatida ishtirok etadi.

Aksiya (fransuzcha *aktion* so'zidan) – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz.

O'zbekiston qonunchiligida aksiyalarning har xil turlari – oddiy va imtiyozli, egasining nomi yozilgan va "ko'rsatuvchi egalik qiladigan", shuningdek, kumulyativ aksiyalarning ta'rifini uchratish mumkin.

Obligatsiya (lotincha *obligatio* so'zidan, majburiyat) – bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan (qat'iy) foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Aksiyadan farqli ravishda obligatsiya emitentning mol-mulkiga nisbatan mulk unvoni hisoblanmaydi. U ovoz berish va boshqarish huquqini bermaydi. Obligatsiya – bu bir shaxsning (sarmoyador – kreditorning) boshqa bir shaxsga (emitent – qarzdorga) mablag'larni foydalanish uchun berganligi (kredit) haqidagi guvohnomadir. Obligatsiyalar ma'lum muddatga chiqariladi va so'ndirilishi shart. Emitentning faoliyati tugatilganda ularning egalari qimmatli qog'ozlar

boshqa turlarining egalariга qaraganda an'anaviy tarzda ustunlikka ega bo'ladi.

Emitentning xususiyatiga ko'ra obligatsiyalar quyidagi uchta katta guruhga bo'linadi: davlat obligatsiyalari, munitsipal obligatsiyalar, korxonalar obligatsiyalari.

Davlat qimmatli qog'ozlari – O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Munitsipal obligatsiyalarning emitentlari sifatida O'zbekiston Respublikasining milliy, davlat va ma'muriy – hududiy tuzilmalarining hokimiyat idoralari qatnashishi mumkin. Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror davlat hokimiyatining mahalliy idoralari: Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar hokimiyatlari tomonidan qabul qilinadi.

Korporativ obligatsiyalar – aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar hisoblanadi. Korxonalar obligatsiyalari tijorat krediti va munosabatlarining asosiy quroli bo'lib, unda bir turdagi korxonalar qarzдорlar, boshqa korxonalar yoki aholi esa, kreditorlar bo'lishadi.

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar.

O'zbekistonda g'azna majburiyatlarining quyidagi turlari chiqariladi:

1. Uzoq muddatli – 5 va undan ortiq yil muddatga chiqarilishi mumkin (xalqaro amaliyotda ular BOND degan nomni olishgan).
2. O'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (NOTE)

3. Qisqa muddatli – 1 yilgacha, 3, 6 va 9 oygacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (BILL).

“Uzoq muddatli va o'rta muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risida”gi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan, qisqa muddatli larni chiqarish qarori esa – Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

O'z tabiatiga ko'ra xazina majburiyatlari davlat obligatsiyalariga juda yaqin. Amalda xazina majburiyatlari jismoniy shaxslar uchun chiqariladigan davlat obligatsiyalaridan boshqa narsa emas, ular bo'yicha daromadlarni qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida olish mumkin.

Depozit sertifikat (ingl. Certificate of deposit) – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

O'zbekistonda mustaqillikka erishilganidan keyin 1994-yildan boshlab sertifikatlar ikki turda chiqarila boshlandi:

- depozit sertifikatlari – yuridik shaxslar uchun, 1 yilgacha muddatga;
- depozit (jamg'arma) sertifikatlari – jismoniy shaxslar uchun, 3 yilgacha muddatga.

Veksel (nemischa Vechsel so'zidan) – veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

Oddiy veksel (solo veksel) – bu qarzdorning (veksel beruvchining) muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga (birinchi oluvchisiga) to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat.

Oddiy vekseldan farqli o'laroq, o'tkazma vekselda ikkita emas, balki uchta shaxs qatnashadi:

- veksel beruvchi (trassant);
- veksel bilan birga u bo'yicha to'lovni talab qilish huquqini oluvchi dastlabki xaridor (yoki veksel egasi);
- to'lovchi (trassat), unga veksel egasi to'lovni amalga oshirishni taklif etadi (vekselda bu "to'lang" degan so'z bilan ifodalanadi).

Hosilaviy moliyaviy vositalar – bu o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlardir.

Hosila qimmatli qog'ozlar (HQQ) – bu shartnomalar bo'lib, ular bo'yicha bir tomon qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir miqdorini ma'lum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi. Ko'pincha bazis aktivi (ya'ni shartnoma asosida yotuvchi qimmatli qogoz) sifatida aksiyalar va obligatsiyalar ishtirok etadi. Hosila qimmatli qog'ozlar opsionlar, fyucherslar va varrantlar ko'rinishida chiqarilishi mumkin.

Opsion (nemischa option ko'zidan) – emitentning muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini opsionda ko'rsatilgan muddatda qat'iy belgilangan narxda sotib olish huquqini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Opsionning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning egasi qimmatli qog'ozning o'zini xarid qilmaydi, balki uni sotib olish yoki sotish huquqiga ega bo'ladi. Bunda u o'zining xarid qilish yoki sotish huquqidan foydalanishi yo bo'lmasa, undan voz kechishi mumkin.

Opsionning turlaridan biri varrant (varrant) hisoblanadi.

Fyuchers (futures) – o'zida nazarda tutilgan muddatda muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarni qat'iy belgilangan narxda sotib olish yoki sotish majburiyatini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz. Fyuchers shartnomalari birjalarda sotiladigan qimmatli qog'ozlarga ham, tovarlarga ham taqdim etilishi mumkin. Fyucherslarning asosiy belgisi – narxining aniqligi va ijro etishning majburiyligidir. Fyucherslar

shartnoma bo'yicha sotib olinadigan qimmatlikka egalik qilish huquqining bir qo'ldan boshqa qo'lga zudlik bilan o'tkazilishini nazarda tutmaydi. Fyucherslar yordamida qonun bilan kafolatlangan majburiyat sotib olinadi, bu bitim sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. Fyuchersning o'ziga xos belgisi shundan iboratki, ular mazkur qimmatliklar (sotuvchilarda yoki umuman) ayni yilda bormi yoki yo'qmi, undan qat'iy nazar, sotilishi mumkin.

O'zbekistonning qonun hujjatlariga ko'ra, **fyuchers** – bu ma'lum qimmatli qog'ozlarni shartnomada belgilangan narxda ma'lum kelajak sanada sotib olish yoki sotish uchun so'zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog'oz (shartnoma)dir. Bazis aktivi birinchi marta muomalaga chiqarilayotgan qimmatli qog'oz bo'lgan fyucherslarni chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

13.2. Investitsiyalash manbalarini shakllantirishda kapital va ssuda bozorlarining roli

Kapital bozori, fond bozori – bo'sh turgan pul mablag'larini to'plash, ularni ssuda kapitaliga aylantirish, so'ngra uni ishlab chiqarish jarayonlari ishtirokchilari (banklar, korxonalar, firmalar, shuningdek, mamlakat aholisi) o'rtasida taqsimlash munosabatlari; qimmatli qog'ozlar, korxonalarning aksiyalari hamda davlat obligatsiyalari bilan oldi-sotdi operatsiyalari olib boriladi. Pul kapitalining qayta taqsimlanishida ishtirok etadigan banklar, fond birjalari va boshqa moliya-kredit muassasalari majmuini o'z ichiga oladi. Kapital bozori pul bozori bilan birga iqtisodiyotning tarmoqlari va hukumat uchun tashqi kapital manbai hisoblanadi, ssuda kapitaliga talab va taklifni shakllantiradi.

Kapital bozori kompaniyalar va davlatning qisqa muddatli qimmatli qog'ozlari bilan ham shug'ullanadi. Kapital bozori qimmatli qog'ozlarni sotuvchilar va sotib oluvchilar, ixtisoslashgan fond brokerlari, savdo va tijorat banklari, markaziy bank, pensiya fondi,

sug'urta kompaniyalari, investitsiya kompaniyalari, sanoat korxonalari, xorijiy investorlar, korxonalar, tashkilotlar ishtirok etadilar. Manbalar va kiritilgan sohalariga qarab xalqaro va milliy kapital bozorlari bor (Valyuta bozori, Birja). Kapital bozori ikki asosiy vazifani bajaradi:

a) birlamchi bozor yoki yangi emissiya bozori. Bunda investitsiya va boshqa maqsadlar uchun zarur bo'ladigan kapital yangi aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni chiqarish hisobiga shakllantiriladi;

b) ikkilamchi bozor. Bunda mavjud qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib boriladi. Ikkilamchi bozor qimmatli qog'ozlarni sotuvchilardan xaridorlar qo'liga o'tishini yengillashtiradi. Kapital bozori mamlakat moliya tizimida muhim o'rin egallab, aholining jamg'arilgan mablag'larini investitsiyalarga va investitsiyalarni qimmatli qog'ozlar portfeliga aylantirish mexanizmi bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonda 200 dan ortiq brokerlik idoralariga ega bo'lgan "Toshkent" fond birjasi 1994-yildan qimmatli qog'ozlar savdosi bilan shug'ullanadi.

Iqtisodiy nazariyada ssuda kapitali deganda foiz to'lash sharti bilan vaqtincha foydalanishga beriladigan yalpi pul mablag'lari tushuniladi. Ssuda kapitalining mohiyatini to'la tushunish uchun avvalo uning aylanma va savdo kapitallaridan farqini, xarakterli xususiyatini aniqlash kerak. Ssuda kapitali kapital bozorida muhim o'rin tutib, milliy iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiradi.

Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyatlari, uning kreditordan qarz oluvchiga bo'lgan harakatida va aksincha jarayonda ko'proq ko'rinadi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Ssuda kapitali kapital sifatida – bu mulk uning egasi qarz oluvchiga kapitalini doimiy egalikka emas, balki vaqtincha foydalanish uchun beradi. Bu holda kapitalga bo'lgan egalik kapital harakatidan ajraladi. Kapital korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishning boshidan oxirigacha qatnashib, uning hajmi ortib borsada,

belgilangan kapital miqdori oxir-oqibatda o'z egasi – kreditorga qaytib to'lanishi lozim.

2. Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyati, uning tovar sifatida ekanligidir. Kreditör tomonidan pul mablag'lari qarzdor korxonaga "sotiladi". Korxonalar bu kapital hisobidan ishlab chiqarish vositalari va ish kuchini sotib oladilar. Ssuda kapitalining tovar sifatidagi iste'mol qiymati – qarz oluvchi tomonidan uning samarali ishlatilishi natijasida qarzdor oladigan foyda hisoblanadi. Ssuda kapitalining iste'mol qiymati oddiy tovarning iste'mol qiymatidan farq qiladi. Ssuda kapitali bo'yicha olingan foydaning bir qismi ssuda foizini to'lash uchun ishlatiladi.

3. Ssuda kapitalining yana bir xususiyati, kreditör va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabatning uzoq davom qilishidir. Ssuda kapitalining kreditordan qarz oluvchiga o'tish jarayoni davrlar bo'yicha tarqatilgan to'lov mexanizmining bosqichlarida ifodalanadi. Masalan, oddiy savdo sotiq jarayonida sotilgan tovarning narxi shu zahotiyoq to'lanadi. Kredit resurslari va ulardan foydalanganlik uchun to'lovlar, odatda, ma'lum vaqt o'tgandan keyin to'lanadi.

4. Ssuda kapitali harakatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ssuda kapitali harakati sanoat va savdo kapitali harakatidan farq qilib, "sotuvchi" (kreditör) va "xaridor" (qarz oluvchi) o'rtasidagi iqtisodiy munosabat, ya'ni kapital harakati, pul ko'rinishida bo'ladi.

Sudxo'rlik kapitalidan farqli o'laroq ssuda kapitali avvalo davlat, yuridik va jismoniy shaxslar, kredit tashkilotlaridan jalb qilingan moliyaviy resurslar hisobiga shakllanadi (bu banklarning ssuda kapitali bozorida ixtisoslashgan vositachilik o'rmini aniqlab beradi). Moliyaviy resurslarning ssuda kapitaliga aylanishining ikki asosiy manbasini ko'rsatish mumkin:

a) kredit munosabatlari rivojlanishining birinchi bosqichida ssuda kapitali shakllanishining yagona manbai sifatida davlat, yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari manbai sifatida namoyon bo'ldi. Ular moliyaviy vositachilarga ixtiyoriy ravishda vaqtincha foydalanishga, mavjud mablag'ni kapitalga aylantirish va ulardan foyda olishga beriladi. Bu mablag'lar kredit

tashkilotlariga tegishli bo'lgan depozit hisoblarda qayd qilinib, o'zlarining birinchi egalari shu qo'yilmalar bo'yicha foiz ko'rinishidagi daromad keltirishni ta'minlaydi. Bu manba o'zining ahamiyatini hozirgi, rivojlangan davlatlar sharoitida ham yo'qotgan emas;

b) naqd pulsiz hisob-kitoblarning bank orqali o'tishida ishlatiladigan mablag'lar ham ssuda kapitali shakllanishining yangi manbai bo'lib, bu mablag'lar aylanma mablag'larning doiraviy aylanish jarayonida yuzaga keladi. Korxonalarda moliyaviy resurslarning vaqtincha bo'sh bo'lib qolishining quyidagi asosiy sabablarini ko'rsatib o'tish mumkin;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish vaqti bilan olingan xomashyo, materiallar, ishchilarga ish haqi va boshqa to'lovlar vaqtining mos kelmasligi;

- asosiy fondlarning eskirishini qoplash uchun mo'ljallangan pul ajratmasi, ya'ni amortizatsiya fondining shakllantirilishidir.

Amortizatsiya fondi mablag'lari ham ssuda kapitali manbasi sifatida ishlatilishi mumkin. Korxonalaridagi faoliyat natijasida yuzaga keluvchi taqsimlanmagan foyda yoki uning ishlatilish jarayonida paydo bo'lgan bo'sh mablag'lar (masalan, yil oxirida to'lanadigan dividend shaklida) yuridik shaxslarning ularga xizmat ko'rsatuvchi kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob hujjatlarida jamg'ariladi. Bu mablag'lar bank tomonidan korxona va tashkilotlarning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ma'lum muddatga o'tkaziladi.

Ssuda kapitali bozori moliyaviy bozorning tarkibiy qismi hisoblanadi va uning holati ssuda kapitalining doiraviy aylanish jarayoni bilan bog'liq.

Ssuda bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib:

- * dastlabki investorlar, ya'ni turli banklarda saqlanuvchi, ssuda kapitaliga aylanuvchi bo'sh moliyaviy resurslarning egalari;

- * ixtisoslashtirilgan vositachilar, pul mablag'larini bevosita jalb qiluvchi, ularni ssuda kapitaliga aylantiruvchi va foiz ko'rinishida haq to'lash va qaytarish sharti bilan vaqtinchalik foydalanishga qarz oluvchiga beruvchi kredit-moliyaviy tashkilotlari bo'lishi mumkin;

* moliyaviy resurslarda yetishmovchilik his qiluvchi va ixtisoslashgan vositachilarga ularning bo'sh mablag'larini vaqtinchalik ishlatib turganligi uchun to'lov to'lay oladigan davlat tashkilotlari, yuridik va jismoniy shaxs ko'rinishidagi qarz oluvchilar bo'lishi mumkin.

Banklardan beriladigan kredit resurslarning maqsadli yo'nalishidan kelib chiqqan holda ssuda kapitali bozori quyidagi asosiy segmentlarga bo'linishi mumkin:

pul bozori – aylanma mablag'larning harakatini ta'minlovchi qisqa muddatli kredit operatsiyalarning yig'indisi;

kapital bozori – asosiy mablag'lar harakatini ta'minlovchi qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar to'plami;

fond bozori – qimmatbaho qog'ozlar bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami;

ipoteka bozori – ko'chmas mulk bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami va boshqalar.

Har bir sanab o'tilgan bozor segmentlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu esa amaliyotda moliya – kredit institutlarining maxsus turi ixtisoslashtirilgan tijorat banklarining tashkil topishiga olib keladi.

Zamonaviy ssuda kapitali bozori asosiy ikki bo'g'in kredit tizimi va qimmatli qog'ozlar bozori (birlamchi va ikkilamchi bozorlar) bo'lishini taqozo qiladi. Qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozorida yangi muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi. Ikkilamchi bozorda (fond birjasida) oldindan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi. Birjadan tashqarida qimmatli qog'ozlarning sotilishi va sotib olinishi, odatda, birjadan tashqari savdo deb yuritiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori va kredit tizimining mavjudligi hamda rivojlanish darajasiga qarab ssuda kapitali bozorining rivojlanishi to'g'risida xulosa qilish mumkin. Jahon amaliyotida kapital bozori AQSh, G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada yuksak taraqqiy qilgan.

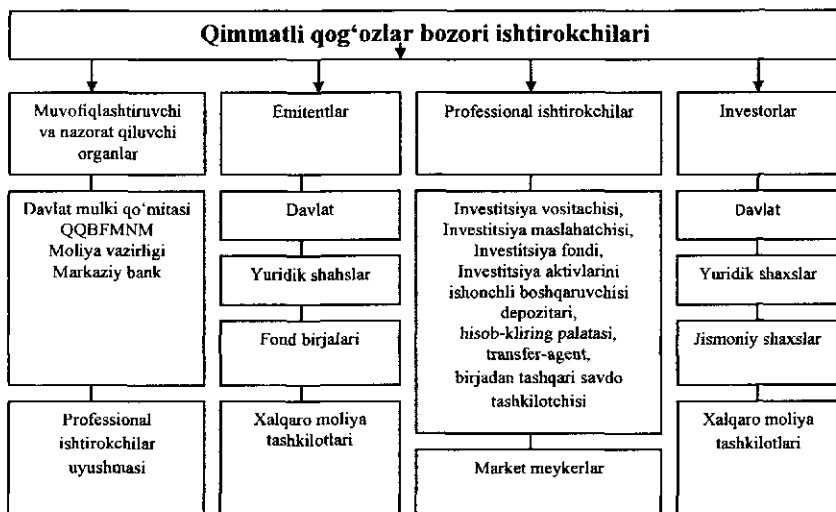
13.3. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish evaziga moliyalashtirish manbalarini jalb etish

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliya bozorining ajralmas tarkibi hisoblangan qimmatli qog'ozlar bozori (QQB) mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. QQBning iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonidagi rolini oshirish mamlakatimiz oldida turgan ustuvor vazifalardan sanaladi. Ya'ni, uning iqtisodiyotdagi roli va ahamiyatini oshirish uchun quyidagi muammolar samarali yechim topishiga erishish vazifalarini bevosita hal etish bilan bog'liq bo'ladi: investitsiyalarni faol jalb qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni rivojlantirish, inflyatsiyani pasaytirish, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash. Ushbu muammolarni hal etish QQBning raqobatbardoshligi, xavfsizligi, barqarorligi, likvidligi, investorlar uchun jozibadorligi va risksizligi darajasini ta'minlash bilan uzviy bog'liq bo'lib, turli tashqi va ichki omillar ta'sirini hisobga olish muhim hisoblanadi.

Quyida keltirib o'tilgan rasmda QQB ishtirokchilarini alohida guruhlariga bo'lib tavsiflangan. Ushbu guruhdagi barcha ishtirokchilar QQB bilan uzviy bog'liqlikda faoliyat ko'rsatadi va QQBning yaxlit infratuzilmasini ta'minlaydi. Bularga quyidagilar kiradi: muvofiqlashtiruvchi va nazorat qiluvchilar, emitentlar, professional ishtirokchilar hamda investorlar.

Moliyaviy globallashuv sharoitida rivojlanayotgan dunyoning barcha mamlakatlari uchun muhim muammo iqtisodiyotda o'z milliy QQB rolini oshirish, bunda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, sanoatni rivojlantirish, inflyatsiyani pasaytirish, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash maqsadida investitsiyalar jalb qilishni ta'minlash hisoblanadi¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Миркин Я.М. Национальный доклад «Риски финансового кризиса в России: факторы, сценарии и политика противодействия»//Финансовая академия при правительстве РФ, 2006. - сс. 47-51. (www.mirkin.ru).



13.1-rasm. Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarning tarkibi¹⁰⁶

Ushbu muammoni hal etishning muhim shart-sharoitlari QQBdagi investitsiyalar, jamg'armalar, iqtisodiy o'sish, inflyatsiya, davlat institutlari faoliyati va monetizatsiya o'rtasida chambarchas aloqalar mavjudligi hisoblanadi. Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib aytish mumkinki, mamlakatimiz QQB rivojlanishini tahlil qilish bugungi kunning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Fond bozori mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida, iqtisodiyotga moliyaviy investitsiyalarni jalb etishda muhim o'rinni egallaydi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, investorlar huquq va manfaatlarini ta'minlash, investitsion muhitni sog'lomlashtirish qimmatli qog'ozlar bozorini samarali rivojlanishida investitsiyalar hajmini oshirish imkoniyatini yaratadi. Qimmatli qog'ozlar investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda muhim o'rinni egallaydi. Ular o'zida mulkiy va nomulkiy munosabatlarni mujassamlashtirgan holda, iqtisodiyotda resurslarni tarmoqlar o'rtasida taqsimlash, investitsiyalarni

¹⁰⁶ Mavzuning nazariy asoslarini tadqiq etilishi natijasida kiritilgan.

jalb etish, daromad olish imkoniyatini yaratadi. Qimmatli qog'ozlar moliyaviy investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb etishning muhim vositalari hisoblanib, iqtisodiyotning xavfsizligi va raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Ulushga egalik qilishni tasdiqlovchi vositalar Aksiyadorlik kapitalini ko'paytirish, samarali korporativ boshqaruvda ishtirok etish va belgilangan tartiblarga muvofiq dividendlar olish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida aksiyadorlik jamiyatlari barqaror taraqqiyotining muhim omillaridan biri ularda asosiy va aylanma aktivlarga investitsiya qilinadigan kapitallarning optimal tarkibini shakllantirish hisoblanadi.

Qolaversa, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida moliyaviy resurslar bozoridagi nobarqaror konyunktura yirik investitsion sig'imga ega bo'lgan ushbu loyihalarni moliyaviy ta'minlashda har bir aksiyadorlik jamiyatlari moliyaviy xizmat tizimi zimmasiga mavjud moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish vazifasini yuklamoqda.

Aksiyadorlik jamiyatlarida kapitallar tarkibini oqilona shakllantirish uzoq muddatli rivojlanishni moliyalashtirish uchun jalb etilgan qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbatini o'zida aks ettiradi. Moliyalashtirish jarayonini amalga oshirishga doir qabul qilingan bunday qarorlar natijasida yuzaga keladigan bunday nisbat tasodifiy xarakterga egaligi yoki aniq chora-tadbirlar natijasida yuzaga keladi. Biroq tashqi omillarni hisobga olgan holda jalb etilgan qarz kapitali va o'z mablag'larining o'zaro munosabati ham ba'zida optimal ulushga ega bo'lmashligi mumkin. Kapitallarning optimal holatini shakllantirish, qarz kapitalining o'z mablag'lariga nisbati bo'lib, bunda aksiyadorlik jamiyatlari uzoq muddatli moliyalashtirishni umumiy kapitalning xarajatlari yoki kapitallarning o'rtacha tortilgan qiymatini (WACC - weighted average cost of capital) minimallashtirishga erishishini anglatadi. Kapitallar tarkibi muhim iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bir tomondan, qarz kapitali ulushi kamligi, amalda o'z mablag'lariga nisbatan samaradorlik jihatidan arzonroq bo'lgan moliyalashtirish manbaidan to'liq foydalanilmaslikni anglatadi. O'z

navbatida, kapitallarning optimal tarkibi, aksiyadorlik jamiyatlarida kapital xarajatlarning yuqoriroq shakllanishi va kelgusida unga jalb etiladigan investitsiyalar daromadlilikiga nisbatan yuqori talablarni vujudga keltirishini anglatadi.

Birinchidan, jalb qilingan kapitalning yuqori daromadlilik talablari bilan hayotiylik davrining egri chizig'i bo'ylab harakatlanishi investitsiyalar tanlashda yanada qat'iy va sinchkov bo'lishini talab etadi. Chunki biznes g'oyalarning hammasi ham jalb qilingan kapitalga qo'yiladigan daromadlilik darajasiga mos kelavermaydi.

Ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion imkoniyatlariga qo'shimcha cheklovlar belgilanishi sababli u raqobatda yetarli darajada harakatchan va moslashuvchan bo'la olmaydi. Kapital xarajatlari miqdori yuqoriligi savdo bozori rivojlanishining o'zgaruvchan tendensiyalariga tez va asosiysi, samaraliroq faoliyat olib borishga to'sqinlik qiladi.

Uchinchidan, asosiy muammo qarz kapitali va o'z mablag'larining mutanosiblik qiymati optimal holatga kelmaydi, korxona va mulk egalari manfaatlari o'rtasida nizolar chuqurlasha boradi. U boshqaruv motivatsiyasi o'zgarishida, samarasiz moliyalashtirishni amalga oshirish, investitsion qarorlarni qabul qilishda to'g'ri tanlanmagan uslubni, shuningdek, yuqori riskli loyihalarni shakllantirishda namoyon bo'lishi mumkin. Nihoyat, jami kapitaldagi qarz mablag'lari ulushi ortgani sari uning tarafdori bo'lgan biznes bo'yicha kontragentlar, ya'ni korxonaning aksiyadorlari va sarmoyadorlari tomonidan doimiy kuzatuvda bo'ladi.

Kapitalarni o'rtacha tortilgan qiymati (bunda faqat qarz mablag'lari ko'zda tutiladi) – jami kapitalning daromadlilik darajasini belgilovchi biznes qiymatini baholashning asosiy omillaridan biridir. Tegishli ravishda, bunday o'rtacha tortilgan qiymat stavkasi minimal darajaga yetkazish korxonaning samarali qarz olish tizimini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi va investitsiya siyosatining yanada moslashuvchanligini oshiradi. Natijada pul mablag'lari oqimining

samarasiz aylanish tezligini pasaytiradi va mulk egalari foydasi ortishiga olib keladi. Respublikamizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida moliya bozorlarining rivojlanishi yirik ishlab chiqaruvchi aksiyadorlik jamiyatlari uchun qarz kapitalini jalb qilish bo'yicha yangi imkoniyatlar yaratilmoqda. Bu sohadagi tajribalarni takomillashtirish maqsadida G'arb mamlakatlari iqtisodiyotiga murojaat etish o'rinli, deb hisoblaymiz. Xorij tajribalarining metodologik tahlillari ba'zida nazariy jihatdan ishlab chiqilgan tavsiyalarni mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun to'g'ridan to'g'ri, mexanik ko'chirib o'tkazishdagi xatolarning oldini oladi.

Olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida yangi tarmoq va bozorlar vujudga kelmoqda, katta pul oqimlari va yuqori o'sish sur'atlari bilan tavsiflanadigan aksiyadorlik jamiyatlari shakllanmoqda. Bunday o'sish sur'atiga ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari rivojlanishi uchun zaruriy kapital qo'yilmalarni tashqi moliyalashtirish manbalariga ehtiyojini kamaytiradi. Biroq, keng jamoatchilik tomonidan olib borilgan tahlillarga ko'ra, moliyalashtirish manbalarini to'g'ri tanlash, moliyaviy vositalardan to'g'ri foydalanish korxonalarining yanada barqaror faoliyat olib borishini ta'minlaydi.

Iqtisodiyotning real tarmog'ida faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlarini bu turdagi korxonalarga misol tariqasida keltirish mumkin. Rivojlanish sur'ati yuqori aksiyadorlik jamiyatlari ixtiyoridagi o'z mablag'lari qiymatini tez sur'atda o'sishiga olib kelmoqda. Ushbu tarmoqlarda qarz kapitaliga yetarli darajada e'tibor berilib, faqat o'z mablag'lari hisobiga, moliyalashtirish qarz kapitalining o'z mablag'lariga nisbati orqali ifodalanadigan kapitallar tarkibini o'zgartiradi. Bunda, agar korxona uchun qarz kapitali va o'z mablag'larining biror optimal nisbati mavjud bo'lsa, amaldagi moliyalashtirishning holati bu maqsaddan uzoqlashib, korxona qiymatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning ustiga, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi aksiyadorlik jamiyatlari barqaror pul oqimlariga ega bo'lib qarz yuki pasayishi, asosiy faoliyatni

investitsiyalash uchun yanada samarali imkoniyatlarni izlashga salbiy ta'sir etishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlari kapitallari tarkibining optimal nisbatini izlab topishda korporativ moliya nazariyasining yondashuvlarini quyidagi ko'rinishdagi bir tizimga keltirish mumkin. Moliyalashtirish manbalarining eng maqbulini tanlash borasidagi qarorlariga biror-bir darajada ta'sir etuvchi mikro, makrodarajadagi omillar mavjud. Bu omillar uchun kapitallar tarkibi va korxonaning qiymati o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini miqdoriy usullar orqali tavsiflash mumkin. Miqdoriy usullar muammoga tezda javob olish imkonini beradi. Olingan natijalar boshqa korxonalar bo'yicha ma'lumotlar bilan taqqoslanishni ta'minlash imkonini beradigan darajada miqdoriy o'lchovlarni talab etadi. Miqdoriy o'lchovlar va kapitallar tarkibi o'rtasida aniq matematik bog'liqlikni ifodalaydi.

Kapitalarning optimal tarkibini aniqlashda miqdoriy baholash usullarining uch guruhi mavjud. Moliyaviy natijalar tahlili bilan bog'liq jarayon birinchi guruh usuli bo'lib hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor foydaga qaratiladi va taxminiy ma'lumotlarni beradi.

Aksiyadorlik jamiyatini tahlil qilishning moliyaviy modeli ikkinchi guruh usulida asoslanadi. Bu usul jamiyatning investitsion riski bilan bog'liq ko'rsatkichlardan foydalanishni taqozo etadi.

Uchinchi guruhdagi usullar ham tahlil qilishning moliyaviy modeliga asoslanadi, ammo, ikkinchi guruh usullaridan farqli ravishda, modellashtirishni taqozo etadi, natijada murakkabroq jarayonni o'z ichiga oladi. Birinchi guruhdagi usullardan biri, operatsion foyda usuli bo'lib, kapitallar tarkibida ehtimoliy qarz ulushini aniqlashga yo'naltiriladi. Mazkur usul korxona foydasining o'zgaruvchanligini tahlil qilish asosida korxonani bankrot bo'lish ehtimolini aniqlashga yo'naltiriladi.

Bankrotlik ushbu holatda eng oddiy shaklda jalb qilingan kapitallarga nisbatan ko'rib chiqiladi va korxonaning qarzlari bo'yicha joriy to'lovlarni amalga oshirishga layoqatli emasligi, ya'ni foyda qarzning joriy qismini to'lash va qarz bo'yicha foizlarni qoplash uchun yetmasligi ehtimoli sifatida tavsiflanadi.

Mazkur usul kapitallar tarkibi muammolarini aniqlashni soddalashtiradigan taxminlardir. Birinchidan, kelgusidagi foydani taqsimlash va ikkinchidan, moliyaviy dastak darajasidan mustaqilligi haqidagi shart-sharoitlar bilan bog'liqdir. Har ikki taxmin ham muhim, chunki moliyaviy dastakning yuqoriligi aksiyadorlik jamiyatining sof foydasini kamaytiradigan vaziyatlarni istisno qilmaydi. Demak, moliyalashtirish manbalari kapitallar tarkibida qarz kapitalini oshirish mohiyatan mulkdorlarning daromadlarini oshirishga yo'naltirilgan vazifani hal etish nuqtayi nazaridan teskari ma'noga ega bo'lib qoladi. Operatsion foyda normal taqsimlangan va kapitallar tarkibiga bog'liq emas, ya'ni korxonaning biznes rejasidan kelib chiqadigan tashqi omillar: texnologiya, resurslardan foydalanish samaradorligi, marketing, bozor konyunkturasi va h.k. bilan belgilanadi. Shunda qarz miqdoriga qarab, bankrotlik ro'y berish ehtimolini tavsiflash imkonini beruvchi statistik ko'rsatkich hosil qilish mumkin.

Tayanch so'z va iboralar *Kapital bozori, fond bozori, ssuda kapitali, valyuta bozori, birja, moliyaviy vositalar, fond bozori vositalari, aktsiya, obligatsiya, korporativ obligatsiyalar.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Moliyaviy vositalarning iqtisodiy mohiyati nimada?
2. Moliyaviy vositalarning turlari.
3. Hosilaviy moliyaviy vositalarning ahamiyati.
4. Investitsiyalarni moliyalashtirishda qimmatli qog'ozlarning roli.
5. Kapital va ssuda bozorining ahamiyati.

XIV BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI KREDITLASH

14.1. Xo'jalik yurituvchi subyektlar investitsiya faoliyatini kreditlashning obyektiv zaruriyati

Iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida har qanday mamlakatning keyingi barqaror rivojlanishi va yuksalishi investitsiyalarni jalb etish holatiga bevosita bog'liq. Shuni e'tiborga olish lozimki, investitsiyalar aslida pul mablag'lari shaklida jalb etiladi. Pul shaklidagi investitsiyalarning manbai bo'lib, asosan, foyda (daromad) hisoblanadi.

Iqtisodiyot taraqqiyotining ayrim bosqichlarida yangi aktivlar va boyliklarni yaratish uchun investitsiyalarning pul mablag'lari shaklida safarbar etilishi ham talab etiladi. Shunga ko'ra, pulsiz yangi aktivlar va boyliklarning hosil bo'lishi aslo yuz bermasligini oddiygina anglab olish mumkin. Investitsiyalar amalga oshirilmas ekan, moddiy va nomoddiy boyliklar hosil qilinmaydi. Demak, u pul mablag'lari shaklida qolib ketaveradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, moddiy va nomoddi boyliklar muayyan faoliyat maqsadida qo'llanmas ekan, kapitalning qiymati o'sishi ta'minlanmaydi.

Avvalambor, korxonalarni barqaror va uzoq muddatli resurs bazasi bilan ta'minlash uchun ularning ustav kapitalini oshirishga asosiy e'tibor ham qaratilishi lozim bo'ladi. Buning natijasida investitsiyalarni korxonalar manfaatlaridan kelib chiqib jalb etish samarali kechadi. Ayni paytda milliy iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash maqsadida xorijiy investitsiyalarni har qanday obyektlarga ham jalb etish maqsadga muvofiq emas. Sababi, mavjud obyektlarni va korxonalar aksiyalarini chet ellik investorlarga sotish mamlakatimizga investitsiyalarning kirib kelishini anglatmaydi, "...chunki bunday bitimlar mavjud bo'lgan aktivlarga bo'lgan mulk huquqini shunchaki berishni anglatadi¹⁰⁷". Bu esa mulk qiymatining ko'paymasligini bildiradi. Mavjud aktivlarni qayta

¹⁰⁷ Киселева Н.В., Боровикова Т.В., Захарова Г.В. и др. Инвестиционная деятельность: Учебное пособие М.: КНОРУС, 2005. -432 с.

sotish ham aynan shundaydir. Umuman olganda, investitsiyalarni amalga oshirish investitsiya jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi va u investitsiya resurslari hosil qilinish natijasiga tayanadi va yuz beradi. O'z navbatida, u investitsiyalashdan ko'zlangan maqsadga bevosita bog'lanadi. Bundan ko'zlangan maqsadga erishish ishtiyoqi investorni kapital to'plab, so'ng uni shu maqsad yo'lida safarbar etishga undaydi. Maqsad muayyan natijaga qaratilar ekan, natija ham o'z navbatida, muayyan maqsadlarni keltirib chiqaradi va investitsiya jarayonini aks ettiradigan ketma-ketlikni hosil qiladi. Investitsiyalarning bu tarzda harakatlanishi investitsiya faoliyati orqali yuz beradi.

Bugungi kunda investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlarni subyektlar tomonidan faqat investitsiyalarni qo'yish bilan bog'liq harakatlar sifatida tushunmaslik lozim. Bunda mazkur harakatlar investitsiyalarni amalga oshirishning maqsadi va yo'nalishlarini aniqlash hamda ishlab chiqish, investitsiya loyihasini ishlab chiqish va texnik-iqtisodiy jihatdan baholash, uni amalga oshirish uchun talab etiladigan mablag'larni jalb etish manbalarini aniqlash, jamg'arish va samarali sarflash kabi keng jarayonni o'z ichiga qamrab olishini mantiqan tushunish lozim, deb hisoblaymiz. Bunda investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi, eng avvalo, o'z manfaatlarini ko'zlab, ya'ni foyda olish maqsadida harakat qiladi. Chunki, yuqori foyda investorning kapital qiymati o'sishiga imkon beradi.

Investitsiyalarni jalb qilish, xususan, kichik biznes sohasida faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarni zamonaviy texnika hamda jihozlar bilan ta'minlash, bozor talabiga javob beradigan raqobatbardosh va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga imkoniyat yaratadi.

Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanayotganligi, barqaror iqtisodiy o'sish va mahalliy hamda xorijiy investitsiyalar hajmi yildan yilga oshib borishi real sektordagi investitsion jarayonlarni faollashtiradi. Investitsion jozibadorlikni oshirish yo'li uchun kerakli choralarning ko'rilishi, kichik biznesga kredit ajratishni oshirishga va kichik biznes korxonalarining kreditlardan

to'la foydalana olishiga yo'l ochib beradi va shu orqali iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin.

Investitsiyalarni moliyalashtirishda bank krediti ishtirokini mavhum tarzda, iqtisodiyotda joriy etilgan huquqiy me'yorlar va o'tkazilayotgan investitsiya siyosatidan, investitsiya faolligi darajasi, moliyalashtirishda qo'llaniladigan mexanizmlardan, amaldagi soliqqa tortish talablaridan, kafolatlar va imtiyozlar tizimi va bank-moliya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasidan ayri holda baholab bo'lmaydi. Iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarni moliyalashtirish manbai tarzida bank kreditining roli, asosan, jamg'armalarning o'sish sur'atlari, pul, valyuta hamda kapital bozorlarining holati bilan aniqlanadi va belgilanadi. Moliyaviy vositachilikda raqobat muhitining mavjudligi va umuman Markaziy bankning pul-kredit, foiz siyosati va bank institutlari strategiyasi aniqlovchi omillar sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarni uzoq muddatli kreditlashni tashkil qilish tartibi tijorat banklarining ichki kredit siyosati, O'zbekiston Respublikasi "Markaziy bank to'g'risida", "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunlarga, Markaziy bankning "Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomi va boshqa amaldagi qonun hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning uzoq muddatli kreditlash jarayonlarini tartibga soladi. Hozirgi kunda ko'pgina tijorat banklari uzoq muddatli kreditlash jarayonini o'zlarining ichki kredit siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil amalga oshiradilar.

Uzoq muddatli kreditlar – ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun mo'ljallangan obyektlarni, qurilish, rekonstruksiya qilish, texnik qayta jihozlashga oid xarajatlar bilan bog'liq kapital qo'yilmalarni moliyalash, texnika, texnologiyalar va uskunalarni xarid qilish, asosiy

chorva, ko'p yillik o'simliklarni shakllantirish, shuningdek, boshqa investitsiya maqsadlari uchun mo'ljallangan kreditlardir.

Uzoq muddatli kredit – 1 yildan ortiq, biroq qoplash muddatidan ortiq bo'lmagan muddatga beriladigan ssudalardir.

Uzoq muddatli kreditlar bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar – yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatga olingan, yuridik shaxsni hosil qilmagan dehqon xo'jaliklari ta'minlanadilar.

Kreditlanayotgan obyekt qiymatining kamida 30%i o'z yoki boshqa xil moliyalash manbalari bilan ta'minlangan qurilish obyektlarini kreditlash uchun tavsiya etiladi, lekin amaliyotda muhim investitsiya loyihalari uchun istisno tariqasida bu me'yordan past bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bo'yicha Moliya vazirligi kafolati ostida, shuningdek, byudjetdan tashqari fondlarning kredit liniyalari hisobidan kreditlanadigan obyektlar bundan mustasno.

Uzoq muddatli kreditning qaytarilishini ta'minlashning asosiy turlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- hukumat kafolatlari;
- mol-mulk garovi;
- banklar, boshqa kredit muassasalari va sug'urta tashkilotlarining kafolatlari;
- uchinchi shaxslar kafilligi;
- qonunchilikka muvofiq faoliyat yurituvchi sug'urta kompaniyalari tomonidan berilgan sug'urta polisi (guvohnomasi) bilan tasdiqlangan kreditning qarz oluvchi tomonidan so'ndirilmasligi (risk) xatarining sug'urta qilinishi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayoni o'z ichiga:

a) kredit olishga oid buyurtmanomaning ko'rib chiqilishi va bo'lg'usi qarz oluvchining huquqiy maqomini aniqlash maqsadida uning o'rganilishini;

b) qarz oluvchining moliyaviy holati tahlilini va kreditga baholashni;

v) kreditlanayotgan loyihaning kompleks ekspertizasining o'tkazilishini;

g) kredit shartnomasini rasmiylashtirish va tuzishni oladi.

Bunda:

- (a) va (b) bandlarida ko'rsatilgan kredit buyurtmanomasini ko'rib chiqish muddati bank qarz oluvchiga kredit buyurtmanomasiga yozma xulosa beradigan 5 bank ish kunidan oshmasligi kerak;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning kredit so'rab taqdim etilgan hujjatlar to'plami va arizalari tuman bank bo'limlari kredit komissiyasi tomonidan arizalar kelib tushgan kundan boshlab 10 kundan oshmagan, viloyat kredit komissiyasi tomonidan 15 kundan oshmagan muddatda va Markaziy idora kredit qo'mitasi tomonidan 30 kun davomida ko'rib chiqilib, kredit berish yoki bermasligi to'g'risida yozma ravishda xulosa berishlari lozim bo'ladi (kichik biznes va xususiy tadbirkorlik loyihalariga va Markaziy bankning tegishli me'yoriy hujjatlari asosida ko'rib chiqish muddati o'rnatilgan investitsiya loyihalari bundan mustasno).

Kredit shartnomasi bank bilan qarz oluvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosi bo'lib hisoblanadi, olingan kreditlar, komissiyalar ularga oid foizlar va penyalari bo'yicha agar shartnomaning o'zida o'zgacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, ular imzolagan vaqtdan boshlab amal qiladi.

Bank qarz oluvchi bilan kelishib, qoplash muddatlari va pul oqimlari prognozi hisobga olinadigan imtiyozli davrni belgilash huquqiga egadir va u kredit shartnomasida ta'kidlanishi kerak.

14.2. Investitsiya faoliyatida ipoteka krediti. Kreditni rasmiylashtirish tartibi

Mamlakatimizda bozor munosabatlari tizimini har tomonlama rivojlantirish va mustahkamlash uchun yangidan yangi iqtisodiy-huquqiy vositalar vujudga keltirilmoqda. Xususiy tadbirkorlik erkin iqtisodiy zonalar, lizing, ipoteka shular jumlasidandir. Xususan, ipotekani mamlakat miqyosida keng qo'llash imkoniyati

chegaralanmagan. Ipotekaning mohiyati shundan iboratki, ko'chmas mulk, jumladan, uy, bino va shu kabilarga nisbatan huquqlarga ega bo'lgan shaxslar ushbu huquqlarini garovga qo'yib, kredit olishlari va ushbu mablag'dan samarali foydalanish orqali o'z maqsadlariga erishishlari mumkin.

Ipoteka – majburiyatlarni ko'chmas mulk bilan ta'minlashning bir usuli bo'lib, bunda agar garovga qo'yuvchi o'z majburiyatlarini bajarmasa, garovga oluvchi o'z talablarini garovga qo'yilgan ko'chmas mulk hisobidan qondirish huquqiga ega bo'ladi. Ipoteka pul majburiyatlari ta'minotida, shu jumladan, kredit shartnomalari majburiyatlarida ishlatilishi mumkin.

Ipoteka krediti – banklar tomonidan ko'chmas mulk garovi asosida ko'chmas mulkni sotib olish yoki qurish uchun beriladigan uzoq muddatli kredit turidir¹⁰⁸.

O'tmishda garovga noilojlik, muhtojlikda murojaat qilinadigan ko'ngilsiz chora sifatida qaralgan. Biroq bozor tizimida garov, ayniqsa, ko'chmas mulk garovi – ipoteka aholining faol, uddaburon, ishbilarmon qismi uchun vaqtinchalik pul mablag'lariga zarurat sezganda qo'llanadigan va keyinchalik ortiqcha zo'riqishlarsiz o'rni to'lib ketadigan samarali tadbir hisoblanadi. Ipotekani qo'llash uchun eng avvalo fuqaro yoki yuridik shaxsda ko'chmas mulk obyektlari (bino, inshoot, kvartira, korxona, mulkiy majmua va hokazo)ga nisbatan mulk huquqi, vakolatli davlat idorasi tomonidan ajratib berilgan yer uchastkasiga nisbatan meros qilib qoldiriladigan umrbod foydalanish huquqi, fermer xo'jaliklarida esa dehqonchilik uchun ajratilgan yerlarga nisbatan ijara huquqi bo'lishi lozim. Ko'chmas mulklarga nisbatan huquqlar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lishi shart. Ipoteka turmushning ko'pgina sohalarida, ayniqsa, tadbirkorlikda turli maqsadda kredit olish uchun qo'llanadi. Ko'chmas mulk garovi tijorat banklari

¹⁰⁸ Sattarov B.K. Mamlakatimiz makroiqtisodiy siyosatini ipotekaga ta'siri // Iqtisodiy oqimlar doiraviy aylanish jarayonining ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishdagi roli: nazariy qarashlar va zamonaviy talqinlar mavzusidagi oliy o'quv yurtlararo respublika ilmiy-amaliy seminari materiallari. – Toshkent, 2010. – B. 57- 60.

uchun garovning boshqa turlariga nisbatan ishonchliroq hisoblanadi: uning qiymati katta, bahosining pasayish xavfi kam, aksincha, oshib borishi mumkin, u iste'mol qilinishi yoxud yashirib qo'yilishi mumkin emas.

Mamlakatimizda ipotekani keng va oson qo'llash uchun barcha shart-sharoitlar: huquqiy asos, zarur infratuzilma – tijorat banklari, baholovchi tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va shu kabilar mavjud. Nizolarni sud orqali hal etish, huquqlarni himoya qilish, kreditlar qaytarilmaganda undiruvni ko'chmas mulkka qaratish mexanizmi ishlab turibdi.

Albatta, har qanday garov kabi ipotekada ham ko'chmas mulk garovi evaziga olingan qarz qaytarilmaganda kreditorlarning talablari ko'chmas mulk hisobidan qanoatlantiriladi. Zohiran, garovga qo'yuvchini cho'chitadigan holat ham shu hisoblanadi. Biroq maqsadi puxta o'ylangan, barcha imkoniyatlar chamalangan, yetti o'lchab bir kesilgan bo'lsa, bunday xavfsirash uchun asos kam. Albatta, hayotda ko'p hollarda tavakkal qilmasdan iloj yo'q. Shubhasiz, oqilona tavakkal qilish tadbirkorlik va shijoatkorlikning muhim belgisi hisoblanadi. Ko'p hollarda taraflar insofli bo'lganda, ipoteka krediti qaytarilib, kredit oluvchi ko'chmas mulkini saqlagan holda murod-maqsadiga yetadi: tadbirkorning biznes rejasi amalga oshib, katta foyda oladi, oddiy fuqaro bo'lsa uy yoki boshqa boylik egasi bo'lib qoladi.

O'zbekiston Respublikasida ipotekani amalga oshirish tartibi Fuqarolik kodeksi, "Garov to'g'risida"gi, "Ipoteka to'g'risida"gi qonunlar va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Fuqarolik kodeksi, "Garov to'g'risida"gi, "Ipoteka to'g'risida"gi qonunlarda belgilanishicha, ipoteka ko'chmas mulk (binolar, inshootlar, korxonalar, yer uchastkalari va boshqa ko'chmas mulk obyektlari) garovidir.

Tijorat banklarida ipoteka kreditining shakllanishi va rivojlanishiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 5-martdagi "Respublikada uy-joy qurilishini rag'batlantirish va rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-744-sonli Farmoni huquqiy asos bo'ldi.

Ushbu Farmonning e'lon qilinishi mamlakatimiz tijorat banklarining yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga, uni rekonstruksiya qilishga ipoteka kreditining muhim xususiyati uning maqsadli yo'naltirilganligi bo'lib, u nafaqat uy-joy qurish va sotib olish, balki ishlab chiqarish binolarini qurish va sotib olish munosabatlarini rivojlantirishda alohida o'rin kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, ipoteka kreditini samarali boshqarish zaruriyatini keltirib chiqaradi

XXI asr boshlarida jahon xo'jaligi rivojlanishining muhim jihati xalqaro fond bozorlarining integratsiyalashuvi va globallashtirishining kuchayib borishidir. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ipoteka kreditning ahamiyati ortib bormoqda. Dunyo mamlakatlarida ipoteka qimmatli qog'ozlari ipoteka kreditini moliyalashtirishning asosiy manbasi hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ipotekani moliyalashtirish jarayonining rivojlanishi tufayli turli moliyaviy instrumentlardan foydalangan holda qayta moliyalashtiruvchi mexanizm vujudga keldi.

Yurtimizdagi ipoteka mexanizmi xorijiy mamlakatlardagi ipoteka tizimidan jiddiy farqlanadi. U yerda ipoteka qarz oluvchi va tijorat banki o'rtasidagi xususiy munosabatlardir. Ipoteka bo'yicha hosila qimmatbaho qog'ozlar chiqarishga zo'r bergan moliya muassasalari jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga sabab bo'lgani hech kimga sir emas. Mamlakatimizda yaratilgan ipoteka mexanizmi esa nafaqat qarz oluvchi va tijorat banki, balki yer uchastkasini ajratib beruvchi va hududning bosh rejasini ishlab chiquvchi mahalliy hokimiyat organlari, qurilish tashkilotlari va ipoteka oluvchi uchun imtiyoz va preferensiyalar beruvchi davlat o'rtasidagi keng ko'lamli ijtimoiy-huquqiy, iqtisodiy-huquqiy munosabatlar tizimidir. Demak, ushbu munosabatlar doirasida ipoteka oluvchi davlatning qo'llab-quvvatlashi va g'amxo'rligini sezib turadi va tasodifan og'ir ahvolga tushib qolishi istisno etiladi.

Ipoteka krediti oluvchining majburiyat va huquqlari qonunda belgilangan asoslarda va tartibda uning merosxo'rlariga o'tadi. Shuningdek, ipoteka krediti oluvchi va masalan, uning farzandi o'rtasidagi kelishuv hamda bank roziligi bilan ipoteka krediti oluvchi o'rniga

ipoteka shartnomasiga farzandi kirishi mumkin. Demak, ipoteka krediti oluvchi pensiyaga chiqqanda farzandi (tegishli summada barqaror daromadlarga ega bo'lsa) uning huquq va majburiyatlarini qabul qilib, ipoteka krediti oluvchi sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. O'zbek oilalaridagi ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar xarakteridan kelib chiqiladigan bo'lsa, yuqoridagi tartib avlodlar vorisligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, ipoteka qimmatli qog'ozlari bozori o'zining beqarorligi, investitsion muhitining o'zgaruvchanligi, yuqori riskliligi va investitsiyalar uchun kuchli raqobatni o'zida aks ettirishi bilan xarakterlanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ipotekani qayta moliyalashtirishning jahon va O'zbekiston tajribasini tizimli o'rganish asosida mavjud terminologik apparatni rivojlantirish bo'yicha qator tushunchalar mazmuni ochib berildi.

Ipoteka krediti bu — aholi uchun yangi mol-mulk sotib olish, xonadonni ta'mirlash yoki uyni qayta qurish imkoniyatidir. Kredit maqsadi: alohida shaxslarga tegishli uy-joy qurilishi, ta'mirlanishi va sotib olinishiga beriladi.

Kredit summasi:

- alohida shaxslarga tegishli uy-joyning qurilishi va sotib olinishi uchun beriladi — 3 000 eng kam ish haqi miqdorigacha;
- turar-joy binosini qayta qurish va xonadon (kvartira) sotib olish uchun — 2 500 eng kam ish haqi miqdorigacha.

Kredit muddati: 10 yilgacha.

Ipoteka krediti bo'yicha foiz stavkalari: boshlang'ich badal kreditning umumiy qiymatidan 25%.

Ipoteka kreditini olish uchun zarur hujjatlar:

- Talabnoma, unda quyidagi ma'lumotlar ko'rsatilishi zarur: Olnadigan kreditning maqsadi, muddati va shartlari.
- Kredit talabnomasi omonatchi tomonidan imzolanadi va taqdim etilgan kun sanasi ko'rsatiladi.

Talabnomaga quyidagilar ilova qilinadi:

- Bank filiali joylashgan tuman yoki Toshkent sh. doimiy propiskasi haqidagi pasport belgilari ko'rsatilgan, Omonatchi va uning rafiqasi (rafiqi) pasportlariga tegishli ma'lumotlar;

- STIR borligi to'g'risida soliq organlari ma'lumotnomasi;

- Omonatchining turar-joyidan ma'lumotnoma, unda ushbu manzil bo'yicha yashash muddati hamda oila a'zolari soni ko'rsatilishi lozim;

- Ish joyidan, oxirgi vaqt (12 oygacha) ichida olgan maoshi ko'rsatilgan, ma'lumotnoma yoki daromadining boshqa turini tasdiqlovchi hujjat;

- Oila a'zolarining roziligi va zarur bo'lganda omonatchidosh (ham omonatchi) daromadlari to'g'risida ma'lumotlar;

- Turonbank bo'linmalariga boshlang'ich badal kiritilganligi haqida ma'lumot (omonat kitobchasi nushasi, ma'lumotnoma yoki ko'chirma);

- Nafaqa yig'iladigan kitobchasi nushasi;

- Ish beruvchi imzolagan, mehnat daftarchasi nushasi;

Sotuvchi/Quruvchidan sotib olish niyati to'g'risidagi shartnoma va harakatdagi qonunchilikka muvofiq, sotib olinayotgan uy-joy qiymati to'g'risidagi mustaqil baholovchining hisoboti yoki, kredit uy-joyini qayta qurish yoki qurish uchun olinayotgan holda, qurilish-montaj ishlari loyiha-smetasi hisoboti.

Ipoteka kreditlari bank xizmatlari orasida talab eng katta bo'lgan yo'nalish sanaladi. Buni O'zbekiston Respublikasining "Ipoteka to'g'risida"gi Qonuni, Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan "Uy-joy qurilishiga, uni rekonstruksiya qilishga va sotib olishga ipoteka krediti berish to'g'risidagi nizom" kabi ko'plab normativ-huquqiy hujjatlar ham tasdiqlaydi.

Ipoteka krediti, odatda, olinayotgan ko'chmas mulkni garovga qo'yilishi evaziga ajratiladi. Yurtimizda iste'mol kreditlaridan ipoteka kreditlariga nisbatan ko'proq foydalaniladi. Chunki ular uzoq va jiddiy

moliyaviy mas'uliyatni yuklamaydi. Lekin baribir ko'pchilik ipotekadan foydalanishni afzal ko'rmoqda Buning bir nechta sabablari bor.

Ipotekaning afzal jihatlari:

- kvartiralar tanlovining turfaligi (birlamchi va ikkilamchi bozorda);

- oluvchi uyga ega bo'lish uchun yillab pul yig'ishiga hojat yo'q;
- darrov yangi uyga ko'chib o'tish mumkin.

Ayniqsa, yashashga joyi bo'lmaganlar uchun ushbu masalaning tez fursatda hal bo'lishi ipotekaning eng qulay tomoni sanaladi.

Ipotekaning salbiy tomonlari:

- foiz stavkasining balandligi. O'rtacha hisobda 17-20% (yosh oilalar uchun yillik 9 %);

- dastlabki to'lov 25%ni tashkil etadi;

- bundan tashqari, agar to'lovchi kredit olib, uni to'lay olmagan bo'lsa, anchagina miqdordagi jarima summasini to'lashiga to'g'ri keladi;

- ipoteka ko'pgina oilalarni iqtisod qilib yashashga majbur qiladi;

- ipotekani hamma ham ola olmaydi. Banklar mijozlarning ahvolini yaxshilab o'rganadi.

Bular kreditlashning ushbu turining asosiy kamchiliklari. Ammo muhim bo'lgan yana bir jihat bor, bu ma'naviy bosim, qarzdorlik hissi. Shu bois ham bunday qadamni qo'yishdan oldin yaxshilab mulohaza qilib ko'rish tavsiya etiladi.

Kreditlashtirishning barcha bosqichlarini quyidagi asosiy bandlarga ajratish mumkin:

bankda dastlabki shartlarni kelishib olish (banklar tomonidan taqdim etilgan turli dasturlardan mosi tanlanadi);

hujjatlarni to'plash;

hujjatlarni topshirish;

bank tomonidan kredit ajratish masalasining ko'rib chiqilishi.

Ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda:

bank va mijoz o'rtasida kredit ajratish haqidagi shartnomaning imzolanishi

sotuvchi (quruvchi)ga kafolat xatini topshirish
xonadon oldi-sotdisini notarial tasdiqlatish
xonadon uchun mulk huquqini mijozga rasmiylashtirish
xonadonni bank uchun garov sifatida rasmiylashtirish
bank tomonidan sotuvchiga pulning to'lab berilishi
Ipoteka kreditiga ariza topshirish uchun qator hujjatlarni to'plash
kerak bo'ladi

kredit olish uchun ariza;
ariza beruvchi (kredit oluvchi)ning pasporti;
turar joyidan oila a'zolari haqida ma'lumotnoma;
qarz oluvchining asosiy ish joyidan berilgan so'nggi 12 oydagi
daromadi haqida ma'lumotnoma;

sotuvchi (quruvchi)ning turar joyga mulk huquqini tasdiqlovchi
hujjatlarning notarial tasdiqlangan nusxalari;

sotuvchidan xonadonni sotib olish bo'yicha kelishuv;

ShJBPH kitobchasi va STIR nusxasi.

Ichki kredit siyosatidan kelib chiqib, bank qo'shimcha hujjatlarni
so'rashi mumkin.

Qaysi bank kredit beradi?

Bugungi kunda ipoteka kreditlari "Ipoteka bank", TIF Milliy banki, "Qishloq qurilish bank", "Asaka bank", "Xalq banki", "O'zsanoatqurilishbank" kabi ko'plab banklar tomonidan berilmoqda. Aytish kerakki, har bir bankning ipoteka krediti bo'yicha bir nechta dasturlari mavjud bo'lib, talabgor ularning o'ziga mosini tanlab olishi mumkin. Banklar tomonidan taklif etilayotgan ipoteka krediti muddatlari 10 yildan 15 yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Imtiyozli davrlar 12 oydan 36 oygacha bo'lgan muddatni tashkil etadi. Boshlang'ich to'lov 25 foizdan kam bo'lmasligi kerak. Bundan tashqari, dastlabki to'lovning miqdoriga qarab foiz stavkalari o'zgarishi mumkin. Ya'ni, boshlang'ich to'lov qancha ko'p miqdorda amalga oshirilsa, foiz miqdori shuncha kam bo'ladi.

Kredit miqdori esa EKIHning 2500-3000 baravarigacha bo'lgan summani tashkil etadi. Kreditni ham kvartira olish uchun, ham uy qurish va ta'mirlash uchun olishning imkoni mavjud.

Ipoteka dasturlarida qurilishi davom etayotgan uylardagi xonadonlarni sotib olish uchun kredit olish imkoniyati ham nazarda tutilgan. Yagona istisno garov sifatida qarz oluvchining nomiga rasmiylashtirilgan boshqa bir ko'chmas mulkni ko'rsatish kerak bo'ladi.

Ipoteka krediti kimga beriladi?

Ipoteka kreditlari faqat jismoniy shaxslarga — 18 yoshdan pensiya yoshigacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolariga beriladi. Kredit olish uchun talabgor ishlayotgan bo'lishi zarur. Toshkent shahridan xonadon sotib olishi uchun esa poytaxt propiskasiga ham ega bo'lishi kerak.

Kredit oluvchining rasmiy daromadi ipoteka kreditini olish uchun yetarli bo'lmagan holatlarda birgalikdagi qarz oluvchini to'lovga jalb qilish mumkin.

Masalan, birgalikdagi qarz oluvchi sifatida turmush o'rtog'i yoki boshqa qarindoshlari qatnashadi. Faqatgina ularning familiyasi va propiska manzili qarz oluvchi bilan bir xil bo'lishi kerak.

Kredit kalkulyatorlari

Ipoteka kreditlari dasturlari bo'yicha summalarni hisoblab chiqish uchun deyarli har bir bankning "kredit kalkulyator"lari mavjud. Mana, ularning ba'zilari:

Ipotekabank, Asakabank, Qishloq qurilish bank, TIF milliy banki kalkulyatorlari.

Ariza bankka topshirilganidan keyin kredit berish yoki bermaslik haqida qaror chiqariladi. Masala ijobiy hal bo'lsa, mijoz va bank o'rtasida bitim tuziladi. Ko'chmas mulk shartnomada garov tariqasida aks etadi.

Bank bilan tuzilgan bitimning quyidagi bandlariga alohida e'tibor qaratish tavsiya etiladi:

boshlang'ich to'lov summasi;

ipoteka to'lovi muddatini uzaytirishning maksimal muddati (u tugashi bilan bank jarimalar qo'llashi mumkin);

ipotekani olayotgan shaxsga qo'yiladigan talablar;

to'lanadigan eng yuqori summa;

majburiy sug'urtalar soni.

Kiritilishi majburiy bo'lgan dastlabki to'lovdan tashqari ipoteka krediti olish jarayonida quyidagi xarajatlar qilinadi:

uy-joy yoki kvartira narxini baholash bilan bog'liq xarajatlar;

oldi-sotdi shartnomasi (notarius, BTI) va turar-joyga bo'lgan kadastr hujjatlarini rasmiylashtirish bilan bog'liq xarajatlar;

ipoteka shartnomasini rasmiylashtirish (notarius, BTI) bilan bog'liq xarajatlar;

garovga qo'yilgan turar-joy mulkini sug'urtalash bilan bog'liq xarajatlar;

ipoteka kreditini bankning o'rnatilgan tariflari bo'yicha rasmiylashtirish bilan bog'liq xarajatlar.

Aytish joizki, yosh oilalarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan imtiyozli ipoteka imtiyozli davr (unda kredit oluvchi asosiy qarz summasi o'zgarishsiz qolgani holda faqat foizlarni to'lashi mumkin bo'ladi) va foiz stavkasining pastligi bilan ajralib turadi.

Bundan tashqari, 2017–2020 yillarda "Arzon uy-joylar" dasturi bo'yicha yurtimizda 50 mingga yaqin ko'p xonadonli uylar qurilishi rejalashtirilgan. Mazkur dastur bo'yicha boshlang'ich to'lov miqdori 12,5%gacha tushishi kutilmoqda. Foizlar Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi darajasida saqlanib qoladi (hozirda - 9%).

Yana bir narsani yoddan chiqarmaslik kerakki, har qanday moliya-kredit tashkiloti singari bank ham tijorat tashkilotidir. U birinchi navbatda turli maqsadlarga yo'naltirilgan kreditlar orqali daromad olishni ko'zlaydi.

Shu o'rinda ipoteka kreditlari borasida nazarimizda muammoli bo'lgan bir masala mavjud. Xabaringiz bor, joriy yil boshida Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasi o'zgartirilmasligi, u 2015 yilning

yanvar oyidagi darajada – ya’ni 9 foiz miqdorida saqlanib qolishini e’lon qilgan edi.

2014 yilgacha mazkur stavka 10 foizni, bundan avvalgi yillarda bundan ham yuqori (12%, 14%, 16%) miqdorlarni tashkil etgan. Ammo banklarda amaldagi kredit bo’yicha qayta moliyalashtirish stavkasini tushirish amaliyoti mavjud emas. Ya’ni bir necha yil ilgari 16 foiz bo’yicha qayta moliyalashtirish stavkasi belgilangan iste’molchilar uchun hozirgacha o’sha stavka amal qiladi.

Shunday qilib qayta moliyalashtirish stavkasi tushirilganida, ipoteka kreditlari stavkasi ham shunga mos ravishda o’zgarsa, maqsadga muvofiq bo’lar edi.

14.3. Korxonalarining kreditga layoqatliligi ko’rsatkichlari.

Investitsiya faoliyatini kreditlash foiz siyosati

Kreditga layoqatlilik bu mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo’lib, u qarz oluvchining so’ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo’yicha foizlarni) o’z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to’lay olish qobiliyatini ko’rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo’lgan korxonalarda qo’shimcha pul mablag’lariga ehtiyoj yuzaga keladi va bu ehtiyoj zarur bo’lganda bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Shu sababli bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit va uning muhim elementlaridan biri kreditga layoqatlilikni baholashning o’rni va roli muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirda raqobatdosh korxonalar xalqaro sifat talablariga javob beradigan mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarishi hamda ko’zda tutilgan foydaning realligini ta’minlashga muhim ahamiyat qaratadilar. Bu borada eng dolzarb masalalardan biri iqtisodiyotda tarkibiy o’zgarishlarni amalga oshirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnika va texnologik yangilashdir. Ushbu omillarsiz nafaqat iqtisodiyotda, balki hech bir xo’jalik yurituvchi subyektida ijobiy natijalarga erishib

bo'lmaydi. Eng muhimi, bu jarayonlarga juda katta moddiy va moliyaviy resurslar bazasini talab etiladi.

Bu esa xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'z faoliyatini yo'lga qo'yish va rivojlantirishida albatta bank kreditlari va ssudalariga bo'lgan zaruriyat ortadi. Bank kreditlari va ssudalarini jalb qilish qaysi mezonlari va tartiblar asosida amalga oshiriladi? Bu borada, bank va turli kredit institutlari bilan korxonalar o'rtasida bo'ladigan qarz munosabatlarini yo'lga qo'yishda ularning kreditga layoqatligini baholash bosh masaladir.

Tijorat banklari tomonidan mijozlarining kreditga munosabatlari yuzasidan o'z kredit siyosatini ishlab chiqadi. Lekin ularning barchasida bitta muhim jihatga, ya'ni mijozning kreditga qodirliligini, layoqatligini baholashga ahamiyat qaratilmog'i lozim. Korxonaning kreditga layoqatligini baholash korxonalar tomonidan tuziladigan va taqdim etiladigan davriy moliyaviy hisobotlar va boshqa hujjatlar ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi.

Zaruriy ko'rsatkichlar bir-biri bilan taqqoslanib, ular o'rtasidagi nisbat va o'zaro bog'lanishlar aniqlaniladi, ushbu birliklarning yaqin va uzoq davriylikdagi o'zgarishlariga, kutilishlariga baho beriladi. Korxonalarning kreditga layoqatligini baholash tartibini "O'zsanoatqurilishbank"ning kredit operatsiyalari yuzasidan mijozlar bilan bo'ladigan munosabatlari misolida batafsil ko'rib chiqamiz.

1. Korxonalarning kreditga layoqatligini o'rganishda kreditni o'z vaqtida va to'la qaytarish qobiliyatini ifoda etuvchi qoplanish koeffitsienti (QK) baholanadi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning yaqin uzoq davriylikda o'z majburiyatlarini (asosiy va foizli to'lovlarni) to'lashga qodirligini, subyektning yashovchanlik imkoniyatini ifoda etadi. Yana bir muhim jihati, ushbu ko'rsatkich doimo korxonaning ish aktivligini baholab borish imkonini beradi.

$$Q_k = JA - KDX - KX - MUDQ / JM$$

Bu yerda:

JA – joriy aktivlar,

KDX – kelgusi davr xarajatlari,
KX – kechiktirilgan xarajatlar,
MUDQ – muddati o'tgan debitorlik qarzlari,
JM – jami majburiyatlar.

2. Likvidlilik koeffitsiyenti (Lk).

$$Lk = PM + QMI + DQ - MUDQ / JM$$

Bu yerda:

PM – pul mablag'lari,
QMI – qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar,
DQ – debitorlik qarzlari,
MUDQ – muddati o'tgan debitorlik qarzlari.

Likvidlilik koeffitsenti – korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashga aktivlar(mablag'lar)ning (pulga aylanish darajasiga ko'ra) etarligi (etishmovchiligi)ni, to'lov layoqati esa korxona majburiyatlarining uzoq davriylikda qoplanish darajasini ifoda etadi.

3. O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik (mustaqillik koeffitsenti).

$$Mk = XK / BS$$

Bu yerda:

XK – xususiy kapital,
BS – balans jami

Mazkur ifoda balans jamida o'z mablag'lari manbasi qanchani tashkil etishini belgilaydi. Ya'ni, jami mablag'lar tarkibida investorga tegishli bo'lgan mablag' qanchani tashkil etishini o'rganish bank uchun juda muhim ko'rsatkich hisoblanali

4. O'z aylanma mablag'larining mavjudligi (NSOS).

$$NSOS = XK + UMKQ - UMA$$

Bu yerda:

XK – xususiy kapital
UMKQ – uzoq muddatli kredit va qarzlilar
UMA – uzoq muddatli aktivlar

O'z aylanma mablag'larining mavjudligini aniqlashda mazkur ifoda uzoq muddatli aktivlarni o'z va qarz (uzoq muddatli) mablag'lari hisobiga moliyalashtirilishidagi ijobiy farqlanish darajasi bilan belgilanadi. "O'zsanoatqurilishbank" ATB tizimida kreditlash va unga tenglashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirishda kreditga layoqatlikni baholashdan tashqari tahliliy tavakkalchilikni baholash tizimi (Skoring tahlil tizimi)dan ham keng foydalaniladi. Amaldagi uslubiy tartibga muvofiq analitik hisob-kitoblar natijasi talabga javob berganda bank tomonidan korxonalarga kredit ajratiladi. Bank tomonidan korxonalarning kreditga layoqatlilikini baholashda kredit inspektorlari tomonidan asosiy e'tibor beradigan jihat bu balans likvidiligi yoki nolikvidiligi masalasidir. Buning zaruriy jihati shundaki, nolikvid balansga ega bo'lgan korxonalarga qolgan mezonlar yaxshi chiqqan holatda ham bank krediti ajratilmaydi. Balans likvidiligi o'z aylanma mablag'lari naqdligini mavjud bo'lishiga qarab baholanadi.

Amalda o'z aylanma mablag'lari naqdligining pastligi bu korxona likvidiligi yuqori bo'lgan aktivlarni qarz hisobiga shakllantirganligidan dalolat beradi.

Hozirda qo'llnilib kelinayotgan tartiblarda kreditga layoqatlilikini ayrim jihatlarigagina o'z aksini topganligini hisobga oladigan bo'lsak, bu taomillar umumiy kredit qarorlari yuzasidan yakuniy xulosaga kelishga to'la imkon bermaydi. Shu sababli, korxonaning kreditga layoqatlilikini tahlil etishda kompleks tahlilni amalga oshirish zarur deb o'ylaymiz. Kreditga layoqatlilikning baholashning kompleks tahlili quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- korxona likvidlilik ko'rsatkichlari va balans likvidligi tahlili;
- korxona mablag'lari aylanishini tahlili;
- korxona faoliyati samaradorlik ko'rsatkichlari tahlili;
- moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlili;
- skoring modeli bo'yicha kreditga layoqatlilikni baholash metodi.
- korxona likvidlilik ko'rsatkichlari va balans likvidiligi tahlili.

Balans likvidiligi tahlili korxonalarning kreditga layoqatliligini tahlilida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Balans likvidiligi korxonaning har xil majburiyatlarini tegishli aktivlar bilan qoplay olish qobiliyatini bildiradi.

Aylanish ko'rsatkichlari korxonaning o'z mablag'laridan foydalanish samaradorligini ko'rsatadi. Korxona aktivlarining har bir turlari bo'yicha aylanish turlari yuqori bo'lsa, shunga mos ravishda kreditga layoqatliligi va ulardan foydalanish samaradorligi ham yuqori bo'ladi. Amaliyotda kreditga layoqatliligini baholashda quyidagi koeffitsiyentlardan foydalanamiz:

- korxonaning joriy aktivlari aylanish ko'rsatkichlari;
- korxonaning debitorlik qarzlari ko'rsatkichlari;
- korxonaning kreditorlik qarzlari ko'rsatkichlari;
- tovar moddiy zaxiralari aylanuvchanligi.

Korxonaning joriy aktivlari aylanish koeffitsiyenti – aktivlardan foydalanish samaradorligini va aylanish tezligini ko'rsatadi. $Kak = MST / Aktivlarning\ o'rtacha\ yillik\ qiymati\ (Ayb + Ayo / 2)$ Korxona debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsiyenti – debitorlik qarzlari aylanishi tezligini va davrini ifodalaydi. $Kdm = MST / Debitorlik\ majburiyatlari\ o'rtacha\ yillik\ qiymati\ (Dmdb + Dmdo / 2)$ Korxona kreditorlik qarzlari aylanish koeffitsiyenti – kreditorlik qarzlarning aylanish tezligini va davrini ifodalaydi. $Kkm = MST / Kreditorlik\ majburiyatlari\ o'rtacha\ yillik\ qiymati\ (Dmdb + Dmdo / 2)$ Korxona tovar-moddiy zaxiralari aylanishi koeffitsiyenti Tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish natijaviyligini ifodalaydi. $Ktmz = MST / Tovar\ moddiy\ zaxiralar\ o'rtacha\ yillik\ qiymati\ (Tmzb + Tmzo / 2)$ Korxona faoliyati samaradorlik ko'rsatkichlari tahlili. Korxona faoliyati foydaliligiga rentabellik ko'rsatkichlari yordamida baho beriladi. Rentabellik ko'rsatkichlarining yuqori bo'lishi, uning natijasida yuqori foyda hisobidan har hil ko'rinishdagi aktivlarni sotib olish imkoniyati yuzaga keladi. Quyidagi eng muhim rentabellik koeffitsiyentlarini keltirib o'tamiz:

- joriy aktivlar rentabellik ko'rsatkichi (ROA).

- xususiy kapital rentabellik ko'rsatkichlari (ROE).
- sotish rentabellik ko'rsatkichi (ROS).

Joriy aktivlar rentabelligi ko'rsatkichi (ROA) – bir so'mlik korxona joriy aktiviga to'g'ri keladigan sof foydani ko'rsatadi. $Kar = Sof \text{ foyda} (270\text{-satr } 2\text{-shakl}) / \text{Joriy aktivlar } (390 \text{ satr}, 1\text{-shakl})$.

Xususiy kapital rentabelligi ko'rsatkichlari (ROE) – bir so'mlik korxona xususiy kapitaliga to'g'ri keladigan sof foydani aks ettiradi. $Kar = Sof \text{ foyda} / \text{Xususiy kapital}$

Sotish rentabellik ko'rsatkichi (ROS) – korxona savdo faoliyati samaradorligini ko'rsatadi. $Kar = Yalpi \text{ foyda} / \text{mahsulot sotishdan sof tushum}$.

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari tahlili. Bu ko'rsatkich korxona moliyaviy mustaqil yoki qaramligini ifodalaydi. Mablag'lar tarkibida qarz mablag'lari ulushi yuqori bo'lishi, moliyaviy barqarorlik pasayishiga olib keladi. Korxonaning kreditga layoqatligini baholashda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar qo'yidagilar:

- mustaqillik koeffitsiyenti.
- qarz va o'z mablag'lari o'rtasidagi nisbat koeffitsiyenti.
- xususiy kapital harakatchanlik koeffitsiyenti.

Mustaqillik koeffitsiyenti – jami mol-mulk qiymatida xususiy kapital ulushini ko'rsatadi. Ushbu koeffitsiyentning 0,5 dan yuqori bo'lishi korxonaning moliyaviy barqarorligini 0,5 dan past bo'lishi moliyaviy qaramligini bildiradi. $K_{mus} = \text{Xususiy kapital} / \text{jami mol mulk qiymati}$.

Qarz va o'z mablag'lari o'rtasidagi nisbat koeffitsiyenti – xususiy kapital va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. $K_{qo'mn} = \text{Majburiyatlar} / \text{Xususiy kapital}$.

Xususiy kapital harakatchanlik koeffitsiyenti – xususiy kapital tarkibida o'z oborot mablag'lar ulushini ko'rsatadi. Bu koeffitsiyent normativi $K_{xkxk} > 0,2$ yuqori bo'lish kerak. $K_{qo'mn} = \text{O'z oborot mablag'lari}$.

Yuqorida keltirib o'tilgan koeffitsiyentlardan oqilona foydalanish orqali korxonalarni moliyaviy layoqatligini aniqlash va tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

14.4. Kreditdan foydalanishi ustidan bank monitoringi

Kreditlardan samarali va maqsadli foydalanish ustidan nazorat quyidagi shakllar va yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

a) to'lov xujjatlarining ssuda hisob varag'idan obyektning smetasiga va maqsadli belgilanishiga, ularning muvofiqligini kredit o'tkazilishi chog'ida nazorat qilish;

b) kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarda qurilish joyiga chiqish bilan kreditdan maqsadli foydalanishni tekshirish;

v) bajarilgan ishlarning nazorat o'lchashlarini o'tkazish va kredit shartnomasida keltirilgan tartib va muddatlarda harid qilingan uskunani inventarlash.

Nazorat o'lchashlari bank krediti hisobidan moliyalanadigan obyektlarda ishlab chiqarish joyining o'zida amalga oshiriladi.

Banklar shartnomaviy va to'lov asosida buyurtmachilarning buyurtmanomalari bo'yicha boshqa manbalar hisobidan moliyalanadigan qurilishlar bo'yicha nazorat o'lchovlarini amalga oshirishlari mumkin.

Hajmlar va bajarilgan qurilish-montaj ishlari qiymatining tekshirilishi ularning naturada o'lchanishi va buyurtmachidagi hamda pudrat tashkilotining bajarilgan ishlar hajmlarini hisobga olish ma'lumotlari bilan tegishli loyihalash smeta hujjatlari bilan taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Nazorat o'lchashlari boshlangunga kadar quyidagilar bilan bog'liq oshib ketishlarni aniqlash maqsadida navbatdagi hujjatlashtirilgan tekshirish amalga oshirilishi zarur:

- alohida narxlar, boshqa xil va limitlashtirilgan xarajatlar

hajmlari, qo'shimcha xarajatlar me'yorlari noto'g'ri qo'llanilishi yoki belgilanishi bilan;

- arifmetik xatolar bilan;

- bajariladigan ishlar qiymatiga qurilish-montaj ishlari tarkibiga kiritilmaydigan xarajatlar, uskunaning sotib olinishi, ko'p yil ishlaganlik uchun, xizmat safarlari, ishlarning harakatlanuvchi tusdaligi uchun qo'shimcha haqlar, materiallar va konstruksiyalar chiqarish va cheklangan narxlar o'rtasidagi farqlar bo'yicha kiritilishi bilan va boshqalar;

- loyihalash – smeta hujjatlari mavjud bo'lmagan obyektlarda ishlarning bajarilishi va xarajatlar bilan;

- uskuna nuqsonlarining bartaraf etilishi bilan.

Ko'zdan yashirin ishlar hajmlarini (quyilgan poydevorlar, pollar konstruksiyasi, avtomobil yo'llari, ularda truba-quvurlar yotqizilgan transheyalar va boshqalar) tekshirish yashirin ishlarga oid dalolatnomalar asosida amalga oshiriladi. Alohida baholar tarkibiga kiruvchi ayrim operatsiyalar haqining bo'lib-bo'lib to'lanishiga yo'l quyilmaydigan konstruktiv unsurlar va ishlar turlarining tugallanmagan qismlari, shuningdek, qurilish obektiga olib kelingan va ishga jalb etilmagan materiallar va konstruksiyalar qiymati bajarilgan ishlar qiymatining ortib ketishiga kiradi.

Nazorat o'lchashlari natijalari bo'yicha dalolatnomalar va ishlar qiymatini qayta hisob-kitob qilish qaydnomalari tuziladi.

Nazorat o'lchashlari dalolatnomalari, ishlar qiymatining qayta hisob-kitob qilish qaydnomalari va dalolatnomalarga oid yig'ma qaydnomalar bank, buyurtmachi va pudratchining vakillari tomonidan imzolanadi. Haqi to'langan (taqdim etilgan) ishlarning yig'ma qaydnomalari nazorat o'lchashlarining amalga oshirilishi boshlanguniga qadar imzolanadi.

Buyurtmachi yoki pudratchi vakillarining nazorat o'lchashida qatnashish uchun kelmasligi hollarida o'lchash qatnashuvchi tomonlardan biri va bank vakili yoki faqatgina bank vakili tomonidangina (ikkala

tomonning ham kelmasligi yoki ularning dalolatnomani imzolashdan bosh tortishi hollarida) amalga oshiriladi va dalolatnoma imzolanadi.

Nazorat o'lchashlarini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilgan bank muassasasi rahbari nazorat o'lchashlar dalolatnomalari, pudratchi va buyurtmachi e'tirozlarini (agar ular mavjud bo'lsa) ko'rib chiqadi va dalolatnomalarni ular imzolanganidan keyin 10 bank ish kunidan kechiktirmasdan tasdiqlaydilar.

Moliyalovchi bank nazorat o'lchashining tasdiqlangan dalolatnomasi asosida belgilangan tartibda kredit shartnomasida keltirilgan miqdorlarda sanksiyalarni qo'llaydi.

Tayanch so'z va iboralar *Ipoteka krediti, layoqatlik, foiz siyosati, kredit summasi, omonatchi, xo'jalik yurituvchi subyekt, aylanma mablag', kredit, foyda, rezerv, kafillik.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya faoliyatida ipoteka kreditining mohiyati.
2. Kreditni rasmiylashtirish tartibi qanday amalga oshiriladi?
3. Investitsiya faoliyatini kreditlashda foiz siyosati.

XV BOB. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHNING LIZING MEXANIZMI

15.1. Lizingning iqtisodiy tabiati, mazmuni va mohiyati

Moliyaviy xizmatlar bozorida lizing iqtisodiy tushuncha sifatida investitsion faoliyat turlaridan biri sifatida e'tirof etilib, u rivojlangan bozor iqtisodiyotining mahsuli va turkumlaridan biri bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston uchun tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirishning yangi usulini keng joriy qilish, shu bilan birga xorijiy mamlakatlar lizing biznesidan foydalanish uchun avvalo lizing munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy tabiatini oydinlashtirib olish lozim.

Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish vositasi hisoblangan lizing raqobat natijasida paydo bo'lgan va uning muayyan afzalliklari bo'lgan. Tadbirkorlik faoliyati uchun investitsiya resurslarini qidirib topish yoki mulkni qo'lga kiritish, unga egalik qilish hamda undan foydalanish huquqini olishning boshqa usullariga nisbatan lizingning u yoki bu afzalliklari turli huquqiy va iqtisodiy makonlarda turlicha namoyon bo'ladi. Ya'ni, lizing mol-mulkidan tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish imkoniyatini olish vositasi sifatida lizingdan ko'riladigan manfaatlar yoki zararlar, uning afzalliklari yoki kamchiliklari iqtisodiy, shu jumladan, huquqiy, moliya-kredit munosabatlarining darajasi bilan belgilanadi¹⁰⁹.

Ba'zi adabiyotlarda lizing ijarani moliyalashtirish deb hisoblanadi va lizing usulida moliyalashtirish bankning texnika yoki mashinalarni sotib olib, ularni o'z mijozlariga ijaraga berishini nazarda tutadi deb, ta'kidlanadi¹¹⁰. Haqiqatda esa bank mulkchilik huquqini sotib olmaydi, balki moliyalashtiradi, to'g'rirog'i, ijarachining ijara munosabatlari

¹⁰⁹ Газизов Д.Г., Собиров О.Ш. «Лизинг и его развитие в Узбекистане», - Т.: Молия, 2001 132 с.

¹¹⁰ Роуз Питер С. Банковский менеджмент. – Пер. с англ., 2-го изд.- М.: Дело Лтд. 1995. 173 с.

vositasida va lizing shartnomalarida ko'rsatilgan muddatlarda mol-mulkni qo'lga kiritish niyatida bo'lg'usi huquqini moliyalashtiradi. Bank va lizingning moliyaviy muassasa sifatida tub farqi ham shundadir. Bunga qo'shimcha ravishda shuni ham ta'kidlash kerakki, lizing texnologiyalar va texnikalar sotib olish va samarali qo'llash uchun lizing beruvchi va lizing oluvchilar o'zaro maqbul kredit munosabatlariga kirishishining shaklidir.

Ayrim iqtisodchilar, lizingni vaqtincha bo'sh turgan yoki jalb etilgan moliyaviy mablag'larni investitsiyalashga qaratilgan tadbirkorlik faoliyatining bir turi deb ta'riflaydilar. Lizing kompaniyalarining bo'sh moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyatlari ularda salmoqli o'z kapitallarining borligi bilan izohlanadi. Lizing institutlari endigina paydo bo'layotgan O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatda bozor munosabatlarining qonunchilik negizini shakllantirish bilan birga lizing tadbirkorlikning alohida turiga aylangani yo'q. Shu sababli, bizning nazarimizda lizing – investitsiyalarni moliyalashtirish shakllari yoki usullaridan biridir, deb hisoblayotgan mualliflarning fikrini qo'llab-quvvatlash mumkin¹¹¹.

Bizning fikrimizcha, lizing munosabatlari qarz olish-berish asosida vujudga keladigan iqtisodiy va huquqiy munosabatlarning yaxlit tizimi deb qabul qilinmog'i zarur. Lizing rivojlanishining tarixidan ma'lumki, uning paydo bo'lishiga obyektiv sharoitlar va tegishli shartlar ko'maklashib kelgan. Bu shart-sharoitlar bir tomondan, lizing mulkini taklif qilish, ikkinchi tomondan, unga bo'lgan talabni shakllantirish, uchinchi tomondan esa lizing munosabatlarini amalga oshirish uchun, bo'sh turgan moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini bergan.

Umuman, lizing munosabatlari o'zining iqtisodiy mazmuniga ko'ra, bizning nazarimizda, avvalo qarz olish munosabatlarini, lizing beruvchi va mulk etkazib beruvchi bilan, davlat va milliy iqtisodiyotning norezidentlari (xorijiy davlatlar, xalqaro moliya institutlari, chet el

¹¹¹ Коноплицкий В., Филина Г. «Это бизнес» Толковый словарь экономических терминов. - Киев: «Альтерпресс», 1996. – 149, 447 с.; Козлов Д. «Лизинг: новые горизонты предпринимательства», Экономика и статистика, 29 июль., 1996.

investorlari va boshqalar) bilan mulkiy, huquqiy, taqsimot va boshqa uyg'unlashgan munosabatlarini ifodalaydi. Har qanday holatda ham lizing munosabatlari o'z mazmuniga ko'ra makon va zamonda qarz olish, ya'ni taqsimot, mulkiy munosabatlarni, lizing obyektiga egalik qilish huquqi va undan foydalanish huquqlarini ifodalaydi va o'z navbatida iqtisodiy jarayondagi qayta taqsimot munosabatlarini shakllantiradi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirsak, zamonaviy lizingning yana bir muhim jihati bo'lgan – uchinchi (vositachi) shaxsning, ya'ni lizing kompaniyalarining vujudga kelishi uchun poydevor qurilganligini kuzatishimiz mumkin.

Shulardan xulosa qilib, lizingga ta'rif bersak. Xalkaro moliya korporatsiyasi mutaxassislari tomonidan lizing quyidagicha talqin qilingan: “**Lizing** – bu mulkiy munosabatlar majmui bo'lib, bunda bir taraf (lizing beruvchi) boshqa bir taraf (lizing oluvchi)ning topshirig'iga ko'ra uchinchi taraf (mol etkazib beruvchi)dan lizing shartnomasiga muvofiq lizing obyekti bo'lgan mulkni o'z mulki qilib sotib olib, uni to'lash asosida lizing shartnomasida belgilangan shartlar bilan vaqtinchalik foydalanish va egalik qilish uchun lizing oluvchiga beradi”.

Lizingga berilgan bu ta'rifda lizingning mulkiy munosabatlar majmui va bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan foyda olish istagining mahsuli ekanligiga alohida e'tibor karatilgan.

Bundan tashqari, Yevropa federatsiyasining lizing bo'yicha milliy assotsiatsiyasi tomonidan lizingga berilgan ta'rifi ham e'tiborga molikdir, ya'ni “Lizing – bu ijarachining ishlab chiqarish maqsadida zavod, sanoat tovarlari, uskunalar va ko'chmas mulklardan foydalanish bo'yicha ijara shartnomasi bo'lib, bunda mazkur tovarlar ijaraga beruvchi tomonidan sotib olinib, u mulkka bo'lgan egalik qilish huquqini saqlab qoladi”.

Ushbu ta'rifda lizing ijara shartnomasi sifatida baholanib, uning huquqiy jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Lizingni ta'riflashda dastlab uning mulkiy munosabatlar ekanligini e'tiborga olib, bu ta'rifda unda ishtirok etayotgan barcha subyektlarning mavqei va manfaatleri o'z ifodasini topishi kerakdir. Shu nuqtayi nazardan olib qarasa, Sh.U. Xaydarov, X.A. Ortiqov va X.A. Tuxsanovlar o'zlarining asarlarida lizingga quyidagicha ta'rif berib o'tishgan: "Lizing deganda bir taraf (lizing beruvchi) boshqa bir tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga muvofiq lizing obyekti bo'lgan mulkni o'z mulki qilib sotib olib, uni lizing oluvchiga haq evaziga lizing shartnomasida belgilangan shartlar bilan vaqtinchalik foydalanish va egalik qilish uchun hamda shartnoma tugagandan so'ng lizing obyekti sotib olish huquqi bilan beriladigan mulkiy munosabatlar majmuidir"¹¹².

Ushbu ta'rifda lizingning o'ziga xos xususiyati, ya'ni bu munosabatlarda uch subyektning ishtirok etishi hamda mulkchilik huquqining o'zgarishiga alohida to'xtalib o'tilgan.

Xorijiy adabiyotlarda mutaxassislar lizingga ta'rif berishda uning lug'aviy ma'nosiga ham e'tibor berishgan (inglizcha "to lease" fe'lidan olingan bo'lib, "mulkni ijaraga berish" yoki "mulkni ijaraga olish" ma'nolarini anglatadi). Ba'zi manbalarda ta'kidlanishicha, mashina, jixoz, transport vositalari va boshqa ishlab chiqarishga taalluqli harakatlanuvchi mulkni uzoq muddatli ijaraga olish lizing sifatida e'tirof etilgan¹¹³.

Bu ta'riflarda lizingga asosan ijara munosabati sifatida yondashilib, uning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berilmagan.

M.I. Leshchenko tomonidan lizingga berilgan ta'riflar yuqoridagilardan bir muncha farq qiladi. Uning fikricha lizing – bu shunday tovar kreditiki, u lizingga beruvchidan lizingga oluvchiga turli shakldagi mulk (qurilma, uskuna, mashina, kema va hokazo)ni foydalanishga berilishi bilan an'anaviy bank ssudasidan farq qiladi.

¹¹² Haydarov Sh.U, Ortikov X.A, Tuxsanov X.A. Lizing: Tan olish, baholash va uning hisobi. - T.: «NORMA» MChJ, 2006.43-bet.

¹¹³ Джуха В.М. Лизинг. Серия «Учебники, учебные пособия». -Ростов н/Д: «Феникс», 1999.56-бет.

Lizingga beruvchi ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)dan mulkni to'liq qiymati bo'yicha egaligiga olib moliyaviy xizmat ko'rsatadi, lizingga oluvchi esa ushbu qiymatni davriy ravishda to'lov (badal)lar hamda kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni birgalikda to'lab qoplaydi¹¹⁴. Bu yerda lizingning o'ziga xos xususiyati mulkka egalik qilish huquqida namoyon bo'ladi.

Mulkka egalik qilish huquqi lizing muddati mobaynida to'liqligicha lizingga beruvchida bo'ladi. Bu huquq lizingga oluvchiga faqatgina shartnomada ko'rsatilgan muddatda kelishilgan to'lovlar butunlay to'langandan keyingina o'tadi.

Bularning barchasi lizing operatsiyalarining lizing bozori ishtirokchilari uchun naqadar foydali ekanligidan dalolat berib turibdi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni umumlashtirib, lizingga quyidagicha ta'rif berib o'tamiz: "Lizing – bu vaqtinchalik bo'sh turgan yoki jalb qilingan moliyaviy vositalarni investitsiyalashni o'zida aks ettirib, bunda lizingga beruvchi ma'lum bir sotuvchidan mulkiy shartnomada kelishilgan mol-mulkka egalik qilish va ushbu mol-mulkni vaqtinchalik foydalanganlik uchun to'lov asosida oxirida xarid qilish huquqi bo'yicha lizingga oluvchiga taqdim etish majburiyatini oladi".

15.2. Lizing turlari

Lizing amaliyotida uning xilma-xil turlari mavjud bo'lib, ko'pgina hollarda uning quyidagi ikki turidan keng foydalaniladi:

1. Operativ lizing. Lizingning ushbu turi ijaraga berilayotgan texnika uskunalarining ijara muddati ularning xizmat kilish muddatiga qaraganda qisqa bo'lishi bilan tavsiflanadi. Mulk egasi tomonidan (lizing beruvchi) ijaraga berish maksadida sotib olingan zarur asbob-uskunalar hamda ularga ketgan sarf-xarajatlar qisman qoplanadi.

¹¹⁴ Лещенко М.И. Основа лизинга: Учеб. пособие 4-е изд. перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2004.

2. Moliyaviy lizing. Ushbu lizing turi asosida tomonlar o'zaro imzolangan shartnomaga binoan, shartnoma muddati tugagandan so'ng ijarachi lizingga olingan uskunalarни koldik qiymati buyicha sotib olishi mumkin. Bu xolda lizingga berilgan mashina va uskunalarга egalik qilish xukuki bevosita ijarachiga utadi.

Operativ lizing quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- texnik uskunalar va jihozlarni ijaraga beruvchi lizing kompaniyasi xech maxal "barcha sarf-xarajatlarimni yakka-yu yagona mijozim evaziga ko'payman" kabilida xisob-kitoblarga tayanmaslik;
- ijaraga berilgan texnika, asbob-uskunalarning nosoz holga kelishi yoki yo'qolishi, shuningdek, tabiiy ofatlar, zilzila, yong'in va sel ketish oqibatida ko'riladigan moddiy zararlar, asosan lizing beruvchi kompaniya hisobiga qoplanishini nazarda tutish;
- ijara muddati mavjud asbob-uskuna va jihozlarning jismonan butunlay ishdan chiqish muddatini qoplamasligi darajasida belgilamastik;
- kelishilgan muddat tugagandan so'ng, ijaraga olingan barcha uskunalar egasiga, ya'ni lizing beruvchiga qaytarib beriladi.

Operativ lizingning renting va xayring kabi turlari ham mavjud. **Renting deganda** mulkni bir kundan to bir yilgacha bulgan kiska muddatga ijaraga berish nazarda tutilsa, **xayring deganda** esa mulkni 1 yildan 3 yilgacha muddatga ijaraga berish tushuniladi. Odatda, bu muddat o'rta muddat hisoblanadi.

Moliyaviy lizingda kelishilgan muddat tugagandan so'ng ijarachi tomonidan ijaraga olingan uskunalar qiymatini to'lashi muhim ahamiyat kasb etadi. Ijaraga berilgan mashina va uskunalar, ularni ishlab chiqargan korxona tomonidan belgilangan iqtisodiy foydalanish muddati (amortizatsiya davri)ni o'tashi, shubhasiz, lizing kompaniyalari kutgan va oldindan belgilagan foydani keltiradi.

Moliyaviy lizing ham o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

- ba'zi xizmat turlarini qamrab oluvchi lizing;
- leveridj-lizing;

- “paketdagi” lizing.

Ba’zi xizmat turlarini kamrab oluvchi lizingda lizing kompaniyasi ijaraga berilgan uskunalarni o’rnatish, sozlash, mutaxassislar tayyorlash kabi bir kator majburiyatlarni o’z zimmasiga oladi.

Leveridj-lizingda ijaraga berilayotgan uskuna va jihozlar narxining katta miqdori uchinchi tomondan, ya’ni investordan qarzga olinadi.

“Paketdagi” lizingda mavjud ishlab chikarish inshootlari va binolar kreditga berilib, zarur bo’lgan mashina va uskunalar esa ijarachiga ijara shartnomasi asosida beriladi.

Lizing xizmati obyektga egalik kilish manbalari nuqtayi nazaridan ikkiga: bevosita va qaytariladigan lizing turlariga bo’linadi.

Bevosita lizing. Bunda lizing kompaniyasi mijoz uchun uning buyurtmasi asosida mashina va uskunalarni ularni ishlab chiqarayotgan korxonalardan sotib oladi.

Qaytariladigan lizing deganda lizingga beruvchi kompaniya boshqa bir tashkilot (lizingga oluvchi)dan mulkni sotib olib, uni qaytadan lizing shartnomasi asosida shu tashkilotning o’ziga (lizingga oluvchiga) ijaraga beradi. Qaytariladigan lizing o’ziga xos lizing turi bo’lib, unda lizing mulkining sotuvchisi bir vaqtning o’zida lizingga oluvchi bo’lib hisoblanadi. Bu jarayonda lizingga beruvchi va lizingga oluvchi (sotuvchi) o’rtasida bir vaqtning o’zida ham oldi-sotdi shartnomasi, ham moliyaviy ijara shartnomalari tuziladi. Bu shartnomalar tuzilganidan so’ng mulkka egalik qilish huquqi lizingga beruvchiga o’tsada, mulk (endi lizing obyekti) lizingga oluvchi ixtiyorida qoldiriladi. Shartnomaning amal qilish muddati davomida lizingga oluvchi lizingga beruvchiga har oy lizing to’lovlarini to’lab boradi. Shartnoma muddati tugashi bilan lizing obyekti yana lizingga oluvchi egaligiga o’tadi. Agar lizingga oluvchi shartnomada belgilangan shartlarga rioya qilmasa, lizingga beruvchi shartnomani bekor qilib, lizing obyekтини o’z egaligida saqlab qolish huquqiga ega bo’ladi.

Ijaraga berilayotgan mulkka nisbatan lizing kuyidagi turlarga bo’linadi:

- Sof lizing. Bunda ijaraga berilayotgan mulk va ularni ishlatishga sarflanadigan barcha qo'shimcha xarajatlar ijarachi zimmasiga yuklatiladi.

- To'liq lizing. Bu lizing turiga binoan ijaraga berilayotgan mashina va uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish bilan bog'liq barcha sarf-xarajatlar lizing kompaniyasi zimmasiga tushadi.

Qarzdor va qarz beruvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish xususiyatlari bo'yicha lizingning:

- mulkni ishlab chikaruvchi (tayyorlovchi) yoki egalik kiluvchi lizing beruvchi sifatida – bevosita lizing;

- uchinchi shaxs ishtirokida amalga oshiriladigan – bilvosita turlarga ajratish mumkin.

Moliyalashtirish usuliga ko'ra:

- bir martalik lizingni amalga oshirish – muddatli lizing;

- lizing shartnomasi kelishuvining birinchi muddati tugaganidan keyin davom etadigan – qayta tiklanadigan (revolverli) lizing turlari mavjud.

Ko'pgina hollarda lizing bevosita emas, balki vositachi orqali amalga oshiriladi. Asosiy lizing beruvchi lizing to'lovini olish huquqi bo'yicha imtiyozga ega bo'ladi. Shartnomada, ko'pincha, agar uchinchi shaxs (vositachi) bankrotlik holatiga uchrasa, lizing to'lovi bevosita lizing beruvchiga to'lanishi kelishib olinadi. Bunday lizing turi "sublizing" deb nomlanadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha qabul qilingan Harakatlar strategiyasining uchinchi ustuvor yo'nalishida milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori o'sish sur'atlarini saqlab qolish bo'yicha moliyaviy xizmatlar hajmini kengaytirish dolzarb masalalardan biri sifatida belgilandi. Shunday ekan, moliyaviy xizmat turlaridan biri sifatida lizing xizmatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, uni

amalga oshirishning huquqiy asoslarini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasida lizing munosabatlari 1996 yilda qabul qilingan Fuqarolik kodeksining 587-599-moddalari hamda 1999 yil 14 apreldagi "Lizing to'g'risida"gi qonun normalari bilan huquqiy tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi shartnoma deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 587-moddasida lizing shartnomasining tushunchasi berilgan bo'lib, unga ko'ra "Lizing beruvchi (ijaraga beruvchi) bir taraf lizing oluvchi (ijaraga oluvchi) ikkinchi tarafning topshirig'iga binoan sotuvchi uchunchi taraf bilan undan lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olish haqida kelishish majburiyatini oladi, lizing oluvchi esa buning uchun lizing beruvchiga lizing to'lovlarini to'lash majburiyatini oladi" deb belgilangan.

Lizing munosabatlarini tartibga soluvchi eng muhim hujjatlardan biri O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonuni bo'lib, u 25 moddadan iborat. Qonunda lizingga quyidagicha ta'rif berilgan: "Lizing – moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi".

Qonunda lizing munosabatlarining ishtirokchilari (lizing subyekti), obykti, shakllari, lizing shartnomasi, uning o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, shartnoma ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari o'z aksini topgan. Bundan tashqari, lizing obyektiga nisbatan jadal amortizatsiyalashni qo'llash, obyekt bilan bog'liq risk turlari, uni sug'urta qilish, garov sifatida foydalanish kabi munosabatlar ham o'z aksini topgan. Shunisi muhimki, lizing jarayonidagi eng muhim element, ya'ni lizing to'lovlari va uning hisoblanishi hamda yuzaga kelishi

mumkin bo'lgan nizolarni hal etish masalalari ham qonunda mustahkamlangan.

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarining rivoji ko'p jihatdan qishloq xo'jaligiga bog'liqdir. Respublikamiz qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada modernizatsiya qilish masalasiga Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilib kelinayotganligi sir emas. Bu borada quyidagi me'yoriy hujjatlar qabul qilindi:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 30 oktyabrda qabul qilingan 486-sonli "O'zqishloqxo'jalikmashlizing" aksiyadorlik lizing kompaniyasini tashkil etish to'g'risida"gi qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 2 noyabrda qabul qilingan 424-sonli "Qishloqni lizing shartlarida qishloq xo'jaligi texnikasi bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 12 dekabrda 254-sonli "Qishloqni lizing shartlarida qishloq xo'jaligi texnikasi bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2000 yil 2 noyabrda 424-sonli qaroriga o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 21 maydagi "2012-2016 yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturi to'g'risida"gi qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 14 iyulda qabul qilingan "2012-2016 yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash dasturi amalga oshirilishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari va h.k.

Ushbu me'yoriy hujjatlarga asosan lizing xizmati ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun foyda solig'i hamda yagona soliq to'lovi bo'yicha besh yilga imtiyoz berilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq, lizing oluvchi qishloq xo'jaligi korxonalarining lizing to'lovlari bo'yicha qo'shilgan

qiyamat solig'idan, lizing shartnomasi amal qiladigan muddatga lizingga berilgan mulkka soliq to'lashdan ozod qilinganligi lizingdan foydalanayotgan barcha ishtirokchilar faoliyatiga katta madad bo'lmoqda. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 17 noyabrdagi "O'zagrotexsanoatxolding" aksiyadorlik jamiyati faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2658-sonli qarorining qabul qilinishi respublikamizda qishloq xo'jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlash mexanizmini amalga oshirishda muhim o'rin tutdi. "O'zagrotexsanoatxolding" AJ tarkibiga qishloq xo'jaligi faoliyatini ishlab chiqarishni tashkil etishga ixtisoslashgan "O'zagrotexmash" AJ, qishloq xo'jaligi texnikalarini lizingga etkazib berishga ixtisoslashgan "O'zagrolizing" AJ, qishloq xo'jalik texnikalariga servis xizmatini ko'rsatish va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilariga mexanizatsiyalashtirilgan xizmatlarni ko'rsatishga ixtisoslashgan "O'zagroservis" AJ kabi kompaniyalar kiritilgan. Shu bilan birgalikda mazkur kompaniyalar ham o'z tarkibiga bir qator ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda lizing kompaniyasi filiallarini qamrab olgan. Mazkur tuzilma faoliyati zamonaviy qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqarish, sotish hamda qishloq xo'jaligi texnikalarini lizingga etkazib berish va ularga servis xizmatlarini ko'rsatish tizimini boshqarish bo'yicha yagona majmuaning samarali faoliyatini ta'minlash va qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga mexanizatsiyalashtirilgan xizmatlar ko'rsatishga yo'naltirilgan.

Shunisi diqqatga sazovorki, mamlakatimizda qishloq xo'jalini rivojlantirish, uni zamonaviy texnika bilan ta'minlashda hududlarning o'ziga xos xususiyati ham e'tiborga olinib, bu borada ixtisoslashtirilgan lizing kompaniyalarining faoliyatiga alohida urg'u berilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 avgustdagi "Toshkent viloyati qishloq xo'jaligining texnik jihozlanganligini yanada oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3228-son qarori qabul qilindi. Qarorga asosan

Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on, Bekobod, Bo'ka, Quyi Chirchiq va Chinoz tumanlari fermer xo'jaliklari va mashina-traktor parklariga 2017-2019 yillarda lizing asosida qishloq xo'jaligi texnikasini etkazib berishning prognoz parametrlari tasdiqlandi. Qarorga asosan, etkazib berish Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat xaridi va qishloq xo'jaligini texnika bilan jihozlashni maqsadli moliyalashtirish jamg'armasi mablag'lari, tijorat banklari kreditlari va qishloq xo'jaligi korxonalarining o'z mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi. Lizing shartnomasi mavjud bo'lganda va haqiqatda avans to'lovi amalga oshirilganda esa (lizing obyekti qiymatining kamida 20%i) Jamg'arma tomonidan moliyalashtirish uchun mablag'lar ajratiladi. Etkazib berish lizing asosida «O'zagrolizing» AJ orqali yillik 2%dan ko'p bo'lmagan foiz stavkasi bilan rejalashtirilgan hajmda har yili 1 dekabrga qadar amalga oshiriladi. «O'zagrolizing» AJ va Toshkent viloyati lizing oluvchilari o'rtasida tuziladigan shartnomalarda Jamg'arma mablag'lari hisobiga moliyalashtirishda lizingning quyidagi muddatlari ko'zda tutiladi:

- fermer xo'jaliklari uchun - 12 yilgacha;
- "Toshkent Agroservis MTP" MChJ uchun - 10 yilgacha.

Bu boradagi ishlarni yanada jadallashtirish maqsadida 2018 yil 10 mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligini o'z vaqtida qishloq xo'jaligi texnikasi bilan ta'minlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3712-sonli Qarori qabul qilindi.

15.3. Lizing munosabatlarini tashkil etish va amalga oshirish tartibi

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida lizing xizmati korxonalarning ishlab chiqarish quvvatini modernizatsiya qilish, xususiyl tadbirkorlikni kengaytirish va buning natijasida raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishga investitsiya kiritishning samarali mexanizmi sifatida tobora rivojlanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonuniga asosan iste'mol qilinmaydigan, tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan har qanday ashyolar lizing obyekti bo'lishi mumkin, er uchastkalari va boshqa tabiat obyektlari bundan mustasno. Kelajakda lizing oluvchiga lizing bo'yicha topshirish maqsadida mol-mulkni o'ziga mulk qilib oluvchi shaxs lizing beruvchi deb tan olinadi.

Egalik qilish va foydalanish uchun lizing obyektni oladigan shaxs lizing oluvchi deb hisoblanadi. Lizing beruvchi lizing obyektni kimdan olayotgan bo'lsa, shu shaxs sotuvchi deb e'tirof etiladi.

Lizing beruvchi mol-mulkni bo'lajak foydalanuvchidan sotib olgan taqdirda yoxud lizing beruvchi kelajakda mol-mulkni sotuvchiga lizing bo'yicha topshirish uchun undan shu mol-mulkni sotib olish maqsadida uni mablag' bilan ta'minlagan taqdirda bir shaxsning o'zi ham lizing oluvchi, ham sotuvchi bo'lishiga yo'l qo'yiladi.

Lizing xizmatlari yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga lizingga beruvchilar tomonidan lizing mol-mulkini sotib olish uchun moliyalashtirilgan mablag'larning to'lanishi muddatligi ta'minlanganligi va qaytarilishi shartlarida taqdim etiladi.

Lizingda taraflar roziligiga ko'ra qonunlarda belgilangan me'yorlarda lizing obyektni jadal amortizatsiya qilinishini qo'llashga ruhsat etiladi.

Lizing shartnomasiga bog'liq ravishda sarflangan mablag'lar qaytarilishining kafolati sifatida lizingga oluvchidan garov ta'minoti, bank kafolati yoki uchinchi shaxs kafilligi ko'rinishidagi ta'minlash berilishini xamda kafilning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi moliyaviy hujjatlarni ham taqdim etilishi talab etiladi.

Lizingga oluvchi lizing buyicha olingan (olinayotgan) mol-mulkni yong'in, bo'ron, dovul, jala, portlash, ko'chki, tuprokni cho'kish, emirilishi, sel, yashin urishi, zilzila, yo'l-transport xodisalari, o'g'rilik, olib kochish, bosqinchilik, uchinchi shaxs tomonidan ataylab kilingan xatti-harakat natijasida shikastlanish va yo'qotish bilan bog'liq bo'lgan tarzdagi xar qanday etkazilishi mumkin bo'lgan zarardan lizingga

beruvchi foydasiga sug'urtalashni amalga oshiradi va sug'urta polisini lizingga beruvchiga takdim etadi.

Lizingni amalga oshirish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- mol-mulkni lizingga olish bo'yicha lizingga oluvchi tomonidan lizingga beruvchiga lizing obektnining rusumi, soni va sotuvchi (ishlab chiqaruvchi)sini qursatgan xolda buyurtma xat bilan murojaat qilinishi;

- lizingga oluvchi tomonidan taqdim etilgan xujjatlar asosida uning tulov qobiliyatini o'rganilishi va lizingning butun muddati uchun lizing tulovlarining qoplanishi prognozini ko'rsatuvchi biznes-reja, loyihasini ekspertizadan o'tkazilishi xamda natijasi buyicha Eqspert xulosasining chiqarilishi;

- chiqarilgan Ekspert hulosasining ko'rib chiqilishi va mol-mulkni lizingga berish, berishni rad etish masalasida yakuniy qaror qabul qilinishi;

- Ekspert kengashi yig'lishida mol-mulkni lizingga berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda, bu xaqda Buyurtma bergan xo'jalikka sababi qo'rsatilgan holda xabarnoma yuborilishi;

- Eqspert kengashi yig'ilishida ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda, lizingga oluvchi va lizingga beruvchi o'rtasida lizing shartnomasini tuzilishi;

- lizing obykti uchun lizingga beruvchi va sotuvchi o'rtasida oldi-sotdi shartnomasini tuzilishi;

- lizingga oluvchi tomonidan lizing obyektini sug'urtalashni amalga oshirilishi va sug'urta polisini lizingga beruvchiga taqdim etilishi;

- lizingga oluvchi tomonidan lizingga beruvchiga ta'minot (garov, bank qafolati yoki uchinchi shaxs qafilligi shartnomasi) taqdim etilishi;

- lizing shartnomasida belgilangan miqdordagi avans to'lovlarini lizingga oluvchi tomonidan to'lab berilishi;

- lizingga beruvchi tomonidan qarz (yoki qredit) mablag'larini shartnoma asosida lizing loyihasiga jalb etilishi;

- oldi-sotdi va lizing shartnomalarida nazarda tutilgan muddatlarda, lizing obyektini o'rnatilgan tartibda sotuvchidan lizingga beruvchiga va lizingga beruvchidan lizingga oluvchiga rasmiylashtirib berilishchi;
- lizing shartnomasida nazarda tutilgan tartibda lizingga oluvchi tomonidan lizing obyektini davlat ro'yxatidan o'tqazilishi xamda yagona nomer belgisi, texnik pasport va texnik talonni olinishi;
- lizingga beruvchi va sotuvchi ortasida oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha yarusiy hisob-kitoblarni amalga oshirilishi;
- lizingga oluvchi tomonidan lizing shartnomasida belgilangan muddatlarda va miqdorlarda lizing to'lovlari to'lanishi;
- lizing shartnomasida nazarda tutilgan tartibda lizingga beruvchi tomonidan lizingga oluvchining lizing obyektidan qanday sharoitlarda va maqsadli foydalanilayotganligini texnik monitoringdan o'tkazilishi;
- lizingga oluvchi tomonidan barcha lizing to'lovlari (va lizingga beruvchining lizing shartnomasi bo'yicha qilgan xarajatlari)ni to'liq to'lab lizing obyektini sotib olinishi va lizing obyektiga bo'lgan mulq huquqining tomonlar o'rtasida rasmiypashtirilgan «Dalolatnoma» asosida lizingga beruvchidan lizingga oluvchiga o'tishi.

Taraflar o'rtasida lizing shartnomasi tuzilgandan so'ng, lizingga oluvchi tomonidan sug'urta tashkiloti bilan lizingga olinayotgan obyektini sug'urtalash bo'yicha sug'urta shartnomasi tuzilib, ichida lizingni butun muddati uchun lizing shartnomasida belgilangan muddatda (masalan, 10 kunlik) sug'urta polisi olib lizingga beruvchiga takdim etiladi.

Lizingga beruvchi tomonidan sotuvchidan lizing obyektini mulk kilib sotib olinadi va lizing shartnomasida belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun lizingga oluvchiga o'rnatilgan tartibda rasmiylashtirilib berilganidan keyin lizing operatsiyasi amalga oshirilgan hisoblanadi.

Lizingga beruvchi tomonidan xar bir lizingga oluvchi nomiga alohida hujjatlar yig'ma jildi tuziladi va unda lizingga oluvchining quyidagi hujjatlari jamlanadi:

- Lizingga oluvchining Buyurtma xati;
- Yuridik shaxsning davlat statistika organlaridan ruyxatdan o'tganligi haqidagi guvohnomasi nusxasi;
- Oxirigi hisobot sanasiga hududiy soliq inspeksiyasi tomonidan tasdiqlangan buxgalteriya balansi (balansdagi 2-shakl, byudjetga to'lovlar, debitorlik va kreditorlik karzlari xakidagi ma'lumotnoma bilan birga);
- Lizingning butun muddati uchun lizing to'lovlarining koplanishi prognozini ko'rsatuvchi Biznes-reja;
- Lizingga oluvchining "Biznes rejasi"da bankdan olingan maksadli kreditlardan lizing to'lovlarini to'lash uchun yo'naltirilishi mumkinligini nazarda tutilgan bo'limi (beti)dan ko'chirma (lizingga oluvchining imzosi va muxri bilan tasdiklangan xolda).

Lizingga beruvchi lizingga oluvchining lizing obyektidan kanday sharoitlarda foydalanayotganligini va uni belgilangan maqsadga muvofiq ishlatayotganligini lizing shartnomasi shartlariga hamda qonun hujjatlari talablariga muvofiq nazorat qilishga haqlidir. Nazorat sifatida lizing obykti, lizingga beruvchining vakolatli vakili yoki lizingga beruvchi tomonidan berilgan vakolatli shaxslar tomonidan texnik monitoringdan o'tkaziladi.

Texnik monitoring davomida quyidagilar aniqlanadi:

- lizing obyektining texnik holati (butligi, sozligi) va lizingga oluvchi tomonidan lizingga beruvchining ruxsatisiz uchinchi shaxslarga berib yuborilmaganligi;
- lizingga oluvchining lizing obyektidan uning o'z belgilangan vazifasiga va ishlab chiqaruvchi zavod tomonidan belgilab qo'yilgan texnik talablar me'yorlari doirasida foydalanilayotganligi;
- belgilangan muddatlarda lizing obyektiga texnik servis xizmatlari yoki kapital ta'mirlash amalga oshirilayotganligi;
- lizing obyektining konstruksiyasiga vakolatli organ yoki lizingga beruvchining ruxsatisiz texnik o'zgartirishlar kiritilmaganligi;

- lizing obyektidan jadal emirilishga olib keladigan darajada foydalanilmayotganligi;

- lizing obyektidan moto-hisoblagichni ataylab buzgan holda foydalanilmayotganligi;

- lizing obyektini davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi va yagona nomer belgisini olinganligi, agar ushbu rusumdagi texnikalar uchun ro'yxatdan o'tkazish va yagona nomer belgisini olish amaldagi qonunchilikda nazarda tutilgan bo'lsa;

- lizing obyektiga texnik servis xizmatlarini ko'rsatilishi bo'yicha respublika qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodlarining hududiy (yoki boshqa ta'mirlash) korxonalari bilan tegishli shartnomalarning tuzilganligi, agar ularni tuzish shartligi lizing shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa;

- lizing obyektini o'rnatilgan talablar darajasida saqlanayotganligi, agar u saqlovga qo'yilgan bo'lsa;

- lizingga oluvchi tomonidan lizing obyektini tegishli boshqarish huquqini beruvchi guvohnomaga ega bo'lgan shaxsga boshqaruvga berilganligi;

- lizingga oluvchi tomonidan lizing obyektini uchun lizing shartnomasida belgilangan muddatlarda va miqdorlarda lizing to'lovlarining to'lanayotganligi.

Lizing shartnomasida taraflarning kelishuviga muvofik texnik monitoring predmetining boshqa yunalishlari xam nazarda tutilishi mumkin.

Lizing to'lovlarining summasi lizingga beruvchining lizing obyektini sotib olish uchun qilgan xarajatlarining hammasi, lizingga beruvchining daromadi, shuningdek, agar lizing shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa, lizing obyektini etkazib berish, belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish, ro'yxatdan o'tkazish, texnik servis ko'rsatish, ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan lizingga beruvchining boshqa xarajatlaridan iborat bo'ladi.

Lizing to'lovlari shartnomaning butun amal qilish muddatiga taqsimlanadi va bo'lib-bo'lib to'lanadi. Lizing to'lovlarining miqdorlari va davriyligi lizing shartnomasi bilan belgilanadi.

Lizing to'lovlari lizingga oluvchi tomonidan lizing shartnomasida ko'rsatilgan to'lov jadvali asosida to'lanadi. To'lov jadvali lizing shartnomasining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Lizing to'lovlari lizingga oluvchining o'z xohishiga qarab, to'liq yoki qisman shartnomada belgilangan muddatlardan oldin ham to'lanishi mumkin.

Lizing to'lovi pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilganda lizingga oluvchi lizing to'lovini amortizatsiya ajratmalari, foizlar, komission va qo'shimcha to'lovlarga alohida ajratib ko'rsatish orqali aniqlashtirib beradi.

Lizingga oluvchi tomonidan lizing shartnomasining amal qilish muddati tugagunga qadar barcha lizing to'lovlari lizingga beruvchining lizing shartnomasi muddati tugagunga qadar qolgan davrda oladigan daromadi chegirib tashlangan holda to'langan taqdirda, agar lizing shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, lizing obyektiga bo'lgan mulk huquqi lizingga oluvchiga o'tadi.

Shunday qilib, lizing O'zbekistonda iqtisodiy rivojlanishning muhim moliyaviy vositasi hisoblanar ekan, uning ko'magida korxonalarning, ayniqsa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining investitsiya imkoniyatlari ancha kengayadi va yangi sifat pog'onasiga ko'tariladi. Amaldagi lizing sohasiga oid qonunchilikda, buxgalteriya hisobotlari, bojxona tadbirlari va me'yoriy hujjatlarda ba'zi noaniqlik va ziddiyatlar mavjudligiga qaramay, lizing munosabatlarining rivojlanish dinamikasida ijobiy tendensiyalar kuzatilmoqda. Agarda lizing milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning muhim moliyaviy vositalaridan biri hisoblanar ekan, davlat tomonidan lizing munosabatlarini rivojlantirishga yordam ko'rsatish, uni qo'llab-quvvatlash zarur.

15.4. Xalqaro moliyaviy lizingning iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi o'рни

Xalqaro lizing biznesi ichki lizingga nisbatan ancha kech rivojlana boshlagan. Xalqaro lizing operatsiyalarini rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir etgan: ko'pchilik mamlakatlarda kredit olish shartlarining og'irligi, banklar tomonidan foiz stavkalarining oshirilishi, moliyaviy inqirozlar, ba'zi mamlakatlar soliq tizimining beqarorligi va boshqalar.

Xalqaro lizing operatsiyalarini amalga oshirishdagi qiyinchiliklar shundan iboratki, ular hamkor mamlakat hukumatining valyuta, bojxona va boshqa tartibga solish qoidalarini ta'siri ostida bo'ladi. Xalqaro lizing taraqqiyoti oldidagi to'siqlarni yo'q qilish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida turli mamlakat va xalqaro tashkilotlar mutaxassislari tomonidan ishlab chiqilgan Xalqaro moliyaviy lizing bo'yicha Ottava Konventsiyasi 1988 yilning may oyida qabul qilingan. Jahon amaliyotida lizingning taraqqiyoti ko'p jihatdan davlatlarning qonunchiligida mavjud to'siqlar va shart-sharoitlar asosida shakllanib kelmoqda. Bugungi kunda yirik xalqaro lizing tashkilotlaridan "Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" va milliy lizing assotsiatsiyalarining Yevropa federatsiyasi (Leaseurope)ni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro lizing tashkilotlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- a) a'zo mamlakatlar milliy qonunchiligini o'rganish va taqqoslash;
- b) barcha huquqiy, soliq va moliyaviy masalalarni hal etishda ko'maklashish;
- c) lizing bitimlarining shartlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish;
- d) lizing firmalarini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganish.

80-yillar oxirlariga kelib jahonning 60 ta mamlakatiga tegishli lizing kompaniyalar 150 dan ortiq mamlakatda faoliyat yuritgan. 1965 yilda "Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" (IFLA) tashkil topgan

bo'lib keyinchalik uning tarkibiga ko'plab moliya va lizing tashkilotlari birikishni boshlashgan. Bugungi kunda uning a'zolari soni 25 ta¹¹⁵ lizing tashkilotlaridan iborat bo'lib, har bir davlat faqat bitta lizing tashkiloti bilan a'zolikka qabul qilinishi mumkin. IFLA a'zolari muhim bo'lgan xalqaro kredit institutlari bilan uzviy aloqalarga ham ega bo'lishadi. "Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" (IFLA)ga a'zo bo'lish uchun quyidagi talablarni bajarishi lozim:

- lizing tashkiloti kredit va lizing asosida moliyalashtirishga yo'naltirilgan bo'lishlari lozim;
- barqaror moliyaviy tizimga ega bo'lishi;
- lizing tashkilotlari o'z faoliyati, kuch g'ayrati bilan assotsiatsiya faoliyatini rivojlantirishga ko'maklashishi talab qilinadi.

"Xalqaro moliya va lizing assotsiatsiyasi" (IFLA) o'zining asosiy maqsadi sifatida, a'zolari o'rtasida forumlar tashkil etish va bu bilan ular o'rtasida o'zaro g'oyalar, bilimlar, malaka va ma'lumotlar almashinuviga zamin yaratishga qaratgan. Bunday o'zaro almashinuvlar tomonlar manfaatlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan. Assotsiatsiya o'z faoliyati doirasida a'zolari faoliyat doirasi, ularning moliyaviy natijalari va shu kabi boshqa ma'lumotlarni o'rganib boradi va o'z a'zolari faoliyatini qiyosiy baxolaydi.

Bugungi kunda yirik lizing markazlaridan yana biri bu Yevropa lizing bozori bo'lib uning 78%i 8 ta (Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya, Niderlandiya, Polsha va Shvetsiya) mamlakat ulushiga to'g'ri keladi, bundan tashqari bu mamlakatlar

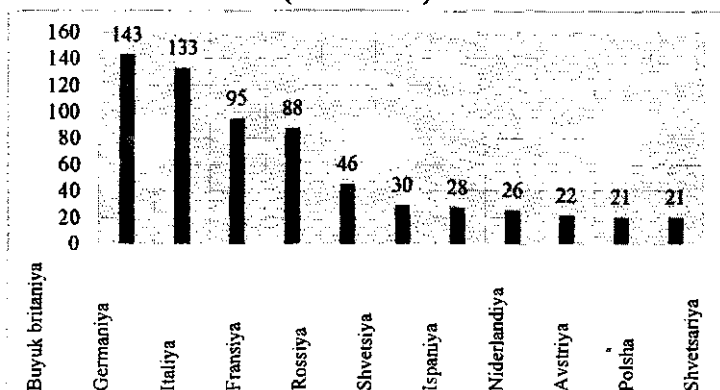
¹¹⁵ Immorent Aktiengesellschaft, Австрия. KBC Lease Group, Бельгия. Китай Лизинг Бизнес Ассоциация Китайской ассоциации предприятий с иностранными инвестициями Предприятия, Китай. CSOB Лизинг как, Чешская Республика. Nordania лизинга, Дания. Piraеus Египет лизинговая компания, Египет. Nordea Finance Финляндии Limited, Финляндия. Егго, Исландия. Сундарам Finance Limited, Индия. Промышленность и шахты лизинговая компания, Иран. Iscrea Bancalmpresa, Италия. ABN AMRO NV аренды, Нидерланды. DNB Bank ASA, Финанс, Норвегия. Europejski Fundusz Leasingowy SA, Польша. Саіха Лизинг электронной факторинг, Португалия. Лизинговая компания УРАЛСИБ, Россия. BCR Лизинг IFN SA, Румыния. Swedbank Финанс AB, Швеция. Tunisie лизинга, Тунис. Турецкие Финансовая Лизинговая Ассоциация, Турция. УФНА Американская ассоциация финансовых услуг, Соединенные Штаты Америки. HSBC Bank, Великобритания. Лизинг оборудования и финансам ассоциации (ELFA), Соединенные Штаты Америки.

Yevropa ittifoqi hududida ishlab chiqarish sohasining 78%lik ulishiga ega hisoblanadilar.

Yevropa ittifoqi (EI) hududida faoliyat yuritayotgan firmalarni doimiy kuzatuv tahlil jarayoni bilan Yevropa markaziy banki (EMB) shug'ullanib boradi. Bugungi kunda Yevropa lizing bozorining yirik ishtirokchisi bu "Leaseurope" bo'lib unga 1972 yilda asos solingan. "Leaseurope" hozirgi kunda Yevropa davlatlarining 44 ta assotsiatsiyalarini o'zida birlashtirgan federatsiya hisoblanadi va Yevropa lizing bozorini 93%ini egallagan. Bugungi kunda "Leaseurope" Yevropa davlatlaridan tashqari AQSh, Kanada, Avstraliya va Yaponiya kabi davlatlarining lizing assotsiatsiyalari bilan hamkorlik munosabatlarini o'rnatgan. Yevropa mamlakatlarida 2015 yilda lizing portfelining hajmi 1-diagrammada keltirilgan.

15.1-diagramma

**2015 yilda Yevropa mamlakatlarida lizing portfeli hajmi
(mlrd. evro)¹¹⁶**



"Leaseurope" tamonidan "Leaseurope Index" so'rovnomasi olib boriladi, bu so'rovnomada Yevropa davlatlari ixtiyoriy ravishda ishtirok etishadi, shunga ko'ra 2011-yilda Yevropada texnika va transport sohasiga kiritilgan lizing hajmi mos ravishda 8,4% va 11,7%ga

¹¹⁶ <https://cyberleninka.ru/article/n/trends-of-international-lease-market-developing>.

oshganligi kuzatilgan. Italiya va Frantsiyaning ko'chmas mulk lizing bozorlarining qisqarganligi sababli Yevropa ko'chmas mulk sohasida lizing hajmi 13%ga pasaygan. Germaniya, Frantsiya va Avstriya iqtisodiyotning ko'chmas mulk sohasidan tashqari barcha javhalarda o'sish kuzatilgan. 2012-yilning 3-choragida amalga oshirilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra imzolangan lizing shartnomolarining hajmi 16,6 mlrd. evroni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich o'tgan yilning 3-choragiga nisbatan 17,5 %ga pasayganligini ko'rish mumkin. AQSh lizing bozorida ko'plab lizing beruvchilarning turlari mavjud bo'lib, ular izchil tizim asosida faoliyat yuritishadi. Bugungi kunda AQShning eng yirik assotsiatsiyalardan biri bu "Equipment leasing and finance association" (ELFA) bo'lib, u o'z tarkibida 575 dan ziyod kompaniyani birlashtirgan. "ELFA" muntazam ravishda "Monthly Leasing and Finance Index" (MLFI-25) nomini olgan har oylik lizing va moliya bozorlari yakuniga bag'ishlangan ma'lumotlarni e'lon qilib boradi. Shunga ko'ra kuzatuv tahlili ostidagi kompaniyalarning lizing bozoridagi ulushi 2012 yilning noyabr holatiga ko'ra 6,4 mlrd. AQSh dollarini tashkil qilgan bo'lib bu borada o'tgan yilning shu davriga nisbatan 3%ga o'sish kuzatilgan. "ELFA"ning a'zolari tomonidan bugungi kunda kompyuter, tibbiyot, qishloq xo'jalik, qurilish, tog'-kon sanoat texnikalari, shaxsiy va yo'lovchi tashuvchi samolyotlar, vagonlar, yuk tashuvchi va engil avtomobillar, yirik kemalar va konteynerlar lizingga taqdim etiladi. AQShda lizingning jadal rivojlanishidagi muhim sabablardan biri investitsiyalarga nisbatan beriladigan soliq imtiyozlari hisoblanadi. Jumladan, yangi investitsiyalar yig'indisining 10 foizgacha bo'lgan qismi soliq yig'indisidan chiqarib tashlanadi. Masalan, asbob-uskunalar sotib olish xarajatlari 100 ming dollar deylik, soliq imtiyozi 10%, soliq yig'indisidan 10 ming dollar chiqarib tashlanadi. Lizing shartnomasida soliq imtiyozi Moliya vazirligining ichki daromadlari boshqarmasi tomonidan ijara uchun o'rnatgan qoidalarga mos kelgan holdagina qo'llaniladi.

Bugungi kunda Germaniyada ko'plab lizing kompaniyalarini ko'rish mumkin. Shulardan taxminan 200 tasi "Bundesverband Deutscher Leasing Unternehmen" (BDL) nemis lizing assotsiatsiyasi tarkibiga kiradi. Lizing Germaniyada investitsiya mexanizimini harakatga keltiruvchi asosiy omillardan biri bo'lib yillik investitsiyalarning beshdan bir qismi lizing asosida amalga oshiriladi. 2011 yil Germaniyada amalga oshirilgan lizing hajmi 49,1 mlrd. evroni tashkil qilgan bo'lsa bu ko'rsatkich 2012 yilda 49,3 mlrd. Evroga teng bo'lgan. Texnika vositalariga kiritilayotgan maxalliy investitsiyalarning 22,7%i, xorijiy investitsiyalarning 53% qismi lizing asosida amalga oshirilgan. Bugungi kunda Germaniya lizing bozorining 90% qismi to'laligicha "Bundesverband Deutscher Leasing Unternehmen" (BDL) ishtirokida kechadi.

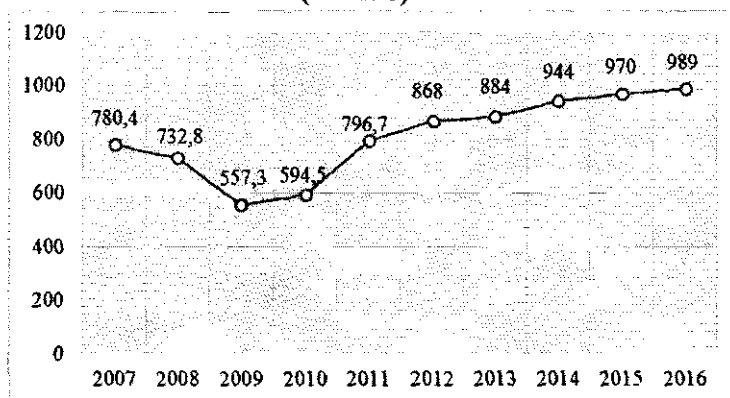
Germaniya lizing bozorida amalga oshirilgan lizing operatsiyalarning tarkibiga etibor qaratadigan bo'lsa u erda yirik havo kemalaridan tortib oddiy avtomobillargacha ko'rish mumkin. Germaniya lizing operatsiyalari tarkibida eni yirik ulishga ega bo'lgan mahsulot bu engil va tijorat avtomobillari bo'lib ular jami lizing portfelining 68,6 %ini tashkil etadi. Buyuk Britaniyada lizing nisbatan kech, ya'ni 1970 yildan keyingina keng ko'lamda rivojlandi. 1981 yildan 1986 yilgacha hukumat korporatsiyalardan olinadigan soliq miqdori 52%dan 35%ga pasaygan. Shu vaqtgacha qo'llab kelingan 100%li soliq imtiyozi (bu imtiyoz birinchi yilga nisbatan qo'llanilardi) 25%li imtiyoz bilan almashtirildi.

Korporatsiyalardan olinadigan soliq stavkasi pasaytirilishi bilan lizingga nisbatan qo'llaniladigan soliq imtiyozining ham ahamiyati pasaydi. Bu esa lizing va uskunalar sotib olish qiymatining pasayishiga olib keladi. Hozirgi kunda ham soliq imtiyozlarining ma'lum qismi saqlanib qolgan. Masalan, birinchi yili ijara to'lovlari soliqqa tortilmaydi. Bugungi kunda Buyuk Britaniyada etakchi lizing uyushmasi bu "Finance & Leasing Association" (FLA) bo'lib, 2012 yil holatiga ko'ra uning asosiy a'zolari soni 112 tani tashkil qilgan bo'lsa ularga

xizmat ko'rsatuvchi a'zolarining soni 83 taga etgan. 2011 yilda FLA a'zolari tomonidan 72,1 mlrd. funt sterlingga teng miqdorda lizing ajratilgan. FLA a'zolari tarkibiga banklar, qurilish uyushmalari, lizing kompaniyalari, moliya uylari kiradi, ular moliyaviy lizing, operativ lizing, ko'chmas mulk ijarasi va savdosi, turli kreditlar ajratish kabi xizmatlarni taqdim etishadi. FLA a'zolari tomonidan 2011 yil oktyabrdan 2012 yil oktyabrgacha bo'lgan muddat ichida amalga oshirilgan lizing hajmi 20 mln. funt sterlingdan oshgan.

15.2-diagramma

**Jahon miqyosda amalga oshirilgan lizing operatsiyalari hajmi
(mlrd. \$)¹¹⁷**



Xalqaro miqyosda jadal rivojlanayotgan lizing bozorlaridan biri bu Rossiya lizing bozori bo'lib, 2018 yil yakunlariga ko'ra uning hajmi 1,35 trln. rubldan oshgan. Lizing kompaniyalari tomonidan amalga oshirilgan yangi lizing operatsiyalari hajmi esa 1276 mlrd. rublni tashkil qilgan. Rossiya lizing bozori mana ikkinchi yildirki, o'zining eng yuqori cho'qqisini namoyon qilmoqda. Lizing bozorining bunday o'sishi temir yo'l texnikasi va avtolizing hisobiga ta'minlangan bo'lib, ularning yangi lizing operatsiyalari hajmidagi jami ulushi 61,1%ni tashkil qilgan.

¹¹⁷ <https://cyberleninka.ru/article/n/trends-of-international-lease-market-developing>.

Lizing bozorida o'sishni ta'minlashga xizmat qilgan eng faol 10 ta davlat lizing kompaniyalarining lizing bozorida jami ulushi 80%ga etgan¹¹⁸.

15.5. Lizing to'lovlari summasini aniqlash

Lizing to'lovlari xajmini hisoblash lizingning turi, to'lov usuli va to'lov shakllari kabi omillarga qarab turli usullarda amalga oshirilishi mumkin. Maxsus adabiyotlarda lizing to'lovlarini hisoblashning bir qator usullari takdim etilgan¹¹⁹. MDH mamlakatlari moliyaviy soha mutaxassislari o'rtasida ma'lum bo'lgan lizing to'lovlarini hisoblashning keng tarqalgan usullari bo'yicha E.N. Chekmareva va L.N. Prilutskiylar takliflari diqqatga sazovordir. Xususan, Sh.U. Xaydarov, X.A. Ortikov va X.A. Tuxsanov hammuallifliklarida chop etilgan "Lizing: tan olish, baholash va uning hisobi" kitobida E. Chekmareva o'zining "Lizing biznesi" nomli asarida sobiq ittifoq tugatilgandan keyingi bozor munosabatlari sharoitida lizing to'lovlarini hisoblash uslubiyatini birinchilardan bo'lib 1993 yilda chop etgan. Ushbu uslubiyat lizing to'lovlarining umumiy so'mmasini hisoblashni amalga oshirish va ular to'lovi jadvalini tuzish uchun mo'ljallangan. Risolada, shuningdek, lizing to'lovlari amortizatsiya ajratmalari, foydalaniladigan zaxiralar uchun to'lov, komission to'lovlar va lizingga beruvchining qo'shimcha xizmatlari uchun to'lovlardan iborat bo'ladi¹²⁰, deb ta'kidlangan.

E. Chekmaryova tomonidan taklif etilgan ushbu uslubiyatni moliyaviy lizing bilan birgalikda tezkor lizing uchun ham qo'llash mumkin deb hisoblangan. Lizing muddati tugagandan keyin lizing mol-mulki qoldiq qiymati va moliyaviy lizing bitimi muddatdan oldin

¹¹⁸ Рынок лизинга по итогам 2018 года: новый рекорд. Аналитические материалы. Москва. 20 март 2019 год.

¹¹⁹ Шабашев В.А., и др. Лизинг: основы теории и практики: учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2007. – 191с., Джуха В.М. Лизинг. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 320с.

¹²⁰ Haydarov Sh.U., Ortikov H.A., Tuxsanov X.A. Lizing: tan olish, baholash va uning hisobi. – T.: "NORMA" MChJ, 2006. – 248 b.

yopilishini hisoblashning o'ziga xos varianti keltirilgan. Moliyaviy lizing bitimi muddatdan oldin yopilishi so'mmasiga qo'yidagi 3 ta tarkibiy qism kiritilgan:

1) lizing kelishuvi bo'yicha lizing to'lovlarining barcha to'lanmagan so'mmasi;

2) lizing muddati tugaydigan paytdagi mol-mulkning qoldik qiymati;

3) lizing kelishuvining amal qilishi tugagandan paytdan boshlab to mol-mulk to'liq amortizatsiyalanganuncha qadar davr bo'yicha mol-mulkning o'rtacha yillik qiymati tarzida hisoblangan neustoykaning foizlarda ifodalangan kredit zaxiralaridan foydalanganligi uchun stavka so'mmasiga va komission haqi stavka so'mmasiga ko'paytirilganligi.

So'ngi yildagi E.Chekmarevaning uslubiyati o'z dolzarbligini birmuncha yo'qotganligining sababi u ijaraga oluvchi va lizing kompaniyasi o'rtasidagi o'zaro bozor munosabatlarini aks ettirmaydi. Boshqacha aytganda, E. Chekmareva uslubiyatida ijaraga oluvchining manfaatlari inobatga olinmaydi. Uslubiyat fakatgina lizingni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha lizing kompaniyasining xarajatlarini jamlash va uning ustama haqi (marja)ni nazarda tutadi.

Lizing to'lovlari tarkibiga lizing beruvchi tomonidan lizing shartnomasi shartlariga muvofiq, lizing obyektini sug'urtalashga to'langan sug'urta to'lovlari ham kiritilishi yoki uni quyidagi formula bilan izohlash mumkin:

$$LT = AA + KF + VX + QH + ST$$

bu yerda:

LT – jami lizing to'lovlari;

AA – lizing beruvchiga to'lash uchun hisoblanadigan amortizatsiya ajratmalari;

KF – kredit mablag'lari uchun to'lanadigan foizlar yoki lizing stavkasi;

VX – lizing beruvchiga lizing obyektini sotish bilan bog'liq vositachilik xarajatlari;

QH – lizing beruvchiga lizing obyektini etkazib berish bo'yicha qilingan, qo'shimcha xarajatlar;

ST – sug'urta to'lovlari.

Lizing to'lovlarida qo'llanilayotgan hisoblash usuliga qarab quyidagilarni ajratish mumkin:

- lizingga beriladigan uskuna qiymatidan amortizatsiya ajratmalari, lizing uchun foiz, qo'shimcha takdim etilgan xizmatlar uchun to'lovlar va lizing beruvchiga har bir davrning ohirida to'lanishi lozim bo'lgan komission haqdan iborat bo'lgan to'lovlar;

- kelishuv imzolangan paytda mol-mulkni lizingga oluvchi dastavval lizingga beruvchiga belgilangan miqdorda bo'nak (depozit) taqdim etgan holatlarda, uskuna ishlatilish uchun qabul qilinganligi to'g'risida dalolatnoma imzolangandan keyin, lizing to'lovlarining umumiy summasini (bo'nak chegiriladi) muntazam badallar orqali to'lab borganda kuzatiladi;

- hisob-kitob kelishuvda qandaydir sabablarga ko'ra qandaydir belgilangan foizga asoslangan aniq bo'lmagan to'lovlar. O'zaro kelishuv bo'yicha lizingga olingan uskunada ishlab chiqarilgan mahsulot sotuvining hajmi, sotuvdan olingan foydaning summasi yoki lizing shartnomasining amal qilish muddatida o'zgartirilishi mumkin bo'lgan boshqa parametrlar asos qilib olinishi mumkin.

Davriylik bo'yicha to'lovlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- lizing kelishuviga ilova qilingan, kelishuv taraflari tomonidan kelishilgan jadval bo'yicha to'lanadigan davriy (har yilgi, har chorakdagi, har oydagi) to'lovlar;

- agar kelishuvda lizingga beruvchiga bo'nak to'lanishi nazarda tutilgan bo'lsa, bir vaqtda to'lanishi qo'llaniladigan to'lovlar;

- agar lizing kelishuvda bo'nak to'lovi nazarda tutilgan taqdirda, u davriy to'lovlar bilan murakkablashtirilgan bo'lishi mumkin.

Lizingga oluvchining moliyaviy holati va to'lov qobiliyatini inobatga olib, kelishuvda lizing to'lovlarining turli usullari belgilanishi mumkin va ularga muvofiq quyidagi to'lovlarni ajratish mumkin:

- teng ulushlar bilan;
- oshib boradigan miqdorlar bilan. Bu asosan lizingni boshlang'ich bosqichida foydalanuvchi tomonidan lizing to'lovini kamroq ulushlar bilan kiritish, keyinchalik esa, uskuna o'zlashtirilib borishi va unda ishlab chiqarilayotgan mahsulot sur'ati o'sib borishiga qarab ushbu ulushlarni oshirib borish qulayroq hisoblangan barqaror moliyaviy holatga ega bo'lmagan lizingga oluvchilar tomonidan qo'llaniladi;

- kamayib boradigan miqdorlar bilan (tezlashtirilgan to'lovlar).

Barqaror moliyaviy holatga ega bo'lgan lizingga oluvchilar tomonidan qo'llaniladi, bunda foydalanuvchi lizingning boshlanish davrida lizingga beruvchiga o'z qarzining asosiy qismini kiritishni afzalroq ko'radi.

Lizing to'lovining asosiy qismini amortizatsiya ajratmalari tashkil etadi. Amortizatsiya ajratmalari foydalanilayotgan lizing obyektining jismonan va ma'naviy eskirishi natijasida yo'qotilgan qiymatni qoplovchi asosiy manba hisoblanadi. Amaliyotda amortizatsiya ajratmalari summasi quyidagicha hisoblanadi:

$$AA = \frac{BQ \cdot H}{100} T$$

bu yerda:

BQ – lizing obyektining balans qiymati;

N – amortizatsiya ajratmalari normasi (eskirish koeffitsiyenti);

T – lizing shartnomasi muddati.

Lizing stavkasi lizing beruvchi tomonidan ijaraga olingan mulkdan foydalanganligi uchun to'lanadigan haq bo'lib, u lizing beruvchining daromadi hisoblanadi. Lizing stavkasining mazmuni qarzgga olingan mablag'lar (sudalar) uchun to'lanadigan foizlar bilan bir xildir. Shu sababli uning summasi foydalanilgan kredit uchun foiz hisoblash tartibiga monand ravishda aniqlanadi:

$$KF = \frac{KM \cdot \Phi C}{100}$$

bu yerda:

KM – kredit hajmi;

FS – foiz stavkasi darajasi.

Ma'lumki, lizing beruvchi lizing kompaniyalari yoki banklar lizing obyektni sotib olish bilan bog'liq marketing, transport va xodimlarga ish xaqi to'lash kabi xarajatlarni amalga oshiradi. Ushbu xarajatlar vositachilik xarajatlari bo'lib, u lizing to'lovlarining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu xarajatlar lizing beruvchiga lizing oluvchi tomonidan to'lanadigan xizmat ko'rsatish mukofoti xam deyiladi. Vositachilik xarajatlarning miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$VX = \frac{KM \cdot BC}{100}$$

bu yerda:

KM – kredit hajmi;

VS – vositachilik xarajatlari stavkasi. U umumiy vositachilik xarajatlari summasini to'lov davriga bo'lib topiladi.

Bundan tashkari, lizing beruvchi lizing obyektni saqlash, uni lizing oluvchiga etkazib berish, o'rnatish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xodimlarni o'rgatish va turli maslahatlar berish kabi qo'shimcha xarajatlar kiladi. Ko'shimcha xarajatlar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

$$QX = SX + KX + RX + BX$$

bu yerda:

SX – xizmat safari xarajatlari;

KX – ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha xarajatlar;

R – reklama xarajatlari;

BX – boshqa xarajatlar.

Bugungi kun amaldagi me'yoriy xujjatlarga asosan, lizing oluvchi lizing to'lovlarini amalga oshirayotganida uning amortizatsiya ajratmalariga, foizlarga, vositachilik va qo'shimcha to'lovlarga alohida ajratib ko'rsatgan holdagi yoyilmasini ilova qilishi shart. Lizing to'lovlari kelib tushganidan keyin, bank uning yoyilmasiga mos ravishda buxgalterlik o'tkazmalarini amalga oshiradi: amortizatsiya ajratmalari lizing hisobi yuritiladigan ssuda hisobvarag'ining kreditiga o'tkazish

orqali kreditni to'lashga yo'naltiriladi, lizing uchun foiz, vositachilik haqi va boshqa to'lovlar bank daromadiga qo'shiladi.

Bu yerda shuni qayd etib o'tish kerakki, lizing to'lovlari lizing shartnomalaridagi kelishuvlarga muvofiq, har bir ayrim holatlar bo'yicha turlicha hisoblanishi mumkin. Masalan, ayrim hollarda lizing oluvchiga imtiyozli davr belgilanishi, ba'zi hollarda lizing to'lovini kechiktirib to'lashga kelishiladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa lizing to'lovlari lizing oluvchi tomonidan tomonlar kelishuviga muvofiq tuzilgan va lizing shartnomasining ajralmas qismi bo'lgan jadvalga muvofiq amalga oshiriladi. Lizing to'lovlarining shakli lizingga olingan uskunada ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sotilishidan kelib tushgan pul mablag'laridan amalga oshirilishi va takomillashtirilishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda lizing to'lovlarini hisoblashda pul mablag'larining oqimi (PMO) usulidan ham foydalanib kelinmokda. Koeffitsientlar usuliga muvofiq bo'lish bilan bir qatorda, tarkibiy qismlar (yuqorida keltirilgan dastlabki usul) usuliga muvofiq bo'lgan hamda lizing kompaniyalari o'zlarining xarajatlarini qoplash uchun lizing to'lovlaridan tushgan pul mablag'lari etarli ekanligini aniqlash uchun albatta qo'shimcha hisob-kitoblarni amalga oshirishlari lozim. Xalqaro Moliya Korporatsiyasining lizingni rivojlantirish bo'yicha iqtisodchisi Veronika Shtelmax avvalambor, lizing kompaniyasining pul oqimlariga asoslanishni taklif etadi. Bunda lizing shartnomasining muayyan davrida lizing kompaniyasining xarajatlari va lizing kompaniyasi tomonidan qo'shib beriladigan komission haqi hisobga olinadi, xolos. Lizing kompaniyasining lizingga taalluqli bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlar va xarajatlari hisobga olinmaydi.

Biroq PMO usulining tarkibiy qismlar usulidan farqlari mavjud. Nihoyat kredit bo'yicha foizlar kreditlash davri bo'yicha uning o'rta qismi bo'yicha emas, balki ssuda qarzining qoldig'i bo'yicha hisoblanishi lozimligi e'tirof etiladi.

V.Shtelmax lizing to'lovining asosiy tarkibiy qismi deb, bitimni amalga oshirish uchun olingan bank krediti bo'yicha to'lovlarni oladi,

moliyalashtirishning kredit so'mmasi lizingga beriladigan mol-mulkning qiymatiga teng degan fikrlarni ilgari surgan. Bu barchamizga ma'lum bo'lgan kreditni qoplash jadvali, ya'ni asosiy qarz qismini qoplaydigan to'lovlar va qoplanmagan qismi bo'yicha foizlardan iborat bo'lgan teng miqdordagi to'lovlardir. Bunday jadvalni hisoblash uchun qo'yidagi formulani qo'llaymiz:

$$g = [1 - 1 : (1 + r)^n]$$

bu yerda:

g – vaqt davri bo'yicha birlik ulushi kurinishidagi kredit stavkasi (vaqtning barcha davrlari uchun bir xil),

n – to'lovlar miqdori.

Lizing amaliyotida yuqorida keltirilgan lizing to'lovlarini hisoblash usullarini o'zaro taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu usullarni o'zaro taqqoslash uchun avvalo, lizing to'lovlarining xajmini davrlar bo'yicha solishtirma holatga keltirish kerak. Lizing to'lovlarining hajmi korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ushbu kriteriyning qanchalik ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, korxona tomonidan usullarning noto'g'ri tanlanishi uning to'lovga qobiliyatligining pasayishiga olib keladi.

15.1-jadval

Turli usullar yordamida hisoblangan lizing to'lovlari miqdorining taqqoslama tahlili, ming so'm

To'lovlar tartib raqami	Lizing to'lovlari hisoblangan usullar		
	Tashkil etuvchilar	PMO	Koeffitsientlar
1	12851,282	38217,84	13187,86
2	12851,282	37822,54	13187,86
3	12851,282	37428,20	13187,86
4	12851,282	37033,12	13187,86
5	12851,282	1237,82	13187,86

6	12851,282	990,02	13187,86
7	12851,282	742,22	13187,86
8	12851,282	495,60	13187,86
9	12851,282	247,80	13187,86
10	12851,282	-	13187,86
11	12851,282	-	13187,86
12	12851,282	-	13187,86
Jami	154215,38	154215,38	154245,32

Bu esa lizing shartnomasining ikkala tomon uchun ham salbiy holatni keltirib chiqaradi. Quyida keltirilgan 15.1-jadvalda oldindan ma'lum bo'lgan bir xil ma'lumotlarga asoslanib turli xil usullar yordamida hisoblangan lizing to'lovlarining miqdori ko'rsatilgan.

PMO va tashkil etuvchilar usuli to'lovni amalga oshirish vaqtiga qaramasdan o'z mohiyatini o'zgartirmaydi. Bulardan farqli ravishda koeffitsiyentlar usuli agarda to'lov lizing muddatining oxirida emas, aksincha boshida (prenumerando annuiteti) amalga oshirilsa, formulaga ma'lum bir o'zgartirishlar kiritilishi talab etiladi.

Tashkil etuvchilar va koeffitsiyentlar usuli lizingga oluvchining zimmasiga bo'lgan to'lov og'irligini lizing shartnomasining butun muddati davomida teng taqsimlanishini ko'rsatib berdi. PMO usulida esa asosiy og'irlik lizing muddatining dastlabki oylariga to'g'ri keladi.

Lizing to'lovlarini hisoblashning ushbu sxemasi ko'p yillik ish faoliyatiga ega bo'lgan, barqaror korxonalar tomonidan qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki bunday korxonalarning pul mablag'lari oqimi asosan boshqa manbalardan akkumulyatsiyalanadi (jamlanadi) hamda ushbu oqimning asosiy bo'lmagan qismini tashkil etadi. Ushbu usulni teskari holatda, ya'ni pul mablag'lari oqimi to'liq shakllantirilmagan yoki lizing obyekti pul mablag'lari oqimining katta qismini ta'minlagan korxonalarda qo'llanilsa mijozning to'lovga qobiliyatsizligi xavfi paydo bo'ladi.

Qo'yidagi keltirilgan 15.2-jadvalda har bir metodning afzalliklari va kamchiliklari hamda dastlabki belgilari ifodalangan bo'lib, ular orkali lizingga oluvchilar o'z faoliyatlarida to'lovlarni qaysi usullar yordamida hisoblashlarini aniqlab olishlari mumkin.

Respublikamizda lizing to'lovlarini hisoblaganda bir qator o'ziga xos xususiyatlar e'tiborga olinadi.

Lizing to'lovlariga oid ta'rif O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 590-moddasida va "Lizing to'g'risida"gi Qonunning 22-moddasida bayon qilingan. Shularga asosan, lizing to'lovlarining umumiy yig'indisi lizing shartnomasiga asosan berilayotgan mulkning umumiy bahosi yoki shunga yaqin qiymat o'rni to'ldiruvchi so'mma, lizingga beruvchining ma'lum loyihaga asosan lizing obyektni xarid qilish uchun foydalanilayotgan kredit zaxiralari badaliga to'lanadigan so'mma va lizingga beruvchining vositachilik haqi, lizingga beruvchining shartnomada ko'zda tutilgan boshqa sarf-xarajatlari (lizing asosida ijaraga berilayotgan mulkka texnik xizmat ko'rsatish, xodimlarni o'qitish kabi xarajatlar)dan iborat.

15.2-jadval

Lizing to'lovlarini hisoblash usullarining qiyosiy tavsifnomasi

Tavsif noma	Usullar		
	Tashkil etuvchilar	PMO	Koeffitsientlar
Afzal-liklar	1. Yuqori darajadagi aniqlik. 2. Buxgalteriya hisobini yuritishning soddaligi. 3. Tarkibiy elementlarni hisoblashning turli usullarini birlashtirish imkoniyatining mavjudligi 4. To'lovlarni	1. Etarli darajadagi aniqlik. 2. Xarajatlarning paydo bo'lishi va ularni tulashtirish vaqtlari urtasida o'zlashlar mavjud emas. 3. Tarkibiy elementlarni hisoblashning turli usullarini birlashtirish imkoniyatining mavjudligi	1. Pulning vaqtinchalik qiymati e'tiborga olinadi. 2. Mexnat sig'imi darajasining pastligi

	davrlar bo'yicha ko'chirib o'tkazish usulining soddaligi		
Kamchi - liklar	1. Mexnat sig'imi darajasining yuqoriligi	1. Qo'shimcha soliq og'irligining yuzaga kelishi 2. Asosiy to'lovlar lizing muddatining boshlariga to'g'ri keladi	1. Buxgalteriya hisobini yuritishning murakkabligi. 2. Tashkil etuvchilar usuli bilan qayta hisoblash ishlarining amalga oshirilishi past darajadagi aniqlik
Qo'llaniladigan asosiy holatlar	1. Lizingga oluvchi lizing operatsiyalarini o'tkazish bo'yicha tajribaga ega emas. 2. Lizingga oluvchi yangi tashkil etilgan korxona. 3. Lizing obyektini pul mablag'lari oqimlarini shakllantiruvchi asosiy omil bo'lib hisoblanadi 4. Lizingga oluvchida soliqlarni Rejalashtirishning boshqa yo'llari mavjud bo'lmaydi.	1. Lizingga oluvchi lizing operatsiyalarini olib borish tajribasiga ega emas yoki tajribasi juda kam. 2. Lizingga oluvchi barkaror moliyaviy holatga ega. 3. Lizing obyektini o'rnatish va ishga tushirish lizingga oluvchining ishlab chiqarish jarayonini to'xtatmaydi. 4. Lizing kompaniyasi parallel ravishda bir qancha lizing shartnomasini amalga oshira oladi. 5. Lizing shartnomasining muddati bank tomonidan lizingga beruvchini moliyalashtirish uchun ajratiladigan kredit muddatiga mos keladi.	1. Lizingga oluvchi lizing operatsiyalarini olib borishda yuqori tajribaga ega. 2. To'lovlar lizing sxemasini amalda qo'llash samaradorligining dastlabki baholanishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. 3. Lizing obyektini pul mablag'lari oqimlarini shakllantiruvchi asosiy omil bo'lib hisoblanadi. 4. Lizingga oluvchi kuchli buxgalteriya hisobiga va soliqlarni rejalashtirishning rivojlangan tizimiga ega bo'ladi

Shartnomada lizing to'lovlari summasi, shuningdek ularni to'lash muddatlari aks ettiriladi. Odatda lizing to'lovlari bo'yicha hisob-kitob qilishda umumiy to'lov so'mmasi oldindan belgilangan to'lanmalardan

foydalaniladi. Bu hol lizing to'lovi amortizatsiya ajratmalari, olingan qarz mablag'lari uchun to'lanadigan foiz hamda lizing kelishuvi jarayonida ko'rsatiladigan xizmat haqini o'z ichiga oladi.

Ushbu holatlar, shuningdek, lizingga oluvchining loyiha bo'yicha sarflangan xarajatlarini hisob-kitob qilish orqali olib boriladigan lizing kompaniyasi marjasini aniqlash chog'ida ham e'tiborga olinadi.

Agar lizing shartnomasida lizing obyektini sotib olish holati ko'zda tutilgan bo'lsa, unda o'zaro tomonlar kelishuvi asosida mulkning qoldiq qiymatiga teng yoki teng bo'lmagan ulushlarda lizing to'lovlariga kiritilishi ham mumkin. Shu tarika lizingga oluvchi subyekt lizing obyektini sotib olishni hisobga olgan holda, lizing to'lovlarining umumiy so'mmasini kamaytirishi mumkin.

Demak, lizing to'lovlarini qay tariqa amalga oshirish usulini tanlashda lizingga oluvchining moliyaviy imkoniyati, loyihaning iqtisodiy samaradorligi, shuningdek, lizingga oluvchi faoliyat yuritayotgan tarmoqdagi va moliya bozoridagi holat e'tiborga olinishi lozim.

Tayanch so'z va iboralar *Lizing, moliyaviy lizing, operativ lizing, moliyaviy lizing, mulkiy munosabatlar, renting, xayring lizing obyekti, lizing subyekti, lizing oluvchi, lizing beruvchi. lizing to'lovlari summasi, milliy lizing, xalqaro lizing.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Lizing deganda nimani tushunasiz?
2. Moliyaviy lizingni o'ziga xos xususiyatlari.
3. Operativ lizingdan qanday holatlarda foydalaniladi?
4. Xalqaro amaliyotda lizingni qanday turlari mavjud?
5. "Lizing to'grisida"gi qonun qachon qabul qilingan?
6. Lizing to'lovlarini amalga oshirish tartibi.
7. Xalqaro moliyaviy lizingni iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi o'rni.

XVI BOB. INVESTITSİYALARNI LOYIHAVIY MOLIYALASHTIRISH

16.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni va mohiyati

Loyihaviy moliyalashtirish mazmunini o'rganishda ba'zi iqtisodchi-olimlarning fikr-mulohazalarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Rossiyalik iqtisodchi-olim I.Mazurning "Upravlenie proektami" kitobida: **"loyihaviy moliyalashtirish"** – bu investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida moliyaviy resurslarni kredit ko'inishida taqdim etishdir", deb ta'rif berilgan. Bu yerda, kredit qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz, cheklangan yoki to'liq regressli bo'lishi mumkin, deb yozilgan. D.Morozov asarlarida esa **"loyihaviy moliyalashtirish"** – bu loyihani turli shakllarda kreditlashdir, bunda kreditlarning qaytarilishi ta'minoti loyihadan keladigan daromadlardir", degan fikr ilgari surilgan. O'zbekistonlik iqtisodchi-olim D.G'ozibekovning mulohazalariga ko'ra, **"loyihaviy moliyalashtirish"** o'zining murakkab moliyaviy munosabatlari bilan (sindikatlashtirilgan kredit yoki qarz berishda ko'p tomonlarning qatnashishi) kreditorga moddiy kafolatlar berish, loyihalar evaziga ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xarid qilish bo'yicha uzoq muddatli shartnomalar asosida moliyalashtirishdir". Bundan tashqari, D.G'ozibekov asarlarida loyihaga kiritilgan qarz mablag'larining qoplanishi manbai loyiha ishga tushganidan so'ng olinadigan daromadlar hisoblanishi ta'kidlab o'tilgan.

Haqiqatdan ham investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish – moliyalashtirishning eng taraqqiy etgan zamonaviy shakllaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shu bois ham u boy mazmunga ega. Aytish joizki, loyihaviy moliyalashtirish – loyiha bo'yicha asosiy vositalarni sotib olishni, tashkil etishni yoki qurilishni moliyalashtirish bo'lib, unda kreditor asosan quyidagilarga e'tibor beradi:

- kreditni qaytarish manbasi sifatida, loyihani tatbiq etish natijasi bo'yicha olinadigan sof pul oqimiga (mablag'larning qaytish darajasiga);

- loyihani moliyalashtirish uchun berilgan kreditning xavfsiz qaytishini ta'minlaydigan manbasiga, ya'ni mijozning qobiliyatiga garov, kafolat va boshqa ta'minotlarga". Loyihaviy moliyalashtirish mazmuni O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining yo'riqnomalarida quyidagicha izohlanadi: "**loyihaviy moliyalashtirish** – bu bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo'lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish obyektlarining normal ishlashi uchun qurilish, qayta ta'mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo'naltiriladi".

Loyihani amalga oshirish orqali ko'rilgan qo'shimcha daromad kreditni qaytarishning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi. Agarda loyihani amalga oshirish orqali qo'shimcha daromad olinmasa yoki loyiha bo'yicha ishlab chiqarishni modernizatsiyalash orqali iqtisodga erishilmasa, bunday moliyalashtirishni loyihaviy moliyalashtirish deb bo'lmadi, u biznes-reja asosida amalga oshiriladigan moliyalashtirish hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish – bu regressiz (talab, huquq) yoki qarzdorga bo'lgan kreditning chegaralangan regressida yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun maqsadli kreditlash bo'lib, bunda qarz oluvchining to'lov majburiyatlarini ta'minoti sifatida, investitsiya faoliyati davomida to'plangan (investitsiya loyahasiga aloqador aktivlar ham kiradi) pul mablag'lari hisoblanadi. Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbai bo'lib, loyihani amalga oshirish natijasida olingan daromad (foйда) hisoblanadi.

Tijorat yoki investitsiya kreditida esa kreditning qaytarish manbasi bo'lib, qarzdorning umumiy faoliyatidan olgan doromadi bo'lishi mumkin. Kreditni qaytarishning asosiy manbai loyihani hayotga tatbiq

etishdan olingan sof foyda va pul oqimlari hisoblanadi. Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir sof ta'minotning o'zi bo'lmaydi. Ammo bu loyihaviy moliyalashtirishda kredit bo'yicha ta'minot talab etilmaydi, degani emas. Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir garovning bo'lmashligi loyihalarni yirik miqdorda mablag' jalb etishi kerakli kafolat yoki garovni yig'ish imkoniyatini bermaydi. Loyihaviy moliyalashtirish – bu bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo'lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish obyektlarining normal ishlashi uchun qurilish, qayta ta'mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo'naltiriladi deb e'tirof etilgan.

Umuman olganda, loyihaviy moliyalashtirish – bu investitsiya loyihalarini kreditlashtirishning bir turi bo'lib, kreditor bu loyihani amalga oshirish bilan bog'liq risklarni qisman yoki to'liq o'z zimmasiga oladi. Agar banklarning oddiy kredit operatsiyalarida, eng avvalo, qarzdorning kreditga qobiliyatligini o'rganishga, uning moliyaviy va iqtisodiy holatini, barqarorligini, shuningdek, garov sifatida foydalanadigan mol-mulklarni baholashga asosiy ahamiyat berilsa, loyihaviy moliyalashtirishda esa loyihaviy tahlilga asosiy e'tibor qaratiladi. Xullas, loyihaviy moliyalashtirish – bu yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda bir qancha bank resurslarining birlashishi va risklarning loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishini anglatadi. Loyihaviy moliyalashtirishda investitsion loyihalarning ko'plab xususiyatlari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- qiymati yuqori bo'ladi;
- loyiha ishtirokchilarini ko'pligi;
- ko'pincha risklarni barcha turlari uchraydi (tizimli va tizimsiz);
- kapital talabi – bu kabi loyihalar moliyaviy mablag'larga bo'lgan talab juda katta bo'lib, unga aralash moliyalashtirish usullaridan foydalaniladi;

- loyihalashtirish va qurilish ishlariga mehnat talabi katta bo'ladi;
- ishga tushish muddati 5 – 7 yil va undan uzoq muddatlarda beriladi;

- loyiha ishga tushadigan joylarini ajratilishi va shu sababli infratuzilmani rivojlantirish maqsadida qo'shimcha xarajatlarning kiritilishi;

- davlat yoki mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy holatiga ta'siri.

Yirik loyihalarning o'ziga xos xususiyatlaridan quyidagi bir qator omillarni hisobga olish kerak bo'ladi:

- loyihaning faoliyatini sifatli tekshirib turish maqsadida uni har xil bo'limlarga bo'lib o'rganishni;

- loyiha amalga oshirilayotgan mintaqaning ijtimoiy - iqtisodiy holatini to'liq tahlildan o'tkazishni;

- loyihaning fazalarini mustaqil ravishda ishlab chiqishni;

- rejani loyihalashtirish davomida doimiy yangilanishlarni tatbiq etib borishni;

- loyihaning fazalaridagi ehtimoliy yo'qotishlar va risklarni boshqarish uchun tezkor rejalarini ham rejalashtirishni;

- loyihaning barcha rejalarini doimiy monitoring qilishni;

- yirik loyihalarni takrorlanmasligini hisobga olishni.

Ushbu omillar va ular bilan bog'liq risklarni ko'pligi yirik loyihalarni amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Risklarni ko'p bo'lishiga asosiy sabablardan yana biri bu loyihaning ishtirokchilarining ko'pligidir.

16.2. Loyihaviy moliyalashtirishning asosiy ishtirokchilari va ularning funktsiyalari, loyihaviy moliyalashtirish turlari

Investitsion faoliyatni tashkil etish va rivojlantirishda loyihaviy moliyalashtirish har bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Respublikada sog'lom raqobat muhitini yuzaga keltirishda loyihaviy moliyalashtirish katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham

tijorat banklarining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi mavqeining kuchayishi bevosita banklar faoliyatining samaradorligini oshirish zaruriyatini kuchaytirishga olib keladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida loyihaviy moliyalashtirish investitsiyalarni moliyalashtirishning taraqqiy etgan zamonaviy usullaridan biri bo'lib qolmoqda.

16.1-jadval

**Loyihaviy moliyalashtirishda qatnashishi mumkin bo'lgan
ishtirokchilar**

Ishtirokchilar	Loyihadagi roli
Loyiha xomiyolari, ta'sischi	Loyiha natijalariga bevosita qiziquvchi kompaniyalar va jismoniy shaxslar. Ular loyihani oldinga so'rishadi, turli masalalarni kelishishadi, tegishli ruxsat(noma)lar olishadi.
Etkazib beruvchi va pudratchilar	Berilgan loyiha bilan bog'liq bo'lgan tovarlar va xizmatlarni etkazib berish shartnoma majburiyatlariga egalik qiluvchi kompaniyalar.
Xaridorlar	Ko'pchilik loyihalarda mahsulot ma'lum davrda ochiq bozorlarga olib chiqilmaydi. Bunday hollarda loyiha kompaniyasi alohida xaridor yoki ularning guruhi bilan muayyan miqdordagi mahsulotni sotib olish bo'yicha oldindan uzoq muddatli shartnomalar tuzishgan bo'ladi.
Loyiha amalga oshirilayotgan mamlakat hukumati	Zaruriy ruxsat beruvchi hujjatlarni berish, xaridlarni amalga oshirish, loyihada aksioner, homiy sifatida ishtirok etish, muayyan kafolatlar taqdim etish.
Loyiha boshqaruvchisi	Loyihaning amalga oshirilishiga javob beruvchi menejerlar komandasi, loyihaviy moliyalashtirish bo'yicha bitmning bosh bo'g'ini.
Qarz hisobiga moliyalashtiruvchilar	Loyiha kompaniyasiga resurslarni kelishilgan muddatga va oldindan kelishilgan shartlar asosida qarzga taqdim etuvchi tuzilmalar.
Konsultant va maslahatchilar	Loyihani amalga oshirishning turli aspektlarida moslashuvchanlikni ta'minlaydigan maslahatlar beruvchi ixtisoslashtirilgan kompaniyalar va jismoniy shaxslar.

Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishda qatnashish imkoniyatiga ega bo'lgan tijorat banklari va boshqa moliyaviy institutlar turli mablag'lar egalarining loyihani amalga oshirishdagi vazifalarini bilishga da'vat etadi, shu sababli loyihaga mablag'larni samarali birlashtirishga bevosita ko'mak beruvchi ishtirokchilarni yuqori natijalarga erishishini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi (16.1-jadval).

Loyihaviy moliyalashtirishning jahon amaliyotida turlicha usullari va manbalari mavjud bo'lib, har bir davlat o'z iqtisodiy va investitsion siyosati, bozor mexanizmining amal qilish darajasiga qarab, bu usullardan foydalanishi mumkin.

Amalda investitsiya loyihalarining uzoq muddatli bank kreditlarini loyihaviy moliyalashtirishning ayrim omillar va holatlardagi kichik bir shakli sifatida qaraladi. Bunga quyidagi omillar sabab bo'ladi. Birinchidan, tijorat banklarining nuqtayi nazaridan loyihaviy moliyalashtirish doirasidagi kredit operatsiyalari yuqori riskli operatsiya hisoblanadi. Loyihaviy moliyalashtirish tizimida bank qarzdorga regress huquqsiz kredit beradi. Kreditni qaytarish va foizini to'lash manbasi bo'lib, investitsiya loyihasini amalga oshirishdan oladigan daromad hisoblanadi. Tijorat banklari risklarni qabul qilganligi uchun mukofot tariqasida yuqori foiz oladi. Shu tariqa bank yuqori riskni sug'urta qiladi. Ikkinchidan, loyihaviy moliyalashtirishda asosiy e'tibor investitsiya loyihalarining risklarini baholashga va uni pasaytirishga qaratiladi. Bunday holda asosiy rolni etakchi bank o'ynaydi, u o'zining xodimlari bilan va maslahatchilarni jalb etgan holda investitsiya loyihasining samaradorligini, pul oqimi dinamikasini, mahsulot sotish istiqbolini, loyiha risklarini baholaydi. Loyihaviy tahlil loyihaviy moliyalashtirishda eng asosiy ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Uchinchidan, loyihani amalga oshirishda quyidagi ko'pgina ishtirokchilarning qatnashishi ko'zda tutiladi:

- loyiha tashabbuskori;
- loyiha kompaniyasi;

- maslahatchilar;
- pudratchilar (bosh pudratchi, subpudratchi);
- uskunani etkazib beruvchilar;
- sug'urta kompaniyalari va kafolatchi banklar;
- kreditorlar (banklar) va h.k.

Loyiha kompaniyalarining mavjudligi, uning asosiy belgilaridan biri loyihaviy moliyalashtirish bo'lib hisoblanadi. Loyiha kompaniyalari loyihani amalga oshirish sharoitida loyiha homiylari tomonidan tashkil etiladi. Agar oddiy kredit operatsiyalarida bank qarzdorning oldingi davrdagi moliyaviy faoliyatining natijalari bilan qiziqsa, investitsiya loyihasini hayotga tatbiq etishda esa bank asosiy e'tiborni loyihani samaradorligini baholashga va loyiha kompaniyasining faoliyatini ta'minlovchi kafolat masalalariga e'tibor beradi. Olingan kredit ta'sisчилarning balansida emas, balki loyiha kompaniyasining balansida o'z aksini topadi. Bu usul "balansdan tashqari" ("of balance sheet") deb nomlanadi. To'rtinchidan, loyihaviy moliyalashtirishda kreditor asosiy e'tiborni, shuningdek, loyihani amalga oshirish jarayonining nazoratiga qaratadi. Ko'p hollarda, bu funktsiya kreditorlar tomonidan amalga oshirilsa, ayrim hollarda, bunga maxsus kompaniyalar taklif etiladi. Maxsus kompaniya qarzdor bilan tuzilgan shartnoma asosida loyihani amalga oshirish jarayoni ustidan doimiy nazorat olib boradi, qarzdor o'z navbatida bu kompaniyaga bajarilgan ishlar xususida davriy hisobot berib turadi. Beshinchidan, loyihaviy moliyalashtirish bozorida banklar turlicha vazifalarni bajaruvchilar sifatida ishtirok etishi mumkin: bank-kreditor sifatida; kafolatchi sifatida; moliyaviy maslahatchi sifatida; lizing institut sifatida va h.k. Oltinchidan, qarzdor uchun loyihaviy moliyalashtirish doirasida olingan mablag' o'z afzalliklari bilan bir qatorda oddiy kreditga nisbatan qimmatga ham tushushi mumkin. U quyidagilar bilan asoslanadi:

- yuqori risk sababli kredit bo'yicha foiz ham yuqori bo'ladi, shuningdek, ortiqcha komission xarajatlar (loyihani baholash uchun,

moliyalashtirishni tashkil etish uchun, monitoring uchun komissiya haqlari) mavjudligi;

- loyiha oldi ishlari bo'yicha xarajatlarning ko'pligi;
- to'liq ishlab chiqilgan loyiha oldi hujjatlarisiz bank moliyalashtirish arizasini ko'rib chiqmasligi;
- qarzdor faoliyati ustidan bank tomonidan qattiq nazoratni o'rnatilganligi.

Shuning uchun ham, ko'p hollarda, qarzdor investitsiyalarni moliyalashtirishning oddiy an'anaviy shaklidan foydalanishni lozim ko'radi.

Loyihaviy moliyalashtirishning moliyaviy sxemalarini ikkita turga ajratish mumkin:

- parallel moliyalashtirish;
- bosqichma – bosqich moliyalashtirish;

Birinchi tur moliyalashtirish amaliyotda "Hamkorlikda (qo'shma) moliyalashtirish" deb ham ataladi, bunda yuqori ahamiyatga ega bo'lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun bir nechta kredit muassasalari qarz mablag'lari ajratadi. Bosqichma – bosqich moliyalashtirishda esa yuqori nufuzga ega bo'lgan bankning qatnashishi zarurligini talab qiladi. Parallel moliyalashtirishning quyidagi afzalliklari mavjud, ya'ni loyihaviy moliyalashtirishning parallel moliyalashtirish shakli banklarga bir tomondan me'yorlarga amal qilgan holda kredit berish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan kredit risklarini pasaytiradi. Ko'p hollarda, loyihani moliyalashtirish tashabbuskori sifatida nufuzga ega bo'lgan tijorat bankining yoki xalqaro moliya institutlarining ishtirok etishi qarzdorning o'z vaqtida kreditni qaytarishiga qo'shimcha kafolat beradi. Kredit shartnomasiga qilingan qo'shimchalarda agar qarzdor moliyalashtirishda ishtirok etayotgan biror kreditor oldidagi to'lov majburiyatini bajarmasa bosh kreditor kreditni muddatidan oldin undirib olish huquqiga ega bo'ladi.

Investitsiya loyihalarini hamkorlikda (qo'shma) moliyalashtirishning quyidagi ko'rinishlari (shakllari) mavjud, ya'ni hamkorlikda moliyalashtirishning ikki shakli ko'p qo'llaniladi:

- mustaqil parallel moliyalashtirish, bunda har bir bank qarz oluvchi bilan kredit shartnomasi tuzadi va investitsiya loyihasida o'ziga tegishli bo'lgan qismini moliyalashtiradi (subloyiha);

- ko'pchilik bo'lib hamkorlikda moliyalashtirish, bunda barcha kreditorlar to'planib bitta sindikatga birlashadilar, yagona kredit shartnomasi tuziladi va kredit shartnomasini tayyorlash va imzolashni bank-menedjer amalga oshiradi. Keyingi bosqichda kredit shartnomasini amalga oshirish ustidan nazoratni (ayrim hollarda investitsiya loyihasini umuman amalga oshirishni) hamda zarur hisob-kitob operatsiyalarini sindikat tarkibidagi maxsus bank-agent ma'lum miqdordagi komission haq e'vaziga amalga oshiradi.

Investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich moliyalashtirishning o'ziga xos xususiyati, asosan, birinchi sinf toifasidagi banklarda investitsiya loyihalarining ekspertizasi bo'yicha tajribali mutaxassislarning mavjudligi, bank olamida yuqori nufuzga egaligi tufayli loyihalarni kreditlashtirish bo'yicha ko'plab arizalar kelib tushadi. Biroq, yirik banklar ham har doim bu loyihalarni ularning balansiga salbiy ta'sir etishi mumkinligi yoki boshqa sabablar oqibatida moliyalashtira olmaydi. Shuning uchun, ko'p hollarda, bu banklar loyihani kreditlashtirishning tashabbuskori sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Investitsiya loyihasini samaradorligini baholagani va kredit shartnomasini ishlab chiqqani uchun tashabbuskor bank komission haq oladi. Kredit berilgandan so'ng tashabbuskor bank shartnoma bo'yicha qarzdorga nisbatan o'z talabini boshqa kreditorga beradi.

Loyihaviy moliyalashtirishda quyidagi ishlarni bajarish o'ta muhimdir. Boshqacha ifodalaganda, loyihaviy moliyalashtirishning bosqichlari quyidagicha:

Birinchi bosqich – loyihaning texnik tahlili. Bu bosqichda quyidagi savolga javob berish zarur: loyiha o'zining boshlang'ich smeta

...iga mos holda amalga oshirilmoqdam? Loyihaviy ishtirishda qarzdorlar tajribali ekspert-injenerlarning (bu ko'pincha savollarda maxsus savollarda tavsiyalar beruvchi mustaqil maslahatchilar) tavsiyasiga amal qiladi. Bunday ekspertlarning xulosasi texnik hisobot shaklida tavsiya etilishi va quyidagi holatlarni o'zida qamrab olishi mumkin: zarur investitsiya miqdorini; kelgusidagi zarur investitsiyalarni (ko'zda tutilmagan xarajatlarni va favqulotdagi zararlarni qo'shgan holda); loyihaning qaytimi uchun zarur vaqt; zararsizlik nuqtasi; elektr energiya, suv va boshqa xarajatlar qiymati; loyihada ishlash uchun xodimlarni o'qitish imkoniyati; loyiha mahsulotini sotish bozorining mavjudligi.

Ikkinchi bosqich – bu iqtisodiy va moliyaviy tahlil. Loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy tahlili jarayonida loyiha barcha olingan kreditlar bo'yicha o'z vaqtida hisob kitoblar uchun etarlicha foydaga ega bo'ladimi? degan savolga javob olish zarurdir.

Loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning asosi bo'lib sof pul oqimini tahlili hisoblanadi. Sof pul oqimi o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi: loyiha egalarning aksioner kapitaliga dastlabki investitsiya qo'yilmalarini va kreditorlarning qarz mablag'larini; olingan foydani; sarf xarajatlarni.

Kreditorlar loyihaning iqtisodiy sezgirligini jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan sof qoplash koeffitsiyenti (NPV Coerage Ratio) va umumiy qoplash koeffitsiyenti (Annual Coerage Ratio) kabi ko'rsatkichlar orqali aniqlashlari mumkin.

Loyihalarni moliyalashtirishning uchinchi va to'rtinchi bosqichlarida homiylarni faoliyatini, risklarni va ularni taqsimlanishini tahlil etadi. Bu bosqichda kreditorlar rahbarlarning faoliyatini va ularning imidjini, loyiha ishtirokchilari uchun risklarning to'g'ri taqsimotini o'rganadi.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalarini izlab topish va ularni moliyalashga jalb qilish hozirgi vaqtda investitsiya faoliyatidagi eng asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Bozor

iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasida moliyalashtirish manbalarining tanqisligi vujudga keldi. Bunda investitsion faoliyatni asta sekin nodavlat sektoriga o'tib borishi, xususiylar, jamoa, qo'shma korxonalarning yaratilishi va rivojlantirilishi ham investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining tasnifiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Hozirda korxonalarni investitsion faoliyatini moliyaviy ta'minlash manbalarini tobora rang-barang bo'lib borishi uchun zamin yaratilgan.

Davlatning investitsion resurslariga turli soliqlar va majburiy yig'implardan tashkil topgan solikli daromadlari soliqsiz daromadlarining bir qismi, xususiylar investitsion resurslarga iqtisodiyotning turli sohalarida faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarining turli fondlarda jamlangan mablag'lari va jismoniy shaxslarning mablag'lari kiradi. Xorijiy investitsion resurslarga chet el davlatlari, korxolari, xalqaro moliyaviy institutlar mablag'lari kiradi. Ularning barchasi investitsion faoliyatni moliyaviy ta'minlash manbalari bo'lib hisoblanadi.

16.1-rasm

Investitsiya loyihalarining moliyalashtirish manbalari tarkibi¹²¹

Guruhi	Turi	Manblarning guruhdagi tashkiliy tarkibi
Davlat mablag'lari (resurslari)	O'zlik	davlat byudjeti
		mahalliy byudjetlar
		byudjetdan tashqari fondlar
	Jalb qilingan	davlat kredit tizimi
		davlat sug'urta tizimi
Korxonalar mablag'lari (resurslari)	Qarz	davlat qarzdorligi (davlat zaamlari, tashqi qarzlar, xorijiy kreditlar va boshqa shu kabilar)
	O'zlik	korxonaning o'z investitsion resurslari
Korxonalar mablag'lari (resurslari)	Jalb qilingan	badallar, hayriyalar, aksiyalar chiqarish,
		aksiyalarning qo'shimcha emissiyasi

¹²¹ Ergasheva Sh., Uzoqov A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: "Iqtisod-moliya", 2008 yil.

		rezidentlar-investitsiya kompaniyalari investitsiya resurslari, jumladan, payli investitsion fondlar
		rezidentlar-sug'urta kompaniyalari investitsiya resurslari
		rezidentlar-nodavlat nafaqa fondlari investitsiya resurslari
	Qarz	bank va tijorat kreditlari hamda byudjet kreditlari va maqsadli kreditlar
		chet ellik investorlar investitsiya resurslari, jumladan, tijorat banklari, xalqaro moliyaviy institutlar, institutsional investorlar, xorijiy korxonalar

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish ishlab chiqarishni tashkil etish jihatlarini o'zgartirib, iqtisodiy rivojlanishni xorijiy investitsiyani jalb etish orqali olib boradi. Bunday moliyalashtirish mulkchilikning turli shakllariga mansub xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini yanada samarali bo'lishiga yordamlashadi, xo'jalik amaliyotida asta-sekin bosqichma-bosqich iqtisodiy o'sishni kengaytirishga, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatini oshiradi, takror ishlab chiqarishni har tomonlama jadallashtirishga imkon beradi, xususiyl sektorini investitsiyalash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

16.3. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishni tashkil etish

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida o'tgan asrning 80-yillarining boshida loyihaviy moliyalashtirish usullari turli xil moliyaviy operatsiyalarni bajarishda foydalanishi orqali loyiha tashabbuschilariga qarz to'lovlariga bo'lgan xarajatlarni kamaytirishga va moliya-kredit institutlarining yordamidan foylanishga imkoniyat yaratgan edi.

Dastlab, loyihaviy moliyalashtirish Amerika, Kanada, Germaniya va Yaponiya banklari o'rtasida bo'lib olingan bo'lsada, hozirda

Shimoliy dengizda neft va gaz qazib olishning keskin rivojlanishi natijasida ular qatoriga Buyuk Britaniya tijorat banklari ham qo'shildi. Keyinchalik Frantsiya, Shveysariya, Gollandiya, Belgiya, Italiya va boshqa mamlakatlar banklari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorining faol ishtirokchisi sifatida maydonga chiqqan boshladi.

Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari loyihaviy moliyalashtirish shakllariga katta talabni vujudga keltirdi, bu talab, eng avvalo, rivojlanayotgan bozorlarga tegishli edi. 1997-1998 yillardagi jahon moliyaviy inqiroziga qadar, loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida etakchilikni Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari egallashgan edi. 1996 yilda Gonkongda 19,3 mlrd. doll. qiymatdagi 36 ta investitsiya loyihasi, Indoneziyada 14,1 mlrd. doll. qiymatdagi 72 ta loyiha, Taylandda 9,4 mlrd. doll. qiymatdagi 31 ta loyiha amalga oshirilgan edi. 1996 yilda Osiyo davlatlarida jami 86,2 mlrd. doll. qiymatdagi 400 ta investitsiya loyihasi moliyalashtirilgan. Bu ko'rsatkich Amerika va Yevropa kontingentlari mamlakatlarinikiga qaraganda ko'pdir¹²².

Aytish joizki, Osiyo davlatlari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida birinchilikni yo'qotishdi va etakchilikni yana AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlari egallashdi. Biroq, oxirgi yillarda Osiyo va Sharqiy Yevropa davlatlari inqiroz zarbalaridan o'zini o'nglab olgach, yana xorijiy investitsiyalarni jalb qilish evaziga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlashga harakat qilishmoqda. Bunday davlatlar qatoriga, eng avvalo, Xitoy, Indoneziya, Fillipin, Malayziya kabi Osiyo davlatlarini va Sharqiy Yevropa davlatlarini kiritishimiz mumkin. Bu davlatlarda investitsiyalash sur'atlari oxirgi 2-3 yil ichida ancha sezilarli bo'lib bormoqda.

Loyihaviy moliyalashtirishning turli shakl va sxemalari asosida amalga oshirilgan yirik loyihalarga misol qilib loyihaviy moliyalashtirishning "sof" namunasi bo'lgan Buyuk Britaniyani Yevropa kontingenti bilan bilashtiruvchi "Evrotunnel" loyihasini keltirishimiz mumkin. Mazkur loyiha davlat organlari va xalqaro

¹²² www.ziyounet.uz ma'lumotlari asosida

tashkilotlar ishtirokisiz xususiy sektor investitsiyalari asosida amalga oshirilgan. Loyihani moliyalashtirishning umumiy qiymati 7 mlrd. funt sterlingni tashkil etib, loyihada 15 davlatdan 198 ta bank ishtirok etgan¹²³.

Hozirda loyihaviy moliyalashtirishning globallashuv xususiyatini hisobga olgan holda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) va Jahon banki (JB) tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarda tabiiy boyliklarni qayta ishlash bilan bog'liq yirik investitsiya loyihalarini, shuningdek, kapital taqchilligi mavjud bo'lgan Sharqiy Yevropa mamlakatlarida qator loyihalarni moliyalashtirish uchun keng foydalanib kelinmoqda.

Yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida sindikatli kreditlash shaklidan keng foydalaniladi. Bunda kredit operatsiyalarini tashkil etish jarayonida bank birinchi o'ringa qarz oluvchining kredit tarixini o'rganishga, uning iqtisodiy, moliyaviy ahvoriga va ta'minot turlari, garovga berilayotgan mulkni baholashga diqqat e'tiborini qaratga, loyihaviy moliyalashtirishda esa asosiy e'tibor loyiha tahliliga qaratiladi. Loyihaviy tahlilning asosiy obyekti, bu loyihaviy xujjatlar (loyihani texnik-iqtisodiy asosi)dir. Loyihaviy taxlilning asosiy maqsadi – investitsion loyihani moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini aniqlab berish, investitsion loyihaning smeta xarajatlari va moliyalashtirish manbalarini aniq belgilash hamda rikslarni baholash va samarali boshqarishdir.

Texnik – tashkiliy, huquqiy, ekologik, tijorat iqtisodiy, moliyaviy yo'nalishlarini loyiha tahlilining asosiy yo'nalishlariga kiritishimiz mumkin. Dastlab yirik loyihalarni amalga oshirishda ko'pgina ishtirokchilar jalb qilingan bo'ladi. Jumladan:

- loyiha tashkilotchilari;
- tashkilotchilar ta'sis etgan loyihaviy kompaniya;
- kreditorlar (tijorat banklari, bank konsortsiumi);
- pudratchilar (bosh pudratchi, subpudratchilar);

¹²³ O'sha yerda.

- asbob-uskunalarni etkazib beruvchilar;
- sug'urta kompaniyalari;
- loyihaviy kompaniya chiqarayotgan aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchi institutsional investorlar;

- moliyaviy maslahatchilar;
- operator-kompaniyalar, obyektni ekspluatatsiya (ishlab chiqarish)ga kiritgandan so'ng, uning investitsion faoliyatini boshqaradi.

Investitsion loyihalarni baholashda loyihaning ishonchligini ta'minlovchi quyidagi mezonlardan foydalaniladi:

- texnik-iqtisodiy asoslanganlik va moliyaviy rejaning qoniqarliligi;
- loyiha tomonidan ishlatiladigan mahsulot va xom-ashyo manbalari va qiymatlarining kafolatlangiligi;

- loyihaning ma'qul narxlarda yoqilg'i bilan ta'minlanganligi;
- loyiha mahsulotlari va xizmatlarini sotish uchun bozorning mavjudligi va bozorgacha transport xarajatlari ma'qul narxlarda mavjudligi;

- qurilish materiallarini kutilgan narxlarda sotib olish mumkinligi;
- pudratchi, foydalanuvchi va boshqaruvchi personallar tajribali va ishonchligi;

- loyiha ishonchsiz texnologiyalarini o'z ichiga olmasligi;
- hamkorlar va manfaatdorlar tomonlar bilan shartnomaviy kelishuvlar tuzilgan, litsenziya va ruxsatnomalar olinganligi;

- valyuta rikslarining taqsimlanganligi;
- loyiha qo'shimcha ta'minoti sifatida qimmatli aktivlarga egaligi;
- etkazilayotgan resurs va aktivlarning tegishli sifatleri ta'minlanganligi;

- tegishli sug'urta to'lovlari qarab chiqilganligi;
- fors-major holatlari, to'xtab qolishlar xavfi (etkazib berishda, qurilishda va boshqalar) xarajatlarning o'sishi hisobga olingan va ularning taqsimlanganligi;

- loyihaning investorlarni qoniqtiruvchi ko'rsatkichlarga egaligi;
- foiz stavkalari va inflyatsiyaning haqiqiy olati hisobga olinganligi.

Haqiqiy investitsion loyiha har doim ham yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlarga mos kelavermaydi. Yuqoridagi mezonlar loyihaviy moliyalashtirishni muvaffaqiyatli kechishi uchun beshta asosiy tamoyillarni belgilab olishni taqozo etadi.

- investitsion loyihalarni hayotiyligi;
- loyihani amalga oshirishda tajribali, kuchli va vijdonli xamkorlarning ishtiroki ;
- loyiha barcha risklarining hisobi va taqsimoti;
- barcha huquqiy jihatlarini tartibga solib borish;
- loyihani amalga oshirishda sifatli biznes-rejaning mavjudligi va aniq muvofiqlashgan harakat rejalarini ishlab chiqish.

16.4. Investitsiya loyihalarini sindikatli kreditlash xususiyatlari

Hozirda kredit munosabatlari sohasida banklar faoliyatini birlashtirish zarurati tug'ilmoqda. Birlashmalarni tashkil etish maqsadlari xilma-xil, lekin ular bank operatsiyalari bo'yicha xatarlarni qisqartirgan holda katta ko'lamdagi tadbirlarni moliyalash bilan yoki bitta bank yolg'iz o'zi hal qila olmaydigan vazifalarni bajarish bilan bog'liq. Uzoq muddatga kredit berish bilan bog'liq xatarlar mana shunday birlashma ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanadi, bu esa a'zo banklarga o'zlarining likvid zaxiralarini ancha pastroq darajada saqlab turish imkonini beradi.

Bunday birlashmalarda kredit, kafolatlash yoki boshqa kredit-moliya operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish uchun tashkil etiladigan bank sindikatlari yoki boshqa bank birlashmalari alohida o'rin tutadi. Davlatning sindikatlashtirilgan kreditlarga ehtiyoji eng avvalo byudjet dasturlarini moliyalash zarurligi bilan, xalq xo'jaligining turli tarmoqlaridagi davlat korxonalarini modernizatsiyalash va texnika bilan qayta qurollantirishga mablag'larni investitsiyalash bilan bog'liqdir.

Firma va banklar sindikatlashtirilgan kredit hisobiga, qoida tariqasida, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan, shuningdek, investitsiyalash

sohasi bilan, energetika, ekologiya, xom - ashyo resurslarini qazib chiqarish, fan - texnika ishlanmalarini amaliyotga joriy etish va shu kabilar bilan bog'liq ehtiyojlarni moliyalashtiradilar.

Bank sektorini yanada isloh qilish va erkinlashtirishning davlat dasturlarida tijorat banklarining investitsiyalanadigan loyihalarini moliyalash, shu jumladan, xorijiy bank sarmoyasini jalb etgan holda moliyalash uchun sindikatlashtirilgan kreditlar berish tizimini rivojlantirilishi ko'zda tutilgan. Ushbu dasturlarga muvofiq me'yoriy bazaga o'zgarishlar kiritilishi hamda sindikatlashtirilgan kreditlash tizimini takomillashtirishga yordam beradigan tegishli chora-tadbirlar majmui amalga oshirilib kelinmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Tijorat banklari tomonidan yirik investitsiyalash loyihalarini sindikatlashtirilgan kreditlashni amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi 2005 yil 16 iyulda qabul qilingan Nizomga muvofiq, sindikatlashtirilgan kredit deganda yirik investitsiya loyihalarini bir necha banklar tomonidan birgalikda kreditlash tushuniladi.

Respublikamiz Markaziy banki tomonidan ishlab chiqilgan "Tijorat banklari tomonidan yirik investitsiya loyihalarini sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirish tartibi to'g'risidagi" nizomda olingan kreditni qaytara olmaslik xatarini oldini olish maqsadida qarz oluvchi tez va erkin sotilish talablariga javob beradigan ta'minotga ega bo'lishi kerakligi ta'kidlanib, mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi, bank yoki sug'urta tashkiloti kafolati, uchinchi shaxsning kafilligi kabilarni ta'minot sifatida qabul qilinishi belgilangan. Lekin, sindikatlashtirilgan kreditda yuqorida ta'kidlaganimizdek, kredit summasining katta miqdorda bo'lishi qayd etilgan ta'minot turlarini har doim ham yig'ish imkoniyatini bermaydi. Shuning uchun ko'p hollarda loyiha obykti garov hisobida qabul qilinadi.

Hozirgi kunda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning yangi usuli sinditsirlashtirilgan kreditlash (sindikatga uyushgan bir necha kreditorlarning kreditlari majmui) paydo bo'ldi. Iqtisodiy adabiyotlarda

bu soʻzning aniq atamasi yoʻqligi sababli, koʻpchilik hollarda moliyalashtirishning bu turini sindikatlashtirilgan kredit deb ham ataladi.

Sindikatlashmoq, sindikat tuzib birlashmoq maʼnosini bildirib, investitsiyalarni moliyalashtirish tizimida yirik investitsiya loyihalarini birligida moliyalashtirishni tashkil etish usullaridan birini anglatadi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashtirilgan kreditning asosiy xususiyati shunday iboratki, bunda bir necha kreditorlarning mavjudligi, moliyalashtirish uchun berilgan kredit summasi va u bilan bogʻliq risklarning ishtiroki kreditorlar (banklar) oʻrtasida taqsimlanishidir.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashtirilishi mumkin boʻlgan kreditlarga loyihaviy moliyalashtirish ham kiradi. Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbai boʻlib, loyihani amalga oshirish natijasida olingan foyda hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda yirik investitsiya loyihalarini roʻyobga chiqarish, faqatgina maqsadli moliyalashtirilgandagina samarali amalga oshirilishi mumkin. Maqsadli moliyalashtirish kredit resurslaridan foydalanishdagi oʻsha javobgarlikni bartaraf etadi. Maqsadli moliyalashtirishning afzalligi shundaki, bunda kreditor nafaqat qarz resurslarini taklif qiladi, balki ularni qulay shartlarda tovarlar bilan taʼminlaydi.

Moliyaviy globalizatsiya davrida investitsiya loyihalarini xalqaro kreditlash jarayonida loyihaviy moliyalashtirish tobora samarali moliyalashtirish shakli boʻlib kelmoqda. Loyihaviy moliyalashtirish deganda odatda bank tomonidan investitsiya loyihasini moliyalashtirishdagi maxsus kreditlash turi tushunilib, bunda regressiz yoki qarzdorga boʻlgan kreditning chegaralangan regressida yirik investitsiya loyihalarini maqsadli moliyalashtirish (kreditlash) tushunilib, bunda qarz oluvchining toʻlov majburiyatlarining taʼminoti boʻlib, mazkur loyiha faoliyatidan olgan daromadlari hamda bu loyihaga taaluqli aktivlar hisoblanadi.

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda loyihaviy moliyalashtirishning turli sxemalari asosida investitsiya loyihalari

amalga oshiriladi. Bulardan biri “Evrotunel” investitsiya loyihasini moliyalashtirishdir. Investitsiya loyihalarini uzoq muddatli moliyalashtirishda ko‘pchilik loyihani moliyalashtirishning sindikat kreditlari shakliga zarurat sezmoqda. Bunda kredit bitimi shartlarini tashabbuskor bank o‘rnatadi va u boshqa banklarni bu loyihani moliyalashtirishda ishtirok etishni taklif etadi.

Sindikatlashgan kredit bo‘yicha foiz summasi qoidaga ko‘ra suzib yuruvchi stavkada hisoblanadi va baza qilib esa LIBOR (London Inter Bank Offered Rate – Londondagi banklararo kreditlar bo‘yicha foiz stavka) stavkasini olishadi va unga bank marjasi qo‘shiladi.

Investitsiya loyihasini amalga oshirish (realizatsiya qilish) nuqtayi nazaridan moliyalashtirish muddatini va obyektни qurish (yaratish) vaqtini kelishib olish muhimdir. Obyektни ishlab chiqarish quvvatlariga etkazish va ishlash muddatining amalga oshirilishi investitsiya loyihasini moliyalashtirish vaqtini (muddati) shakllantiradi.

Xorij tajribasi shuni ko‘rsatadiki, Yevropa banklari tomonidan qo‘llaniladigan kreditlashtirishning maksimal muddati 10-15 yilni tashkil qiladi. AQShda esa bu muddat kamroq 7-12 yil. Agar loyihani moliyalashtirish muddati etarlicha bo‘lmasa, u holda moliyalash tarkibini kreditlashning real imkoniyatlariga o‘zgartiriladi.

Shuningdek, alohida banklar ham kafil bo‘lib chiqishlari mumkin. Bunday holat xalqaro kredit tashkilotlari yoki eksport-import kreditlarini sug‘urtalovchi milliy agentliklar tomonidan loyiha moliyalashtirilganda ko‘proq yuz beradi. Bunda sindikatishtirokchi banklar kreditor foydasiga akkredetiv ochishlari yoki kafolat berishlari mumkin. Bunday moliyashtirishdan foyda nima? Unda qarz oluvchi moliyalashni kamroq risklar bilan oladi, ya‘ni kreditlar riski tijorat bankiga o‘tadi.

90-yillar birinchi yarmi jahon xo‘jaligi uchun yuqori iqtisodiy o‘sish darajasi bilan xarakterlanib, loyihani moliyalashtirish shakllariga katta talab uyg‘otdi. 1997-1998 yillardagi moliyaviy inqirozlargacha loyihani moliyalashtirishning jahon bozorida Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari etakchilik qilib keldi. 1996 yilda Gonkongda 36ta qiymati

19,3 mlrd. dollarlik, Indoneziyada 72 ta qiymati 14,1 mlrd. AQSh dollarlik, Taylandda 31 ta qiymati 9,4 mlrd. dollarlik investitsion loyihalar amalga oshirildi. Umumiy 1996 yilda Osiyo mamlakatlarida 400 ta qiymati 86,2 mlrd. AQSh dollarlik investitsion loyihalar moliyalashtirildi.

O'zbekistonda investitsiya loyihalarini moliyalashtirish asosan tijorat banklari, byudjet mablag'lari va byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari hisobiga amalga oshirilib, yangi zamonaviy asbob-uskuna keltirishga, qurilish va ta'mirlash-montaj ishlariga, import o'rini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishga va eksportga mo'ljallangan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga mo'ljallangan obyektlar qurishga yo'naltirilgan. Shu bilan birga yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun chet el investitsiyalari va xorijiy moliya institutlarining kredit liniyalari hisobiga to'g'ridan to'g'ri moliyalashtirishni tashkil etish lozimdir.

Investitsion loyihalarining turlicha klassifikatsiyalari mavjud bo'lib, belgilariga qarab investitsion loyihalarining quyidagi ko'rinishlarini ajratish mumkin.

1. Amalga oshirish muddati bo'yicha:

- qisqa muddatli - 3 yilgacha
- o'rta muddatli - 3-5 yil
- uzoq muddatli - 5 yildan ortiq.

2. Ko'lami bo'yicha (ko'p hollarda loyiha masshtabi investitsiya hajmi bilan aniqlanadi):

- kichik loyihalar;
- o'rtacha loyihalar;
- yirik loyihalar;
- megaloyihalar.

3. Asosiy yo'nalishi bo'yicha:

- tijorat loyihalar;
- ijtimoiy loyihalar;
- ekologik loyihalar;

- boshqalar.

Investitsion loyihalarning samaradorligini baholash texnik, texnologik, moliyaviy, tarmoq yoki hududiylik xususiyatlariga bog'liq bo'lmagan holda yagona tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Ular quyidagidan iborat:

- loyihani uning butun hayot tsikli davomida ko'rib chiqish;

▪ pul oqimlarini modellash, bunda loyihani amalga oshirish bilan bog'liq barcha pul tushumlari va hisobot davridagi turli valyutalarni ishlatish ehtimolligini hisobga olgan holdagi xarajatlar kiritiladi;

- ishonchlilik va maksimum samara.

Investitsion loyiha investor nuqtayi nazaridan samarali deb baholanishi uchun, birinchidan, uni amalga oshirish ijobiy bo'lishi, ikkinchidan, alternativ loyihalarni solishtirish chog'ida yuqoriroq samaraga ega bo'lgan loyihani ma'qul qo'rish lozim.

- vaqt omili hisobi;

▪ loyihani amalga oshirishdagi kutilayotgan xarajatlar va tushumlar hisobi;

- baholashning ko'p bosqichligi;

▪ inflyatsiya ta'siri va loyihani amalga oshirishdagi bir nechta valyutalarni qo'llash ehtimolini hisobga olish;

- noaniqlik va risklar ta'sirining hisobi;

- loyihaning turli ishtirokchilari borligini inobatga olish.

Investitsiya loyihalarini har tomonlama (xususan moliyaviy, texnologik, tashkiliy, muddati va boshqalar) xarakterlash mumkin. Bularning har biri investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda muhimdir, lekin ko'p hollarda investitsiya faoliyatida moliyaviy va iqtisodiy mezonlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Mamlakatda investitsion loyihalarni moliyalashtirish jarayonini samarali olib borish, kelgusida yuqori daromad keltirib, iqtisodiyotdagi ishsizlik masalasini hal etishda ham muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, *sinditsiyalashtirilgan kredit* deganda bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash. Yirik investitsiya loyihasi – umumiy qiymati tijorat banklarining birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshadigan investitsiya loyihasidir. Bank sindikati sinditsiyalashtirilgan kredit berish borasida ikki yoki undan ortiq banklar o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lib, bunda etakchi bank sinditsiyalashtirilgan kreditlash tashabbusi bilan chiqqan va zimmasiga ishtirokchi banklar nomidan kredit hujjatlarini yuritish mas'uliyati yuklatilgan qarz oluvchining asosiy talab qilib olinguncha depozit hisob varag'iga xizmat ko'rsatuvchi bank hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra sinditsiyalashtirilgan kreditlar faqat yuridik shaxslarga beriladi.

Tijorat banklari tomonidan sinditsiyalashtirilgan kreditlash qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida amalga oshiriladi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditni berish qarz oluvchi va ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Sinditsiyalashtirilgan kredit berish muddati yirik investitsiya loyihalarini qoplanish muddatiga bog'liq holda kredit shartnomasida belgilanadi. Sinditsiyalashtirilgan kreditdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori sinditsiyalashtirilgan kredit to'g'risidagi kelishuv shartlariga ko'ra qarz oluvchi va ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida belgilanadi. Zarar ko'rib ishlovchi, nolikvid balansga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga hamda samarasiz investitsiya loyihalarini taqdim qilgan xo'jalik subyektlariga sinditsiyalashtirilgan kreditlar berilmaydi. Sinditsiyalashtirilgan kredit olgandan keyin moliyaviy ahvoli yomonlashgan qarzdordan berilgan kreditlar o'rnatilgan tartibda muddatidan avval undirib olish chora-tadbirlari ko'rilishi lozim. Bu qoida kredit shartnomasida albatta qayd etilgan bo'lishi kerak.

Qarz oluvchi o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka yirik kredit berishni so'rab murojaat qilganidan keyin, bank kreditlash uchun lozim

bo'lgan standart tadbirlarni: o'zining ichki kredit siyosatiga mos ravishda mijozning kreditga qobiliyatligi tahlilini, biznes-rejasi tahlilini, kredit qaytarilishini ta'minlanganligi tahlilini va boshqalarni amalga oshiradi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirishning mumkinligi to'g'risida kredit qo'mitasi qaror qabul qilgan taqdirda, bank bir vaqtning o'zida ushbu bitimga boshqa banklarni jalb etish hamda sinditsiyalashtirilgan kreditlash tashkilotchisi sifatida bank sindikatini tashkil etish haqida qaror qabul qiladi.

Ishtirokchi banklarni ushbu bitimga jalb etish va bank sindikatini tashkil etish to'g'risida etakchi bank kredit qo'mitasi qaror qabul qilinganidan keyin, etakchi bank sinditsiyalashtirilgan kreditlashda ishtirok etish xohishini bildirgan banklarni aniqlaydi va ularga sindikatda qatnashish taklifi bilan birga tayyorlangan qarz oluvchi to'g'risidagi axborotni taqdim etadi. Shundan keyin etakchi bank ishtirokchi banklar bilan investitsiya loyihasi bo'yicha barcha kredit hujjatlarini taqdim etadi. Taqdim etilayotgan ma'lumotlar bank siri hisoblanadi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditni berishga xorijiy banklar va boshqa xorijiy moliyaviy institutlar jalb etilishi mumkin. Bu holda sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirish xorijiy banklar va moliyaviy institutlar bilan tuzilgan bitimlarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ishtirokchi banklar bilan muzokaralar boshlangunga qadar etakchi bank tomonidan bankning ichki kredit siyosati bilan belgilangan tartibda kredit paketini tahlili asosida barcha kredit hujjatlari hamda ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan investitsiya loyihasini birgalikda kreditlash borasidagi o'zaro kelishuv loyihasi tayyorlab qo'yilgan bo'lishi kerak.

Etakchi bank ishtirokchi banklarga taklif yo'llashdan oldin qarz oluvchi haqidagi ma'lumotlarni Banklararo kredit byurosi ma'lumotlari bilan solishtirishi lozim. Kredit shartnomasining yakuniy variantini ishlab chiqish va imzolash faqatgina etakchi bank va ishtirokchi banklar

o'rtasida mazkur investitsiya loyihasini sinditsiyalashtirilgan kreditlash to'g'risida o'zaro bitim tuzilgandan keyin amalga oshiriladi.

Ishtirokchi banklar o'rtasida mazkur investitsion loyihani birgalikda kreditlash borasida bitim imzolangandan keyin bank sindikati tuzilgan hisoblanadi va ushbu bitimni imzolagan barcha ishtirokchi banklar o'zlariga sinditsiyalashtirilgan kreditlash borasida majburiyat olgan hisoblanadilar.

Shuning bilan birga bank sindikati tuzilgandan keyin ushbu bitimdan chiqish, ya'ni sinditsiyalashtirilgan kredit berish borasidagi kredit shartnomasini imzolashda bosh tortilgan taqdirda ishtirokchi bank qonunchilikda belgilangan tartibda boshqa ishtirokchi banklar oldida boy berilgan foydani qoplab berish borasida javobgar bo'ladi.

Tayanch so'z va iboralar *Loyihaviy moliyalashtirish, biznes reja, regress, sinditsiyalashtirilgan kredit, tijorat loyihalari, ekologik loyihalar, ijtimoiy loyihalar.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni.
2. Loyihaviy moliyalashtirishning asosiy ishtirokchilari.
3. Loyihaviy moliyalashtirishning qanday turlari mavjud?
4. Sindikatli kreditlashning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Loyihaviy moliyalashtirish asosiy ishtirokchilarining funktsiyalari.

XVII BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH

17.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar

“Innovatsiya” tushunchasi (ingl. innovation – kiritilgan yangilik, ixtiro) yangilikka investitsiya kiritish ma’nosida ishlatiladi. Innovatsiya tushunchasi iqtisodiyotga XX asr boshlarida kirib kelgan. Avstraliyalik iqtisodchi olim Y.Shumpeter birinchi marotaba innovatsiyalarga oid masalalarni ko’rib chiqqan va innovatsion jarayonga to’liq ta’rif bergan. Iqtisodiy adabiyotlarda “innovatsiya” tushunchasiga ko’pchilik mualliflar tomonidan turlicha yondoshuvlar keltirilgan. Ko’pchilik mualliflar yangilik kiritishni iqtisodiy tadbiq etish jihatidan nazarda tutadi, ya’ni yangi resurslarni tashkil etish yoki mavjud bo’lganlarini noan’anaviy holda yangicha ishlatilishini nazarda tutadilar. A.Busiginning fikriga ko’ra, innovatsiya bu asosiy kapital yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotni ilm fan, texnika va texnologiyalar yordamida yangilashdir¹²⁴.

R.Fatxutdinovning fikriga ko’ra, innovatsiya yangilikni tadbiq etishning yakuniy natijasi bo’lib, obyekt boshqaruvini o’zgartirish ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, ekologik va boshqa ko’rinishdagi samaradorlikdir. Yuqoridagi ta’riflardan xulosa qilib, *innovatsiya* – bu yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg’or ilm-fan yutuqlarini joriy etish yoki bilan yangi tovarlar yaratish yoki ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirishdir. Innovatsiya har bir sohada bo’lishi mumkin. Masalan, fanda, uning bir yo’nalishida yirik yangiliklarga erishish, kashfiyotlar yaratish, izlanishlarda, ilm sohasida yangi ilm va bilimlarni ochish, texnika va texnologiyalarni yangi avlodini yaratish, ishlab chiqarish sohalarida,

¹²⁴ Бусыгин А.В.. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. 176 с.

xizmat ko'rsatishda yangi usullarni kiritish va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiyotda esa fan, texnika, texnologiyalar sohalarida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni qo'llashni bildirishi mumkin.

Innovatsion faoliyat qaysi sohada bo'lmasin, kashfiyotlar, e'lon qilingan yangiliklar, texnika va texnologiya yutuqlari va texnologik jarayonlarni yangilash, mahsulot bilan ta'minlash va boshqa yo'nalishlardagi barcha yangiliklarni tizimli ravishda uzluksiz joriy etib borishni ta'minlash jarayonidir. Jahon gloaballashuvi jarayonida kuchli raqobat har sohada yangilikka undaydi. Fandagi texnika-texnologiya sohalaridagi eng so'nggi yutuqlar, kashfiyotlar, yangiliklar, ratsionalizatorlik takliflarni ishlab chiqish va xizmat ko'rsatish sohalariga shiddat bilan kiritilib boriladi va marketing, boshqaruv, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida yangi yondashuv, yangi texnologiya, texnikalarni qo'llashni talab qiladi va texnologiyalarni yangi avlodini qo'llash asosida mablag' kiritilishi investitsiyadan dalolat beradi. Yangilik kiritilishi asosida mavjud texnika va texnologiyalarni almashtirilishi ham investtsiyani anglatishi mumkin. Fan va texnika taraqqiyoti natijalari asosida yangi texnika, texnologiyalarni qo'lga kiritilishi ham investitsiya ma'nosida ishlanadi. Investitsiyani aniqlovchi omil bo'lib yangilik yaratilishi, ratsionalizatorlik takliflar yirik tashkilotlar va shunga tegishli ilgari e'lon qilinmagan yirik ishlanmalar xizmat qiladi. Kichik raqobat muhitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida investitsiya ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyani qo'llash asosida tashkil etishni, xizmat ko'rsatish sohasida yangi, avval qo'llanilmagan xizmat turlarini nazarda tutadi.

Innovatsiya yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash asosida yangi mahsulotni, yangi bozorga olib chiqishni ham bildiradi. Investitsiya kashfiyotlar asosida fan va texnika sohasida yangi bilimlarni qo'llashga kiritilishini, yangi ilg'or texnika va texnologiyalarni yaratilishini, ularni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilishini, ular asosida yangi tovar va xizmatlarni yaratilishini va ular hisobiga raqobatni kuchaytirishni, yangi bozorni egallashni ham

anglatadi. Innovatsiya an'anaviy va yangi ilm-fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq sohalarida iqtisodiy o'sishni va raqobatbardoshlikni doimiy ravishda ta'minlovchi zaruriy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsiyaning asosiy xususiyatlarini uzviy bog'liqlikda namoyon bo'lishiga zamin yaratadi, bunday xususiyatlar quyidagilarda o'z aksini topadi:

- Ilmiy-texnik yangilik;
- Amaliy qo'llanilishi;
- Tijoriy amalga oshirilishi, ya'ni bozorda ma'lum darajada iste'molchilar talabini qondira olishi.

Umuman olganda, innovatsion jarayon – bu yangilik g'oyadan to mahsulotgacha shakllanishi va bozorga tarqalishidir. Innovatsion jarayon bosqichlari:

1-bosqich, bu yangi g'oya va bilimlar;

2-bosqich, bu yangilikni (novatsii) amaliy faoliyatga tadbqiq etish, ya'ni innovatsiya;

3-bosqich, bu innovatsiyalar diffuziyasi. Ya'ni innovatsion mahsulot, xizmat va texnologiyalarni yangi makon va sharoitlarda qo'llanilishi.

Shunday qilib, "innovatsiya" tushunchasi barcha sohalardagi (ishlab chiqarish, ilmiy-tadqiqot va boshqa) ishlanmalar, yangiliklar va takomillashtirilgan vositalar sifatida, sarf-xarajatlar imkoniyatlarini ta'minlaydi yoki bo'lmasa ularni ta'minlash uchun sharoit yaratadi. Innovatsiyalarni oxir-oqibat maqsadi tovar (mahsulot) raqobatbardoshligini kuchaytirish, uning bozorini kengaytirish, firma (korxona) faoliyati barqarorligini ta'minlash asosida foyda (daromad) hajmi va normasini ko'paytirishdir. Innovatsiyalar o'zining predmeti va qo'llash sohalari bo'yicha quyidagilarga bo'linadi:

- mahsulotli (yangi tovar yoki xizmatlar);
- bozorboplik (tovarni ishlatilishini yangi sohalarini tashkil etuvchi yoki xizmatlarni yangi bozorda tadbqiq etish);

- innovatsiyalik jarayonlari (texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish jarayonlari).

Innovatsiyalarni qayd etilgan mezonlar bo'yicha tiplarga ajratish firma (korxona) strategiyasini aniqlash, innovatsiya tiplaridan kelib chiqib tovar (xizmatlari) realizatsiya shakllari hamda iqtisodiy mexanizm boshqarish shakllarini ishlab chiqish imkoniyatlarini beradi. Har qanday yangilik, ya'ni innovatsiya aniq loyihalarda o'z ifodasini topadi, aniq maqsadlarga qaratiladi hamda chuqur hisob-kitoblar, tahlil va ekspertiza asosida bo'lajak natijalari istiqboli aniqlanadi. Innovatsiya har qanday sohada yangilikni qo'llash bo'lib, uzluksiz jarayonni bildiradi, tizimli faoliyatni, aniq strategiyani amalga oshirishdan dalolat beradi. Yangilikka intilish, yaratuvchanlik, kashfiyotlar va ular asosida qo'lga kiritiladigan ishlanmalar har qanday sohada resurs talab etadi.

Innovatsion ishlab chiqarish tashkil etishi munosabati bilan uni muntazam ravishda yuksaltirish, yangilanishni, ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanishni, progressiv boshqaruv usullarini qo'llashni, turli yo'nalishlarda samara keltiruvchi iqtisodiy-moliyaviy resurslarni, ya'ni investitsiyalarni kiritishni talab etadi. Makroiqtisodiy darajada innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimni takomillashtirishga qaratiladi va iqtisodiy taraqqiyotni umumiy shart-sharoitlarini yaxshilab boradi hamda iqtisodiy mexanizmlarning takomillashtirilishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish mukammal omillarga ega bo'lishi talab etiladi va zaruriy iqtisodiy resurslar, ya'ni investitsiyalarni talab etadi.

Bunda innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimning moddiy, ijtimoiy-iqtisodiy va g'oyaviy-siyosiy belgilarini takomillashtirilishiga safarbar etiladi. Bunday investitsiyalar resurslar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar, xizmatlar, mulkchilik shakllari, iqtisodiy mexanizm, intilinayotgan g'oya va siyosatning ustuvorligini ta'minlanishiga qaratiladi.

Makroiqtisodiyot darajasida innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar kuchli raqobat muhitida firma (korxona)larning

muqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ularning mavqeini mustahkamlash bilan, samaradorligini yuksaltirish, foyda (daromadi) hajmi va me'yorini oshirish bilan bog'liq bo'lgan investitsiyalardir.

O'zbekiston iqtisodiyotida firma (korxona)lar hayotiyiligini ta'minlash, ular rivojlanishi va daromaddorligini orttirish, fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalangan holda, jahon talablari darajasidagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdir. Yangi, zamonaviy va ilg'or texnika-texnologiyalarni qo'llagan holda sifatli, arzon tovar va xizmatlarni tashqi bozorlarga etkazish uchun qaratilgan investitsiyalar innovatsion investitsiyalardir. Firma (korxona) innovatsiya strategiyasini yaxlitlikda ta'minlashga qaratilgan investitsiyalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ishlab chiqarish hayotiyiligini saqlab qolish;
- jamoa rivojlanish dasturini ta'minlash;
- zamonaviy boshqarish usullarini qo'llash;
- foydani maksimallashtirish;
- jamoa faoliyatini takomillashtirish;
- yangi sohalarga kirib borish;
- manfaatlarga mos keladigan maqsadlarga erishish;
- moliyaviy holatga risk vaziyat ta'sirini kamaytirish qobiliyatiga ega bo'lish kabi vazifalarni qamrab oladi va ularni ta'minlashga qaratiladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda innovatsion loyihalarni tatbiq etishning tashkiliy-huquqiy va institutsional asoslarini rivojlantirish maqsadida bir qator qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Shu jumladan, 2006 yil 7 avgustda PQ-436 sonli "Fan va texnologiyalar rivojlanishini muvofiqlashtirish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 15 iyuldagi PQ-916 sonli "Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 2017 yil 30 noyabrda PQ-3416-sonli O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori, 2018 yil 7 maydagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

Ushbu qarorlar asosida Respublika innovatsion g‘oya, texnologiya va loyihalar yarmarkasi amalga oshirilmoqda. Bu yarmarka Iqtisodiyot Vazirligi, Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish Qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi va Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo Vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan tashkil etilgan.

Respublika innovatsion g‘oya, texnologiya va loyihalar yarmarkasi mamlakatimiz korxonalariga ilmiy-innovatsion faoliyat natijalarini joriy etishga, ularning samaradorligini oshirishga ta’sir etuvchi mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Agentlikning asosiy vazifalari innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va ularni ishlab chiqarishga joriy etish; innovatsion texnologiyalarni, shu jumladan, xorijiy innovatsion texnologiyalarni mustaqil ekspertizadan o‘tkazish, moslashtirish va mamlakatimiz amaliyotiga joriy etish; ilmiy-texnik ishlanmalarni tijorat sotuvi obyekti sifatida ishlab chiqarishga joriy etish loyihalarini tuzish va amalga oshirish; ilmiy-texnik ishlanmalar natijalarini tijoratlashtirish sohasida xalqaro ilmiy-texnik hamkorlikni amalga oshirish bo‘lib hisoblanadi.

17.2. Innovatsiya faoliyati – tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida

Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlikdan, erkin bozor talablarini bilmoqlikda, ularni istiqbolini his etmoqlikda, ularga mos tovar va xizmatlarni etkazmoqlikda va shu yo‘l bilan o‘z maqsadlariga erishmoqlikdadir. Iqtisodiyotni rivojlantirishning bosh me’zoni bo‘lib

tadbirkorlik xizmat qiladi. Tadbirkor har qanday imkoniyatni boy bermasdan, o'z manfaatida o'zi uchun iloji boricha maksimal yutuq maqsadida, hech qanday talofatlardan qo'rqmay tashabbusni qo'lga oluvchi, kuchli va harakatchan insondir. A. Smitni ko'zga ko'rinmas qo'l qoidasiga binoan, tadbirkor har qanday imkoniyatni nafaqat o'zi uchun balki jamiyat kelajagi uchun ishlatuvchidir. Tadbirkor bo'lish, demak, yangi ishni amalga oshirish qarorini qabul qilishdir. Tadbirkorlik, iste'molchilarni turli tovar va xizmatlar bilan ta'minlash yo'li bilan, daromadni oshirishga qaratilgan turli faoliyatdir. Tadbirkorlik faoliyati doimiy ravishda o'z mulkiy mas'ulligidan, o'z qo'rquv va tavakkalligidan kelib chiqib yuritiladigan faoliyat hisoblanadi. Haqiqiy tadbirkor faqat o'z g'oyasiga ega bo'lgan insonlardir, olimlarni fikriga ko'ra, dunyodagi insonlarni faqat 15-20 foizigina tadbirkordek fikr yuritish va harakat qilish qobiliyatiga egadirlar. Amerikaliklar tadbirkorlarning millatini "oltin foyda" deb atashadi. Nobel' mukofoti laureati, taniqli iqtisodchi Fridrix Fan Xayekni fikricha, tadbirkorlikning mohiyati yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlashdir, uni axtarib topishdadir. Tadbirkorlik oddiygina faoliyat emas, u yaratuvchanlikka mos va xos faoliyatdir. Tadbirkorlikni yuritish va yuksaltirish uchun tadbirkor ijodiy xislatga ega bo'lishi kerak.

Tadbirkorlikka xos bo'lgan xislatlar bular: tashabbuskorlik; yaratuvchanlik; ijodkorlik; yangilikka intiluvchanlik; o'zining g'oyasiga ega bo'lmoqlik; tavakkalchilik va qaltislikni o'z bo'yniga olmoqlik; novatorlik, eskini buzib, ijodiy ravishda yangilikni kiritmoqlik, ya'ni doimiy rivojlanmoqlik; faoliyat oqibatlarini ko'ra bilmoqlik; o'z majburiyatlarini bajarmoqlik; o'z qaroridan qaytmaslik; uddaburonlik va doimiy intiluvchanlik, yaratuvchanlik. Qayd etilgan xislatlarga ega bo'lganlarga tadbirkorlikni aniq jarayon sifatida tasavvur qila oladilar, buzish qobiliyatiga ega bo'la oladilar, yangilikni yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlikdadir, ya'ni eskini ijodiy yondashuv asosida buzib, yangisini ijod etishdadir. Taniqli nemis

iqtisodchisi D.A.Shumpeterni fikriga ko'ra, texnologiya taraqqiyoti iqtisodiy yuksalishni boshqaradi, novatorlik ya'ni doimiy ijodiy yondashuv va yaratuvchanlik rivojlanishni ta'minlaydi.

D.A.Shumpeterni fikriga ko'ra, inovatorlikni amalga oshiruvchisi bo'lib tadbirkor xizmat qiladi, moliyaviy mablag'lar esa uni ta'minotini tashkil etadi. Demak, tadbirkorlik o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra ijodkorlik, yaratuvchanlik, yangilikni tadbiq etmoqlik, tashabbuskorlik negizida tadbirkorlik, uddaburonlik, intiluvchanlik va doimiy rivojlanmoqlikni anglatadi. Ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati innovatsiya faoliyatidan boshqa narsa emasdir. Haqiqiy tadbirkorlik negizida novatorlik, yangilikni kiritish, hayotga tadbiq etish yo'li bilan rivojlanishni ta'minlash yotadi.

Innovatsiya faoliyatiga ham xos bo'lgan belgilar bo'lib, tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida xizmat qiladi. Tadbirkorlikni innovatsion faoliyatsiz his qilib bo'lmaydi, ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati oddiy biznesdan farq qiladi. Faqat innovatsiyalarga tayangan holda tadbirkorlikni yuritish tadbirkorlik faoliyati maqsadiga xos bo'lgan yutuqlarni va yuqori daromadni ta'minlaydi. Bunda tadbirkorlik faoliyati erkin raqobat muhitida sinmaydi, u faol rivojlanadi, taraqqiyotga erishadi, yuksaladi.

Innovatsion tadbirkorlik uch asosiy turga bo'linadi:

- mahsulot innovatsiyasi;
- texnologiya (ishlab chiqarish) innovatsiyasi;
- ijtimoiy innovatsiya.

Mahsulot innovatsiyasi – korxona mahsulotini sotish darajasi imkoniyatini yangilash jarayonini namoyon etadi. ***Texnologiya innovatsiyasi*** – ishlab chiqarish imkoniyati (potentsial) yangilash jarayonidir. ***Ijtimoiy innovatsiyalar*** korxonaning gumanitar doirasini reja asosida yaxshilash jarayonini namoyon etadi.

Shunday qilib hozirgi sharoitda faqat innovatsion tadbirkorlik raqobatga bardosh bera oladi, rivojlana oladi, taraqqiyotga erisha oladi, chunki uni innovatsiyalar yuksaltira oladi. Novatorlik asosida

innovatsiya faoliyatiga tayanib tadbirkorlikni tashkil etish, oddiy biznesni yuritishdan farqli ravishda rivojlanishni ta'minlaydi. Doimiy izlanishga, yangilikni kiritishga, raqobatbardoshlikni yo'lga qo'yishga, muntazam modernizatsiyalarni ta'minlashga, fan va texnika yutuqlari natijalarini joriy etib borishga qaratilgan tadbirkorlik albatta o'z taraqqiyotiga erisha oladi.

17.3. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zaruriyati. Innovatsiya strategiyasining mohiyati

Mamlakatning innovatsion salohiyatini oshirish davlatning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shu bois ham iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, diversifikatsiya qilish masalalariga hozirda davlatimizning ustuvor vazifasi sifatida qaralmoqda.

Hozirgi zamonaviy sharoitda har qanday ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosida nazariya yotibdi, bu fikrimizni nemis klassigi Immanuel Kant (1724-1804)ning "nazariyasiz amaliyot ko'rdir"¹²⁵ degan so'zlari ham tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekistonda milliy innovatsion rivojlanishning nazariy asosiga xizmat qiladigan asosiy yo'nalishlarini aniqlab olishini lozim topdik. Zamonaviy sharoitda har qanday mamlakatning innovatsion rivojlanishining milliy tizimini tashkil etuvchi va uni rag'batlantiruvchi ikkita muhim omil mavjud: "innovatsion muhit", "innovatsion infratuzilma"ni shakllantirish hamda uni amaliyotga joriy etish omilidir. Bizning nazarimizda, "innovatsion iqtisodiyot"ni uzluksiz ishlab chiqarish va raqobatni ta'minlashga xizmat qiladigan xo'jalik yuritishning zamonaviy usuli sifatida qabul qilish lozim.

¹²⁵ Иммануил Кант. "Трактаты и письма. — М.: «Наука», 1980, Стр. 523. 710 с.

O'zbekistonda mulkchilikning turli shakllari rivojlanishiga yo'l ochilishi bilan tadbirkorlikni rivojlantirishning haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yaratildi, ularga:

- mustaqil xo'jalik yuritish, mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, narx belgilash va tasarruf qilish erkinligi;

- ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga bo'lgan mulkchilik huquqlarining ta'minlanishi;

- erkin tadbirkorlikni ta'minlaydigan muayyan umumiy qonunchilik, soliq imtiyozlari, tadbirkorlikni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjudligi;

- etarli moliyaviy mablag', moddiy texnika resurslari, yuqori malakaga ega bo'lish, iqtisodiy xavf-xatarga qo'l ura bilish va hokazolarni kiritish mumkin.

Hozirda barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar teng huquqli bo'lib, raqobat muhitida o'z faoliyatini olib borish imkoniyatlariga ega bo'lishadi. Erkin raqobat muhitini yaratilishi va uni tobora kuchayib borishi xo'jalik yuritish subyektlari zimmasiga ularning mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, doimiy tarzda rivojlanishni, yangilanishni, raqobatbardosh bo'lishni yuklaydi. Bunday sharoitda oddiy xo'jalik yuritish naf keltirmaydi, raqobatbardoshlikni taminlamaydi, raqobatbardoshlikka erishish va uni doimiy ravishda ta'minlash xo'jalik yurituvchi subyekt zimmasiga mulkiy shaklidan qat'iy nazar, tadbirkor bo'lishni, rivojlanish yo'lini tanlab olishni, iqtisodni belgilab olish vazifalarini yuklaydi. Raqobatbardosh mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqarish va ayni paytda yuqori daromadga erishish xo'jalik yurituvchi subyektdan izlanuvchi ijodkor bo'lishni, yangiliklarni doimiy joriy etishni, yaratuvchan bo'lishni, yangi ishni amalga oshiruvchi, fan va texnika yutuqlari natijasidan oqilona foydalanuvchi, yangi texnologiyalarni joriy etuvchi xo'jalik yuritishni yangi tashkiliy jihatlarini targ'ib etuvchi, boshqaruvni takomillashtiruvchi, bozorni tadqiq etuvchi bo'lishni, tovarlarni yangi turlarini ishlab chiqaruvchi, resurs tejash usullaridan foydalanuvchi, raqobat muhitiga moslashuvchi,

novator bo'lishni, barcha innovatsiyalarini o'z faoliyatiga kiritib boruvchi bo'lishni, uddaburonlik va hokazolarni talab etadi.

Shu bois ham har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt birinchi navbatda tadbirkor sifatida innovatsiya faoliyatini yuritishi zarur. Xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini oddiy yo'l bilan olib borar ekan, u erta yoki kech raqobat muhitida engiladi, ko'zlagan maqsadiga erisha olmaydi, rivojlana olmaydi, oxir oqibatda engiladi, bankrotlikka uchraydi. Shuning uchun ham har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini innovatsiyalar asosida amalga oshirishi zarur. Albatta innovatsiyalar keng qamrovlidir. Innovatsiya strategiyasi korxonaning tashkiliy, ishlab chiqarish, texnologik, boshqaruv va boshqa tuzilmaviy salohiyatidan kelib chiqib shakllantiriladi. Innovatsiya strategiyasi o'zining qamrovi, muddatlari, sohalari, yo'nalishlari bilan farqlanadi. Innovatsiya strategiyasi korxonaning o'z imkoniyatlari hamda iqtisodiyotning bozor infratuzilmaviy imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Ko'p hollarda innovatsiya strategiyasi iqtisodiyotdagi umumiy muhit bilan, erkin raqobat muhiti holati bilan, soha va tarmoqlardagi holat, ishlab chiqarish, texnologik, tadbirkorlik salohiyatlari va mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib shakllantiriladi. Korxona faoliyati tanlov asosida tashkil etilishi uni u yoki bu innovatsiya strategiyalarini ishlab chiqishga undaydi.

Innovatsiya strategiyasini shakllantirish yuqorida qayd etilganidek innovatsiya loyihasi sifatida shakllantiriladi. Innovatsion loyihalar portfeli ko'pgina hollarda ular tarkibidan tanlovni tashkil etish imkoniyatini beradi. Innovatsion loyihalar muayyan muddatlarga texnologik, boshqaruv va boshqa tuzilmaviy salohiyatidan kelib chiqib shakllantiriladi. Innovatsiya strategiyasi o'zining qamrovi, muddatlari, sohalari, yo'nalishlari bilan farqlanadi. Innovatsiya strategiyasi korxonaning o'z imkoniyatlari hamda iqtisodiyotning bozor infratuzilmaviy imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Ko'p hollarda innovatsiya strategiyasi iqtisodiyotdagi umumiy muhit bilan, erkin raqobat muhiti holati bilan, soha va tarmoqlardagi holat, ishlab

chiqarish, texnologik, tadbirkorlik salohiyatlari va mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib shakllantiriladi. Korxona faoliyati tanlov asosida tashkil etilishi uni u yoki bu innovatsiya strategiyalarini ishlab chiqishga undaydi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirish yuqorida qayd etilganidek innovatsiya loyihasi sifatida shakllantiriladi.

Innovatsion loyihalar portfeli ko'pgina hollarda ular tarkibidan tanlovni tashkil etish imkoniyatini beradi. Innovatsion loyihalar muayyan muddatlarga Innovatsiya strategiyasi innovatsiya loyiha sifatida shakllantirilib, uning biznes rejasi ishlab chiqiladi va istiqboli belgilanadi. Innovatsiya strategiyasini mukamalligi avvalom bor xo'jalik yurituvchi subyekt yoki korxona salohiyatiga, bilimlar darajasiga, ijodiy yondoshuvga, yaratuvchanlikka, istiqbolni tasavvur qila olishga, axborotga ega bo'lishga, o'rnatilgan xalqaro aloqalarni rivojlantirishga, zamonaviy texnologiyalarni bilishga va qator boshqa omillarga bog'liqdir. Korxona tadbirkorlik faoliyati salohiyati uning innovatsiya strategiyasini aniqlovchisi sifatida xizmat qiladi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirishda yana asosiy omillardan biri erkin bozor holatidan kelib chiqib, uni istiqbolini belgilash va faoliyat tanlovini aniq amalga oshirishdir.

Tayanch so'z va iboralar *Innovatsiya, innovatsion faoliyat, mahsulot innovatsiyasi, texnologik innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya, innovatsiya strategiyasi.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalarning mohiyati.
2. Xo'jalik yurituvchi subektlar innovatsion faoliyatining ahamiyati.
3. Innovatsiya strategiyasi shakllantirish tartibi qanday?

XVIII BOB. NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISH

18.1. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli. Nomoddiy aktivlar–investitsiya obyekti sifatida

Ma'lumki, nomoddiy aktivlarga¹²⁶ yo'naltirilgan investitsiyalar korxonalarning ilmiy-texnik salohiyatini kengaytirishga mo'ljallangan bo'lib, mulkchilik huquqiga ega bo'lmasdan turib, foyda keltiradi. Nomoddiy aktivlar moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekti faoliyatida uzoq vaqt (bir yildan ortiq) davomida foydalaniladigan mulk bo'lib, bir qancha turlarga bo'linadi. Iqtisodiy adabiyotlarda va me'yoriy-huquqiy hujjatlarda nomoddiy aktivlarga berilgan ta'riflar deyarli bir xil mazmunni ifodalaydi. Masalan, "Nomoddiy aktivlar" nomli 38-sonli buxgalteriya hisobining xalqaro standartida quyidagicha ifodalangan: nomoddiy aktivlar pul (qiymat) ko'rinishiga, material-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishda qatnashuvchi, ijaraga berish mumkin bo'lgan va boshqaruv maqsadlarida foydalanuvchi aktivlardir.

Aytish joizki, xorij iqtisodchi-olimlaridan B.Nidlz, X.Anderson va D.Kolduellar "**nomoddiy aktivlar** – jismoniy ko'rinishga ega bo'lmagan, sotib olinayotgan aktivlar tarkibida kapital qo'yilmalarni tashkil etuvchi asosiy aktivlar", deb qaraydilar¹²⁷. R.Entoni nomoddiy aktivlarni "yakka tartibda sotiluvchi aktivlar va korxona bilan birga sotiluvchi aktivlar", deb e'tirof etadi. Yakka tartibda aks ettiriluvchi aktivlar barcha huquqlarni o'zida namoyon etsada, mahsulotlar belgilari, uning xilma-xilligi korxonaning umumiy qiymatiga qo'shiladi.

Rossiyalik iqtisodchi olim A.Sheremet nomoddiy aktivlarga umumiy holda quyidagicha ta'rif beradi: "...moddiy qiymatga ega

¹²⁶ "Ko'rinmas", "sezib bo'lmaydigan", "ushlab bo'lmaydigan" aktivlar tushuniladi.

¹²⁷ Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: «Финансы и статистика», 1996. – С. 227.

bo'lmagan yuridik va boshqa huquqiy munosabatlarni o'zida namoyon etuvchi, o'z egasiga ma'lum vaqt davomida foyda (daromad) keltiruvchi, foydalanuvchilar uchun qulayliklarni yaratuvchi aktivlardir"¹²⁸.

Hozirgi kunga qadar chop etib kelingan iqtisodiy adabiyotlarda "nomoddiy aktivlar o'zida nojismaniy elementlarni tavsiflovchi aktivlardir" yoki "nomoddiy aktivlar – korxona aktivlarining ajralmas bir qismi hisoblanib, ular buyum shakligi ega bo'lmaydi" yohud "nomoddiy aktivlar - moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan intellektual faoliyat mahsuli, ya'ni intellektual mulk", deb ta'riflangan. Demak, nomoddiy aktivlarning tushunchasi ularning xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ular moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, uzoq vaqt davomida xarajatlarga aylanib boruvchi, korxonaga kelajakda daromad keltiruvchi va aktivlarning bir qismini tashkil etadigan hamda huquqiy munosabatlarni o'zida mujassam qiluvchi aktivlar hisoblanadi. Shuningdek, nomoddiy aktivlar moddiy mohiyatga ega bo'lmagan aktivlarga bo'lgan va uning egalariga uzoq davr davomida muayyan daromad yoki boshqa xil foyda olishni ta'minlaydigan aktivlarga nisbatan mulkiy huquqlardir.

Umumiy tarzda yondashib fikr yuritadigan bo'lsak, korxona faoliyatida bir yildan ortiq ishtirok etadigan, kelgusida iqtisodiy naf keltira oladigan, indentifikatsiyalanuvchi, moddiy buyumlashgan shaklga ega bo'lmagan aktivlarga nomoddiy aktivlar deyiladi. Nomoddiy aktivlar boshqa aktivlardan quyidagilar bilan farqlanadi:

- asosiy vositalardan – moddiy-mulkiy qiymatlikka ega bo'lmâsligi bilan;
- tovarlardan – sotish uchun mo'ljallanmaganligi bilan;
- ishlab chiqarish zaxiralaridan – ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat (bir yildan ortiq) foydalanilishi bilan.

¹²⁸ Шеремет А., Рахман З. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. – М.: «Инфра-М», 1996. – С. 135.

Ko'p hollarda, nomoddiy aktivlar deganda ma'lum qiymatlikka ega bo'lgan intellektual mulk obyektlari, mulk huquqlari tushuniladi. Bozor munosabatlarining tobora rivojlanib borishi va erkinlashishi hamda raqobat muhitini keskinlashib borishi xo'jalik yurituvchi subyektlarining aktivlari tarkibida nomodiy aktivlar hissasini orttirib borishni taqozo etadi.

Nomoddiy aktivlar bo'lib, korxonaga mulkchilik huquqlarida tegishli bo'lgan aniq, moddiy asosga ega bo'lmagan, pul shaklida bo'lmagan aktivlar hisoblanadi, ishlab chiqarishda, xizmat ko'rsatishda, ijara uchun yoki ma'muriy maqsadlarda bir yildan ortiq ishlatiladi va daromad keltiradi. Nomoddiy aktivlar xo'jalik yuritish faoliyatida uzoq vaqt (bir yo'ldan ko'p vaqt) mobaynida foydalanilgan moddiy ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mulk obyektlaridir. Nomoddiy aktiv deb e'tirof etish uchun mulk obyekti quyidagi shartlarga javob berishi talab etiladi:

- foydalanish evaziga iqtisodiy yoki boshqa turdagi samara, daromad (foйда) keltirishligi;
- xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lishi mumkin;
- moddiy ashyoviy asosga ega bo'lmashligi;
- qiymatga ega bo'lishligi va uni aniq o'lchash mumkinligi.

Intellektual mulk obyektlari iqtisodiy obyekt sifatida o'zining o'rni va roliga egadir. Intellektual mulkni boshqa mulk obyektlaridan farqi shundaki, u inson salohiyatini hosilasini tashkil etadi. Intellektual mulk uning kelib chiqishi va tashkil etish xususiyatlaridan kelib chiqib hamda mualliflik huquqi himoyalaniishi jihatidan ikkita turga ajratiladi: sanoat mulki; asarlar. Sanoat intellektual mulki tarkibiga tegishli hukumat muassasasi tomonidan berilgan patent bilan e'tirof etilgan ixtirolar kiradi. Lekin barcha turdagi ixtirolar ham to'lov qobiliyatiga ega bo'lavermaydi. Patent orqali himoyaga olingan ixtironing mualliflik guvohnomasi bilan himoyalangan iqtidordan farqi shundaki patent bilan himoyaga olingan ixtironi patent egasigina qo'llash huquqiga egadir. Mualliflik guvohnomasi esa iqtidorni istisno sifatida faqat davlat

tomonidan qo'llanilishi mumkinligini e'tirof etadi, muallifga esa mukofot to'lovi huquqini beradi.

Patent – bu yangi yaratilgan mahsulot, texnologiya va faoliyatni qo'llash, ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish bo'yicha ularni egasiga maxsus davlat patentlashtirish idorasi tomonidan berilgan huquq, yangi ixtiro uchun olingan patentga qaratilgan investitsiyalar tarkibiga uning yaratilishiga sarflangan xarajatlar (materiallar sarfi, ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, amortizatsiya va boshqalar), patentlashtirish idorasiga to'langani bois va boshqa patentga erishishga doir xarajatlar majmuasi kiritiladi.

Litsenziya - bu ma'lum bir faoliyat turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi rasmiy xujjat. Litsenziyalarni nomoddiy aktiv sifatida tan olishning zaruriyati negizida, uni ma'lum vaqt birligi davomida korxona, firma, xo'jalik yuritish subyekti, tadbirkorga daromad keltirishi yotadi.

Bundan tashqari sanoat intellektual mulki tarkibiga:

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari bajarilishi oqibatida olinadigan ilmiy-texnik mahsulot;

- ilmiy ishlar tadbiq etiladigan sanoat namunalari kiritiladi.

Mualliflik huquqi bilan himoyalananadigan intellektual mulk obyektlari sirasiga:

- adabiyot va san'at asarlari;

- musiqa asarlari;

- rassomchilik asarlari;

- kinematografiya asarlari;

- ilmiy izlanishlar, ilmiy kashfiyotlar va boshqalar kiritiladi.

Intellektual mulk obyektlari boshqa mulk obyektlaridek o'zining qiymatiga egadir. Intellektual mulk boshqa mulk obyektlari singari narxi aniqlanadi, undan foydalanish esa qo'shimcha naf keltirish mumkin bo'ladi. Moddiy ashyoviy asosga ega bo'lmagan jami nomoddiy aktivlar xo'jalik subyektlariga nisbatan shartli ravishda uchta yirik guruhga ajratilishi mumkin:

Birinchi guruh tarkibiga muayyan korxonadan, firmadan xo'jalik yuritish subyektlaridan ajratib olib bo'lmaydigan nomoddiy aktivlar kiradi:

- maxsus malaka egalari bo'lish, ma'lumotli personal;
- reklama sohasida va o'z mahsulotini ilgari surishdagi erishilgan yutuqlar;
- hududiy joylashish afzalliklari;
- biznesda erishilgan reputatsiya, ya'ni obro'-e'tibor.

Ushbu guruh tarkibiga kiritilgan aktivlar qoida sirasida noaniq xizmat ko'rsatish muddatiga ega bo'lganligi tufayli jamlangan holda baholanadi. Bunday aktivlarni xizmat ko'rsatish muddatini aniqlash va amortizatsiya normalarini o'rnatish mumkin bo'lmaganligi uchun, amortizatsiya ajratmalari hisoblanmaydigan, ya'ni amortizatsiya ajratmalari qilinmaydigan aktivlar deb e'tirof etish mumkin.

Ikkinchi guruh tarkibiga korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyekti xodimidan ajratib olib bo'lmaydigan aktivlar kiradi. Bular jumlasiga har bir xodimlarning obro'-e'tibori, ya'ni reputatsiyasi va professionallik ko'nikmalari, mahorati, shu jumladan shaxsiy nou-xau, tijorat sohasidagi mahorati moliya operatsiyalarini o'tkazish va hokazolar kiradi. Birinchi guruh tarkibiga kiritilgan aktivlardek, bunday aktivlar ham har biri ajratib olib bo'lmaydi, foydalanish muddatiga ega emas va amortizatsiya qilinmaydi.

Uchinchi guruh tarkibiga, korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyektidan ajratib olinib, baholanishi mumkin bo'lgan aktivlar kiritiladi. Bular sirasiga fabrika markalari, firma yoki savdo belgilari, savdo markalari, mualliflik huquqlari, patentlar, litsenziyalar, franchayz va boshqalar kiritiladi. Bu guruhdagi har bir aktiv ajratilgan holda, yakka tartibda alohida baholanishi mumkin va ularni ko'pchiligi aniq xizmat ko'rsatish muddatlariga egadir. Bunday aktivlar amortizatsiya qilinadigan aktivlar deb e'tirof etilgan va ularni korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyekti balansida aks ettirish mumkin.

Franchayz – bu mahsulot va tovarlarni ishlab chiqarishda o'zga korxonalarning texnologiya, algoritmi, formula va boshqa tashqi ko'rinishlaridan foydalanish huquqi. Bunday huquq asosan boshqa firma yoki boshqa tuzilmalardan shartnomalar asosida sotib olinadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish hamda erkin raqobat muhiti vujudga kelishi munosabati bilan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida raqobatbardoshlikni ta'minlashda nomoddiy aktivlarni o'rni ko'tarilib, ular roli borgan sari oshib boradi. Barcha turdagi nomoddiy aktivlarni tashkil etish o'z navbatida investitsiyalarni talab etadi. Moddiy mulk obyektlaridek, nomoddiy aktivlarni tashkil etish va doimiy tarzda yangilab borish muayyan sarf-xarajatlarni talab etadi.

Nomoddiy aktivlar muayyan vaqt birligida ishlab chiqarishni boshqaruvchi, tovar mahsulotni ilgari surishda, mahsulot tannaxrini pasaytirishda, umuman kapitallashuvni ta'minlashda erkin raqobat muhitida juda ham qo'l keladigan aktivlar qismi hisoblanadi. Investitsiyalarni bir qismi korxona, xo'jalik yuritish subyekti tomonidan asosiy kapitalni tiklash, yangilash, kengaytirish va muntazam modernizatsiyalashga qaratilsa, ikkinchi qismi nomoddiy aktivlar majmuasini kengaytirishga, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishga, nou-xaulardan foydalanish huquqlarini qo'lga kiritish hamda korxona salohiyatini oshirishga, uning obro'-e'tibor qozonishiga, yuqori imidjga ega bo'lishiga qaratiladi. Investitsiyalarni yana bir qismi aylanma mablag'larni tashkil etishga, ularni to'ldirishga qaratiladi.

Nomoddiy aktivlarga investitsiyalar keskin raqobat muhitida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida etishtirilgan tovar mahsulot va xizmatlarni ilgari surishni, ular aylanma muddatini qisqartirishni, iste'molchilarga qisqa muddatlarda etkazilishini ta'minlaydi, ko'maklashadi. Nomoddiy aktivlar raqobatbardoshlikni yangi texnologiya, mahsulot patentlari, litsenziyalar va boshqa nomoddiy aktivlar turlarini xarid etish yo'li bilan xo'jalik yuritish subyekti faoliyatini yangilanib borishga, zamonaviylashtirishga va bozor talablariga javob bera oladigan tovar va xizmatlarni yaratilishiga zamin

yaratiladi. Nomoddiy aktivlarni asosiy turlari patentlar, litsenziyalar, savdo markalari, tovar belgilari franchayz, dasturlar ta'minoti, "gudvill" va boshqalar kapitallashtiriladi va foydalanish davri mobaynida so'ndirib boriladi.

18.2. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zaruriyati

Iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida intellektual tovarlarga bo'lgan talabni tobora kuchaytirib boradi. Ayniqsa, aqliy mehnat mahsuli bo'lmish tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab ko'tarilib boradi. Maxsus tovar hisoblangan ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, texnologik ishlanmalar, xilma-xil axborotlardan xabardor bo'lish va ulardan raqobatbardoshlikni ta'minlash maqsadida doimiy tarzda foydalanish zaruriyati paydo bo'ladi. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida, ayniqsa, ilmiy texnikaviy ishlanmalarga bo'lgan talab kuchayadi. U amalda patent, litsenziya, franchayz, nou-xau, dasturiy ta'minot, turli axborot, savdo markalari, tovar belgilari va boshqalarga bo'lgan talablardir. Ilmiy-texnikaviy ishlanmalar bozorni, ko'pincha, tashqi bozorni, mamlakat tashqarisidagi bozorlarni nazarda tutadi. Ilmiy-texnikaviy ishlanmalar bozori XXI asrda tez kengayib bormoqda, yangi-yangi qismlarga ajratilmoqda va ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarida ulardan juda ham unumli foydalanish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Buning sababi iqtisodiyotda intellektual mehnat mavqeining kuchayib borishidir.

Ilm talab ishlab chiqarishning o'sishi eng avvalo turli xizmatlar, axborot xizmati ahamiyatining kuchayishi bilan xarakterlanadi. Buni internet xizmati bozorining shiddat bilan er yuzida o'sib borishi tasdiqlaydi. Shunday ekan, kuchli raqobat muhitida o'z mavqei, obro'-e'tiborini yo'qotish, raqobat muhitida sinish hech gap emas. Ilmiy-texnikaviy yangiliklar xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari

orqali ishlab chiqarishga tatbiq etadi. Ishlab chiqarish subyektlarini novatsiyalarga, ya'ni unga yangilik kiritib borishga undaydi.

Nomoddiy aktivlar tarkibining asosiy qismini intellektual mulk obyektlari tashkil etganligi uchun mazkur paragrafda ularni baholashga alohida e'tibor qaratamiz. Ma'lumki, intellektual mulk obyektlarini baholash "Intellektual mulk obyektlarini baholash tartibi to'g'risida"gi¹²⁹ Nizomga asosan amalga oshiriladi. Unga ko'ra, intellektual mulk obyektni baholash Mol-mulkni baholash milliy standartlariga muvofiq baholovchi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi va baholash hisoboti bilan rasmiylashtiriladi. Intellektual mulk obyektining qiymati uch yondashuv bilan, ya'ni daromadli, xarajatli va qiyosiy yondashuvlar bilan aniqlanadi.

Daromadli yondashuv – bu baholash obyektidan kutilayotgan daromadlarni aniqlashga asoslangan baholash obyektining qiymatini baholash uslublari majmui. Bunday usul intellektual mulk obyektidan foydalanishdan daromad olish ehtimollari mavjud bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Intellektual mulk obyektidan foydalanishdan tushgan daromadlar intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqi topshirilgan huquq egasi tomonidan ma'lum davr uchun olinadigan pul tushumlari va pul to'lovlari orasidagi farqdir. Intellektual mulk obyektidan foydalanishdan olinadigan asosiy daromadlar quyidagilar hisoblanadi:

– mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish va sotishda va (yoki) asosiy va aylanma mablag'larga sarmoya kiritishdagi xarajatlardan tejash, shuningdek, xarajatlarni amalda kamaytirish, intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqini qo'lga kiritishda xarajatlarning bo'lmasligi (masalan, litsenzion to'lovlarning yo'qligi, litsenziarga daromaddan eng ko'p ehtimoldagi ulushni ajratish zaruratining bo'lmasligi);

¹²⁹ Mazkur nizom O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasining 2009 yil 22 apreldagi 01/19-18/08-sonli Qarori bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 2009 yil 8 mayda 1953-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

– ishlab chiqarilayotgan dona mahsulotning (ish, xizmat) narxini oshirish, uning sotuv hajmini oshirish;

– soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni kamaytirish, qarz evaziga xizmat ko'rsatish to'lovlarini kamaytirish;

– baholash obyektini ishlatishdagi pul oqimini olishdagi tavakkalchilikni kamaytirish, baholash obyektidan foydalanishdagi pul oqimining vaqtinchalik tuzilishini yaxshilash.

Intellektual mulk obyektlarini baholashning xarajatli yondashuvi – bu mulkning eskirganligini inobatga olgan holda baholash obyektini tiklash yoki almashtirish uchun zarur bo'lgan sarf-xarajatlar miqdorini belgilashga asoslangan baholash uslublari majmui. Bunday usulni qo'llash baholash obyektini tiklash yoki almashtirish imkoni bo'lganda amalga oshiriladi. Xarajatli yondashuvni qo'llash orqali baholash quyidagi asosiy jarayonlarni o'z ichiga oladi:

– baholash obyektiga shunga o'xshash yangi baholash obyektini yaratish uchun sarflanadigan xarajatlar miqdorini aniqlash;

– baholash obyektining shunga o'xshash yangi obyektga nisbatan eskirganligi hajmini aniqlash;

– baholash obyekti qiymatini unga nisbatan shunga o'xshash yangi baholash obyektini yaratish uchun sarflanadigan xarajatlar miqdorini chegirib tashlash yo'li bilan hisoblash.

Qiyosiy yondashuv – bu baholash obyektini unga nisbatan bitimlari qiymatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan boshqa shunga o'xshash obyektlar bilan solishtirish orqali baholash obyektining qiymatini baholash uslublari majmui. Bunday usulni qo'llash baholash obyektlarining o'xshash narxlari haqidagi ishonchli va to'liq ma'lumot hamda ular bilan amalga oshiriladigan bitimlarning haqiqiy shartlari mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi. Qiyosiy yondashuvni qo'llagan holda qiymatni aniqlash quyidagi asosiy jarayonlarni o'z ichiga oladi:

– baholash obyektini shunga o'xshash obyektlar bilan solishtirishdagi elementlarni aniqlash;

– baholanayotgan intellektual mulk obyekting har bir solishtirish elementlari bo'yicha shunga o'xshash har bir obyektidagi xususiyat va farqlari darajasini aniqlash va h.k.

18.3. Nomoddiy aktivlarni baholash va “gudvill”. Gudvill tarkibi.

Iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida korxonalarni bir biriga qo‘shilish jarayonlari keng tarqalmoqda. Hatto korxonalarni sotib olish yo‘li bilan qo‘shilishlar yuz bermoqda, ammo korxona yoki firmaning jami mulkiy xo‘jalik uning aktiv va majburiyatlari o‘rtasida tafovut mavjud. Ingliz iqtisodiy adabiyotida ushbu farq “gudvill” deb nomlanadi. Milliy hisob iqtisod adabiyotlarida “gudvill” korxona narxi, korxonaning taniqli nomi (obro‘-e’tibor), o‘rnatilgan ishchan aloqalar, korxona sheriklar tushunchalari bilan bir qatorda ishlatiladi.

Gudvill - bu xaridor tomondan faoliyat yuritayotgan kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olishda, uning yangidan tashkil etishga nisbatan qoʻlga kiritilgan afzalliklaridir. Gudvillni baholashning ikki usuli bor:

- 1) proporsional baholash usuli¹³⁰;
- 2) to'liq baholash usul¹³¹.

GUDVILL = investitsiya – sof aktivlar qiymati * egalik ulushi (1)
summasi (sho'ba korxonaning)

Bu usul orqali baholashda birgina aksionerlar ulushigina o'rganilmasdan, balki sho'ba korxonaning xaqiqiy narxining barcha aktivlariga nisbatini olish bilan o'rganiladi.

¹³⁰ Игорь Забута Гудвилл: методы расчета и обесценение (рус.). Dipifr.info (15 апреля 2010). Архивировано из первоисточника 19 марта 2012. Проверено 26 декабря 2011

131 *Игорь Забута* Гудвилл: методы расчета и обесценение (рус.). Dific.info (15 апреля 2010). Архивировано из первоисточника 19 марта 2012. Проверено 26 декабря 2011.

GUDVILL = (aksiyanerlar nazoratidagi + aksiyanerlar nazoratida) – sho‘ba korxonaning (2) investitsiyalar bo‘lmagan ulush sof aktivlari

Gudvill ijobiy yoki salbiy bo‘lish mumkin. Korxonaning taniqli nomi bo‘lsa, korxona qiymati uning aktiv va majburiyatlari jami qiymatidan yuqori ekanligidan dalolat beradi. Bunda ushbu korxona faoliyatida sezib bo‘lmaydigan, uning aktiv va majburiyatlari qiymatida o‘z aksini topmagan narsa sifatida korxonaning barqaror xaridorlari, geografik jihatidan qulay joylashuvi, sifat jihatidan qozongan obro‘-e‘tibori, marketing va mahsulot sotish ko‘nikmalari, texnik nou-xau, o‘rnatilgan aloqalar, boshqarish tajribasi, korxona personallarini malaka darajasi va h.k. bo‘lishi mumkin bo‘lgan daromaddan yuqoriroq daromad darajasini ta‘minlaydi.

Tayanch so‘z va iboralar *Patent, litsenziya, daromadli yondashuv, franchayz, gudvill, nou-xau, intellektual mulk, nomoddiy aktiv, asosiy vosita.*

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Nomoddiy aktivlar deganda nimani tushunasiz?
2. Nomoddiy aktivlarni baholash qanday amalga oshiriladi?
3. Gudvillni baholash usullari.
4. Franchayzning iqtisodiy mohiyati.
5. Intellektual mulk obyektining qiymatining qanday yondashuvlari mavjud?

XIX BOB. INVESTITSIYA RISKLARI VA ULARNI PASAYTIRISH YO‘LLARI

19.1. “Investitsiya risklari” tushunchasi, mazmun-mohiyati va xususiyatlari

Investitsion faoliyatda risk – bu investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir. Loyihadan qanchalik ko‘p miqdorda daromad olish taxmin qilinsa, shu qadar yuqori riskli deb e‘tirof etiladi. Hozirgi kunda loyiha risklari deganda loyihani amalga oshirish natijasida ko‘zlangan daromadlarning pasayishiga sabab bo‘ladigan vaziyatlar majmuasi tushuniladi. Shu bilan birga loyiha riski investitsion loyihani amalga oshirishga halaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan risklarning yig‘indisini ham anglatadi. Riskni ma‘lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo‘qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo‘shimcha xarajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Amaliyotda investorlar har doim rejalashtirilgan natijalarga erisha olmaydilar. Buning asosiy sabablaridan biri – risklarning mavjudligidir. Shunday holatlar bo‘lganda tadbirkor investitsiyalarni jalb etish, undan samarali foydalanish orqali foyda (daromad) olganligini his etadi. Bunday his tuyg‘ular tarkibida yana bir hohish yuzaga keladi, ya‘ni agar men ushbu ishni xayotga tadbiq etishda professional yondashganda ko‘zlangan foyda 10-15% ko‘p bo‘lgan bo‘lar edi deb faraz qiladi. Unda savol tug‘iladi. Tadbirkor investitsiyani jalb etib ko‘zlangan foyda (daromad)ni qo‘lga kiritgan bo‘lsa yana qanday foyda (daromad) ustida gap borishi mumkin? Darhaqiqat, har bir moliyaviy munosabatlarni oqilona tashkil etishda to‘siqlar bo‘ladi, ko‘pincha ularni e‘tiborga olib bo‘lmaydi, bir to‘siqni oldini olsak, ikkinchi omil yuzaga kelib xarajatlarni oshiradi, foydani esa kamaytiradi. Shu sababli qo‘lga

kiritilgan har qanday moliyaviy natija bu riskli faoliyat yuritish natijasidir, risksiz faoliyat bo'lmaydi.

Investitsion faoliyatda risk – bu investitsiyalarni qisman yoki to'liq yo'qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko'zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir. Loyihadan qanchalik ko'p miqdorda daromad kutilsa, u shunchalik yuqori riskli hisoblanadi.

Risk atamasiga turlicha ma'no berib kelinmoqda. "Risk" so'zi Yevropaning ko'p tillarida mavjud. Misol uchun greklarda ridsikon so'zi mavjud bo'lib, u qoya, cho'qqi ma'nosini bildiradi.

Italiyaliklar tilida risiko so'zi xatar, tahdid ma'nosini, risicare so'zi qoyadan mohirona o'tish ma'nosini bildiradi. Frantsuzlardagi risdoe so'zi taxdid, qoyani aylanib o'tmoq ma'nosini beradi. Vobster lug'atida risk – xavf-xatar, zarar va yo'qotish ehtimoli deb ta'riflangan. Ojegov lug'atida risk - xavf ehtimoli yoki muvaffaqiyat umidida xavf tomon borish ma'nosida kelishi ko'rsatilgan. Iqtisodchi E.S.Stoyanovanning "Moliyaviy menejment" kitobida "risk - bu zararining paydo bo'lishi yoki prognozlashtirilganidek daromad ololmaslik xavfi ehtimoli" deb ta'rif beradi. Graboviy P.G., Petrova S.N.larning "Zamonaviy biznesda risk" kitobida ta'riflanishicha, "Risk deganda ma'lum bir ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijasida korxona tomonidan o'z resurslarini ma'lum qismidan ayrilish, foyda ololmaslik yoki qo'shimcha xarajatlar qilish ehtimoli"dir. Iqtisodchi Chaliy-Prilutskiy V.A.ning "Bozor va risk" kitobida keltirilishicha: "Risk - bu tanlov sharoitida bajarilgan shunday faoliyatki, qachonki muvaffaqiyatsizlik sharoitida tanlov oldidagiga nisbatan og'irroq sharoitga tushib qolish ehtimoli mavjud bo'ladi"¹³².

Risk – bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda daromadlarni ololmaslik yoki zararlarining yuzaga kelish ehtimolidir. Risk kutilishi mumkin bo'lgan xatar bo'lib, investitsiyadan mo'ljallangan foydani olish jarayoniga xos

¹³² Морозов Д.С. Проектное финансирование: управление рисками. Учебное пособие. – М: Анкил, 1999, 26 с.

bo'lgan noumidsizlikdir. Risklarning paydo bo'lish sabablari turlichadir. Masalan, ma'lumotlarning tanqisligi yoki to'liq bo'lmasligi, tashqi va ichki muhitdagi harakatlar (raqobatchilar, ishchilar holati, xukumat va boshqalarning harakatlari) va h.k. "Risk" tushunchasiga juda yaqin bo'lgan "noaniqlik" tushunchasi riskning aniq turlarini tasniflash uchun sinonim sifatida qo'llaniladi. Noaniqlik – bu investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari xaqidagi ma'lumotlarning to'liq yoki aniq emasligidir. Masalan, inflyatsiya xaqidagi, texnika-texnologiyalardagi o'zgarishlar haqidagi, loyiha quvvatining, obyektning qurilish va foydalanishga topshirish muddatlari, xarajat va natijalarning notug'ri hisob-kitob qilinishi kabi ma'lumotlarning to'liq yoki aniq emasligi natijasida noaniqlik yuzaga keladi.

Riskni tushunishda ikki xil qarash mavjud. Birinchidan, risk – bu obyektiv, ya'ni xavf-xatar, muvaffaqiyatsizlik va uning natijasida moliyaviy resurslarining bir qismidan yoki butunlay ajralish, rejalashtirilgan daromadni ololmaslik, zarar ko'rish deb qarash. Ikkinchidan, risk – bu subyektiv xavf-xatar, muvaffaqiyatsizlik, zarar ko'rish ehtimolini bila turib, yaxshi natijaga erishish umidida faoliyatni amalga oshirish deb qarash. Demak, ikkinchi xil qarashda risk faoliyatdir, faoliyat boshlash yoki boshlamaslikning sharti.

Ammo shu o'rinda aytish joizki, investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonida yuzaga kelish imkoniyati bilan bog'liq salbiy holatlar va oqibatlar risk tushunchasi bilan izohlanadi. Risk bilan noaniqlikning farqi shundaki, natijalar ehtimolligi joriy davr ma'lumotlari asosida baholanayotgan vaqtda risk e'tiborga olinadi. Noaniqlik esa bunday ehtimollik o'tgan va kelasi davr ma'lumotlari etishmasligi yoki to'liq emasligi sababli subyektiv aniqlangan vaqtda e'tiborga olinadi. Har qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflyatsiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish, sotish hajmi va boshqalar) kelajakning ma'lum emasligi sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo'lishi mumkin.

Risklarning har ikkalasi ham loyihadagi yo‘qotish va zararlarga bog‘liq bo‘lganligi uchun ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda ifodalash maqsadga muvofiqdir. Investitsiya risklarini turli belgilar bo‘yicha tasniflash mumkin (19.1 – jadval).

Shu o‘rinda aytish joizki, risklardan mutloq yo‘qotishlar “0” ga teng bo‘lgan holatini yuzaga keltiradi. Bunday holatdan chiqish esa tadbirkorning innovatsion g‘oyalarini amaliyotda qo‘llash darajasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida uning har bir bosqichi (fazasi) o‘ziga xos risklar bilan bog‘liqdir. Birinchi bosqichda (investitsiya oldi fazasida) ko‘proq loyiha tashabbuskorlari marketing riskiga, bozor riskiga, informatsion va ijtimoiy risklarga ta’sirchan bo‘ladi. Investitsiya bosqichida ko‘proq ilmtexnika riski, moliyaviy risklar, tashqi iqtisodiy risklar va siyosiy risklar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ekspluatatsiya bosqichida esa loyiha ishtirokchilari texnologik, ekologik, fors-major, noliqvidlik, iqtisodiy va moliyaviy risklar bilan yuzma-yuz bo‘lish ehtimoli mavjud. Bundan tashqari, loyiha faoliyatida eng ko‘p uchraydigan risklar ham mavjud, ya’ni iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy holatning o‘zgarib turishi; investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bog‘liq risklar; chegaralarning berkilishi; siyosiy holatning noaniqligi. bozor konyunkturasining, ya’ni baho, valyuta kurslari, yalpi ichki mahsulot va boshqalarning o‘zgarib turishi, tabiiy iqlim sharoitlarining o‘zgarishi, tabiiy ofatlarning yuz berishi, ishlab chiqarish texnik risklari asbob – uskunalarning buzilishi va to‘xtab qolishi; loyiha ishtirokchilari maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va ishdagi obro‘si haqidagi ma’lumotlarning to‘liq emasligi va boshqalar.

Investitsiya risklarini belgilari bo'yicha tasniflash¹³³

№	Risklarni yuzaga keltiruvchi belgilari	Risk turlari	Natija	Yo'qotish darajasi		
				≤ 1	> 1	≥ 1
1	Tarkibi bo'yicha risklar	iqtisodiy risk; bozor riski; inflyatsiya riski; valyuta riski; siyosiy risk; ijtimoiy risk; ekologik risk; texnologik risk; marketing riski; moliyaviy risk; kredit riski; bankrotlik riski; ilm-texnika riski; informatsion risk va boshqalar	yo'qotishlar, foyda olish imkoniyati tadbirkorning innovatsion faoliyatiga bog'liq bo'ladi	+	+	+
2	Muddati bo'yicha risklar	qisqa muddatli risklar; uzoq muddatli risklar	yo'qotishlar, foyda olish imkoniyati tadbirkorning innovatsion faoliyatiga bog'liq bo'ladi	+	+	+
3	Olinadigan natijaga qarab risklar	spekulyativ risk; sof risklar	ular ta'sirida katta zarar yoki katta foyda olish imkoniyati mavjud bo'ladi ular ta'sirida "0" ga teng bo'lgan zarar (foyda) ko'rish mumkin bo'ladi	-	+	0
4	Loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha risklar	mumkin bo'lgan risklar; kritik risklar; katastrofik risklar	Ular ta'sirida kutilgan foydadan ayrilish mumkin Loyiha pul tushumlarida ayrilishi kutiladi Daromaddan va kiritilgan investitsiyalardan ayrilishi kuzatiladi	-	-	-0

¹³³ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

19.2. Investitsiya faoliyati bilan bog'liq risklar va ularning tasniflanishi. Investitsiya risklarini aniqlash usullari

Hozirgi sharoitda investitsion faoliyat ma'lum miqdordagi moliyaviy resurslarni jalb etilishini talab qiladi. Investorlar sarflangan resurslardan ma'lum daromad, foyda olishni ko'zlaydi. Olinadigan foyda esa investorlarning xarajatlarini, inflyatsiya omilini, tadbirkorlik riskini qoplashi lozim.

Har qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflyatsiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish, sotish hajmi va boshqalar) kelajakning ma'lum emasligi sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo'lishi mumkin. Chunki o'tgan davr ma'lumotlari asosida faqat noma'lum kelajakda yuz berishi mumkin bo'lib o'tgan rivojlanish tendensiyasini aniqlash mumkin. Shunday qilib risk oldindan ko'rib bo'lmaydigan moliyaviy zararlarni paydo bo'lish ehtimolini xarakterlaydi. Uning darajasini hisoblangan yoki o'rtacha investitsion daromaddan kutilayot daromadni og'ishini aniqlashda baholanadi. Shuning uchun, risklarni baholash doimo kutilayotgan daromad va uni zararlarni baholash bilan bog'liq. Biroq riskni baholash subyektiv jarayondir.

Investitsiya loyiha faoliyatidagi risklar yuzaga kelishi mumkin:

Loyiha ishtirokchilari riski - bu ishtirokchilarning loyiha faoliyati doirasida o'z majburiyatlarini anglagan holda yoki majburiy tarzda bajarmaslik riski. Birgina loyiha ishtirokchisining o'z majburiyatlarini bajarmasligi, boshqa ishtirokchilarning o'z majburiyatlarini bajara olmasligiga olib kelishi, natijada loyiha barbod bo'lishi mumkin. Loyixa ishtirokchilari riskiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin: ishtirokchilarning vijdotsizligi; ularning professionallik darajasi, moliyaviy holatining nobarqarorligi, ishtirokchilarni turli risklardan etarlicha sug'urtalanmaganligi natijasida kelib chikadi. Masalan, loyiha smeta qiymatining oshish riski qurilish tashkilotining vijdotsizligi

natijasida ro'y berishi mumkin. Ish sifatining pastligi riski, ko'p hollarda, tanlangan pudratchi va boshqa ishtirokchilarning etarli tajribaga ega emasligi bilan bog'liq bo'ladi.

Loyiha smeta qiymatining oshish riskiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin: loyihalash jarayonidagi xatolar, pudratchilarning resurslardan samarali foydalanishni ta'minlay olmasligi, loyihani amalga oshirish shartlarini o'zgarishi va boshq.

Qurilishni o'z vaqtida tugallanmaslik riskiga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi: pudratchilarning o'z majburiyatlarini bajarmasliklari; tashqi shart-sharoitlarning o'zgarishi, qurilish ishlari muddatining cho'zilib ketishi natijasida qo'shimcha xarajatlar kelib chiqishi: kredit bo'yicha foizlarni hisoblash, narxlarning inflyatsiya natijasida o'sishi oqibatida ish va material qiymatining oshishi kabi qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, bu risk natijasida kelgusidagi obyektga xom ashyo etkazib beruvchilar bilan va kelgusidagi loyiha mahsuloti iste'molchilari bilan shartnomaviy munosabatlar to'xtashi mumkin. Ish va obyekt sifatining pastligi riski pudratchilar majburiyatining buzilishi, loyixalashtirishdagi xatolar va boshqalar natijasida kelib chiqishi mumkin. Obyekt sifatining pastligi natijasida loyiha bo'yicha qo'shimcha investitsion xarajatlar qilinishi kerak bo'ladi. Bu xarajatlar kamchiliklarni tuzatishga sarflanishi mumkin. Agar kamchilik saqlanib qoladigan bo'lsa, loyiha mahsulotini ishlab chiqarishga qo'shimcha xarajatlar qilish kerak bo'ladi.

Konstruktsion va texnologik risk. Konstruktsion risk – bu investitsiya fazasidayoq loyihaning texnik amalga oshmaslik riskidir. Bu loyiha hujjatlarini ishlab chiquvchilarning xatolari, bu hujjatlarni ishlab chiqishda zarur bo'lgan ma'lumotlarni etarli yoki aniq emasligi natijasida ro'y berishi mumkin. Texnologik risk – bu ishlab chiqarish texnologiyalarining sanoat darajasida qo'llanilmasligi natijasida ma'lum texnik-iqtisodiy parametrlardan obyekt ekspluatatsiyasidagi

cheklanishlar riski. Bunga ekspluatatsiya xarajatlarining oshishi, ekologik me'yorlarga mos kelmaslik kabilar ta'sir etadi.

Ishlab chiqarish riski – bu ishlab chiqarish jarayonida kamchiliklarni yuzaga kelish riski. Bu ishlab chiqarish davomiyligining buzilishida, obyektning loyihaviy quvvatga erishmasligida, qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlarida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish riskining bir turi bu texnologik riskdir. Bu risklar ta'minotdagi uzilishlar, resurs zaxiralarining etishmasligi, xom ashyo sifatining pastligi, transport masalalari va boshqalar sabab kelib chiqadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining yuqori darajasi xarajatlarni xato hisoblash, xom ashyo va boshqa resurlar miqdori va sifatiga ma'lum talablarni aniq emasligi natijasida bo'ladi.

Boshqaruv riski - bu ishlab chiqarish riskining bir turi, boshqaruvchi shaxsning tajriba va malakasini etarli darajada emasligi natijasida ro'y beradi. Ayrim hollarda, boshqaruv riski deganda, loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlaridagi menejment darajasining pastligi va xatolari bilan bog'liq risklar tushuniladi.

Sotish riski - bu loyiha mahsuloti sotish xajmining va shu mahsulot baxosining kamayish riskidir. Sotish riski bozor konyunkturasining o'zgarishi, marketing yoki baho riski deb ham ataladi. Sotish riski, ayniqsa bahoni taxmin qilish ancha qiyin bo'lgan, yangi mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarda yuqori bo'ladi.

Moliyaviy risk. Bu riskning loyiha faoliyatidagi asosiy turlari: kredit riski; valyuta riski; foiz stavkasini o'zgarish riskidir. Kredit riski – bu loyihani amalga oshirayotgan tashkilotning kreditor bankka kredit shartnomasi bo'yicha to'lov majburiyatlarini to'liq yoki umuman to'lay olmaslik riski. Bu risk asosan loyihani moliyalashtirishda loyihani kreditlovchi bankning riskidir. Valyuta riski – bu risk loyiha mahsuloti mahalliy bozorda sotilganda va xokimiyat mahsulotni milliy valyutada sotilishini talab qilayotgan paytda yuqori bo'ladi. Bu risk loyiha mahsulotini sotishdan olinadigan valyuta bilan kredit valyutasi bir xil

bo'lmagan hollarda yuzaga keladi. Foiz stavkasining o'zgarish riski – bu risk kredit resurslari o'zgaruvchan stavkada qo'llanilganda ro'y beradi. Bunday resurslarni jalb qilishda loyihada qo'llanilgan kapital qiymatining oshishi va mahsulot rentabelligining kamayish xavflari mavjud bo'ladi.

Mamlakat riski – bu tashqi loyiha risklariga tegishli bo'lib, uning mazmuni shundaki, loyiha amalga oshirilayotgan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy jarayonlari va davlatning siyosati loyiha faoliyati uchun jiddiy qiyinchiliklar yaratishi va hatto loyihani barbod qilishi ham mumkin. Mamlakat riskining omillari: markaziy va mahalliy xokimiyatlarning harakati, urushlar, ish tashlashlar, terrorchilik harakatlari va boshqalar bo'lib bular loyiha ishtirokchilari ta'siri doirasidan tashqarida bo'ladi. Davlatning siyosati bilan bog'liq mamlakat risklarini shartli ravishda ikkita guruhga bo'lish mumkin: siyosiy va iqtisodiy. Siyosiy mamlakat riski – hukumatning chet el investorlari va kreditorlari ishtirokidagi loyiha faoliyatini to'xtatish yoki cheklashga qaratilgan harakati bilan bog'liq. Bularga foydani boshqa mamlakatga olib o'tishdagi ta'qiqlashlar va cheklashlar, chet el kapitali uchun avval yaratilgan imtiyozlardan mahrum qilish, kontseptsiya va litsenziyalarni qaytarib olish va boshqalar kiradi.

Ma'muriy risklar – loyiha kompaniyalari va loyiha faoliyatining boshqa ishtirokchilarini davlat nazorat va tartibga solish boshqarmalaridan turli litsenziyalar, ruxsatlarni olishi bilan bog'liq. Litsenziyalar, ruxsatlar loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlarida talab qilinishi mumkin: loyiha hujjatlarini ishlab chiqishda, tenderlar o'tkazishda, mashina va asbob-uskunalarini etkazib berishda, qurilishda, dastlabki ishlar va obyektning ishga tushirilishida talab qilinadi. Litsenziyalar, ruxsatnomalar soni ayrim loyihalar bo'yicha juda ko'p bo'lishi mumkin: loyiha faoliyatining u yoki bu turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi, tabiiy resurslardan foydalanish, tabiiy resurslarni va valyutani chetga olib chiqish huquqini beruvchi litsenziyalar, ruxsatlar bo'lishi mumkin.

Huquqiy risk – bu risk qaysidir darajada mamlakat, ma'muriy va boshqaruv risklari bilan bog'lik. Avvalo, bu risk kreditorning kafolat bermaslik va boshqa kredit bilan ta'minlashlar ehtimoli bilan bog'liq noaniqlik va ishonchsizligida namoyon bo'ladi. Bunday noaniqlik va ishonchsizlik sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin: qonunlar majmuining va xalqaro huquq normalarining mukammal emasligi, huquqiy hujjatlar sifatining pastligi, sud mexanizmidagi kamchiliklar va boshqalar. Ayrim huquqiy risklar loyiha ishtirokchilari nazoratidan tashqarida bo'lib, ular mamlakat va siyosiy risklarga yaqin. Bundan boshqa huquqiy risklarni milliy qonunchilikni, xalqaro investitsion huquqlarni yaxshi biluvchi, shartnoma, kelishuvlar va boshqa loyihaning huquqiy hujjatlarida ishtirok etuvchi malakali huquqshunos maslahatchini jalb qilish bilan echish mumkin.

Fors-major riski – loyiha faoliyatiga tegishli bo'lmagan tashqi risklardan biri bo'lib, unga er silkinishi, yong'inlar, suv toshqini, bo'ronlar va boshqa tabiiy hodisalar kiradi. Fors-majorga ayrim ijtimoiy va siyosiy tabiiy hodisalar ham kiradi: ish tashlashlar, inqiloblar, qo'zg'olonlar va boshqalar. Shunday yo'l bilan mamlakat riskining bir qismi fors-major riski sifatida namoyon bo'ladi.

Moliyaviy bozor eng yuqori riskga ega bo'lgan soha deb hisoblanadi.

Undagi risklar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- tizimli risklar;
- tizimsiz risklar.

Tizimli risklar (investitsiya portfeli risklari) – bu xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki butun bozor, uni katta bir qismi risklarga uchraydi. Bu holda iqtisodiy nobarqarorlik tufayli yoki boshqa sabablarga ko'ra ko'pchilik emitent va qimmatli qog'ozlar egalari zarar ko'rishlari mumkin. Tizimli risklarga quyidagilar kiradi: foiz riski; valyuta riski; inflyatsiya riski; siyosiy risklar.

Tizimsiz risklar – xatarga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar yoki ularni majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum bir korxonaning qimmatli qog'ozlari

yoki tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi. Tizimsiz risklarga quyidagilar kiradi: tadbirkorlik riski; moliyaviy risklar; nolikvidlik riski.

Aniqlik kiritish uchun quyidagi risklar kategoriyalarini aks ettirish mumkin.

Likvidlikni yo'qotish riski (liquidity risk) – u yoki bu qimmatli qog'ozlarga bog'lgan talab sezilarli darajada hzgarishga yuz tutishi mumkin, undan ham yomoni ushbu qimmatli qog'ozlarga umuman talab yo'qolib ktishi mumkin.

Tadbirkorlik riski (business risk) – qimmatli qog'ozlarning narxi (xususan aksiyalar) istalgan kompaniyaning, qanchalik darajada kompaniya o'z tanlagan yo'nalishida muvofaqiyat bilan ishlashiga bog'liq.

Moliyaviy risklar (financial risk) – kompaniya aksiyalar narxi, kompaniya rahbariyati tomonidan o'tkazilayotgan moliyaviy siyosatga bog'liq holda tebranadi. Masalan, agar Fond bozorini moliyalashda asosiy e'tiborini qarz majburiyatli korporativ qimmatli qog'ozlar chiqarishga qaratilsa, moliyaviy risk darajasi yuqori bo'ladi.

Majburiyatlarni bajara olmaslik riski (default risk) – agarda emitent o'z majburiyatlarini har xil sabablarga ko'ra o'z vaqtida yoki umuman bajara olmasa, paydo bo'ladigan investitsiya risklariga aytiladi.

Tizimsiz risklarni ta'sirini minimallashtirish uchun diversifikatsiya deb ataladigan metod qo'llaniladi va uning natijasida investitsion portfel tuzish zaruriyati paydo bo'ladi. Investitsin portfel yaratish orqali investor bir qancha emitent chiqargan moliyaviy instrument to'plpmi yaratadi va shunda u bir emas bir qancha tizimsiz risklariga duch keladi. Shu yo'l investor risklarni diversifikatsiyalaydi va daromadlilikni birdaniga o'zgarishini oldini oladi. Ushbu sharoitda investitsion portfelda qimmatli qog'ozlar qanchalik kam bo'lsa risk darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Diversifikatsiya metodi tizimsiz risklarini minimallashtiradigan eng samarali dastakdir, lekin u faqatgina investitsion portfelni etarlicha miqdorda ko'p instrumentlar jalb qilingandagina qulaydir.

Diversifikatsiya metodining chegaraviy darajasi, risk darajasiga bog'liq, chunki ular faqatgina aniq moliyaviy bozorni ochib beradi. Bu risklarini turli tumanligini inobatga olgan holda quyidagi xillarini sanab o'tishimiz mumkin.

Foiz risklari (interest rate risk) – foiz stavkalari tebranishidan hosil bo'ladigan investitsiya risklari. Ayniqsa qarz majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar egalariga daxldordir.

Valyuta riski (exchange rate risk) – bu shunday investitsiya risklariki mohiyatan chet el emitentlarining qimmatli qog'ozlarga kiritgan investitsiyalarning valyuta kursi tebranishlaridan paydo bo'ladigan investitsiya risklari. Inflyatsion risklari (Inflation risk) – inflyatsiya darajasining kutilmaganda oshib ketishi, emitentlar faoliyatini o'zgarishiga olib boradi va bu aksiya narxiga sezilarli ta'sir etishi mumkin.

Siyosiy risklari (Political risk) - kutilmaganda xususan, shiddatli siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlarning qimmatli qog'ozlar bozoriga ta'sir etmasdan iloji yo'q, aksincha ancha oqibati yomonroq bo'ladi. Ayniqsa bu risk rivojlangan mamlakatlar moliyaviy instrumentlar bilan ishlagan dolzarb va yana turg'un bozorlarda ham uni uchratish mumkin.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan risklardan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozoriga samarali investitsiya qilishga oz yoki ko'p miqdor(daraja)da ta'sir etuvchi omillar xam mavjud.

Ushbu risklarning tasnifi shartli ravishda bo'lib, har bir loyiha uchun ahamiyatli risklarni aniqlash nuqtasiga yo'naltirish sifatida qaraladi. Bunday risklar aniq holatlarda mutaxassislar va ekspertlar tomonidan tarmoqqa tegishliligi, masshtablari, tanlangan texnologiya, loyihani amalga oshirayotgan mamlakat va boshqa loyihaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi. Loyiha risklarining bir necha turlari mavjud. Ularning hech birini ta'siri jihatidan ahamiyatsiz va xavfsiz, deb bo'lmaydi. Investitsiya risklari kichik bir texnologik yoki shu kabi mikrodarajadagi jarayondan tortib, to mamlakat, hatto,

xolqaro miqyosdagi turli holatlar va hodisalarning o'zgarishiga bog'liq holda yuzaga kelishi mumkin.

19.3. Risklarni boshqarish va risk darajasini pasaytirish yo'llari

Investorlar uchun investitsiya kiritish vaqtidagi muhim masalalardan biri bu mavjud investitsiya risklarini tahlil qilish va ularni boshqarish yo'llarini aniqlashdan iborat. Mavjud riskli muhitga qaramasdan ayrim brokerlik idoralarining fikricha, qimmatli qog'ozlarni sotish yoki sotib olish qarori hamma vaqt irratsionaldir. Undan tashqari oxirgi yillardagi texnik analizning rivojlanishi, ko'pgina hollarda investitsion qarorlar (ayniqsa rivojlanayotgan bozorlar) yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan omillar guruhini batafsil tahlil asosida qabul qilinadi.

Investitsion risklar nafaqat investitsion qarorlar qabul qilish, balki qilingan investitsiyaning butun hayot tsiklida tahlil etish lozim. Investitsion qarorlarni qabul qilish mas'uliyati va faoliyati jarayoni maxsuslashtirilgan moliyaviy vositachilar tizimini shakllantirishga olib keladi va ular quyidagi funktsiyalarni belgilangan rag'batlantirish evaziga o'z elkalariga olishadi:

- barcha yoki ularning ayrim sifatlari xususiy investitsiya risklari tahlili;
- investitsiya qarorlarini qabul qilish;
- investitsiya qarorlarini qabul qilish uchun kerak bo'ladigan ma'lumotlarni taqdim etish;
- investorlarni u yoki bu ko'rinishdagi risklardan sug'urtalash (xedjerlash);
- investitsion risklarni keng doirada xar qanday holat bo'lmasin investitsiya qilingan kapitalning to'liq yoki qisman yo'qotish sifatida anglash mumkin.

Mos ravishda investitsiya risklarini boshqarishning keyingi

bosqichida (muvofiglashgan qimmatli qog'ozlar bozori darajasi) investor siyosiy, makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy risklarni boshqarish tizimi zarurligi. Shunday qilib investor tadbirkorlik risklarining tayanch ko'rinishlarini asl ko'rinishiga qaytishishi ko'rinadi, lekin bu boshqa sifatidagi darajada amalga oshadi.

Siyosiy va makroiqtisodiy risklar bilan bog'liq risklarni boshqaruvi qoidaga ko'ra iqtisodiy sube'ktlarning o'zaro munosabatlari me'yorida va siyosiy va davlatlararo munosabatlar terminlarini tavsiflaydi. Investorlar nuqtayi nazaridan, bu turdagi risklar boshqaruvi vositachilari ularning manfaatlarini miqiyosida to'nashuvidan maqsad quyidagilarni tashkil etadi: siyosiy partiyalar va harakatlar, professional assotsiatsiyalar va biznes klublar va boshqalar. Mikroiqtisodiy risklarni boshqarish (g'arb adabiyotlari corporate governance sifatida aytiladi), davlat makroiqtisodiy siyosati shakllanishiga ta'sir etish orqali amalga oshiriladi, lekin odatda ularni minimizatsiyasi uchun moliyaviy vositachilar (auditorlik kompaniyalari, boshqaruv konsultantlari) keyinchalik moliyaviy infrastruktura elementlari sifatida qaraladi, shu orqali muammo bartaraf etiladi.

Investitsion risklarni boshqarish tizimi rivojlanish sxemasi shuni ko'rsatadiki, qimmatli qog'ozlar bozori infrastrukturasini obyektiv ravishda paydo bo'lishi va shakllanishini risklarni minimallashtirish instrumenti sifatida qaraladi. Investitsion risklarning organik o'zaro uzviy aloqasi aniqlanishi tartibi amalda uchramaydi, shu vaqtda infrastruktura risklarining umumiy kompleks tarzda ajratib ko'rsatishi o'z navbatida uning tizimli tadqiqoti imkoniyatini isbotlaydi.

Talab qilinayotgan daromadlilikni baholayotganda investitsiya riskining hisobga olinishining aniqligi uchun investor-kompaniya kapitalining egasi qabul qilgan qarorlar mantig'ini tushunish lozim. Investorlar o'z kompaniya pul mablag'larini kapital bozoriga ma'lum bir aniq shart sharoitlarda yo'naltirishadi (tikilgan mablag'ning qaytishiga turli xil risklar analitikasi va qo'shimcha ravishda daromad olish).

Risk to'g'risida tushunchaga ega bo'lgach, moliyaviy aktivlarning, eng avvalo aksiyalarning bazaviy narx shakllanish modellari holatini aytishimiz lozim. Risklarni baholashning maqsadi investorga investitsiya loyihasini amalga oshirishda qatnashishning maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlardan himoyalaniish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim qilishdan iborat. Shunga ko'ra, risk tahlilini loyiha barcha ishtirokchilari mustaqil tarzda olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili investitsion loyiha barcha ishtirokchilari – buyurtmachilar, pudratchilar, bank, sug'urta kompaniyalari, lizing kompaniyalari, mol etkazib beruvchilar tomonidan amalga oshirilishi lozim. Risklarni baholash, odatda, bir-birini to'ldiruvchi ikki turga, ya'ni:

- risk turlarini, uni vujudga keltiruvchi omillarni va risklarni pasaytirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni aniqlash maqsadini ko'zlovchi sifat tahlili;

- loyiha risklarini sondagi ifodasini loyiha ko'rsatkichlari orqali hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlilga bo'linadi.

Risklarni tahlil qilish va baholashdan maqsad loyihaga ta'sir etuvchi risk turlarini aniqlab, ularni pasaytirish chora-tadbirlarini va usullarini qo'llashdan iboratdir. Risklarni baholash deganda risk darajasini sifat va miqdor jihatdan aniqlash tushuniladi. Risklarni pasaytirish usullari turlicha bo'lib, ular risk turiga va risk guruhiga qarab tanlanadi. Umuman olganda, risklarni aniqlash – sifat tahliliga; risklarni baholash – miqdor tahliliga taalluqlidir.

Risklarni boshqarish jarayoni korxona hayotiyiligining barcha bosqichlarida muntazam ravishda amalga oshirilishi lozim. Risklarni boshqarish risk va foyda miqdorini oqilona qo'shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi – ularni pasaytirish hisoblanadi.

Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo'linadi:

1. Risk omilini aniqlash;
2. Risk omilini tahlil qilish va baholash;
3. Risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish;
4. Risklarni oldini olish va nazorat qilish;
5. Risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash;
6. Risk vaziyatlari va ularni oqibati xaqida ma'lumot to'plash va kelajakka tavsiyalar ishlab chiqish.

Shu o'rinda aytilish joizki, risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushiniladi. Riskni boshqarishdan maqsad, eng avvalo, riskning oldini olishdir. Qaror qabul qilayotgan shaxs yuz berishi mumkin bo'lgan noxush voqealarning oqibatini yaqqol tasavvur etishi kerak. Bu uning keyingi harakatlarini belgilab beradi. Bank boshqaruvi xodimlari o'z ishlarini amalda joriy qilishlari uchun riskni oldini olish taktika va strategiyasini ishlab chiqishlari kerak

Risklarni baholash algoritmi (ketma-ketligi) quyidagi tartibda bo'ladi:

birinchidan, korxonalar foydasining shakllanishiga ta'sir etadigan risklarni turli xil variantlari mavjud bo'lganda uning eng optimal variantlarini tanlash va tegishli qarorlar qabul qilish, shuningdek, turli xil oraliqlarda qarorlar qabul qilinishi avvalgi qabul qilingan qarorlarga bevosita bog'liqligi va uni istiqbolda yanada rivojlantirish holatini aniqlab beradi. Bunda riskni tahlil qiluvchi barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak;

ikkinchidan, qoida tariqasida, korxona investitsiya faoliyatini amalga oshirish davomida qilingan xarajatlar bir martalik moliyaviy qo'yilmalarni amalga oshirishni talab qilmasdan, uzoq muddat davomida amalga oshirishni taqozo etadi. Bu holat korxona menejeriga kapital qo'yilmalarni qayta baholash zaruriyatini hamda amalga oshirishdagi o'zgarishlarga tezkorlik bilan munosabat bildirishni talab qiladi;

uchinchidan, risklar tarkibini va davomiyligini aniqlash, korxonalarning investitsiya faoliyatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan asosiy risklarni aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lish vaqtini aniqlash, asosiy risklarning sodir bo'lishi natijasida qabul qilinishi mumkin bo'lgan qarorlarni shakllantirish.

Risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushiniladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, investitsiya loyihalari risklarini boshqarishda ularning tahlil qilinish natijalariga asoslanib, boshqarish usullari tanlanishi lozim.

Tayanch so'z va iboralar *Risk, fors-major, tizimli risk, tizimsiz risk, siyosiy risk, valyuta riski, foiz riski, moliyaviy risk.*

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Risk tushunchasining iqtisodiy mohiyati.
2. Investitsiya risklarining mazmuni va xususiyatlari.
3. Risklarni aniqlash usullari.
4. Risklarni boshqarish yo'llari.
5. Risk omilini aniqlash deganda nimani tushunasiz?

GLOSSARIY

Asosiy kapital – ishlab chiqarishda qatnashadigan, uzoq vaqt davomida haqiqiy shaklini o'zgartirmaydigan, bir necha ishlab chiqarish tsiklida qatnashadigan va o'z qiymatini yangidan yaratiladigan mahsulotga asta-sekin o'tkazadigan mol-mulk guruhi.

Annuitet to'lov – bu asosiy qarz summasini va kredit uchun hisoblangan foizlar summasini o'z ichiga oladigan, kredit bo'yicha teng miqdorlarda to'lanadigan oylik to'lov summasi.

Aktivlar rentabelligi – daromadni oshirish uchun kompaniya aktivlaridan foydalanish samaradorligini aks ettiruvchi moliyaviy ko'rsatkich.

Biznes – foyda olish maqsadiga yo'naltirilgan iqtisodiy faoliyat.

Biznes reja – batafsil tuzilgan loyiha rejasi, maqsadlarni, kelgusidagi faoliyatni, material xarajatlarni, yangi loyihaning moliyaviy jihatlarini yoki kompaniyaning kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini aks ettiruvchi hujjat.

Bojxona boji – davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i.

BERI indeksi – turli mamlakatlarning investitsiya muhitini tahlil qilib, ularning risklilik darajasini baholaydi. Bunda turlicha qiymatga ega bo'lgan 15 ta ko'rsatkichga ball berish orqali umumiy summa aniqlanadi.

Bank krediti – bir tomondan ma'lum muddat va shartlar asosida bank tomonidan beriladigan pul summasini anglatga, ikkinchi tomondan buyurtmachining moliyaviy talabini qondirishga qaratilgan aniq bir texnologiyani anglatadi.

Valyuta – ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha etakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari, xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birliklari.

Valyuta kursi – milliy valyutalar o‘rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta siyosati – mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo‘naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta rezervlari – xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko‘rinishidagi valyuta likvid vositalarning jami.

Valyutaning konvertirlanganligi – milliy valyutani xorijiy valyutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo‘lmaganlar uchun ham to‘lov balansining joriy operatsiyalari bo‘yicha almashtirish imkoniyati.

Venchurli moliyalashtirish – ilmiy sig‘imli loyihalarni yuqori riskli moliyalashtirish bo‘lib, bunda investorlar tomonidan kichik ilmiy-tadqiqot firmalarning nizom kapitaliga investitsiyalar kiritilishi (aksiyalar sotib olish) yoki innovatsion loyihani amalga oshirish uchun o‘rta yoki uzoq muddatga investitsion kredit berish tushuniladi.

Da‘vogar – malaka talabidan o‘tgan, ofertasi qabul qilingan tenderda raqobatlashuvchi shaxs.

Diversifikatsiya – sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohaslarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diskontlash – kelgusidagi turli davrdagi pul oqimlarining joriy qiymatini aniqlash.

Dividend – aksiyaning turi va soniga qarab, aksiyadan keladigan daromad shaklida aksiyadorlar o‘rtasida yillik taqsimlanadigan aksionerlik jamiyati foydasining bir qismi.

Diller – birjada yoki savdoda o‘z xarajati va o‘z foydasiga ko‘ra faoliyat yuritadigan shaxs (kompaniya). Uning birjada o‘z joyi va ayrim qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha ulushi bor. Dillerning foydasi valyuta va qimmatli qog‘ozlarning kursi o‘zgarishi hisobiga ularni oldi-sotdisi o‘rtasidagi farqdan shakllanadi.

Differentsiallashtirish to‘lov – bu kreditlash davrining so‘ngigiga qadar kamayadigan kredit bo‘yicha oylik to‘lov bo‘lib, bu asosiy qarzning to‘lanadigan doimiy ulushi va kreditning qoldiq summasiga foizlardan tashkil topadi.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiradigan korxona, tashkilot va davlat.

Investitsiyalar – foyda olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga yo'naltiriladigan moddiy va nomoddiy qiymatlar va ularga doir huquqlar.

Investitsiya siyosati – ishlatish chora-tadbirlarining yig'indisi hisoblanadi.

Investitsiya salohiyati – mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir qancha omillar yig'indisini tavsiflaydi. Bu omillar ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurs omillari, mehnat omillari, innovatsiya va iste'mol omillari hamda mamlakatning moliyaviy salohiyati kabilarni qamrab oladi.

Innovatsiya – ilm-fan yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan holda texnika, texnologiyalar, mehnatni tashkil etish va boshqarish sohalariga yangiliklarni kiritish, shuningdek, ushbu yangiliklardan jamiyatning turli sohaları va yo'nalishlarida foydalanishdir.

Innovatsion investitsiyalar – yangi yoki takomillashtirilgan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni), ishlab chiqarish jarayonini, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yangi marketing uslubini yoki tashkiliy uslubni ishlab chiqish va o'zlashtirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Innovatsion faoliyat – shunday bir jarayonki, unda tugallangan ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar yoki boshqa ilmiy-texnik yutuqlar bozorda sotish uchun ishlab chiqilgan yangi yoki takomillashgan tovarga, amaliyotda qo'llaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonga, shuningdek, qo'shimcha ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga qaratilgan bo'ladi.

Innovatsion bozor – bu umumiy bozor tizimining bir bo'g'ini hisoblanib, uning yakuniy tovari bo'lib ilmiy va ilmiy-texnik natijalar, intellektual faoliyatning mahsuloti bo'lmish mualliflik huquqi va shunga o'xshash milliy hamda xalqaro me'yoriy xujjatlarga mos holda rasmiylashtirilgan boshqa huquqlar hisoblanadi.

Ijtimoiy investitsiyalar – inson salohiyatini, ko'nikmalarini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek nomoddiy

ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Investitsiya faoliyati – subyektlarning investitsiyalarni amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatlari yig'indisi.

Investitsiya loyihasi – 2 xil ma'noda ishlatiladi: biznes, faoliyat, biron-bir maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan tadbirlar rejasi; kelajakda ma'lum bir faoliyatni amalgam oshirish uchun zarur bo'ladigan tashkiliy-huquqiy va moliyaviy hujjatlar tizimi.

Investitsiya loyihasining hayotiylik davri – investitsiya loyihasining g'oyasi shakllanishidan tortib, to sotishdan keladigan so'nggi yillik foydaning olinishigacha (loyihaming tugashigacha) bo'lgan davr.

Investitsiya faoliyati obyektlari – moddiy va nomoddiy boyliklar ishlab chiqarish obyektlari.

Investitsiya faoliyatining subyektlari – O'zbekiston Respublikasining rezidentlari – jismoniy va yuridik shaxslari, davlat va mahalliy organlar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, xorijiy yuridik va jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va uzoq vaqt mobaynida chet elda yashayotgan O'zbekiston fuqarolari.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflyatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) baholar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Investitsiyalarni moliyalashtirishning markazlashgan manbalari – respublika va mahalliy byudjetlardan, byudjetdan tashqari fondlardan yig'ladigan mablag'lar, shuningdek Hukumat kafolati ostida kirib keladigan xorijiy investitsiya va kreditlar.

Investitsion loyiha dasturi – O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilik andozalariga muvofiq ishlab chiqilgan zaruriy hujjatlarni hisobga olgan holda kapital qo'yilmalar hajmi va amalga oshirish muddatini maqsadga muvofiqligini asoslovchi va shuningdek investitsiyalarni (biznes reja) amalga oshirish bo'yicha amaliy faoliyatning dasturidir.

Investitsiyalarning qoplanish muddati – investitsiyalardan keladigan daromad qilingan xarajatlarni qoplaydigan davr.

Iqtisodiy samaradorlik – mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish natijalari bilan ishlab chiqarish va mehnat xarajatlari o'rtasidagi nisbat.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulk garovi ostida bank tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxslarga beriladigan uzoq muddatli kredit. Bunda garov sifatida ishlab chiqarish va turar joy binolari uchun erlar, inshoot va qurilmalar bo'lishi mumkin.

Investitsion risklar – ko'zda tutilmagan ko'ngilsiz hodisalarning yuzaga kelishi natijasida rejalashtirilgan foydani ololmaslik yoki umuman foyda va boshlang'ich investitsiyalardan ajralish ehtimolidir.

Kapital investitsiyalar – asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shu jumladan yangi qurilishga, modernizatsiyalashga, rekonstruktsiya qilishga, texnik jihatdan qayta jihozlashga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Konvertatsiyalanadigan valyuta - boshqa valyutalarga erkin va to'liq almashiniladigan valyuta.

Kapital qurilish – iqtisodiyotning alohida tarmog'i bo'lib, unda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sanoati uchun asosiy vositalar quriladi, ta'mirlanadi va modernizatsiyalanadi. Kapital qurilishning tayyor mahsuloti bo'lib bino, inshoot va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Kapital qurilishni tashkil etishning pudrat usuli – qurilishni amalga oshirish uchun shartnoma asosida maxsus qurilish tashkilotini jalb qilish.

Kapital qurilishni tashkil etishning xo'jalik usuli – kapital qurilishni korxona va tashkilotlar o'z kuchi va o'z mablag'i hisobidan ma'lum bo'lim yoki bo'linma tomonidan amalga oshirilishi.

Kredit – pul yoki tovar shaklida beriladigan, qaytarishlilik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, foizlilik sharti asosida beriladigan qarz.

Kreditor – qarz beradigan tashkilot qatnashchilaridan biri.

Kreditning bahosi – berilgan kreditni to'lashning puldagi ifodasi.

Kredit shartnomasi – kreditor va byurtmachi o'rtasida tuziladigan shartnoma bo'lib, unga ko'ra bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) qarzdorga shartnomada ko'rsatilgan shartlarda va hajmda pul mablag'larini (kreditni) berish majburiyatini oladi. O'z navbatida qarzdor ham olingan pul summasini qaytarish va foizlarni to'lash majburiyatini oladi.

Kredit riski – qarz oluvchi tomonidan kreditorga asosiy qarz va u bo'yicha foizlarni qaytarib bermaslik riski.

Likvidlilik – 1. Majburiyatlarni bajarishga mulkni naqd pulga aylanish imkoniyati. 2. Moddiy qiymatliklarni naqd pulga aylanish tezligi.

Lizing – moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Lizing beruvchi - lizing obyektini o'z mulki qilib sotib olib, uni lizing oluvchiga lizing shartnomasiga ko'ra vaqtinchalik foydalanib turish uchun beruvchi shaxs.

Lizing oluvchi – lizing obyektini lizing shartnomasiga ko'ra unga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanib turish uchun olgan shaxs.

Lizing shartnomasi – lizing oluvchi va lizing beruvchi o'rtasida tuziladigan, qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtiriladigan, lizing obyektining mazmuni, tomonlarning majburiyati, lizing to'lovlarining qiymati, muddati, to'lov tartibi, shartlari va h.k. lar ifodalangan yozma ko'rinishdagi shartnoma.

Lizing to'lovlari – lizing oluvchi tomonidan lizing beruvchiga lizing objekti qiymatini qoplanishi va lizing oluvchining foizli daromadi tushuniladi. Lizing to'lovlari shartnomaning muddati davomida taqsimlanib, qismlarga bo'linib to'lanadi, ularning hajmi va qanday muddatlarda to'lanishi lizing shartnomasida belgilanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish – bu yirik investitsiya loyihalarini uzoq muddatli moliyalashtirish bo‘lib, bunda kiritilgan investitsiyalarning qaytarilishi loyiha hamkorlarining balans ko‘rsatkichlariga emas, balki loyihadan keladigan kelgusi pul oqimiga asoslanadi.

Litsenziya – 1) korxona, tashkilotlar va jismoniy shaxslarga patent bilan himoyalangan ixtirolar, texnologiyalar, texnik va tijorat ma’lumotlaridan foydalanishni taqdim etish; 2) davlat organlari tomonidan turli faoliyatlarni aniq bir cheklov doirasida amalga oshirishga beriladigan ruxsat bo‘lib, shunday faoliyatlar nazarda tutiladiki, ular nazorat ostida bo‘lishi yoki ruxsat berilganligiga to‘lovlar to‘lanishi lozim.

Muqobil loyihalar – moliyaviy, moddiy va inson resurslarining umumiy qiymati bir-biriga to‘g‘ri keladigan investitsiya loyihalari.

Moliyaviy investitsiyalar – qimmatli qog‘ozlar va boshqa moliyaviy vositalarga (aksiya, obligatsiya, nota, depozit sertifikatlari, xorijiy valyuta, hukumat obligatsiyalari va qarzlar) yo‘naltiriladigan investitsiyalar.

Moliyalashtirishning jalb qilingan manbalari – dividend, foiz shaklida egasiga daromad keltiradigan asosni ta’minlaydigan fondlar.

Moliyalashtirishning qarz manbalari – ma’lum davrga qarz sifatida olinadigan, foizi bilan qaytariladigan pul mablag‘lari. Bularga kreditlar, qarz mablag‘lari va korxona obligatsiyalari kiradi.

Moliyaviy instrumentlar – to‘lov, jamg‘arma va almashinuv vazifasini bajaruvchi alohida moliyaviy tovar. Ularga naqd pul, valyuta, qimmatli qog‘oz, hisob-kitob hujjatlari, nodir metallar, plastik kartalar, depozitlar, sug‘urta va kredit xizmatlari va boshqa shu kabilar.

Moliyaviy lizing – lizingning bir turi bo‘lib, bunda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak: izing shartnomasining muddati tugagach, lizing obyekti lizing oluvchining mulki bo‘lib o‘tsa lizing shartnomasining muddati lizing obyekti xizmat muddatining 80%idan ortiq bo‘lsa yoki lizing obyektining lizing shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq qiymati uning boshlang‘ich

qiymatining 20% idan kam bo'lsa, lizing oluvchi lizing obyektni qat'iy belgilangan narxda yoki lizing shartnomasi muddati tugaganda aniqlanadigan narxda sotib olish huquqiga ega; lizing shartnomasi davridagi to'lovlarning umumiy summasi lizing obyekti qiymatining 90 %idan ortiq bo'lsa.

Moliyaviy risklar – moliyaviy resurslarni yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq risklar.

Nou-xau – ilmiy, texnik, moliyaviy, sanoat, tijorat kabi turli bilimlar majmui yoki omma tomonidan keng qollanilmaydigan boshqaruv, xarakter, tajriba, malakaviy faoliyat.

Nomoddiy aktivlar – bu moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, lekin “nomoddiy qiymat” ga ega bo'lgan va shu sababli, firmaga qo'shimcha daromad keltiruvchi aktivlardir. Ularga tovar markalari va belgilari, ishlab chiqarish sirlari, nashr etish huquqlari, patentlar va firmaning yaxshi reputatsiyasi (nomi, imidji) kabilar kiradi.

Oferta – tender hujjatlariga muvofiq tender obyektiga talabgorning taklifi.

Obligatsiya – qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'oz bo'lib, egasiga uning qiymatiga ko'ra qat'iy belgilangan foizlar shaklida daromad keltiradi.

Oddiy aksiyalar – egasiga aksiyadorlar umumiy yig'ilishida qatnashish, korxona olgan yillik daromadiga qarab, aksiyadorlar ulushiga qarab daromadini olish huquqini beruvchi aksiyalar.

Patent – 1) ixtirochiga beriladigan avtorlik huquqini hamda ixtiro uning o'ziga tegishliligini tasdiqlovchi xujjat, guvohnoma; 2) qandaydir ish (kasb) yoki amaliy faoliyat bilan belgilangan sharoitlarda va belgilangan to'lovlarni (patent uchun to'lovlarni) to'laganda shug'ullanishga ruxsat beruvchi xujjat.

Pudratchi – qurilish ishlari bo'yicha maxsus litsenziyaga ega bo'lgan yuridik shaxs.

Pul oqimi – korxona pul mablag'larining barcha kirim va chiqimlarini hisobga oluvchi pul mablag'larining harakati.

Risk – bu turli tabiiy ofatlar va insoniyat jamiyati faoliyatlari natijasida kelib chiqadigan yo‘qotishlar xavfi ehtimolidir.

Riskli biznes – tadbirkorlikning shunday bir turiki, ko‘proq kichik firmalar tomonidan amalga oshiriladi, ilm talab etuvchi sohalarga asoslanib, innovatsiyalarni tijorati bilan shug‘ullaniladi.

Real investitsiyalar – ko‘chmas mulkka (bino, inshoot) va uning ishlashi uchun zarur bo‘lgan ishchi kapitalga (xom ashyo, zaxiralar, pul mablag‘lari va b.) yo‘naltiriladigan investitsiyalar, shuningdek nomoddiy aktivlarga (litsenziya, patent, savdo markasi va b.) yo‘naltiriladigan investitsiyalar.

Rentabellik indeksi – diskontlangan pul oqimi summasini boshlang‘ich investitsiyalarga nisbati.

Sindikat – yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish maqsadida kreditorlarning vaqtinchalik birlashishi bo‘lib, o‘z zimmlariga loyihani kreditlash bo‘yicha barcha faoliyatlarni amalga oshirish bilan birga har bir a‘zo bankning ish yuritish va yuridik jihatdan mustaqilligini saqlab qoladilar.

Sindikatli kreditlash – odatda, yagona kredit kelishuvi doirasida aniq ulushlarda eng kamida ikkita kreditor (kreditorlar sindikati) orqali byurtmachiga beriladigan kredit.

Sof risklar – salbiy natija bo‘lishini yoki hech qanday natija bo‘lmasligini anglatadi, quyidagi risk turlarini o‘z ichiga oladi: fors-major, ekologik, siyosiy, transport va qisman tijorat risklari (mulkiy, ishlab chiqarish, savdo) ham kiradi.

Sof joriy qiymat – joriy qiymatga keltirilgan diskontlangan pul oqimi summasi.

Spekulyativ risklar – oqibatida ham ijobiy, ham salbiy natijaga erishish mumkin. Bunday risklarga tijorat risklarining bir qismi bo‘lgan moliyaviy risklar kiradi.

Siyosiy risklar – mamlakatning siyosiy holati va hukumatning siyosiy faoliyati bilan bog‘liq. Siyosiy risklar ishlab chiqarish va savdo shart-sharoitlarining buzilishi aynan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bog‘liq bo‘lmagan risklar.

To'lov balansi – mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

Tender – tender hujjatlarida ko'rsatilgan mezon va shartlarga muvofiq tarzda mahsulot, ish va xizmatlarni optimal variantda taklif qiluvchini tanlovchi tanlov savdosi.

Tender komissiyasi – jalb qilingan investorlar, buyurtmachilardan tarkib topgan, asosiy maqsadi tender g'olibini obyektiv tarzda aniqlash bo'lgan komissiya.

Texnik-iqtisodiy asosnoma – bu loyihaning samaradorligi va maqsadga muvofiqligini ko'rishga imkon beruvchi boshlang'ich ma'lumotlar, shuningdek, asosiy texnik va tashkiliy qarorlar, hisob-smeta, baholash va boshqa ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtiruvchi hisob-analitik hujjatlar to'plamidir.

Tovar belgisi, savdo markasi – maxsus davlat muassasasidan ro'yhatdan o'tgan ifoda, belgi bo'lib, tovarda yoki qadoqlangan idishida mazkur tovarlarni va ularni ishlab chiqaruvchilarni boshqalardan ajralib turishi uchun xizmat qiladi.

Transport risklari – yuklarni turli transport orqali: avtomobil, dengiz, daryo, havo, temir yo'llar va h.k.larda tashishda yuzaga keladigan hatarlar bilan bog'liq.

Tadbirkorlik risklari – korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatida yo'qotishlarning paydo bo'lish ehtimoli bo'lib, tuzilgan tijorat bitimining natijalarini noaniqligini bildiradi.

Ustav kapital – firmaning ustavi va tashkil etilish shakliga ko'ra aniqlanadigan boshlang'ich kapitali.

Fors major risklar – tabiiy ofatlarning yuzaga kelishi natijasida paydo bo'ladi: zilzilalar, suv toshqini, tsunami, yong'inlar, epidemiyalar va h.k.

Xalqaro birja bozori – xorijiy valyuta va xorijiy valyutadagi to'lov hujjatlarini sotish va sotib olishda ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional munosabatlar tizimi.

Xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari – jahon valyuta tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, jahon moliyaviy resurslar bozorini barqarorlashtirish va kapital aylanishini rag‘batlantirish maqsadida tashkil etilgan tashkilotlar.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – mamlakatlar va hududlar o‘rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo‘jalik aloqalari tizimi.

Xorijiy valyuta – boshqa mamlakatlarning valyutalari, shuningdek boshqa mamlakatlarning valyutadagi kelishuv hujjatlari.

Ekologik risklar – atrof-muhitni ifloslanishi bilan bog‘liq risklar.

Emissiya – barcha shakldagi banknotalarni muomalaga chiqarilishi.

Emitent – qimmatli qog‘ozlarni, valyutani muomalaga chiqaruvchi institut yoki tashkilot.

Qarzni restrukturizatsiyalash – kreditni to‘lash muddatlarini foizlarni to‘lashni orqaga surish orqali cho‘zish.

Qayta moliyalashtirish stavkasi – Markaziy bank tomonidan kredit tashkilotlariga berilgan kreditlar bo‘yicha markaziy bankka to‘lanadigan yillik hisoblanadigan foizlar hajmi.

Qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz bo‘lgan loyihaviy moliyalashtirish – kreditor loyihadan keladigan pul oqimlarini baholab, ularni kredit va foizlarni qaytarishga yo‘naltirgani holda o‘z zimmasiga loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq barcha tijoriy va siyosiy risklarni oladi

Qarz oluvchiga nisbatan cheklangan regressli loyihaviy moliyalashtirish – loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha risklarni nazarda tutadi. Loyiha risklari loyiha ishtirokchilari orasida shunday taqsimlangan bo‘ladiki, ularga bog‘liq bo‘lgan risklarni o‘zlari qabul qilishga tayyor bo‘ladilar.

Hosilaviy moliyaviy vositalar – egasiga qimmatli qog‘oz, valyuta, tovar yoki nomoddiy aktivlar kelajakda belgilangan shartlarda sotish yoki sotib olish huquqini yoki majburiyatini beruvchi qimmatli qog‘ozlar (options, svops, fyuchers va forward bitimlari).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni - T.: 1998 y. 24 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi Qonuni - T.: 1998 y. 30 aprel.
3. O'zbekiston Respublikasining "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi Qonuni - T.: 1998 y. 30 aprel.
4. O'zbekiston Respublikasining «Lizing to'g'risida»gi qonuni. 1999 y. 14 aprel.
5. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya va pay fondlari to'g'risida"gi qonuni. 2015 yil 6 avgust // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2015.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni 2017 yil 7 fevral.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni 2018 yil 1 avgust.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirish va amalga oshirishning sifat jihatidan yangi tizimiga o'tish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5717-son Farmoni. 14.05.2019 y.
9. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Muroja'atnomasi. – T.: O'zbekiston NMIU, 2018. – 88b., 59-bet.
10. Allel Dj. Effektivnie investitsii. Kak zarabativat na roste i padenii aksiy, inflyatsii, skachkax tsen na neft ... i ne tolko / Per.s angl. Pod red. V.V.Ilina. – SPb.:Piter, 2009. -416 s.: il. - (Seriya «Treyding & investitsii»).
11. Anshin V.M. Investitsionniy analiz. -M.: - Delo". 2000.

12. Bodi Z., Keyn A., Markus A. Printsipi investitsiy. M.: ID «Vilyams». 2002.
13. Bayxonov B.T O'zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tarmoqlararo taqsimlanishini ekonometrik modellashtirish uslubi-yotini takomillashtirish. Monografiya. // Toshkent: "IQTISODIOT", 2017.-203 bet.
14. Berents V., Xavranek P.M. Rukovodstvo po otsenke effektivnosti investitsiy: Per. s angl. perer. i dopoln. Izd-vo. – M.: «Interekspert», «Infra-M», 1995. – S. 6.
15. Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. - T.: Moliya, 2010. 328 b.
16. Van Xorn Dj. Osnovi upravleniya finansami. Per. s angl. – M.: Finansi i statistika, 2001. – S. 231.
17. Erigina N.S. Obzor institutov kollektivnogo investirovaniya//Ekonomika i menedjment. – Moskva, 2016. - №1. – S. 93-94.
18. Zolotogorov V.A. Investitsionnoe proektirovanie: Ucheb.pos. – Mn.: «Ekoperspektiva», 1998. – S. 33
19. Igoshin N.V. Investitsii. Organizatsiya, upravlenie i finansirovanie: Uchebnik. – M.: YuNITI-DANA. 2012. – 360 s.
20. Kayumov R.I. Organizatsiya i finansirovaniya investitsiy. Uchebnik. – T.: Fan va texnologiya, 2012. – 367 s.
21. Kempbell R. Makkonell, Stanli L. Bryu. Ekonomiks, printsipi, problemi i politika. 2-tom. – M.: «Respublika», 1992. – S. 388.
22. Kovalev V.V. Metodi otsenki investitsionnix proektov. – M.: Finansi i statistika, 2002.
23. Kiseleva N.V., Borovikova T.V., Zaxarova G.V.i dr. Investitsionnaya deyatel'nost':Uchebnoe posobie M.:KNORUS, 2005. - 432 s.
24. Lorens Dj. Gitman, Maykl D. Djonk. Osnovi investirovaniya. – M.: Delo, 2007, s.10.
25. Lukasevich I. Ya. Investitsii. Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2012. – 413 s.

26. Mamatov B.S., Xo'jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. Toshkent moliya instituti. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – 608 b.
27. Margolin A.M. Investitsii. – M.: «RAGS», 2006. – S. 464.
28. Nikolaev V.A. Prioritetnie napravlениya venchurnogo finansirovaniya innovatsionnix proektov. – M.: Dashkov i K, 2011. – S. 509.
29. Nosirov E. I., Mamatov B. S., Shoislomova N. K., Sharifxodjaeva K. U. Investitsiya risklarini boshqarish. O'quv qo'llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2011. – 148 b.
30. Nikolaeva I.P. Investitsii. Uchebnik. – M.: Dashkov i K, 2013. – 256 s.
31. N.Hermes, P.Smid, L.Yao. Capital Budgeting practices: A comparative study of the Netherlands and China. International Business Review. Elsevier, vol. 16(5), pages 630-654, 2007.
32. R.Pike. A Longitudinal Survey on Capital Budgeting practices. Journal of Business Finance & Accounting. Vol. 23, pages 79-92, 1996.
33. Sergeev I.V., Veretennikova I.I. Organizatsiya i finansirovaniya investitsiy. – M.: Finansi i statistika, 2001. – S. 16.
34. Samuelson P.A. Ekonomika: per. s angl. – M.: «BINOM», 1997. – S. 783.
35. Toshov O. Investitsion faoliyatni moliyalashtirishni takomillashtirish. Monografiya. – T.: Akademnashr, 2012. – 168 b.
36. Tkachenko I.Yu. Investitsii: ucheb. posobie. – M.: «Akademiya», 2009. – S. 6.
37. Fabotsi F. Upravlenie investitsiyami: Per. s angl. - M.: «INFRAM», 2000. XXVIII, - 932 s. - (Seriya «Universitetskiy uchebnik»).
38. Xashimov A.A., Madjidov Sh.A., Mo'minova N.M. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: Sharq, 2014. – 247 b.

39. Xazanovich E.S. Inostrannie investitsii: uchebnoe posobie/ E.S.Xazanovich. 2-e izd., ster. - M.:KNORUS, 2011. -312s.
40. Xamidova F.A. Prioritetnie napravleniya privlecheniya finansovix investitsiy. Monografiya. – T.: Iqtisod-moliya, 2014. – 115 s.
41. Sharp U. i dr. Investitsii: uchebnik. MIR, 1994. – 704 s.
42. Shramko O.G. Faktorniy analiz investitsionnoy privlekatelnosti regionov // Regionalnaya ekonomika. 2014. №4(331). S.41-50.
43. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. T.: “Moliya” nashriyoti. 2013. 26 bet.
44. Yankovskiy K.P., Muxar I.F. Uchebnik. Organizatsiya investitsionnoy i innovatsionnoy deyatelnosti. - SPb: Piter, 2012.

Internet saytlari:

[www.tfi.uz.](http://www.tfi.uz)

[www.ziyonet.uz.](http://www.ziyonet.uz)

[www.lex.uz.](http://www.lex.uz)

[www.institutiones.com.](http://www.institutiones.com)

[www.stat.uz.](http://www.stat.uz)

www.ifm.org

MUNDARIJA

Kirish	3
I BOB. INVESTITSİYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI	
1.1. "Investitsiya" fanining predmeti, maqsadi, vazifalari, tarkibiy tuzilishi va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liqligi	6
1.2. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati	8
1.3. Investitsiyalash maqsadlari va diversifikasiyalanishi. Investitsiyalarning tasniflanishi	16
1.4. Moliyaviy va real investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi. Jamg'armalar – investitsiyalar manbasi sifatida	22
1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli	29
II BOB. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI	
2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo'nalishlari	34
2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish va o'zlashtirish jarayonlari	37
2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari	40
III BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI	
3.1. Investitsion faoliyat tushunchasi. Investitsiya faoliyatining tarkibiy tuzilishi	46
3.2. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etish omillari va usullari	47
3.3. O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-qonuniy bazasi	56
3.4. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish	60
3.4. Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari	63
3.5. Globallashtirish va chet el kapital migrasiyasining kuchayishi. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko'chishini hisobga olish	67
IV BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING ROLI	
4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari. Xorijiy investitsiyalarni O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi	73
4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari	80

4.3. To'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalarining iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli	84
4.4. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar	89

V BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING O'RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

5.1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni hamda milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta'minlash va faollashtirishning zarurligi va ahamiyati	100
5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari va hozirgi talablari	107
5.3. O'zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo'nalishlari	113
5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlari	115
5.5. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni va ularning hamkorlik aloqalari	118

VI BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSİYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O'RNI

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari va asoslari	135
6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi	146
6.3. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishi	150
6.4. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish-ning tashkiliy-huquqiy asoslari	153
6.5. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo'nalishlari va samaralari	160

VII BOB. IQTISODIYOT VA UNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati	166
7.2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi, shakllanishi va ahamiyati	172
7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari. Xususiy mulkning iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati	178
7.4. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari	182
7.5. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga	

qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari	190
---	-----

VIII BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIIYA MUHITINING O'RNI

8.1. Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar	201
8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari. Investitsiya muhitida investitsion salohiyatni (tabiiy resurslar salohiyati, mehnat, ishlab chiqarish, innovatsion, moliyaviy salohiyatlar va iste'molchilik salohiyati) o'rni	207
8.3. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari	217

IX BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

9.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar. "Qurilish industriya"si tushunchasi	219
9.2. Qurilishning uch bosqichi: tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsulotini realizatsiyasi. Qurilish ishlab chiqarishning davomiyligi	233
9.3. Kapital qurilishda loyihalashtirish. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish	237
9.4. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi	241
9.5. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish	249

X BOB. DAVLAT INVESTITSIIYA DASTURI

10.1. O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi, uning mazmuni, asosiy maqsadi, shakllantirish tartibi, tamoyillari va muddatlari	253
10.2. Investitsiya dasturini amalga oshirish ustidan nazorat	261

XI BOB. INVESTITSIIYA LOYIHALARINING MOLIVAVIY VA IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

11.1. Investitsiya loyihalari samaradorligini baholashning mohiyati va ahamiyati	267
11.2. Investitsiya loyihalari samaradorligini baholash usullari	272
11.3. Investitsiya loyihalarini baholashning oddiy va diskont usullari	291

XII BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI MOLIVALASHTIRISH MANBALARI VA USULLARI

12.1. Investitsiya faoliyatini molivalashtirish manbalari va ularning tarkibi	299
12.2. Investitsiya faoliyatini molivalashtirish usullari	310

XIII BOB. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHDA MOLIYAVIY VOSITALAR

13.1. Moliyaviy vositalar, ularning mohiyati, turlari va tasniflanishi. Birlamchi moliyaviy vositalar	315
13.2. Investitsiyalash manbalarini shakllantirishda kapital va ssuda bozorlarining roli	323
13.3. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish evaziga moliyalashtirish manbalarini jalb etish	328

XIV BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATINI KREDITLASH

14.1. Xo'jalik yurituvchi subektlar investitsiya faoliyatini kreditlashning obyektiv zaruriyati	335
14.2. Investitsiya faoliyatida ipoteka krediti. Kreditni rasmiylashtirish tartibi	339
14.3. Korxonalarning kreditga layoqatliligi ko'rsatkichlari. Investitsiya faoliyatini kreditlash foiz siyosati	349
14.4. Kreditdan foydalanishi ustidan bank monitoringi	355

XV BOB. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHNING LIZING MEXANIZMI

15.1. Lizingning iqtisodiy tabiati, mazmuni va mohiyati	358
15.2. Lizing turlari	362
15.3. Lizing munosabatlarini tashkil etish va amalga oshirish tartibi	369
15.4. Xalqaro moliyaviy lizingning iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi o'rni	376
15.5. Lizing to'lovlari summasini aniqlash	382

XVI BOB. INVESTITSİYALARNI LOYIHAVIY MOLİYALASHTIRISH

16.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni va mohiyati	393
16.2. Loyihaviy moliyalashtirishning asosiy ishtirokchilari va ularning funktsiyalari. Loyihaviy moliyalashtirish turlari	396
16.3. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirishni tashkil etish	404
16.4. Investitsiya loyihalarini sindikatli kreditlash xususiyatlari	408

XVII BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI MOLİYALASHTIRISH

17.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar	417
17.2. Innovatsiya faoliyati – tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida	422
17.3. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zaruriyati. Innovatsiya strategiyasining mohiyati	425

**XVIII BOB. NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN
INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISH**

18.1. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli. Nomoddiy aktivlar – investitsiya obyekti sifatida	429
18.2. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zaruriyati	435
18.3. Nomoddiy aktivlarni baholash va “gudvill”. Gudvill tarkibi. Gudvill – investitsiya obyekti sifatida	438

**XIX BOB. INVESTITSIYA RISKLARI VA ULARNI
PASAYTIRISH YO‘LLARI**

19.1. “Investitsiya risklari” tushunchasi, mazmun-mohiyati va xususiyatlari	440
19.2. Investitsiya faoliyati bilan bog‘liq risklar va ularning tasniflanishi. Investitsiya risklarini aniqlash usullari	445
19.3. Risklarni boshqarish va risk darajasini pasaytirish yo‘llari	452
Glossariy	457
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	468

QAYDLAR UCHUN

J.R.Zaynalov S.S.Aliyeva N.X.Ruzibayeva E.N.Xodjayev
R.M.Musayev B.Sh.Xusanov Z.J.Rasulov, Sh.M.Latipova,
A.T.Axmedova Z.O.Axrоров M.S.Xamroyev, N.E.Ernazarov,
A.Turayev, P.Usmonov, T.B.Imomqulov, R.Karlibayeva, X.Qurbonov,
Sh.J.Teshayev, N.Xanova, X.Imomov, Z.Saydaxmedova, J.Ataniyazov
Sh.Ilhomov, D.Sh.Xusanova

INVESTITSIYA

Darslik

Muharrir N. Rustamova
Badiiy muharrir K. Boyxo'jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z. Ulug'bekova

Nashr. lits. AI № 305.
Bosishga ruxsat 25.12.2020-yilda berildi.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi № 2.
"Times New Roman" garniturası.
Shartli b.t. 27,6. Nashr hisob t. 28,8.
Adadi 100 dona. 39-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60 «A».

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo'yliq, 4-mavze, 46.

133 200

68.9(5428)262.

ISBN 978-9943-13-922-0



9 789943 139220